

Міністерство внутрішніх справ України
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

В. А. Завгородній

**ВПЛИВ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ
З ПРАВ ЛЮДИНИ НА ЮРИДИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ
В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ, МЕТОДОЛОГІЧНИЙ
І ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТИ**

Монографія

Дніпро
2020

УДК 341.231.145+342.7
3-13

*Ухвалено до друку Вченою радою
Дніпропетровського державного університету
внутрішніх справ (протокол № 4 від 26.12.2019)*

РЕЦЕНЗЕНТИ: доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України **Наливайко Л.Р.** (Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ); доктор юридичних наук, професор **Серьогін В.О.** (Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна); доктор юридичних наук, професор **Тихомиров О.Д.** (Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»)

Завгородній В.А.

3-13 Вплив практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні: теоретичний, методологічний і прикладний аспекти : монограф. / В. А. Завгородній. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 536 с.

ISBN 978-617-7665-95-2

Монографія є комплексним дослідженням феномену впливу практики Страсбурзького суду на юридичну діяльність в Україні. На основі положень сучасних теорій юридичної та судової практики запропоновано авторський підхід до розуміння поняття «практика Європейського суду з прав людини», виокремлено його суттєві риси, з-поміж яких особливу увагу приділено прецедентності та джерельності, а також визначено структуру цього явища правової дійсності. В роботі з'ясовано юридичну природу рішень Суду Ради Європи, багатоманітність їх прояву в правовій реальності, визначено функції постанов цієї міжнародної правозахисної інституції, а також значення окремої думки судді Європейського суду з прав людини для правової доктрини й юридичної практики.

Особливу увагу в роботі приділено механізму імплементації постанов Страсбурзького суду в національній правовій системі, а також різним аспектам впливу практики Суду Ради Європи на теоретичну та практичну юридичну діяльність в Україні.

Для науковців, здобувачів вищої освіти спеціальностей «Право» та «Правоохоронна діяльність», працівників судових, правоохоронних та правозахисних інституцій, чия професійна діяльність пов'язана з тлумаченням і застосуванням норм національного законодавства з урахуванням правових позицій Європейського суду з прав людини.

ISBN 978-617-7665-95-2

© Завгородній В.А., 2020
© ДДУВС, 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	5
Розділ 1. СТАН І МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ЇЇ ВПЛИВУ НА ЮРИДИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ	
1.1. Практика Європейського суду з прав людини та її вплив на юридичну діяльність в Україні як предмет наукових розвідок	9
1.2. Методологія наукового дослідження практики Страсбурзького суду та її впливу на юридичну діяльність в Україні	31
Розділ 2. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ	
2.1. Поняття та структура практики Європейського суду з прав людини	47
2.2. Практика Страсбурзького суду як джерело права та джерело правового впливу на юридичну діяльність в Україні	68
2.3. Прецедентність практики Суду Ради Європи	80
Розділ 3. ЮРИДИЧНА ПРИРОДА РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ	
3.1. Рішення Європейського суду з прав людини як результат волевиявлення цієї міжнародної правозахисної інституції	96
3.2. Види рішень Страсбурзького суду	128
3.3. Функції постанов Суду Ради Європи	153
3.4. Окрема думка судді Європейського суду з прав людини: поняття і значення для правової доктрини й юридичної діяльності	176
Розділ 4. МЕХАНІЗМ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ПОСТАНОВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ	
4.1. Поняття механізму імплементації постанов Страсбурзького суду в національній правовій системі	200

4.2. Структура механізму імплементації постанов Суду Ради Європи в національній правовій системі	213
4.3. Зміст та обсяг категорій «заходи індивідуального характеру» та «заходи загального характеру» в аспекті імплементації постанов Страсбурзького суду	255
Розділ 5. ВПЛИВ ПРАКТИКИ СТРАСБУРЗЬКОГО СУДУ ЯК БАГАТОАСПЕКТНОГО ЯВИЩА ПРАВОВОЇ ДІЙСНОСТІ НА ЮРИДИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ	
5.1. Поняття та аспекти впливу практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні	291
5.2. Вплив практики Страсбурзького суду на правову доктрину та юридичну освіту в Україні	332
5.3. Вплив практики Європейського суду з прав людини на правотворчість в Україні	377
5.4. Вплив практики Суду Ради Європи на офіційну правоінтерпретаційну діяльність в Україні	405
5.5. Вплив практики Страсбурзького суду на правозастосовну діяльність в Україні	441
ВИСНОВКИ	460
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	472
ДОДАТКИ	523

ВСТУП

Ратифікація Україною у 1997 році Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) відкрила нові горизонти для утвердження та забезпечення можливостей суб'єктів права. Проте, незважаючи на цей позитивний крок, проблема щодо дотримання прав і свобод людини в нашій державі не лише не вирішилась, але й загострилась.

Підтвердженням цьому виступає існуюча кількість звернень до Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Страсбурзький суд, Суд Ради Європи) з боку осіб, що перебувають під юрисдикцією Української держави, кількість розглянутих справ проти України та справ, що перебувають на розгляді в Суді Ради Європи (на кінець 2015 р. – 13850 справ, що складає 21,4% від загальної кількості справ; на кінець 2016 р. – 18150 справ, або 22,8%; на кінець 2017 р. – 7100 справ, або 12,6%; на кінець 2018 р. – 7250 справ, або 12,9%; станом на 31.12.2019 – 8850 справ, або 14,8%), невиконання до цього часу пілотного рішення Страсбурзького суду «Юрій Миколайович Іванов проти України», невжиття державою належних заходів на виконання квазіпілотних рішень ЄСПЛ, серед яких «Бурмич та інші проти України», «Каверзін проти України», «Харченко проти України», «Балицький проти України», «Веренцов проти України», «Зеленчук і Цицюра проти України» та ін.

Аналіз звітів Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ за 2015-2019 роки дозволяє констатувати, що серед проявів порушення Україною взятих на себе міжнародних зобов'язань за Конвенцією і надалі залишаються: невиконання рішень національних судових органів; жорстоке поводження з особами, котрі перебувають під контролем держави; порушення прав людини на справедливий судовий розгляд; обмеження свободи вираження поглядів, мирних зібрань, права володіння, користування та розпорядження об'єктами власності.

Існування зазначеної критичної ситуації було підтверджено і на нещодавно проведеному в Україні VIII Міжнародному форумі з практики ЄСПЛ (22-23.11.2019), на якому за присутності суддів Суду Ради Європи вже вкотре порушувалися питання щодо причин досі не усунутих українською владою системно-структурних проблем у сфері захисту прав людини, зокрема доступу до суду, умов тримання осіб під вартою, незалежності національних судових органів, методології виконання постанов Страсбурзького суду; на Другому щорічному форумі з виконан-

ня рішень національних судів та рішень ЄСПЛ в Україні (01.10.2019), в ході проведення якого наголошувалося на відсутності ефективних та реальних дій з боку держави в цьому напрямку та необхідності негайного впровадження попередньо задекларованих кроків.

Зазначене породжує в суспільстві ряд актуальних та нагальних питань, серед яких: 1) чому з моменту ратифікації Конвенції і дотепер кількість звернень до Страсбурзького суду лише зростає; 2) чому міжнародні зобов'язання Української держави перед Радою Європи залишаються декларацією; 3) чому прийнятий спеціальний Закон України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» виявився недостатньо ефективним; 4) чому рівень довіри до ЄСПЛ є значно вищим, ніж до національних судів. Критична маса такого роду запитань з необхідністю вимагає нового підходу до дослідження й осмислення цієї проблеми.

Протягом означеного проміжку часу вітчизняними та зарубіжними правниками було підготовлено низку наукових праць, присвячених різним аспектам дотримання та виконання норм Конвенції на національному рівні, ознайомлення з якими дало можливість сформулювати системне уявлення про існуючі проблеми у цій царині. Однак слід констатувати, що дослідження практики ЄСПЛ та Конвенції носили здебільшого різноплановий характер, а спроби правників дати відповідь на питання щодо ефективного функціонування Страсбурзького правозахисного механізму, в тому числі і для України, мали своєю метою висвітлити лише окремі існуючі проблеми. В той же час автором це питання досліджено як цілісне та багатоаспектне, а підготовлена праця дає можливість подивитися на нього системно.

Слід зауважити, що розроблені вітчизняною доктриною теорії правового впливу та правового регулювання в основному зорієнтовані на таке основне джерело національного права, як нормативно-правовий акт, що вимагає уточнення окремих теоретичних положень стосовно Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод як міжнародного договору та практики Суду Ради Європи як складного правового феномену. Окремі теоретичні положення, що торкаються природи окреслених правових явищ, явно носять дискусійний характер.

Посилює актуальність тематики і той факт, що окремі проблемні питання, пов'язані з механізмом імплементації рішень ЄСПЛ в національній правовій системі, дотепер не знайшли свого однозначного вирішення в сучасній правничій науці, а при їх висвітленні не приділено належної уваги аспектам впливу практики Страсбурзького суду передусім на правосвідомість суб'єктів, що наділені державно-владними повноваженнями та є потенційними порушниками конвенційних норм.

Отже, наразі в юридичній науці відсутнє комплексне наукове дослідження, що охоплювало б питання з'ясування як правової природи практики ЄСПЛ, так і впливу рішень Суду Ради Європи на освітню і наукову діяльність та юридичну практику. Нерозробленість такої концепції не дає можливості розв'язання низки загальнотеоретичних та практичних проблем.

Теоретичним та методологічним підґрунтям дослідження стали роботи вітчизняних і зарубіжних теоретиків права, зокрема: С.С. Алексєєва, С.П. Головатого, Д.А. Гудими, С.Д. Гусарева, В.В. Дудченко, М.С. Кельмана, Д.А. Керімова, С.А. Комарова, О.М. Куракіна, А.М. Кучука, В.В. Лемака, А.В. Малько, Ю.М. Оборотова, О.В. Петришина, П.М. Рабіновича, Н.Н. Рассолова, І.А. Сердюка, С.Г. Стеценка, О.Ф. Скакун, О.Д. Тихомирова, М.В. Цвіка, О.Н. Ярмиша та ін.

Вагомий внесок у розробку питань щодо розуміння юридичної природи рішень та практики Суду Ради Європи, а також виконання його постанов зробили такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як: В.З. Абдрашитова, Є.С. Алісієвич, К.В. Андріанов, О.В. Базов, С.Ю. Бутенко, В.Г. Буткевич, Л.Г. Гусейнов, О.В. Девятова, А.В. Деменєва, Т.І. Дудаш, І.П. Іванець, В.В. Капустинський, О.Ю. Кайдаш, В.П. Кононенко, У.З. Коруц, А.О. Корниліна, О.О. Кочура, І.Ю. Крєтова, Д.В. Кухнюк, І.В. Лаптева, С.П. Матвєєва, І.С. Метлова, П.В. Пушкар, П.М. Рабінович, Н.М. Раданович, О.В. Сердюк, О.В. Соловійов, О.О. Сорока, Д.М. Супрун, В.А. Туманов, О.Я. Трагнюк, В.Г. Уваров, С.Є. Федик, Т.І. Фулей, Ю.Б. Хім'як, С.В. Шевчук, Г.Ю. Юдківська, І.Я. Яковюк та ін.

Метою цього дослідження є вирішення існуючої теоретичної проблеми, пов'язаної з розробкою науково обґрунтованої концепції впливу практики Страсбурзького суду на юридично значущу діяльність в Україні.

Досягнення зазначеної дослідницької мети зумовило необхідність розв'язання таких *задач*:

- визначити стан та методологію наукових досліджень практики Суду Ради Європи та її впливу на юридичну діяльність в Україні;
- розкрити зміст поняття «практика Європейського суду з прав людини», виокремити його суттєві ознаки та визначити структуру одногоменного явища правової дійсності;
- з'ясувати юридичну природу рішень Суду Ради Європи, провести їх видову диференціацію, визначити функції постанов цієї міжнародної правозахисної інституції, а також значення окремої думки судді Страсбурзького суду для правової доктрини та юридичної практики;

- розкрити зміст поняття «механізм імплементації постанов ЄСПЛ в національній правовій системі», визначити його структуру й охарактеризувати окремі елементи;

- обґрунтувати теоретичну модель багатоаспектного впливу практики Суду Ради Європи на юридичну діяльність в Україні (освітню, наукову, правотворчу, правоінтерпретаційну та правозастосовну).

Об'єктом дослідження є юридична практика інститутів Страсбурзького правозахисного механізму та її вплив на національні правові системи держав-учасниць Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Предметом дослідження є вплив практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні.

Джерельну основу цього дослідження склали: національне законодавство, в тому числі міжнародні договори, ратифіковані Парламентом України, публікації вітчизняних та зарубіжних науковців у друкованих та електронних виданнях, що присвячені різним аспектам дослідження практики Страсбурзького суду.

Емпіричну основу роботи становлять: матеріали статистичної звітності Міністерства юстиції України щодо кількості звернень до Суду Ради Європи та стану виконання його рішень у справах проти України, постанови ЄСПЛ, що ухвалені як проти України, так й інших держав-учасниць Конвенції, практика Комітету Міністрів Ради Європи щодо імплементації рішень Страсбурзького суду в національний правопорядок, щорічні звіти про результати діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини.

Висловлюю щирю вдячність за підтримку, допомогу та професійні поради науковому консультанту – доктору юридичних наук, професору, член-кореспонденту НАПрН України С.Г. Стеценку, під керівництвом якого підготовлена ця наукова праця.

Окремі слова подяки рецензентам монографії – докторам юридичних наук, професорам Л.Р. Наливайко, О.Д. Тихомирову та В.О. Серьогіну, конструктивні зауваження яких сприяли удосконаленню змісту наукових положень роботи.

Висловлюю слова вдячності і колегам по кафедрі теорії та історії держави і права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, передусім І.А. Сердюку та В.О. Боняк, допомога та поради яких сприяли написанню та виданню монографії.

Розділ 1

СТАН І МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ЇЇ ВПЛИВУ НА ЮРИДИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ

1.1. Практика Європейського суду з прав людини та її вплив на юридичну діяльність в Україні як предмет наукових розвідок

Сучасний стан розвитку національної правової доктрини свідчить про актуалізацію та активізацію наукових пошуків, присвячених різним аспектам Страсбурзького правозахисного механізму. Така наукова ситуація обумовлена різними чинниками, а саме: 1) визнанням практики ЄСПЛ поряд з Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод джерелом права на законодавчому рівні; 2) складністю юридичної природи рішень Суду Ради Європи і, як наслідок, неоднозначністю підходів до пояснення цього явища правової дійсності; 3) визначенням порядку виконання рішень Страсбурзького суду окремим законом; 4) організаційно-правовими засадами діяльності та повноваженнями ЄСПЛ, що визначені Конвенцією, а також Регламентом Страсбурзького суду; 5) особливим порядком звернення до цієї міжнародної правозахисної інституції та кількістю скарг до неї у зв'язку з порушенням конвенційних норм Українською державою.

Висвітлюючи існуючий стан наукових досліджень практики ЄСПЛ та її впливу на юридичну діяльність, вважаємо методологічно коректним підхід, за якого результати наукової діяльності вчених з цієї тематики слід проаналізувати з урахуванням вищезгаданих чинників, віддаючи перевагу ґрунтовним (дисертаційним та монографічним) науковим працям.

Зауважимо, що одним з існуючих напрямків у рамках окресленого предмета наукового дослідження є організаційні та правові засади діяльності Європейського суду з прав людини.

Зокрема, в роботі Д.М. Супрун детально досліджено питання організаційної побудови ЄСПЛ, проаналізовано правові засади компетенції Страсбурзького суду, з'ясовано основні властивості та стадії процедури розгляду індивідуальних заяв. З позиції правника, вдосконалення структурної побудови ЄСПЛ може здійснюватися через радикальний перег-

гляд уявлення про місце та роль Суду у системі органів Ради Європи та в загальному міжнародно-правовому контексті. Результатом цього має стати або надання Суду окремого статусу в рамках Ради Європи з відповідним перерозподілом людських та бюджетних ресурсів або відокремлення Суду в окрему міжнародну інституцію з незалежним статусом та бюджетом¹.

Однак позиція автора про необхідність зміни правового статусу Страсбурзького суду має і своїх опонентів. Так, наприклад, Д.О. Дика вважає, що існуюча залежність ЄСПЛ від Ради Європи не створює складнощів у роботі Міжнародного суду, навпаки – близькість ідей та цінностей щодо захисту прав людини є суттєвим об'єднувальним чинником вказаних європейських інституцій, а поєднання юридичних та політичних важелів впливу на держав-порушниць Конвенції варто розглядати як додатковий гарантійний механізм. На думку вченої, сьогодні єдиною серйозною проблемою у функціонуванні ЄСПЛ є невпинне збільшення скарг, тому з метою покращення організаційно-правових засад функціонування ЄСПЛ доцільно удвічі збільшити його суддівський корпус, щоб кількість суддів становила подвійну чисельність Високих договірних держав².

Питання структури та складу ЄСПЛ, притаманні йому процедури, а також правові акти, що регламентують діяльність Суду Ради Європи, були предметом дослідження В.А. Капустинського. Аналізуючи різні редакції Регламенту, правник акцентує, що його постійні зміни свідчать про швидке реагування Ради Європи і Суду на постійні політичні та соціально-економічні зміни, які відбуваються в Європі, про перманентність процесу вдосконалення системи захисту прав людини, що застосовується цим органом Ради Європи. Як зауважує автор, разом із Регламентом постійно вдосконалюються порядок та організація роботи Суду, його канцелярії, посилюються вимоги до якості та змісту судового провадження³.

Проблеми функціонування, досвід організації та особливості діяльності Страсбурзького суду також стали предметом монографічного дос-

¹ Супрун Д.М. Організаційно-правові засади та юрисдикційні основи діяльності Європейського Суду з прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2002. С. 13-15.

² Дика Д.О. Організаційно-правові аспекти діяльності Європейського суду з прав людини в контексті європейських стандартів. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*, 2011. Випуск 99 (частина II). С. 147.

³ Капустинський В.А. Вплив діяльності Європейського суду з прав людини на формування національних правозахисних систем і дотримання державами стандартів захисту прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2006. С. 12-13.

лідження авторського колективу вчених Національного університету «Одеська юридична академія». Авторами видання, серед яких С.В. Ківалов, О.К. Вишняков, Т.О. Анцупова, здійснено аналіз як теоретичних, так і практичних питань, пов'язаних з матеріально-правовою та процесуальною складовою діяльності Європейського суду¹.

Склад, процедура та організаційна структура Європейського суду з прав людини висвітлювалися і в дослідженні О.В. Сердюка² та деяких інших правників.

На окрему увагу заслуговують наукові праці вчених, які в своїх роботах приділили увагу юридичній природі рішень та практики Страсбурзького суду, висновки про які характеризуються полісемічністю.

Так, як наголошує у своїй роботі Е.В. Шишкіна, правовим інструментарієм, який застосовує Європейський суд для впровадження концепції заборони неналежного поведіння з людиною, є його рішення, які за своєю природою можуть бути або юридично-теоретичними, або правозастосовними. Вони виступають у зовнішній (акт-форма) та внутрішній (зміст) формі³.

У свою чергу, В.П. Кононенко доходить висновку, що рішення ЄСПЛ є прецедентами тлумачення Європейської конвенції 1950 року, з чого випливає, що ці рішення є джерелом тлумачення останньої⁴.

Як акти тлумачення-роз'яснення розглядає рішення Євросуду і С.Є. Федик, який зазначає, що вони можуть бути: 1) офіційним казуальним тлумаченням стосовно вирішеної Євросудом справи, оскільки вони є формально обов'язковими до виконання лише її сторонами; 2) неофіційним нормативним тлумаченням: а) для країн-відповідачів у процесі вирішення ними подібних справ на національному рівні; б) при застосуванні рішень Євросуду у внутрішній юридичній практиці інших держав-учасниць; в) стосовно подальшої правотлумачної практики са-

¹ Effectiveness of the European court of human rights: challenges and solutions: monograph / S.V. Kivalov, O.K. Vyshniakov, N.I. Sevostianova, T. Antsupova, B. Gronowska, A. Fedorova; Nat. univ. «Odessa law acad.». Odessa: Yurydychna lit., 2014. 326 с.

² Сердюк О.В. Склад, процедура та організаційна структура Європейського Суду з прав людини. *Теорія та практика застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод*: компендіум / О.В. Сердюк та ін.; за заг. ред. О.В. Сердюка, І.В. Яковюка. Харків: Право, 2017. С. 30-34.

³ Шишкіна Е.В. Концепція заборони неналежного поведіння з людиною та її еволюція в діяльності Ради Європи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2009. С. 15-16.

⁴ Кононенко В.П. Звичаєва природа прецедентного характеру рішень Європейського суду з прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2009. С. 17.

мого Євросуду¹.

На думку Т.І. Дудаш, рішення ЄСПЛ слід розглядати як правотлумачний, а точніше правоконкретизаційний прецедент, а саме як правозастосовний акт, в якому через правила розуміння змісту конкретизуються норми Конвенції і який має прецедентний характер для самого Суду та правотворче значення для правових систем держав-учасниць Конвенції². Схожу позицію висловлює і У.З. Коруц, яка наголошує, що до основних особливостей юридичної природи рішень ЄСПЛ слід відносити правоінтерпретаційний, правоконкретизаційний (завдяки положенню рішень здійснюється тлумачення норм Конвенції, а також конкретизація окремих положень), правозастосовний, правотворчий характер, що підтверджується впливом на правові системи держав-учасниць Конвенції³.

У роботі Д.Ю. Хорошковської відстоюється позиція, що рішення Європейського суду необхідно розцінювати як судові прецеденти, які мають обов'язкову силу для українських судів та інших правозастосовувачів в контексті тлумачення Європейської конвенції, а також протоколів до неї⁴.

Ідея подвійного нормативного характеру рішень ЄСПЛ обґрунтовується у праці О.М. Ярошенко. З позиції вченого, якщо Суд при вирішенні справи дійде висновку, що певні приписи трудового законодавства України суперечать нормам Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини, суди до внесення відповідних змін до національного трудового законодавства в аналогічних ситуаціях повинні керуватися рішенням цього Суду. Автором з'ясовано, що прецедентне право Євросуду утворює пріоритет названої Конвенції над національними конституціями: цілі цього міжнародного акта можуть бути досягнуті, якщо він буде мати вищу юридичну силу над будь-якою нормою національного закону, у тому числі й над національною Конституцією⁵.

Схожу позицію відстоює і В.П. Паліюк, який зазначає, що, оскільки

¹ Федик С.Є. Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2002. С. 17.

² Дудаш Т.І. Практика Європейського суду з прав людини: навч. посіб. 3-тє видання, стереотипне. Київ: Алерта, 2016. С. 129.

³ Коруц У.З. Міжнародно-правовий захист права на справедливий судовий розгляд в практиці Європейського суду з прав людини та правозастосовна практика України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2015. С. 13.

⁴ Хорошковська Д.Ю. Роль судової практики в системі джерел права України: теоретико-правове дослідження: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2006. С. 17.

⁵ Ярошенко О.М. Джерела трудового права України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05. Харків, 2007. С. 7.

Україна є членом Ради Європи, принципи і норми Європейського Співтовариства (положення Конвенції та рішення Суду) в ієрархії джерел національного права займають найвище місце. За юридичною силою вони мають верховенство навіть над Основним Законом нашої держави¹.

На обов'язковому характері прецедентів ЄСПЛ для судів загальної юрисдикції наголошує і М.В. Мазур. Однак, з погляду правника, вітчизняний суд може відмовитися від їхнього застосування у випадку, якщо: 1) національне законодавство встановлює вищі стандарти прав і свобод людини, ніж відповідний прецедент ЄСПЛ; 2) є потреба відокремитися від прецеденту ЄСПЛ через розумну відмінність у фактах справ. Як зазначає автор, при визначенні меж впливу прецедентів ЄСПЛ на практику КСУ потрібно виходити з особливої правової природи останнього як єдиного органу конституційної юрисдикції, тому вони мають для КСУ не обов'язковий, а переконливий характер².

Деяку іншу позицію з цього приводу висловлює К.В. Андріанов, який вказує, що рішення ЄСПЛ, в тому числі й у справах, де дана держава виступає як відповідач, не має характеру обов'язкового прецеденту для органів всіх гілок влади даної або інших держав-учасниць³.

Прихильником такої ідеї є і С.І. Палешник, який наголошує, що рішення Суду здебільшого мають обов'язковий характер лише для нього самого, тому стверджувати, що вони є джерелом права для вітчизняного законодавства є не зовсім доцільно, оскільки ЄСПЛ не творить право. Таким чином, буде доречним указувати на те, що його рішення виступають джерелом тлумачення тільки для Європейської конвенції з прав людини та є правозастосовними актами, які поєднують у собі й певні властивості актів правоінтерпретаційних, а тому вони займають проміжне становище між прецедентами системи загального права та правозастосовною практикою, що існує в системі романо-германського права⁴.

Долучаючись до дискусії з приводу юридичної природи рішень ЄСПЛ, С.П. Головатий наголошує, що хибними є погляди вітчизняних авторів стосовно того, що діяльність Страсбурзького суду «ґрунтується на доктрині судового прецеденту (*stare decisis*)» або що Суд «із самого

¹ Паліюк В.П. Застосування судами України Конвенції про захист прав людини та основних свобод. Київ: Фенікс, 2004. С. 14.

² Мазур М.В. Акти органів судової влади як джерело конституційного права України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2009. С. 11.

³ Андріанов К.В. Роль контрольного механізму Конвенції про захист прав і основних свобод людини в процесі реалізації її норм: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2002. С. 10-11.

⁴ Палешник С.І. Тлумачення в судовій практиці: поняття, особливості, види: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2016. С. 152.

початку став на позицію доктрини судового прецеденту», а напрацьовані Судом рішення слід сприймати як «прецедентне право» тощо. Аналіз доводить, що Суд поклав в основу своєї діяльності зовсім іншу, ним же висунуту доктрину – еволютивного тлумачення, за якої Конвенція є «динамічним і живим інструментом»¹.

В аспекті досліджуваної проблематики актуальною видається і позиція Є.В. Попко, що рішення ЄСПЛ як окремих видів правових актів Ради Європи є формою та джерелом лише системи права Ради Європи та джерелом її прецедентного права (*case law*)².

Значну наукову цінність у контексті предмета нашого дослідження становлять роботи, що були підготовлені науковими співробітниками Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України.

З погляду її провідних фахівців, а саме П.М. Рабіновича та Н.М. Радановича, правова природа рішень Європейського суду розкривається через їх відмінності від рішень національних судів. По-перше, рішення ЄСПЛ завжди звернені до держави як до суб'єкта і національного, і міжнародного прав. По-друге, рішення Страсбурзького суду, на відміну від актів національних судових органів, містять тлумачення-роз'яснення, які потім функціонують як складові механізми правового регулювання, не вичерпуючись разовим виконанням рішення, а отже набувають загального прецедентного характеру. По-третє, означене рішення, на відміну від акта національного суду, є актом казуального офіційного тлумачення та актом правозастосування щодо конкретної держави і водночас актом загального неофіційного тлумачення стосовно інших держав. На думку правників, перелічені відмінності вказують на певну специфіку рішень Суду як зразків прецедентного права³.

У науковій площині досі тривають дискусії і щодо розуміння сутності категорії «практика ЄСПЛ» та доцільності її визнання джерелом права.

Так, наприклад, з позиції О.В. Соловйова, практику ЄСПЛ як джерело права в Україні складають, по-перше, лише правоположення, які відтворені у мотиваційних частинах принаймні двох рішень Страсбур-

¹ Головатий С. Про людські права: лекції. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. С. 355.

² Попко Є.В. Юридична природа актів Ради Європи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2015. С. 17.

³ Рабінович П.М., Раданович Н.М. Європейська конвенція з прав людини: проблеми національної імплементації (загальнотеоретичні аспекти). *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ держ. будів. та місц. самовряд.* АПрН України; Серія 1: Дослідження і реферати; Вип. 4. Львів: Астрон, 2002. С. 148-152.

зького суду в аналогічних справах. По-друге, таку практику Суду Ради Європи уособлюють не всі правоположення, сформульовані ним при мотивації своїх рішень, а лише ті з них, які або конкретизують існуючі абстрактні приписи Конвенції, або ж заповнюють прогалини у правовому регулюванні, що здійснюється цими приписами¹.

На переконання О.О. Кочури, під практикою ЄСПЛ як джерела права слід розуміти частину правового досвіду і результатів діяльності ЄСПЛ та Європейської комісії з прав людини, що виражається в їх офіційних актах (рішеннях, постановах, ухвалах), які набрали чинності та містять важливі й актуальні правові позиції обов'язкового чи переконливого характеру щодо прав і свобод людини і громадянина².

Вченими Харківської школи міжнародного права, серед яких О.В. Сердюк, Ю.В. Щокін та І.В. Яковюк, наголошується і на тому, що розуміння поняття «практика ЄСПЛ» залежить від контексту його застосування. У широкому сенсі його зміст може охоплювати будь-яку багатоаспектну діяльність Суду щодо розгляду численних скарг. У вузькому – це певний уривок мотивувальної частини рішення ЄСПЛ, в якому міститься загальне тлумачення відповідної норми Конвенції щодо її застосування до врегулювання спірних правовідносин за конкретною справою. У цьому сенсі, на думку правників, більш вдалим можна вважати вислів «правова позиція»³.

Особливий внесок в дослідження юридичної природи практики ЄСПЛ в загальнотеоретичній площині зроблено видатним професором та академіком НАПрН України П.М. Рабіновичем, яким підготовлено низку наукових праць, серед яких: «Знання практики ЄСПЛ як передумова ефективного використання механізму їх захисту в Україні»; «Феномен права в інтерпретації Страсбурзького суду (до 50-річчя Європейського суду з прав людини)»; «Діалектичний підхід у практиці Європейського суду з прав людини»; «Європейська конвенція з прав людини: проблеми національної імплементації (загальнотеоретичні аспекти)»; «Верховенство права (за матеріалами практики Страсбурзького Суду)» та багато інших.

¹ Соловійов О.В. Застосування Європейської конвенції з прав людини та практики Страсбурзького суду в Україні (загальнотеоретичні аспекти): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2011. С. 13.

² Кочура О.О. Європейський суд з прав людини в конституційно-правовому механізмі захисту прав і свобод громадян України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2015. С. 15.

³ Теорія та практика застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: компендіум / О.В. Сердюк та ін.; за заг. ред. О.В. Сердюка, І.В. Яковюка. Харків: Право, 2017. С. 18.

Не менш важливе значення мають роботи, в яких висвітлювалися питання звернення до Європейського суду з прав людини. Їх дослідження є необхідним, зважаючи на те, що вони (звернення), а точніше їх кількість, є показником ефективності діяльності органів державної влади щодо виконання Україною міжнародних зобов'язань перед Радою Європи у сфері прав людини.

Однією із перших комплексних праць у цьому напрямку стала робота Л.М. Липачової, присвячена дослідженню конституційного права людини та громадянина на звернення за захистом своїх прав і свобод до ЄСПЛ, а також механізму його реалізації індивідуальними та колективними суб'єктами в Україні. Вченою розкривається зміст вищезазначеного суб'єктивного права, сформульовано його дефініцію, розглянуто питання конституційного регулювання форм, процедур та механізмів звернення до ЄСПЛ¹.

Важливе значення з цього питання має наукове видання за загальною редакцією В.В. Лутковської, що торкається порядку звернення громадян України за захистом до ЄСПЛ та подання заяв до нього, характеристики процесу розгляду справ, розгляду статей Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, скарги на порушення яких є найпоширенішими².

Особливості звернення громадян та неурядових організацій до Європейського суду з прав людини висвітлено у роботі І.В. Дмитриченка. Автором розроблено рекомендації щодо підготовки індивідуальних заяв до цієї міжнародної судової установи, висвітлено порядок звернення до ЄСПЛ, визначено суб'єкти подання індивідуальної заяви³.

Дослідженню міжнародно-правової регламентації, практики реалізації та тенденцій розвитку звернення до ЄСПЛ в контексті здійснення права на доступ до правосуддя присвячено працю Н.І. Севастьянкової. Специфіку права на звернення з індивідуальною заявою правником відображено в понятті «міжнародно-правовий механізм доступу до ЄСПЛ», що містить необхідні параметри, які є передумовою реалізації права на звернення з індивідуальною заявою, представляючи собою сукупність міжнародно-правових норм та засобів, що існують у формі тріади об'єднаних між собою структурно-функціональними зв'язками ком-

¹ Липачова Л.М. Реалізація конституційного права людини та громадянина на звернення за захистом своїх прав і свобод до Європейського суду з прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2002. 20 с.

² Європейський суд з прав людини. Організація, діяльність, процес / ред.: В.В. Лутковська. Київ: Праксіс, 2005. 166 с.

³ Дмитриченко І.В. Звернення громадян та неурядових організацій до Європейського суду з прав людини: навч.-практ. посіб. Миколаїв: Атол, 2006. 59 с.

понентів: юрисдикції Суду, субсидіарної природи Суду та умов прийнятності індивідуальних заяв¹.

Значну увагу суб'єктам звернення та порядку подання скарги до Європейського суду приділено у роботі М.В. Мазура, С.Р. Тагієва, А.С. Беніцького та В.В. Кострицького. Правниками виокремлено різні категорії заявників до ЄСПЛ, охарактеризовано поняття «жертва», визначено гарантії практичного здійснення права на звернення до Страсбурзького Суду, охарактеризовано привілеї та імунітети осіб, які беруть участь у процесі. Вченими також висвітлено основні правила подання скарги до ЄСПЛ, розглянуто критерії прийнятності заяв, з'ясовано питання надання безкоштовної правової допомоги заявникам².

Процедуру звернення громадян України до ЄСПЛ висвітлено і у монографічній праці авторського колективу у складі: В.М. Бесчастного, О.В. Філонова, В.М. Субботіна та А.М. Тітова³. Поряд з цим вченими визначено основні цілі і завдання Суду Ради Європи як міжнародного інституту захисту прав людини.

Серед наявних наукових праць, що складають наступну групу робіт, слід виокремити ті, безпосереднім предметом дослідження яких стала діяльність ЄСПЛ щодо реалізації власних повноважень (юрисдикція Міжнародного суду Ради Європи). Вважаємо цей напрямок дослідження одним із ключових, зважаючи на те, що розуміння правової природи діяльності Страсбурзького суду дозволяє сформулювати об'єктивне уявлення і про юридичну природу її результатів (рішень Суду).

Юрисдикція ЄСПЛ, як зауважує О.В. Базов, є комплексним поняттям, що визначає вичерпний обсяг його повноважень, передбачених Конвенцією та Протоколами до неї, сферу функціонування судової влади Ради Європи, компетенцію Суду з розгляду конкретної справи та обов'язковість його рішення. Вона поширюється як безпосередньо на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та Протоколів до неї, а також надання консультативних висновків з правових питань, так і на забезпечення реалізації таких фундаментальних принципів права Ради Європи, як верховенство права та здійснення прав людини і основопо-

¹ Севостьянова Н.І. Звернення до Європейського суду з прав людини як реалізація права на правосуддя: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Одеса, 2011. 19 с.

² Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України: навч. посібник / авт. кол.: М.В. Мазур, С.Р. Тагієв, А.С. Беніцький, В.В. Кострицький; відп. ред. В.М. Карпунов. Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. С. 80-95.

³ Бесчастний В.М., Філонов О.В., Субботін В.М., Тітов А.М. Міжнародно-правові гарантії захисту прав та свобод громадян України: монографія. Київ: Четверта хвиля, 2008. 220 с.

ложних свобод¹.

З погляду І.Ю. Дір, Європейський суд з прав людини має чотири аспекти юрисдикції: предметну юрисдикцію (*ratione materiae*), юрисдикцію за колом суб'єктів (*ratione personae*), територіальну юрисдикцію (*ratione loci*) та юрисдикцію у часі (*ratione temporis*). Як міждержавні справи, так і індивідуальні заяви мають відповідати умовам всіх видів юрисдикції².

Як наголошує вже згаданий дослідник О.В. Базов, ЄСПЛ при здійсненні тлумачення положень Конвенції не виконує правотворчу функцію, оскільки такі повноваження не визначені для нього Конвенцією. Суд лише інтерпретує положення Конвенції, повністю підпорядковуючи свою правотлумачну діяльність змісту ЄКПЛ³.

Подібну позицію в своїй роботі висловлює і вчений У.З. Коруц, яка зазначає, що ЄСПЛ не створює правові норми, а застосовує ті норми, які вже містяться в Конвенції про захист прав людини та Протоколах до неї. Відповідно, рішення ЄСПЛ можна розглядати як правоконкретизаційний, правозастосовний акт, через правоположення якого конкретизуються норми Конвенції і який має прецедентний характер для самого Суду та правотворче, правоінтерпретаційне значення для правових систем держав – учасниць Конвенції⁴.

Дещо іншу позицію з цього приводу висловлює С.В. Шевчук, який зауважує, що акти Європейського суду з прав людини мають нормативні прояви. Крім того, Закон України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» від 23 лютого 2006 року визнає, що практика Суду є джерелом права в Україні. В актах КСУ вже містяться посилання на Конвенцію та на рішення ЄСПЛ, що є, по суті, визнанням їх нормативного змісту. Така ж практика складається у судах загальної юрисдикції⁵.

Підтримують таку ідею й інші правники. Серед них Д.М. Супрун, який зазначає, що визнання нормативного характеру юриспруденції Європейського суду з прав людини є, з одного боку, необхідною умовою існування європейської системи захисту прав людини, а з іншого – важливим чинником розвитку сучасного міжнародного права⁶, та

¹ Базов О.В. Юрисдикція Європейського суду з прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2016. С. 17.

² Дір І.Ю. Захист громадянських прав людини в Україні у рамках Ради Європи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2010. С. 16.

³ Базов О.В. Зазнач. твір. С. 18.

⁴ Коруц У.З. Зазнач. твір. С. 18.

⁵ Шевчук С.В. Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2008. С. 25.

⁶ Супрун Д.М. Зазнач. твір. С. 16-17.

В.А. Капустинський, який відстоює ідею нормотворчої діяльності ЄСПЛ у контексті формування національних правозахисних систем та наголошує на важливості застосування судового прецеденту Європейського суду як одного із основних джерел національного права та необхідність використання його при прийнятті судових рішень національними судами¹.

В аспекті питання, що розглядається, актуальними видаються висновки К.О. Клименко, який встановив чотири основні прояви нормативності юриспруденції Європейського Суду, а саме: 1) нормативність, прямо посилена Конвенцією: тлумачення таких норм національними судовими інстанціями не повинно обмежувати сферу застосування самої норми та має здійснюватись у чіткій відповідності до правил юриспруденції Суду; 2) нормативність, посилена Судом непрямым чином: постійна юриспруденція Суду (правила юриспруденції, нормативність яких має обов'язковий характер стосовно їх змісту та застосування); 3) м'яка чи змінна нормативність юриспруденції Суду: носить характер обов'язкового змісту, але необов'язкового застосування; 4) нормативність юриспруденції Суду стосовно держави-відповідача та стосовно третіх держав².

Особливості тлумачення юридичних норм Європейським судом досліджено у праці П.М. Рабіновича та С.Є. Федика. Вченими обстоюється позиція про те, що головною метою Конвенції є пошук справедливого балансу між інтересами суспільства та окремого індивіда. Саме для досягнення цієї мети і здійснюється тлумачення (за певними способами та за «обсягом») конвенційних норм стосовно прав і свобод людини. На думку дослідників, процес тлумачення Конвенції підпорядкований комплексній і взаємозалежній системі принципів, які скеровують інтерпретацію таких норм у відповідному напрямку, управляють цим процесом. Забезпеченню таких принципів покликаний слугувати будь-який спосіб тлумачення Конвенції³.

Принципи, способи та методи правотлумачної діяльності Європейського суду ґрунтовно висвітлювалися у роботах й інших вчених. Так, наприклад, в роботі Т.І. Дудаш наголошено, що до основних способів тлумачення, які застосовує Страсбурзький Суд, слід віднести: лінгвісти-

¹ Капустинський В.А. Зазнач. твір. С. 14.

² Клименко К.О. Правозастосування в судовому адміністративному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2008. С. 10.

³ Рабінович П.М., Федик С.Є. Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського Суду з прав людини) / ред. кол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Випуск 5. Львів: Астрон, 2004. С. 135-137.

чне (граматичне, мовне, філологічне), історичне та системне¹. У свою чергу, О.В. Сердюк пропонує до базових принципів (методів) тлумачення включити: «принцип автономного тлумачення понять», «принцип еволюційного (динамічного) тлумачення», «принцип європейського консенсусу», «принцип розсуду держави», «принцип ефективного тлумачення»².

Натомість О.Я. Трагнюк зауважує, що для досягнення основної мети Конвенції ЄСПЛ використовує різні методи тлумачення, а саме: буквальный, історичний, телеологічний і, як його прояв, еволюційний метод, а також метод автономного тлумачення. З позиції правника особливу роль відіграють ті принципи тлумачення, які характеризують особливу систему захисту прав людини (створену за Європейською конвенцією з прав людини 1950 р.): принцип субсидіарності, пропорційності, принцип судового прецеденту, принцип «меж розсуду» та інші. Використання принципу прецеденту під час тлумачення положень Європейської Конвенції 1950 р. свідчить про те, що застосування цієї Конвенції відбувається у світлі і на підставі рішень ЄСПЛ. Хоча, як правило, не самі рішення як такі є обов'язковими для всього загалу сторін, а власне Конвенція у тому вигляді, як її тлумачить ЄСПЛ. А тому тлумачення, яке здійснює Міжнародний суд Ради Європи, розцінюється правником як таке, що наближається до автентичного³.

Доктрини, розвинуті ЄСПЛ у результаті тлумачення конвенційних норм, досліджено у праці І.Ю. Кретової. З погляду вченої, в європейському праві відсутній уніфікований нормативний акт, який визначає систему принципів тлумачення та застосування Конвенції, однак такі принципи вироблені Страсбурзьким судом та викладені у його рішеннях у конкретних справах. Серед них вирізняються підходи (концепти), що завдяки своєму розвитку Судом Ради Європи та провідними правознавцями відповідають всім властивостям правових доктрин (передусім, динамічне (еволюційне) тлумачення Конвенції, доктрини «свободи розсуду» держави, «автономних понять» та «четвертої інстанції»)⁴.

У той же час, як наголошує С.Т. Мішуровська, ЄСПЛ, вирішуючи справи, пов'язані із встановленням правообмежень, застосовує так звану доктрину меж оцінювання, яка виходить, зокрема, з необхідності забез-

¹ Дудаш Т.І. Зазнач. твір. С. 143.

² Сердюк О.В. Зазнач. твір. С. 41.

³ Трагнюк О. Я. Тлумачення міжнародних договорів: теорія і досвід європейських міжнародних судових органів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Харків, 2003. С. 12, 14.

⁴ Кретьова І. Ю. Тлумачення права: доктрини, розвинуті Європейським судом з прав людини: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 Харків, 2015. С. 191.

печити баланс між суверенітетом держав – членів Ради Європи та їх зобов'язаннями згідно з Конвенцією, враховує різноманітність політичних, економічних, культурних, соціальних та інших ситуацій суспільного життя в цих державах¹.

Теоретико-правові засади автономності тлумачення ЄСПЛ висвітлено у науковій роботі С.П. Матвєєвої. Дослідницею визначено поняття й ознаки автономності тлумачення, обґрунтовано приналежність автономності тлумачення до групи принципів тлумачення Європейської конвенції, визначено підстави, ситуації та умови застосування принципу автономності тлумачення. У підсумку дослідження запропоновано уніфікувати окремі положення українського законодавства у сфері майнових та особистих немайнових відносин з автономними поняттями ЄСПЛ, а також розроблено нові положення, що сприятимуть покращанню правотлумачної та правозастосовної діяльності органів судової влади й учасників цивільного процесу².

Не менш важливе значення мають дослідження, в яких вченими приділялася увага впливу практики ЄСПЛ на юридичну доктрину та практику застосування норм в різних галузях національного права.

З позиції С.П. Головатого, саме Європейському суду належить роль творця сучасної основи нормативного тлумачення змісту принципу верховенства права. Практика Суду, як зауважує правник, достеменно доводить, що спроба дати чітке і вичерпне визначення поняття «верховенство права» у світлі положень Конвенції неодмінно приречена на невдачу, позаяк сама Конвенція – це «живий документ». Будь-який інший шлях, аніж тлумачення цього поняття Судом Ради Європи для цілей забезпечення дотримання Конвенції, є не тільки марною справою, а й небезпечним заняттям. Ця загальноєвропейська установа пішла шляхом виявлення тих важливих моментів (елементів), які становлять саму сутність верховенства права, а не шляхом спроби сформулювати конкретне і вичерпне визначення цього поняття³.

Вплив практики ЄСПЛ на уніфікацію норм права з прав людини в умовах європейської інтеграції висвітлено у праці В.Є. Селєзньова. На думку вченого, здатність рішень ЄСПЛ, прийнятих відповідно до положень Конвенції, до уніфікації норм права з прав людини проявляється в

¹ Мішуровська С.Т. Міжнародно-правовий захист права на приватне життя (сучасна теорія і практика): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Харків, 2011. С. 12.

² Матвєєва С.П. Принцип автономності тлумачення в сфері майнових і особистих немайнових відносин в рішеннях Європейського суду з прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2015. 22 с.

³ Головатий С.П. Верховенство права: ідея. доктрина. принцип: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2008. С. 26-27.

процесі формування загальноєвропейських стандартів з прав людини. Вони також виступають в якості нормативного мінімуму, якому зобов'язані слідувати держави. Як наголошує вчений, положення, терміни, поняття, які містяться у нормах рішень Страсбурзького суду, не можуть тлумачитися на основі внутрішнього права¹.

Імплементация рішень ЄСПЛ у кримінальне процесуальне законодавство України досліджувалася в роботі С.Ю. Бутенко. З погляду авторки, це комплексна організаційно-правова діяльність держави, метою якої є виконання Україною міжнародного зобов'язання перед Радою Європи щодо забезпечення відповідності кримінально-процесуального законодавства держави Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод в її тлумаченні Страсбурзьким судом. Як зауважує правник, етапами імплементації рішень ЄСПЛ в кримінальне процесуальне законодавство України є: визначення положень кримінального процесуального законодавства, що не відповідають Конвенції; відбір рішень Страсбурзького суду, які потребують імплементації у кримінальне процесуальне законодавство; обрання форми втілення рішень Суду Ради Європи в кримінальне процесуальне законодавство; втілення рішень Суду в процесуальне законодавство та забезпечення ефективної дії отриманих законодавчих норм².

Вагомий внесок у дослідження прецедентної практики ЄСПЛ та її значення в удосконаленні кримінально-процесуального законодавства України здійснив В.Г. Уваров. У підготовленій монографічній праці вченим з'ясовано сутність практики ЄСПЛ як джерела кримінально-процесуального права, порядок застосування прецедентної практики ЄСПЛ задля розвитку системи та змісту принципів кримінального судочинства, особливості реалізації практики ЄСПЛ та міжнародно-правових норм, що регламентують права учасників процесу, особливості реалізації європейських стандартів при удосконаленні інститутів слідчих дій, можливості застосування практики ЄСПЛ та норм міжнародно-правових актів при реформуванні запобіжних заходів³.

Своє бачення на судовий прецедент як джерело кримінально-процесуального права детально виклав Д.В. Кухнюк. У своїй роботі

¹ Селезньов В.Є. Уніфікація норм права з прав людини в умовах європейської інтеграції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Одеса, 2014. С. 13.

² Бутенко С.Ю. Імплементация рішень Європейського суду з прав людини у кримінальне процесуальне законодавство України у частині регламентації досудового розслідування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Донецьк, 2014. С. 14.

³ Уваров В.Г. Застосування практики Європейського суду з прав людини та норм міжнародно-правових актів в удосконаленні кримінального судочинства України: монографія / за заг. ред. В.М. Тertiшника. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2012. 268 с.

вченим визначено поняття та ознаки системи джерел кримінально-процесуального права України, обґрунтовано необхідність визнання судового прецеденту джерелом кримінально-процесуального права, запропоновано механізм його дії. Дослідником доводиться, що практика ЄСПЛ має природу судового прецеденту як для Європейського суду, так і судів судової системи України¹.

Вплив правотлумачної практики ЄСПЛ на правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права досліджено у працях О.В. Капліної. Вченою наголошується, що оскільки норми Конвенції діють у тому вигляді, як вони тлумачаться Європейським судом, останній не тільки тлумачить її норми, але й формулює певні критерії, яким повинно відповідати національне законодавство, тобто ці прецеденти повинні мати законопроектне значення. У зв'язку з цим автором пропонується запровадити комплекс заходів, спрямованих на обізнаність суддів з практикою Суду Ради Європи та удосконалення чинного законодавства щодо можливості використання судьями правових позицій Страсбурзького Суду та необхідності перегляду вироків національних судів в порядку виключного провадження з підстав констатації ЄСПЛ порушень прав людини при провадженні у кримінальній справі².

Строки у кримінальному процесі України в контексті європейських стандартів стали предметом дослідження С.О. Заїки. Вченим зазначається, що застосування європейських стандартів, які містяться в міжнародно-правових документах в галузі здійснення судочинства взагалі і щодо строків у кримінальному процесі зокрема, передбачає наявність розуміння і знання їх положень та правильне застосування практики ЄСПЛ. Дослідивши низку міжнародно-правових документів та рішень ЄСПЛ, дослідник виокремлює обставини для визначення того, чи було винесене судове рішення у розумний строк³.

Окрема увага науковців була зосереджена на принципах кримінального провадження у світлі практики ЄСПЛ. Так, у монографічному дослідженні авторського колективу у складі О.П. Кучинської, Т.І. Фулей, Р.В. Баранніка з урахуванням практики діяльності ЄСПЛ розглядається процес формування та розвитку загальновизнаних міжнародних

¹ Кухнюк Д.В. Судовий прецедент як джерело кримінально-процесуального права України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2008. 17 с.

² Капліна О.В. Правозастосовне тлумачення судом норм кримінально-процесуального права: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2009. С. 17-18; Капліна О.В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права: монографія. Харків: Право, 2008. С. 137-138.

³ Заїка С.О. Строки у кримінальному процесі України в контексті європейських стандартів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2006. С. 10.

стандартів у галузі прав людини, комплексно досліджено правові питання імплементації загальноновизнаних міжнародних стандартів та принципів кримінального провадження в галузі прав людини у вітчизняне кримінальне процесуальне законодавство¹.

Одному із ключових принципів кримінального процесу, а саме презумпції невинуватості, що досліджувався з урахуванням практики ЄСПЛ, присвячена робота Г.Ю. Юдківської. Вченою з'ясовано виникнення та розвиток цього принципу, сфера його застосування, зміст і обсяг його гарантій, їх функціональне призначення на різних стадіях кримінального провадження, а також сформульовано рекомендації з удосконалення законодавства та приведення його у відповідність до практики ЄСПЛ і міжнародних стандартів справедливого судочинства².

Виникнення та розвиток інституту угоди про визнання вини в прецедентах ЄСПЛ досліджено у праці П.В. Пушкаря. Як зауважує правник, практика Страсбурзького Суду стосовно кримінальних справ, вирішених на основі угоди про визнання вини, свідчить, що Суд Ради Європи не відкидає практику застосування угоди про визнання вини, а лише вказує, чи допущено при цьому порушення права особи на справедливий судовий розгляд³.

Особливості впливу рішень ЄСПЛ на правозастосовну практику адміністративних судів стали одним із аспектів дослідження К.О. Клименко. Автором проаналізовано елементи права на справедливий судовий процес, що містяться в п. 1 ст. 6 Конвенції та окремих рішеннях Європейського суду, на підставі чого визначено найважливіші стандарти судового адміністративного процесу, серед яких: забезпечення незалежності, неупередженості та належного рівня компетентності суддів; вільний доступ до суду кожної особи; розгляд справи у розумні строки; повага до рішень суду з боку виконавчої влади, що має сприяти їх ефективності та дієвості⁴.

Не залишилися поза увагою вчених і питання щодо реалізації практики ЄСПЛ у кримінальному праві. Так, в роботі О.О. Сороки відс-

¹ Кучинська О.П., Фулей Т.І., Бараннік Р.В. Принципи кримінального провадження у світлі практики Європейського суду з прав людини: монографія. Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект Поліграф», 2013. 228 с.

² Юдківська Г.Ю. Презумпція невинуватості в кримінальному процесі України та практиці Європейському суду з прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2008. С. 18.

³ Пушкар П.В. Угода про визнання вини у сучасному кримінальному процесі: порівняльно-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2005. С. 12.

⁴ Клименко К.О. Правозастосування в судовому адміністративному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2008. С. 11.

тоюється позиція, що рішення (практику) ЄСПЛ слід віднести до форм кримінального права як галузі права і як науки. З погляду вченого, ЄСПЛ, застосовуючи норми ЄКПЛ, не створює нових норм, а надає нормам нового тлумачення і відтворює його у своєму рішенні. Таким чином, норма набуває нового значення без внесення відповідних змін до ЄКПЛ, що забезпечує, з одного боку, стабільність, а з іншого – динаміку у питаннях врегулювання суспільних відносин. Разом з цим автор наголошує, що значення правових позицій, висловлених у рішеннях ЄСПЛ, полягає у такому: а) вони повинні враховуватись у доктрині кримінального права, оскільки є принциповими ідеями, до яких слід звертатись при виробленні концепцій подальшого вдосконалення кримінального права відповідно до європейських стандартів; б) вони повинні мати вплив на правозастосовчу практику в Україні¹.

Питання гармонізації кримінального права України з практикою ЄСПЛ досліджено у праці Ю.Б. Хім'як. Вченим обґрунтовано тезу про те, що джерелом кримінального права України є правова позиція ЄСПЛ як структурна частина рішення ЄСПЛ, та запропоновано способи врахування правових позицій ЄСПЛ у кримінальному праві².

Роль практики ЄСПЛ у забезпеченні ефективності захисту прав людини в кримінально-правовій сфері висвітлено у роботі С.В. Войченко. Правником досліджено деякі концептуальні засади діяльності ЄСПЛ, поняття «прецедент ЄСПЛ», особливості юрисдикції ЄСПЛ та динаміку розгляду справ Страсбурзьким судом. Основну увагу приділено аналізу справ ЄСПЛ щодо порушення прав людини у кримінально-правовій сфері³.

Висновок про необхідність гармонізації кримінального права України з практикою Європейського суду в частині відповідальності за порушення недоторканності житла або іншого володіння особи зроблено за результатами дослідження І.І. Присяжнюка. Такий умовивід правника зумовлений як широким тлумаченням ЄСПЛ категорії «житло», так і визначенням Страсбурзьким судом можливих підстав для обмеження права на недоторканність житла або іншого володіння особи⁴.

¹ Сорока О.О. Реалізація практики Європейського суду з прав людини у кримінальному праві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2015. С. 191.

² Хім'як Ю.Б. Гармонізація кримінального права України з практикою Європейського суду з прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2011. С. 15-16.

³ Войченко С.В. Договори Ради Європи в кримінально-правовій сфері та їх імплементація в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Одеса, 2010. С. 13.

⁴ Присяжнюк І.І. Кримінальна відповідальність за порушення недоторканності житла або іншого володіння особи в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2010. С. 12-13.

Підстави застосування аналогії права та практики Європейського суду при судовому розгляді трудових спорів розкрито у роботі О.С. Боевої. Автором наголошується, що нині є важливим застосування принципу аналогії деяких судових рішень Страсбурзького суду відповідно до вимог Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ»¹.

Серед робіт з досліджуваної проблематики слід вирізнити окрему групу наукових праць, які були присвячені питанням виконання рішень ЄСПЛ або їх імплементації в національну правову систему.

Виконанню рішень ЄСПЛ на національному рівні присвячена праця І.П. Іванця, в якій правником: досліджено принципи та зобов'язання держав, на яких базується виконання рішень ЄСПЛ; з'ясовано механізми виконання рішень Страсбурзького суду з відповідним аналізом законодавства України; описано стан виконання рішень Європейського суду в іноземних державах; досліджено вплив прецедентної практики Суду Ради Європи на правову систему держави та юрисдикцію національних судів².

Проблеми адміністративно-правового забезпечення реалізації рішень Страсбурзького суду в Україні окреслено в роботі О.Ю. Кайдаш. Автор обстоює тезу, що формами реалізації рішень ЄСПЛ в Україні є: а) виконання, що являє собою вчинення низки процедурних дій щодо забезпечення доступу до рішень ЄСПЛ як зацікавлених осіб, так і громадськості шляхом повідомлення про прийняття ЄСПЛ остаточного рішення у справі, перекладу та оприлюднення такого рішення; звернення рішення до виконання в частини виплати відшкодування, застосування заходів індивідуального і загального характеру; б) застосування, що передбачає його використання як джерела тлумачення матеріальних та процесуальних норм права в адміністративній практиці та під час здійснення правосуддя та як джерела норм адміністративного права у правотворчості³.

Основні напрямки впливу рішень ЄСПЛ на національну імплементацію Конвенції досліджено у працях П.М. Рабіновича та Н.М. Радановича. На думку вчених, перший імплементаційний напрямок зумовлено обов'язковим виконанням рішення Суду державою, щодо якої

¹ Боева О.С. Судовий захист права на працю: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Луганськ, 2009. С. 15.

² Іванець І.П. Правові проблеми виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини в сфері приватного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2016. С. 13-14.

³ Кайдаш О.Ю. Адміністративно-правове забезпечення реалізації рішень Європейського суду з прав людини в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2016. С. 15.

це рішення було ухвалено; другий пов'язано з можливим повторним розглядом (переглядом) справи, включаючи поновлення провадження; третій імплементаційний напрямок, а саме приведення національного законодавства у відповідність до Конвенції, дозволяє уникнути ситуації порушення Конвенції; четвертий пов'язано із застосуванням норм Конвенції національними правозастосувальними органами, зокрема судами; п'ятим імплементаційним напрямком є тлумачення Конвенції національними суб'єктами права; шостий пов'язано з діяльністю органу конституційної юрисдикції; сьомий – стосується впливу рішень Суду на правосвідомість представників органів держави, окремих громадян¹.

На актуальності питання виконання рішень ЄСПЛ наголошує і К.О. Клименко. На їх виконання, як зауважує правник, державою-відповідачем, залежно від обставин справи, зобов'язана вжити заходи «багаторівневого балансування», а саме: а) індивідуального характеру на користь заявника (має бути виправлена незаконна ситуація та відшкодовані її наслідки); б) загального характеру – на користь суспільства (усунення проблеми у внутрішньому правопорядку для запобігання подальшим правопорушенням подібного типу). Проте у багатьох випадках, з позиції правника, проблема, що призвела до порушення права, полягає не в суперечності між національним законодавством та положеннями Конвенції, а у хибній правозастосовній практиці².

Особливості та види заходів, що вживаються державою-відповідачем на виконання рішень ЄСПЛ, також були предметом дослідження Д.В. Аббакумової³, К.В. Андріанова⁴, Т.І. Дудаш⁵ та деяких інших вчених, що зробили значний вклад у висвітлення цієї проблематики.

Дослідження ефективності рішень ЄСПЛ в аспекті реалізації Конвенції було здійснено Л.В. Пастуховою. Під такою ефективністю пропонується розуміти ступінь їх реального впливу на виконання держава-

¹ Рабінович П.М., Раданович Н.М. Європейська конвенція з прав людини: проблеми національної імплементації (загальнотеоретичні аспекти). *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ держ. будів. та місц. самовряд.* АПрН України; Серія 1: Дослідження і реферати; Вип.4. Львів: Астрон, 2002. С. 124-139. Раданович Н.М. Національна імплементація міжнародних договорів щодо прав людини: загальнотеоретичне дослідження (на матеріалах впровадження Конвенції про захист прав і основних свобод людини): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2000. С. 15-17.

² Клименко К.О. Зазнач. твір. С. 11.

³ Аббакумова Д.В. Національна процедура виконання рішень Європейського Суду з прав людини щодо України. *Теорія та практика застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод*: компендіум / О.В. Сердюк та ін.; за заг. ред. О.В. Сердюка, І.В. Яковюка. Харків: Право, 2017. С. 46-55.

⁴ Андріанов К.В. Зазнач. твір. С. 12.

⁵ Дудаш Т.І. Зазнач. твір. С.99-108.

ми – відповідачами зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї. На думку вченої, критеріями оцінки ефективності рішень ЄСПЛ є їх цілі, а саме: 1) відновлення порушених прав людини; 2) усунення перешкод на шляху реалізації людиною своїх прав. Вони зумовлюють функції судових рішень, кожне з яких одночасно «виконує» правовідновлювальну та превентивну функції. Показниками ефективності рішень ЄСПЛ є: 1) рівень відновлення конкретними державами-відповідачами на основі рішень Суду порушених прав людини; 2) певні зміни у динаміці встановлених Судом порушень конвенційних норм державами-відповідачами¹.

В рамках дослідження відповідальності держав за порушення міжнародних зобов'язань у галузі прав людини питання щодо юридичних наслідків рішень ЄСПЛ висвітлювалися у праці Л.Г. Гусейнова.

Науковець послідовно наполягає на тому, що Європейський суд не дає конкретних вказівок державі-правопорушниці щодо шляхів і засобів виправлення порушень і відновлення порушеного права, якщо навіть заявник подає відповідні прохання, наприклад змінити внутрішнє законодавство, скасувати неправосудний вирок тощо. Але держава, виконуючи конкретне рішення Суду, зобов'язана вжити також загальні заходи за межами даного рішення. Це впливає як з обов'язку держави забезпечити, щоб її законодавство та адміністративна практика відповідали Конвенції, так і з її обов'язку запобігати повторенню аналогічних порушень у майбутньому. На цій основі в держав, що порушили свої зобов'язання за Конвенцією, виникають такі «повторні» зобов'язання: а) припинити протиправне діяння; б) забезпечити повне відшкодування за всі наслідки цього діяння; в) забезпечити сатисфакцію, включаючи відповідні гарантії неповторення аналогічних актів у майбутньому².

Актуальні питання імплементації практики ЄСПЛ в національну правозахисну систему розглянуто і у дослідженні В.А. Капустинського. З метою забезпечення неухильного дотримання національними судами України стандартів Ради Європи та прецедентної практики Європейського суду правником пропонується створити належний дієвий правовий механізм. З позиції автора, слід контролювати дотримання усіх рішень ЄСПЛ і не допускати порушень із тих питань, щодо яких Судом стосовно України вже були винесені рішення. Нагальною потребою є оптимі-

¹ Пастухова Л.В. Ефективність міжнародно-правових засобів забезпечення реалізації Конвенції про захист прав і основних свобод людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2003. С. 16-17.

² Гусейнов Л.Г. Відповідальність держави за порушення міжнародних зобов'язань у галузі прав людини: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2000. С. 20.

зація національної системи судового і позасудового захисту прав людини. Вбачається доцільним розробити Пенітенціарний кодекс України, який би враховував вимоги Конвенції та відповідні рішення ЄСПЛ, а також Кодекс законів про судовий захист прав і свобод людини та Судовий кодекс важливим є внесення доповнень у Кримінальний процесуальний кодекс, зокрема, щодо права на участь в кримінальному процесі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, його представників та представників громадських організацій¹.

Проблеми імплементації практики Суду Ради Європи висвітлено і в дослідженні Ю.П. Лободи. На думку правника, імплементація рішень ЄСПЛ у внутрішню правозастосовну, зокрема судову, практику може розглядатися як прояв міжетнічної взаємодії двох різних правових культур та пов'язаних з ними правових систем: вітчизняної, яка характеризується національною правовою традицією українського народу, і поліетнічної правової системи, яка формується чи вже частково сформувалася в окремих сегментах в рамках Європейського Союзу чи таких міжнародних організацій, як Рада Європи чи ОБСЄ².

Досліджуючи захист права власності в системі Ради Європи, А.А. Яковлев доходить висновку, що українські суди використовують різні схеми апелювання до «прецедентів» ЄСПЛ (по суті, їх імплементації в національний правопорядок – *авт. Завгородній В.А.*): а) звертаються до принципів Конвенції; б) звертаються до витлумаченого ЄСПЛ змісту норм Конвенції; в) роблять текстуальне посилання на конкретне рішення ЄСПЛ; г) рідше самостійно тлумачать конвенційні норми і тим створюють власне праворозуміння Конвенції; д) існують приклади так би мовити «ритуальних» звернень судів до тексту Конвенції чи протоколів до неї, коли таке звернення взагалі є зайвим³.

Аналіз усього вищезазначеного дає підстави для таких висновків, що мають методологічне значення та визначають стратегію подальших напрямків наукових пошуків у межах обраного предмета дослідження:

1) період з дня набрання чинності Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод на території України до вступу в дію Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» характеризується нечисленністю комплексних монографічних дослі-

¹ Капустинський В.А. Знач. твір. С. 17-18.

² Лобода Ю.П. Національна правова традиція та проблеми імплементації практики Європейського суду з прав людини. *Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення*: колективна монографія / А.М. Бернюков та ін. (відп. ред. В.С. Бігун). Київ, 2009. С. 146-147.

³ Яковлев А.А. Міжнародно-правове співробітництво у захисті права власності в системі Ради Європи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Харків, 2009. С. 14.

джень практики ЄСПЛ, які проводилися переважно представниками загальнотеоретичної юридичної науки та доктрини міжнародного публічного права і торкалися в основному таких питань, як: організаційно-правові засади діяльності Страсбурзького суду; порядок звернення до цієї міжнародної правозахисної інституції; юрисдикція Суду Ради Європи загалом та особливості тлумачення конвенційних норм зокрема; існуючий контрольний механізм Конвенції; вплив діяльності ЄСПЛ на формування національних правозахисних систем¹. Результати цих наукових пошуків значно збагатили вітчизняну правову доктрину та стали підґрунтям для подальших наукових розвідок у цій царині;

2) функціонування вищезгаданого Закону на території України та практика його реалізації уповноваженими органами державної влади, їх посадовими і службовими особами стали тими чинниками, що породили низку проблем теоретичного та прикладного характеру. Необхідність їх осмислення та вирішення зумовила активізацію наукових пошуків представниками доктрини міжнародного публічного права й галузевих юридичних наук, а саме: конституційного, адміністративного, цивільного, кримінального, цивільно-процесуального, адміністративно-процесуального та кримінально-процесуального права;

3) незважаючи на підвищений інтерес учених до проблем, пов'язаних із розумінням юридичної природи як рішень, так і практики ЄСПЛ, а також їх застосування, предметом наукового дискурсу вчених дотепер залишаються питання щодо змісту цих понять, структури одноїменних правових феноменів, прецедентності практики Суду Ради Європи, а також визнання її джерелом національного права України;

4) суттєвим недоліком сучасної правової доктрини є відсутність науково обґрунтованої концепції механізму імплементації державою рішень Страсбурзького суду в національній правовій системі, яка б через систему взаємопов'язаних ідей і наукових категорій пояснювала цей правовий феномен, розкривала його сутність, внутрішню будову та містила б характеристику структурних елементів;

5) малодослідженими у вітчизняній правничій науці залишаються і питання видової диференціації рішень ЄСПЛ, функцій постанов Суду Ради Європи, що ухвалені по суті справи та набули властивості остаточних, ролі й значення окремої думки судді Страсбурзького Суду для правової доктрини й юридичної діяльності;

б) з огляду на значущість і важливість не лише для правничої нау-

¹ Завгородній В.А. Стан наукових досліджень практики Європейського Суду з прав людини та її впливу на юридичну діяльність в Україні. *Jurnalul Juridic National: teorie și practică*, 2017. № 2. С. 16.

ки, але й юридичної практики вимагає своєї теоретичної розробки питання багатоаспектності впливу практики ЄСПЛ як на юридичну діяльність загалом, так і на окремі її різновиди, зокрема наукову, освітню, правотворчу, правоінтерпретаційну та правозастосовну діяльність.

1.2. Методологія наукового дослідження практики Страсбурзького суду та її впливу на юридичну діяльність в Україні

Проведення наукового дослідження апріорі є неможливим без використання відповідного методологічного інструментарію, що в доктрині права отримав назву «методологія». Визначення належних юридичних засобів, що будуть використані в процесі досягнення дослідницької мети, є невід'ємним та важливим завданням будь-якого наукового доробку, особливо комплексного.

Як слушно з цього приводу наголошують О.Н. Ярмиш та О.М. Головка, методологічну базу дослідник обирає сам, на власний розсуд, і тільки готовий продукт його інтелектуальної праці – монографія чи дисертація – дасть можливість судити про успішність цього вибору. Позитивним, стверджують правники, є відмова від моністичного підходу до формування методологічної бази. У випадку ж використання більш ніж однієї методологічної системи, запобігти еклектизму можна, зокрема, шляхом звернення до концепції філософського діалогу¹.

Слід зауважити, що незважаючи на достатньо тривале дослідження методології вітчизняними і зарубіжними вченими, а саме С.С. Алексєєвим, С.Д. Гусарєвим, М.С. Кельманом, Д.А. Керімовим, Ю.М. Оборотовим, О.В. Петришиним, П.М. Рабіновичем, О.Ф. Скакун, О.Д. Тихоміровим, М.В. Цвіком та іншими правниками, в загальнотеоретичній юридичній науці не вироблено усталеного підходу як до розуміння поняття цього явища правової дійсності, так і до його внутрішньої побудови, що обумовлює необхідність аналізу і осмислення існуючих підходів з метою визначення найбільш прийняттого для даного монографічного дослідження.

Принагідно зазначимо, що в Академічному тлумачному словнику української мови термін «методологія» розглядається у двох значеннях: 1) вчення про науковий метод пізнання й перетворення світу, його філо-

¹ Ярмиш О.Н., Головка О.М. Методологічні аспекти дослідження історії держави і права України кінця XVIII – початку XX ст. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2002. Вип. Спец. вип. С. 73.

софська, теоретична основа; 2) сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкта її пізнання¹.

Розгляд першого із двох значень дозволяє сформулювати судження про методологію як сукупність поглядів, ідей, знань про природу наукового методу, що є одним з інструментів дослідження. Тоді як аналіз другого значення дозволяє стверджувати, що під методологією слід розуміти сукупність необхідних методів дослідження. Зокрема, такий підхід до категорії «методологія» підтримує Р. Лукіч, який визначає її як сукупність методів, які використовуються в науці або іншій сфері пізнання².

Проте, як слушно зауважує Ю.П. Сурмін, недоліки такого підходу полягають у тому, що методологія, з одного боку, звужується до розуміння тільки методів і тільки методів пізнання. Тут виключається методологічна роль принципів, теорій і парадигм³. Отже, інтерпретація методології у звуженому розумінні, тобто лише як сукупності методів, є неприйнятною.

Принципи та парадигми не включені до структури методології і з позиції М.С. Кельмана. Правник наголошує, що методологія – це учення про структуру, логічну організацію, методи, засоби і форми діяльності дослідника в процесі пізнання досліджуваних ним явищ⁴.

Зазначений підхід вченого видається дискусійним зважаючи на такі аргументи: 1) будь-яке наукове дослідження ґрунтується на основоположних, фундаментальних ідеях, якими керується дослідник, а отже принципи пізнання, серед яких об'єктивність, всебічність, системність тощо, є невід'ємним структурним елементом методології будь-якого дослідження. Підтвердженням цьому слугують і умовиводи В.В. Дудченко та Д.Г. Манько, які доходять висновку про те, що сучасна наука виробила визначення методології юридичної науки як системи принципів і способів організації та побудови теоретико-пізнавальної діяльності в області дослідження державно-правової дійсності, а також вчення про цю систему, що стало традиційним розумінням методології юридичної науки⁵;

2) враховуючи, що розвиток загальнотеоретичної юридичної науки

¹ Методологія. Словник української мови. Академічний тлумачний словник. URL: <http://sum.in.ua/s/metodologhija>.

² Лукіч Р. Методологія права / под ред. Керимова Д.А.; пер. с сербохорват. Кулишків В.М. Москва: Прогресс, 1981. С. 34.

³ Сурмін Ю.П. Майстерня вченого: підруч. для науковця. Київ: Навч.-метод. центр «Консорціум з удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2006. С. 31.

⁴ Кельман М.С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрямки розвитку: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2013. С. 44.

⁵ Дудченко В.В., Манько Д.Г. Роль методології юридичної науки у становленні новаційного науково-правового мислення. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. Вип. 21. С. 14.

є неможливим без аналізу існуючої системи понять і уявлень про державно-правові явища, які властиві певному періоду розвитку науки, виключення зі структури методології парадигми не є виправданим;

3) включення до методології одночасно засобів та методів діяльності дослідника є спірним зважаючи на те, що вони співвідносяться як загальне та конкретне явище. Метод є нічим іншим, як одним із засобів дослідження, тобто тим, що слугує знаряддям.

Заслуговує на увагу підхід Д.А. Керімова, який визначає феномен методології як інтегральне явище, що поєднує теоретико-світоглядні концепції, принципи, засоби і методи пізнання, вироблені всіма суспільними науками, у тому числі й комплексом юридичних наук, та які застосовуються у процесі пізнання специфіки правової дійсності, її практичного перетворення¹. Зазначене дає змогу стверджувати, що важливим елементом методології є світоглядні концепції, які, існуючи поряд з теоріями, являють собою систему поглядів щодо розуміння певного явища чи визначальний задум.

Однак, як слушно стверджує Ю.П. Сурмін, концепція істотно відрізняється від теорії не тільки своєю незавершеністю, але й недостатньою верифікованістю. Очевидно, її можна вважати сурогатною формою теорії. Головне призначення концепції полягає в інтеграції певного масиву знання, у прагненні використувувати його для пояснення, пошуку закономірностей. Проходячи через горнило перевірки фактами, концепція уточнюється як за змістом, так і з погляду її пізнавальних меж. До того ж вона може й не витримати випробування практикою та бути знехтуваною. Особливо часто це відбувається на тих етапах розвитку науки, коли потреба у поясненні об'єктів зумовлює виникнення безлічі концептуальних підходів, які інтегрують знання і дають більш-менш коректні пояснення².

Поділяючи позицію вченого, зауважимо, що уміщення теорій до структури методології є більш прийнятним, аніж концепцій.

Деяко інше розуміння методології запропоновано П.М. Рабіновичем, який наголошує на тому, що під нею слід розуміти систему підходів, методів і способів наукового дослідження, теоретичні засади їх використання при вивченні державно-правових явищ³. Отже, учений акцентує, що

¹ Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права): монография. 2-е изд. Москва: Аванта+, 2001. С. 46-47.

² Сурмін Ю.П. Майстерня вченого: підруч. для науковця. Київ: Навчально-методичний центр «Консорціум з удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2006. С. 38.

³ Рабінович П.М. Методология юридической науки. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2001. Т. 3. С. 618.

невід'ємним елементом методології є методологічний підхід, щоправда треба наголосити на полісемічності його розуміння в доктрині права. Проте вважаємо, що одночасне включення до структури методології методів і способів наукового дослідження є дискусійним з огляду на досить усталене доктринальне розуміння методів як сукупності прийомів та способів.

Так, наприклад, М.В. Цвік та О.В. Петришин до структури методології будь-якої науки також включають загальний (філософський) підхід – наявність концептуальних ідей і вихідних понять, котрі визначають сенс і увесь зміст дослідження, а також конкретні методи – більш формалізовані дослідницькі способи, прийоми та засоби, наголошуючи на тому, що метод – це спосіб пізнання, формулювання наукових гіпотез, перевірки доказовості висновків за допомогою різних конкретних засобів та прийомів¹.

Доволі актуальним щодо розуміння досліджуваного явища видається підхід А.М. Кучука, який стверджує, що методологія теорії держави і права – це система принципів, підходів та методів пізнання державно-правових явищ, зокрема, закономірностей виникнення, функціонування і розвитку держави та права, а також учення про цю систему. Характеризуючи дану систему, вчений зауважує, що її складають: 1) принципи пізнання державно-правових явищ – основоположні ідеї, що ними керується дослідник як універсальними, загальнозначущими та такими, що мають найвищу імперативність у процесі пізнання предмета дослідження; 2) підходи до пізнання держави і права – сукупність світоглядних ідей і уявлень про місце та роль держави і права у суспільному житті; 3) методи дослідження – це сукупність прийомів і способів пізнання держави і права².

На наше переконання, елементи, які виокремив учений, є базовим інструментарієм будь-якого наукового дослідження, тобто вони складають, так би мовити, ядро методології. Проте, як ми зазначали попередньо, відсутність у структурі методології теорій і парадигм не дає змоги сформулювати повне уявлення про цей феномен.

Найбільш прийнятним для розв'язання визначених нами дослідницьких завдань вважаємо підхід Ю.М. Оборотова та К.В. Горобець, які стверджують, що методологія правового пізнання охоплює методологічні засоби й інші конструкції, логічно розподілені за концептуальними

¹ Загальна теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищих навч. заклад. / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. С. 26.

² Кучук А.М. Методологія теорії держави і права. *Теорія держави і права*: підручник / кол. авт.; кер. авт. кол. Ю.А. Ведерніков. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2014. С. 21-22.

та інструментальними рівнями. На концептуальному рівні методологія правового пізнання представлена парадигмами, методологічними принципами та концептуальними підходами, теоріями й концепціями, що визначають загальний стан і спрямованість правового пізнання, виконують функцію наукового позиціонування дослідження. Інструментальний рівень методології правового пізнання, як зазначають вчені, охоплює методи, концепти, категорії та поняття, тобто ті інструменти, які виконують евристичну функцію¹.

Загалом погоджуючись із елементами методології, що запропонували вчені, вважаємо дискусійною ідею їх розподілу за рівнями. Така позиція ґрунтується на тому, що однозначно не можна стверджувати про те, що принципи, підходи, теорії чи концепції не є інструментами, тобто засобами (знаряддями), які використовує дослідник у процесі наукової діяльності, так само як і те, що концепти, категорії чи поняття, які, по суті, є системою думок, що узагальнюють, виділяють предмети деякого класу за загальними та специфічними ознаками, не є елементами концептуального рівня.

Враховуючи викладене вище та окреслений предмет наукового пошуку, під методологією дослідження пропонуємо розуміти сукупність принципів, парадигм, теорій, підходів та методів наукового пізнання, що забезпечують отримання науково обґрунтованих висновків, а також формування пропозицій та рекомендацій щодо вдосконалення законодавства України.

Ключовим елементом методології вважаємо парадигму, що у філософському енциклопедичному словнику трактується як сукупність визнаних на даному етапі передумов, що визначають конкретне наукове дослідження (знання)².

За Т. Куном, який ґрунтовно досліджував це явище правової дійсності, парадигма є сукупністю переконань, цінностей і методів, що визнаються певною науковою співдружністю³. Як слушно з цього приводу зауважує Н. Андрейчук, у сучасній філософії науки поняття парадигми є дуже продуктивним і розглядається як система теоретичних, методологічних й аксіологічних установок, що беруться за зразок розв'язання на-

¹ Оборотов Ю.М., Горобець К.В. Методологія правового пізнання. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Харків: Право, 2017. Т. 2. Філософія права / Редкол.: С.І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. С. 460.

² Парадигма. *Философский энциклопедический словарь*. Москва: ИНФРА-М, 2000. С. 332.

³ Кун Т. Структура научных революций; пер. с англ. / сост. В.Ю. Кузнецов. Москва: ООО «Издательства АСТ», 2002. С. 70.

укових задач і визнаються всіма членами наукової спільноти¹.

Зазначене дає підстави стверджувати, що дослідження впливу практики ЄСПЛ потрібно здійснювати в межах антропологічної парадигми права, яка, на думку В.В. Завальнюка, шукає витoki права (тобто матеріальні джерела права) у людині як біосоціальної істоті (генетиці, соматиці, психіці, гендерних та вікових особливостях людей). З позиції дослідника ця парадигма права уміщує: 1) принцип антропоцентризму – визнання людини, а не норми, правового припису, суспільства або держави центром правової реальності, навколо потреб та систем комунікації якої обертається світ правових явищ. Вираження та задоволення розумних потреб людини мають виступати основним критерієм оцінки ефективності дії права та діяльності держави; 2) принцип натуралізму – увага до проявів у праві біологічної природи людини, а не тільки розгляд людини як соціальної істоти, що було властиво попереднім пануючим парадигмам права (антропологічна парадигма права бачить людину носієм і основною метою права); 3) принцип антропометризму – визнання прав, свобод та законних інтересів людини основним критерієм критичного осмислення позитивного права та правозастосовної практики; 4) принцип антропоморфізму – виявлення у праві та правових явищах людських (антропних) характеристик².

Урахування ідей зазначеної парадигми дає змогу сформулювати цілісне уявлення про зміст та обсяг конвенційних прав і свобод людини в їх інтерпретації ЄСПЛ, людиноцентриські цінності конвенційної системи, правову природу практики Страсбурзького суду, аспекти впливу рішень ЄСПЛ на юридичну діяльність, значення практики Суду Ради Європи для суб'єктів, що наділені державно-владними повноваженнями.

З'ясування особливостей практики ЄСПЛ та її впливу варто здійснювати й у межах існуючої парадигми соціологізму, що в найбільш узагальненому вигляді включає такі положення: а) праворозуміння ґрунтується на ідеях прагматизму праксеології, реалізму, функціоналізму, аксіології і низки інших; б) право створюється не державою, а громадянським суспільством, соціальними спільнотами в процесі безпосередньої їх життєдіяльності як система конкретних взаємодій (правовідносин); в) лише тією мірою, якою народ делегує державі повноваження управління суспільством, держава вправі встановлювати нові норми права або санкціонувати через нормативно-правові акти правові взаємодії між рі-

¹ Андрейчук Н. Парадигма як термін. Видавництво Львівської політехніки, 2008. С. 254-257. URL: http://vlp.com.ua/files/52_3.pdf.

² Завальнюк В.В. Принципи антропологічної парадигми права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 66. С. 474-476.

вними і вільними соціальними суб'єктами; г) суспільство за допомогою права, демократичних процедур встановлює порядок утворення, компетенцію, завдання держави, її органів і посадових осіб за принципом «заборонено усе, що прямо не дозволено правовим законом»; д) право – це інструмент, форми, спосіб, самоорганізації суспільства; е) втручання держави в приватне життя громадян та інших соціальних суб'єктів можливе тільки у формі юрисдикції у випадках вчинення правопорушень або виникнення спорів між державою і такими суб'єктами¹.

Вищезазначені принципи парадигми соціологізму дають змогу сформулювати такі судження: 1) домінуючий позитивістський підхід до праворозуміння вступає у протиріччя із задекларованою у нормах Основного Закону України концепцією правової держави в частині суб'єктів правоутворення; 2) роль держави в процесі правоутворення зводиться до виявлення створених суспільством правових норм та надання їм необхідної юридичної форми закону чи іншого документального джерела, а також захист правових норм; 3) держава в особі уповноважених державних органів не може надавати дозвіл на реалізацію таких природних можливостей людини як право на життя, особисту недоторканість, свободу думки і вираження поглядів², що перебувають під захистом європейської конвенційної системи.

Отже, основу методології дослідження впливу практики ЄСПЛ на юридичну діяльність складають дві парадигми: 1) парадигма соціологізму, у якій акцент робиться на ролі права в житті соціуму, а також кожної людини; 2) антропологічна парадигма, у центрі уваги якої перебуває людина як багатоаспектний соціально-правовий і природно-правовий феномен. Згадані парадигми не протиставляються, а взаємодоповнюють одна одну.

Категорія «теорія» в енциклопедії тлумачиться як сукупність висновків, що відображають відносини і зв'язки між явищами реальності у вигляді інформаційної моделі. Теорією стає гіпотеза, що має відтворюване підтвердження явищ та механізмів і дає змогу спостерігачеві прогнозувати наслідки дій чи зміни стану об'єкта спостережень. Теорія лежить в основі вчення³.

В Академічному тлумачному словнику української мови пропонується декілька різних підходів до розуміння цього терміна: 1) логічне

¹ Гусарев С.Д., Тихомиров О.Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): навч. посібник. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ: Знання, 2008. С. 72.

² Завгородній В.А. Регулятивний вплив практики Європейського Суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні. *Правовий часопис Донбасу: збірник наукових праць*. 2018. № 4 (65). С. 64-65.

³ Теорія. *Вільна енциклопедія «Вікіпедія»*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.

узагальнення досвіду, суспільної практики, яке ґрунтується на глибокому проникненні в суть досліджуваного явища та розкриває його закономірності; 2) учення про певну сукупність явищ, галузь знань, створене на підставі такого узагальнення; 3) сукупність узагальнених положень, які становлять певну науку чи розділ науки; сукупність наукових положень, необхідних для опанування певного ремесла, мистецтва, розуміння чого-небудь тощо; припущення, здогад щодо певного явища науки; гіпотеза; 4) загальні засади певної науки, ремесла, а також абстраговане знання цих засад; 5) сукупність поглядів, суджень когось-небудь, з яких випливають певні правила поведінки; загальні міркування, що не ґрунтуються на реальній дійсності¹.

Зазначене дає змогу стверджувати, що під теорією як елементом методології дослідження потрібно розуміти сукупність наукових висновків, міркувань, поглядів і доктринальних положень про державно-правові явища, що використовуються при проведенні досліджень задля вирішення поставлених завдань.

Як слушно зауважує О.Н. Дьячкова, наукова теорія являє собою систему логічно взаємопов'язаних тверджень, містить довідний механізм побудови знання, втілює конкретну програму дослідження, що й забезпечує цілісність теорії як єдиної системи знань. З методологічної точки зору наукова теорія повинна прагнути до максимальної повноти і адекватності опису, цілісності і виводимості положень один з одного, внутрішньої несуперечності. Компонентами наукової теорії є емпірична основа (факти, отримані в ході експерименту), теоретична основа (постулати, закони, в яких описуються ідеалізовані об'єкти), логіка теорії (правила логічного виводу і докази), сукупність отриманих заяв і результатів².

Предмет наукового пошуку, яким є вплив практики ЄСПЛ на національну юридичну діяльність, дає змогу дійти висновку, що в основі його дослідження лежать науково обґрунтовані положення таких загальноправових теорій: правового регулювання, що тісно пов'язана з теорією правового впливу; правотворчості; правотлумачення; правозастосування; правовідносин; юридичної практики. На їх основі було сформульовано ряд суджень про: а) юридичну природу, властивості та структуру практики ЄСПЛ як різновиду судової практики; б) поняття та аспекти її впливу на суб'єктів юридичної діяльності; в) поняття та структуру механізму імплементації практики ЄСПЛ у національну правову

¹ Теорія. *Словник Української мови. Академічний тлумачний словник (1970-1980)*. URL: <http://sum.in.ua/s/teoriya>.

² Дьячкова О.Н. *Наукова теорія. Загальні проблеми філософії науки. Словник для аспірантів та здобувачів*. URL: http://psychologis.com.ua/nauchnaya_teoriya-1.htm.

систему тощо.

Системоутворюючим і базовим елементом методології дослідження є принципи наукового пізнання, що є фундаментальними та основоположними ідеями, якими керується дослідник. Поділяємо позицію тих правників, які зауважують, що встановити вичерпний перелік світоглядних принципів неможливо¹. Вважаємо, що серед принципів, які дають змогу забезпечити концептуальність наукового дослідження та неспростовність його результатів, є всебічність, повнота, об'єктивність, історизм та поліцентризм.

Принцип об'єктивності вимагає дослідження практики Європейського суду в її багатогранності, складності, суперечливості поглядів на її природу, враховуючи як вузький, так і широкий підхід до її трактування, а також незалежно від її суб'єктивного сприйняття.

Принцип всебічності та повноти обумовлює дослідження всіх аспектів дії практики ЄСПЛ на юридичну діяльність, їх взаємодії між собою, виокремлення характерних рис, що притаманні як кожному з аспектів впливу окремо, так і дії практики Суду Ради Європи на свідомість і поведінку суб'єктів юридичної діяльності загалом. Цей принцип вимагає з'ясування не тільки специфічних рис досліджуваного предмета, але й неігнорування інших, що є важливими для комплексного розуміння природи феномену. Для цього слід використовувати не тільки джерела правової інформації, але й доктринальні джерела суміжних наук, серед яких психологія, соціологія, філософія тощо.

Неабияке значення серед наукового інструментарію має і принцип історизму, який, як слушно зауважує В.М. Селіванов, є одним із загальних методологічних принципів наукового пізнання явищ природи, суспільства та мислення, що не може бути обмежений лише вимогою розгляду мінливості станів того чи іншого правового явища і виявлення закономірностей цього процесу. За допомогою цього принципу правове явище розглядається не тільки як таке, що змінюється, але й як частина людської історії, культури, результат свідомої, цілеспрямованої діяльності людини. Це вимагає всебічного врахування зумовленості характеру і результатів юридичної діяльності².

Принцип історизму дає змогу пізнати генезу правових позицій ЄСПЛ, розвиток спеціальних принципів тлумачення конвенційних норм

¹ Федоренко В.Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти: монографія. Київ: Ліра-К, 2009. С. 117.

² Селіванов В.М. Принцип історизму у правових дослідженнях. Роль принципу історизму в наукових дослідженнях. *Методологічні проблеми історико-правових досліджень: матеріали ХХІІІ міжнар. істор.-прав. конф. м. Алушта, 24-26 верес. 2010 р.* Київ; Сімферополь: Доля, 2011. С. 579, 585-586.

на різних етапах становлення Страсбурзького правозахисного механізму, а також зміни місця і ролі норм Конвенції в їх тлумаченні Судом Ради Європи на національному рівні з моменту ратифікації парламентом міжнародного договору до сьогоднішнього дня. Разом з тим принцип історизму дозволяє з'ясувати розвиток ідеї про практику ЄСПЛ як джерело права та її вплив на теоретичну та практичну юридичну діяльність.

Актуальним є і принцип правового поліцентризму, що, як зазначає А.М. Кучук, вимагає врахування того, в межах якої правової сім'ї, правової цивілізації досліджуються правові та/чи державні явища (під правовою цивілізацією слід розуміти групу правових систем, що мають спільні релігійно-моральні й ідейно-філософські засади, подібні юридичні ознаки та споріднені соціокультурні, нормативно-ціннісні структури і, відповідно, підхід до праворозуміння)¹.

Принцип правового поліцентризму зумовлює потребу дослідження практики ЄСПЛ як феномену, що має складну міжнародно-правову природу та формується під впливом різних правових сімей (культур, цивілізацій), які співіснують на європейському континенті, а саме: романо-германської, англосаксонської, мусульманської.

Важливу роль у процесі пізнання правових явищ, серед яких і практика ЄСПЛ, відіграє методологічний підхід, призначення якого, як зауважує О.Ф. Скакун, полягає у визначенні фронтальної стратегії юридичного дослідження, актуалізації його своїми цілями і завданнями у разі, коли виявляється недостатність власних методів і виникає потреба у використанні інших методів – філософських, загальнонаукових².

Дослідивши багатоаспектність феномену методологічного підходу, І.А. Сердюк наголошує, що: 1) з погляду свого змісту – це системне утворення, що являє собою єдність філософського (світоглядного), теоретичного і методологічного знання, причому змістовне наповнення такої єдності буде різнитися залежно від конкретного методологічного підходу; 2) з погляду функціонального призначення методологічний підхід: а) постулює загальну стратегію дослідження; б) намічає (визначає, обумовлює) його конкретний ракурс; в) постулює відбір досліджуваних фактів та інтерпретацію результатів дослідження³.

¹ Кучук А.М. Правовий поліцентризм як принцип наукового пізнання правових явищ. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2013. Вип. 22. Ч. I. Т. 1. С. 45.

² Скакун О.Ф. Методи, общие (методологические) подходы и принципы в юридических исследованиях. *Методологічні проблеми історико-правових досліджень: матеріали XXIII міжнар. істор.-прав. конф. м. Алушта, 24-26 верес. 2010 р.* Київ; Сімферополь: Доля, 2011. С. 24.

³ Сердюк І.А. Інтерпретація поняття «методологічний підхід» у сучасній правничій науці. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2018. № 4 (97). С. 61.

Поділяємо позицію Д.А. Гудими, що в основу сучасної методології юридичної науки має бути покладено філософсько-антропологічний дослідницький підхід – світоглядну аксіоматичну ідею про найвищу цінність біосоціального індивіда. Дана ідея має світоглядний характер, оскільки в ній виражається уявлення науковця про світ і своє місце у ньому. Аксіоматичність ідеї відображає зорієнтованість вченого на отримання «людині-номірних» знань і визначається як формальними, так і соціально-змістовними ознаками. В основі філософсько-антропологічного підходу лежить віра дослідника у власну цінність і цінність усіх людей як представників єдиного біологічного виду¹.

Вважаємо, що цей підхід зумовлює дослідження правових позицій Суду Ради Європи як людиноцентриського вчення про зміст і обсяг можливостей індивіда на європейському просторі, що відіграє важливу роль правового орієнтиру та засобу для суб'єктів юридичної діяльності, які керуються принципами верховенства права й визнання людини найвищою соціальною цінністю.

З огляду на досліджуваний предмет необхідним є застосування комплексного підходу, що, як слушно зауважує Д.А. Керимов, не зводиться до елементарного поєднання теорій всіх галузей знань у сумарне ціле, так само як поєднання методів різних наук у історичний конгломерат є непростим, а являє собою органічне поєднання наук у системну єдність при вивченні загального для них об'єкта. Це той рух наукового пізнання, коли відповідний об'єкт буде вивчатися не частинами, а цілісно, усебічно, системно, у єдності².

На наше переконання, комплексний підхід дає змогу розглянути практику ЄСПЛ як багатогранне соціальне та правове явище, дослідити її властивості, як цілого та окремих її складових, з'ясувати роль і місце цього феномену в національній правовій системі, особливості конкретно-історичних умов формування, зв'язок практики Страсбурзького суду з іншими сучасними юридичними практиками, вплив на неї різних чинників, умови існування. Водночас, зважаючи на те, що практика ЄСПЛ є об'єктом дослідження не тільки представників теорії права, а й багатьох галузевих юридичних наук, осмислення її сутності не можливе без опрацювання наявних доктринальних надбань.

Не менш важливе методологічне значення для з'ясування юридичної природи практики ЄСПЛ та її впливу має філософський діалектич-

¹ Гудима Д.А. Філософсько-антропологічний підхід – методологічний фундамент сучасної юридичної науки. *Проблеми філософії права*. 2003. Том 1. С. 122-123.

² Керимов Д.А. *Философские основания политико-правовых исследований*. Москва: Мысль, 1986. С. 232-233.

ний підхід, основними принципами якого є взаємозв'язок і розвиток явищ державно-правової дійсності. Практика ЄСПЛ, будучи реальним правовим феноменом, взаємопов'язана як з юрисдикційною діяльністю Страсбурзького суду, так і з різними підсистемами національної правової системи України (інституційною, нормативною, функціональною, ідеологічною та комунікативною). Принцип розвитку характеризується не лише кількісними, але й якісними змінами в діяльності ЄСПЛ та національній юридичній практиці, що відбуваються під впливом еволюції європейського співтовариства в напрямі дальшої гуманізації та демократизації різних сфер суспільного життя.

Зауважимо, що діалектичний підхід ґрунтується на трьох філософських законах. Зокрема, закон «єдності і боротьби протилежностей» забезпечує розуміння практика ЄСПЛ у своїй результативній частині (сукупності рішень Суду) єдиним правовим феноменом, що є одночасно суперечливою, як з погляду сформульованих ЄСПЛ правових позицій у різних справах, що схожі за своїми фактичними обставинами, так і з погляду свого впливу на національні правові системи різних держав Ради Європи.

Закон «переходу кількісних змін у якісні» характеризує розвиток національної юридичної практики як безперервний процес, що рухається шляхом імплементації принципів конвенційної системи як фундаментальних ідей через поступальний відхід від текстових посилань на рішення ЄСПЛ. Закон «заперечення заперечення» надає можливість констатувати відхід від парадигми позитивізму та утвердження людиноцентристської парадигми, що відбувається під впливом практики ЄСПЛ, а також появи нових категорій, які формуються на основі вироблених Страсбурзьким судом автономних конвенційних понять.

Важливим у межах цього методологічного підходу є з'ясування таких визначальних категорій діалектики, як причини, умови та наслідки, що відповідно відображаються у зверненнях до Суду Ради Європи (причина формування практики Страсбурзького суду), ухвалення остаточного рішення ЄСПЛ (умови, що зумовлюють вплив на національну юридичну діяльність), імплементація рішення Страсбурзького суду (наслідки ухвалення рішення, що полягають у вжитті відповідних заходів індивідуального й загального характеру на внутрішньодержавному рівні).

Доповнює діалектичний підхід синергетичний, на можливість використання якого в наукових дослідженнях вказує багато вітчизняних правників, серед яких: О.М. Джужа, Ю.Ю. Орлов, Р.А. Калюжний, М.В. Костицький, А.М. Кучук та інші.

У Великому енциклопедичному словнику термін «синергетика» трактується як науковий напрям, що визначає зв'язки між елементами структури (підсистемами), які утворюються у відкритих системах (фізико-хімічних, біологічних, соціальних, психологічних, технічних) завдяки інтенсивному (потоківому) обміну речовиною й енергією з навколишнім середовищем у нерівноважних умовах. В таких системах спостерігається узгоджена поведінка підсистем, в результаті чого зростає ступінь їхньої впорядкованості, тобто зменшується ентропія¹. Зазначене дає змогу дійти висновку про те, що синергетичний підхід є доречним лише при дослідженні складної, відкритої та динамічної системи.

На особливу увагу у зв'язку з цим заслуговує наукова праця О.М. Джужи, Ю.Ю. Орлова та Р.А. Калюжного, в якій автори не лише дають позитивну відповідь на питання щодо можливості використання синергетики у наукових дослідженнях, але й висвітлюють інструментальний та технологічний аспекти його використання, а також визначають ті соціально-правові феномени, які є однолінійними системами, здатними до самоорганізації².

В рамках цього дослідження таким феноменом вважаємо національну правову систему як складову українського суспільства. Рішення Страсбурзького суду, що мають прецедентний характер, по суті, є флуктуацією (фактором впливу) на суспільство як відкриту систему, що здатна до самоорганізації, тобто зміни своїх якостей, удосконалення, утвердження нового порядку. До того ж рішення ЄСПЛ як фактор впливу знаходяться в самій системі, а вибір правових позицій Суду Ради Європи для врахування суб'єктом юридичної діяльності є нічим іншим, як точкою біфуркації, що обумовлює подальший його вектор руху і розвитку. А отже, Конвенція та правові позиції ЄСПЛ є частиною національної правової системи, що породжує нові структури (інституції), норми права, новий європейський правопорядок.

Дослідження правових явищ, яким є і практика ЄСПЛ, має ґрунтуватися й на аксіологічному підході, основою якого, як слушно зазначає В.С. Бігун, є «визнання людини найвищою соціальною цінністю та визнання права цінністю, формою відображення і способом втілення людських цінностей. Застосування цього підходу дає змогу встановити, що закономірністю формування, прояву й розвитку ціннісних властивостей відносин людини й права є розвиток і поступальне здійснення гуманіс-

¹ Синергетика. *Большой энциклопедический словарь*: в 2-х т. / гл. ред. А.М. Прохоров. Москва: Сов. энциклопедия, 1991. Т. 2. С. 351.

² Джужа О.М., Орлов Ю.Ю., Калюжный Р.А. Щодо можливості вивчення правових явищ з позиції синергетики. *Право і суспільство*. 2009. № 2. С. 3-12.

тичної природи права»¹.

Сенс аксіологічного підходу, як наголошує Б.О. Геня, може бути розкритий через систему аксіологічних принципів, до яких належать: рівноправ'я всіх філософських поглядів в рамках єдиної гуманістичної системи цінностей; рівнозначність традицій і творчості, визнання необхідності вивчення і використання учень минулого і можливості відкриття в сьогоденні і майбутньому; рівність людей, діалог².

У межах цього підходу Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, відповідно, розглядається як міжнародний документ, що захищає найвищу соціальну цінність, якою є людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, безпека і недоторканість, права і свободи, що є невід'ємними природними можливостями фізичної особи. Принцип взаємозв'язку вказує на те, що ціннісні характеристики Конвенції притаманні й практиці ЄСПЛ. До того ж зауважимо, що національна юридична діяльність є засобом, за допомогою якого утверджуються зазначені цінності.

Ключову роль при проведенні дослідження відіграють загальнонаукові методи, серед яких: формально-логічні методи аналізу, синтезу, індукції, дедукції, а також системний, структурний, функціональний методи.

Методи аналізу та синтезу як логічні операції дають змогу поділити ціле на складові частини або досліджувати явище загалом на основі об'єднання взаємопов'язаних елементів у одне ціле. З їх допомогою розкривається зміст понять, які складають предмет дослідження, здійснюється класифікація досліджуваних загальнотеоретичних категорій, формулюються проміжні та загальні висновки.

Використання методів індукції та дедукції, тобто перехід від часткового до загального та навпаки, дає змогу зробити умовиводи щодо змісту понять «практика ЄСПЛ», «правовий вплив практики Страсбурзького суду Ради Європи», «рішення ЄСПЛ», «імплементція рішень ЄСПЛ» на підставі знань про ознаки категорій «юридична практика», «судова практика», «судове рішення», «правовий вплив», «імплементція».

З огляду на складність предмета дослідження необхідним є використання системного методу, сутність якого, з позиції В.Л. Федоренка, полягає в тому, що досліджуване явище розглядається як певна система, залучена до системи більш високого рівня та яка виконує в ній певні функції, поєднана з нею різними зв'язками. Цей метод, як універсальний інструмент пізнавальної дійсності, незамінний у дослідженні скла-

¹ Бігун В.С. Людина в праві: аксіологічний підхід: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 Київ, 2004. С. 4.

² Геня Б.О. Аксіологічний підхід як основа деонтологічних досліджень. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2013. № 6-1. Том 1. С. 9-10.

дних динамічних цілісностей¹.

Вважаємо, що цей метод є важливим інструментом при дослідженні як сутності самої практики ЄСПЛ, так і її впливу на юридичну діяльність, а також механізму імплементації рішень ЄСПЛ, що є системними явищами правової дійсності та складаються з менших за обсягом утворень – підсистем, які перебувають у взаємозв'язку та обумовлюються різним чинниками. Водночас безпосередньо рішення ЄСПЛ, ухвалені проти України, треба розглядати як невід'ємну складову нормативної підсистеми національної правової системи.

Структурний метод забезпечує пізнання внутрішньої будови практики та рішень Страсбурзького Суду як складних правових феноменів, а також будову механізму імплементації останніх в національну правову систему. Функціональний метод є необхідним та продуктивним з погляду визначення основних аспектів впливу практики ЄСПЛ на юридичну діяльність в Україні та їх ефективність.

Окрему групу методів дослідження складають конкретно-наукові методи, що С.Д. Гусарев та О.Д. Тихомиров визначають як сукупність принципів, прийомів, правил, способів і засобів дослідження певних об'єктів (явищ, предметів, фактів); вони є сукупністю, комбінацією частини пізнавальних прийомів, набір яких залежить від природи об'єкта і умов процесу пізнання². У зв'язку з цим вважаємо, що дослідження практики ЄСПЛ та її впливу на юридичну діяльність вимагає залучення до цього процесу спеціальних методів юридичної науки.

Зокрема, техніко-догматичний метод забезпечує дослідження державно-правових явищ у «чистому вигляді», що існують незалежно від інших видів суспільної та державної діяльності, поза сферою економіки, політики тощо³. Його пізнавальні можливості при дослідженні практики ЄСПЛ та її впливу на правничу діяльність дають змогу сформулювати дефініції понять, що складають предмет наукового пізнання, а також виокремити їх суттєві ознаки. Спеціально-юридичний метод пізнання є продуктивним і з погляду розкриття змісту правових позицій ЄСПЛ як результату правоінтерпретаційної діяльності Страсбурзького суду.

Порівняльний метод, що полягає у зіставленні різних однорідних юридичних понять, процесів і явищ для з'ясування їх спільних та відмінних рис, дає змогу визначити співвідношення поняття із суміжними

¹ Федоренко В.Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти: монографія. Київ: Ліра-К, 2009. С. 137-138.

² Гусарев С.Д., Тихомиров О.Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): навч. посібник. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ: Знання, 2008. С. 88.

³ Теорія держави і права: підручник / кол. авт.; кер. авт. кол. Ю.А. Ведерніков. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2014. С. 24.

категоріями, які утворюють понятійний ряд, наприклад «практика ЄСПЛ» – з категоріями «судова практика», «юридична практика», або «механізм імплементації рішень ЄСПЛ» – з категоріями «механізм виконання рішень ЄСПЛ», «механізм інфільтрації рішень ЄСПЛ», «механізм реалізації рішень ЄСПЛ».

Неабияке значення має і компаративістський метод (метод порівняльного правознавства), що дозволяє з'ясувати спільні риси та відмінності у механізмах імплементації постанов ЄСПЛ в Україні та окремих державах Ради Європи.

З огляду на те, що дослідження практики ЄСПЛ та її впливу на юридичну діяльність України має не тільки теоретичний, але й прикладний характер, необхідним є використання методу правового моделювання, під яким розуміють вивчення об'єкта (оригіналу) шляхом створення і дослідження його копії (моделі), що замінює оригінал з певних сторін, які цікавлять суб'єкт пізнання¹. Використання цього методу дає змогу підготувати пропозиції та рекомендації щодо вдосконалення національного законодавства з питань імплементації рішень ЄСПЛ в національній правовій системі. Тобто фактично запропонувати створення ідеальної моделі поведінки суб'єктів, наділених державно-владними повноваженнями щодо врахування правових позицій Страсбурзького Суду в повсякденній юридичній діяльності та ефективного виконання постанов Суду Ради Європи.

Отже, теоретичний інструментарій дослідження феномену впливу практики ЄСПЛ на юридичну діяльність в Україні складають: 1) універсальні гносеологічні принципи пізнання, що є імперативними вимогами для дослідника; 2) людиноцентриська та соціологічна методологічні парадигми, що взаємопов'язані і взаємодоповнюють одна одну, а також положення теорій правового впливу, правового регулювання, юридичної практики, правотворчості, правотлумачення, правозастосування, правовідносин, що, з одного боку, є основою для постановки проблем та завдань дослідження, а з іншого – способом для їх розв'язання; 3) антропологічний, комплексний, діалектичний, синергетичний, аксіологічний підходи, за допомогою яких було визначено стратегію наукової розвідки, її конкретний ракурс, здійснено відбір досліджуваних фактів та інтерпретацію результатів дослідження; 4) загальнонаукові та спеціальні методи пізнання, що забезпечили отримання істинних науково обґрунтованих знань про досліджувані явища правової дійсності².

¹ Теорія держави і права: підручник / кол. авт.; кер. авт. кол. Ю.А. Ведерніков. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2014. С. 23-24.

² Завгородній В.А. Теоретичний інструментарій дослідження феномену впливу практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*. 2019. Випуск 1 (85). С. 28-29.

Розділ 2

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

2.1. Поняття та структура практики Європейського суду з прав людини

Зважаючи на обраний предмет дослідження, вимагає свого вирішення питання з'ясування змістовного наповнення категорії «практика ЄСПЛ», а також визначення внутрішньої будови однойменного явища правової дійсності. Розв'язання цього завдання потребує залучення для наукового аналізу тих положень теорії юридичної практики, що мають методологічне значення та: а) розкривають зміст цієї категорії; б) відображають її видову диференціацію; в) визначають структуру вказаного феномену.

Юридична практика як загальнотеоретична категорія була предметом досліджень багатьох теоретиків права, що, насамперед, обумовлено її особливим значенням як структурного елементу суспільної практики, а також її роллю в процесі розвитку і функціонування правової системи суспільства. Юридична практика сприяє задоволенню та захисту як приватних, так і публічних інтересів, виконує притаманні їй функції, слугує джерелом змін у суспільному житті. А отже, пізнання сутності цього явища правової реальності має велике значення як для юридичної доктрини, так і для суб'єктів правовідносин.

Різних аспектів досліджуваного питання торкалися у своїх наукових працях такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як: І.В. Бенедик, С.Д. Гусарєв, О.В. Зайчук, В.М. Карташов, С.Ю. Лаврус, Б.В. Малишев, В.П. Нагребельний, Н.М. Оніщенко, М.В. Оніщук, Є.М. Палагіна, В.П. Реутов, О.Д. Тихомиров та інші. Водночас проведені дослідження характеризуються відсутністю єдності вчених у підході до розуміння досліджуваного поняття, а отже це питання потребує подальших наукових розвідок.

Юридичний термін, що позначає поняття «юридична практика», утворився в результаті поєднання двох слів: «юридична» і «практика». Зауважимо, що слово «юридичний» походить від латинського

«juridicus» та буквально перекладається як «судовий»¹. Слово «практика» характеризується полісемічністю (багатозначністю). Серед основних його значень Великий тлумачний словник сучасної української мови розрізняє такі: а) діяльність кого-, чого-небудь як набуття певних знань, навичок, досвіду і застосування їх у чомусь; б) набутий досвід, сукупність навичок, конкретних знань у певній галузі діяльності².

З урахуванням наведених значень слів «юридична» і «практика» запропонуємо таку робочу гіпотезу щодо трактування терміна «юридична практика»: це юридична діяльність із набуття певних знань і навичок, взята в єдності з попередньо набутим досвідом як сукупністю навичок і конкретних знань у певній галузі діяльності. Способом перевірки цієї гіпотези стане методологічний аналіз різних інтерпретацій досліджуваного терміно-поняття.

Так, С.Д. Гусарев та О.Д. Тихомиров під юридичною практикою пропонують розуміти діяльність юристів – професійних знавців права – щодо безпосереднього захисту прав, свобод та законних інтересів суб'єктів права (особи, держави, суспільства), надання їм допомоги у складанні правових документів, консультуванні щодо вибору найбільш оптимальних варіантів поведінки відповідно до норм права, посвідчення юридичних фактів тощо, в процесі яких забезпечується здійснення норм права. Юридична практика – це сфера діяльності лише юристів-професіоналів³.

Аналіз зазначеного дозволяє дійти висновку, що вчені під досліджуваною категорією фактично розуміють тільки правозахисну юридичну діяльність, залишаючи поза увагою інші не менш важливі її види, серед яких: правоохоронна, правозастосовна, правотворча.

Водночас, з погляду С.Д. Гусарева, юридичну практику можна розглядати у двох аспектах: як практику усіх форм та сфер здійснення юридичної діяльності (широкий підхід); як практику лише окремих юристів, правових установ або організацій⁴. На наш погляд, таке розуміння юридичної практики ототожнює її з юридичною діяльністю, що є лише динамічною складовою юридичної практики.

В теорії права також існує і позиція про те, що поняття «юридична

¹ Ушаков Д.Н. Юридический. *Большой толковый словарь современного русского языка*. Москва: Альта-Принт, 2005. VIII. С. 1233.

² Практика. *Великий тлумачний словник сучасної української мови* / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. С. 918.

³ Гусарев С.Д., Тихомиров О.Д. *Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності)*: навч. посіб. Київ: Знання, 2005. С. 255.

⁴ Гусарев С.Д. *Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти*: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2007. С. 19.

практика» повинне розумітися не через діяльність, а лише через її результати. Так, наприклад, на думку Б.В. Малишева, твердження, що динамічна складова є частиною будь-якого виду чи форми юридичної практики, є дискусійним. Є всі підстави розглядати юридичну практику як сукупність певних, стійких і об'єктивованих результатів юридичної діяльності. Водночас, як зауважує правник, юридична діяльність є передусім процесом, який, однак, не має сенсу без своїх результатів – певних положень, які й називаються юридичною практикою¹.

З погляду В.П. Реутова, юридична практика – це діяльність суб'єктів права в процесі формування і реалізації норм права, яка полягає у виданні нормативних актів та в реалізації різноманітних індивідуальних правових актів². Даний підхід до розуміння дозволяє виокремити такі дві складові юридичної практики, як юридичну діяльність та її результати у формі правових актів.

На думку І.В. Бенедика, домінуючим є погляд, згідно з яким юридична практика розглядається в нерозривній єдності діяльності та сформованого на її основі соціально-правового досвіду (соціально-правової пам'яті)³.

Підтримують такий підхід й інші правники. Так, з погляду В.М. Карташова, юридична практика являє собою відносно самостійну підсистему, що включає юридичну діяльність (правотворчу, інтерпретаційну, правозастосовну, правосистематизуючу та їх окремі види і підвиди) та соціально-правовий досвід (соціально-правову пам'ять)⁴.

Схоже визначення досліджуваного поняття запропоноване і С.Ю. Лаврусь, яка зазначає, що юридична практика – це діяльність компетентних суб'єктів щодо прийняття, тлумачення, застосування, доведення до відома населення правових приписів, взята в єдності з накопиченим соціально-правовим досвідом⁵.

Слід зауважити, що тотожні, на перший погляд, визначення поняття «юридична практика», які розглядаються вченими крізь призму сукупності двох елементів, а саме діяльності та досвіду, будуються на різних

¹ Малишев Б.В. Судова практика: поняття, ознаки, структура. *Часопис Київського університету права*. 2005. № 2. С. 23.

² Реутов В.П. Юридическая практика и развитие законодательства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Свердловск, 1968. С. 5.

³ Бенедик І.В. Поняття та ознаки юридичної діяльності. *Загальна теорія держави і права*: підручник для студ. юрид. вищ. навч. закладів / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. С. 393.

⁴ Карташов В.Н. Теория правовой системы общества: учеб. пособ. В 2 т. Т. II. Ярославль: ЯрГУ, 2006. С. 74-75.

⁵ Лаврусь С.Ю. Реализация принципов права в юридической практике: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Казань, 2005. С. 24.

методологічних підходах. Перший з них ґрунтується на тому, що досвід має похідний характер щодо діяльності та є її результатом, а другий – що досвід лежить в основі такої діяльності.

Більш широкий підхід, з точки зору обсягу досліджуваної категорії, відстоює С.І. Палешник. Правником наголошується на тому, що юридична та, відповідно, судова практика, як одна з її різновидів, включає такі основні складові: 1) юридичну діяльність, елементами змісту якої виступають її об'єкти, суб'єкти, учасники, юридичні дії, засоби і способи їх здійснення, результат, що дає змогу задовольнити індивідуальну або суспільну потребу; 2) соціально-правовий досвід, сформований на основі юридичної діяльності, елементами якого виступають правоположення, вироблені в ході багаторічної практики приписів загального характеру, які акумулюють соціально цінні та стабільні сторони конкретної юридичної діяльності¹.

Схожу інтерпретацію поняття «юридична практика» пропонує і Є.М. Палагіна, яка зазначає, що це цілеспрямована діяльність суб'єктів з ухвалення рішень правового змісту, узятя в єдності з результатами цієї юридично значимої діяльності та узагальненим соціально-правовим досвідом. Вченим обґрунтовується, що юридичній діяльності, як динамічній складовій юридичної практики, притаманний державно-владний характер, оскільки її здійснення є прерогативою державних органів, вона забезпечується різноманітними державними засобами економічного, політичного, соціального характеру та зумовлює різноманітні матеріальні, політичні, духовні, моральні, соціальні зміни і завжди пов'язана з настанням певних юридичних наслідків².

Отже, вченими наголошується на тому, що юридична практика являє собою єдність трьох її взаємопов'язаних компонентів, а саме: юридичної діяльності, її результатів та соціально-правового досвіду. Проте, на нашу думку, розуміння юридичної практики лише крізь призму діяльності органів державної влади звужує зміст цього поняття, оскільки суб'єктами її здійснення можуть бути і недержавні інституції, серед яких: адвокатура, правозахисні громадські організації, третейські суди, муніципальні омбудсмани, міжнародні судові установи. До того ж, метою юридичної діяльності, як складової юридичної практики, не завжди є ухвалення рішень правового змісту у зв'язку з відсутністю такого повноваження у деяких суб'єктів її здійснення.

¹ Палешник С.І. До питання про тлумачення судової практики. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2013. Випуск 25. С. 169-170.

² Палагіна Е.Н. *Функции юридической практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 2003. С. 13-14.*

У свою чергу, В.П. Нагребельний та М.В. Оніщук під юридичною практикою пропонують розуміти правотворчу, правоохоронну і правореалізаційну діяльність суб'єктів права (державних органів і професійних юристів) та сукупність напрацьованого ними практичного досвіду (її результати). Основними напрямками юридичної практики, на думку вчених, є: юридична практична діяльність; узагальнення стану забезпечення законності та правопорядку у процесі правотворчої, правозастосовної і правоохоронної діяльності; узагальнення результатів судової діяльності і роботи правоохоронних органів; узагальнення юридичної діяльності законодавчих і виконавчих органів та Конституційного Суду¹.

На наш погляд, дискусійним є визначення вченими такого напрямку юридичної практики, як узагальнення результатів діяльності зазначених органів державної влади. Це твердження ґрунтується на існуючому розумінні поняття «узагальнювати», що в словнику української мови тлумачиться таким чином: 1) порівнюючи окремі предмети, факти, явища і таке інше, виявляти спільні риси, особливості й на їх основі робити висновки у формі загальних положень; 2) виявляючи характерні риси, особливості окремого предмета, факту явища і таке інше, сприймати їх як загальні й поширювати на інші предмети явища; 3) відбирати та об'єднувати однакові характерні риси, особливості; створювати на їх основі що-небудь загальне, типове².

Зважаючи на зазначене, метою узагальнення результатів юридичної діяльності є виявлення її спільних рис і особливостей, а також їх поширення серед інших учасників правовідносин. Суб'єктами здійснення такої діяльності можуть бути як безпосередньо суб'єкти юридичної діяльності (вищі суди, генеральна прокуратура, адвокатські об'єднання тощо), так і суб'єкти, які не мають до формування юридичної практики жодного відношення (науковці, представники громадськості тощо), але зацікавленні у вивченні її тенденцій, новел, принципів, підходів тощо. Ця діяльність фактично направлена на дослідження і опрацювання лише результатів юридичної діяльності, тому здійснюється поза межами юридичної практики та відповідно не може відноситись до жодного з її видів. Отже, узагальнення більш коректно розглядати не як напрямок або вид юридичної практики, а як спосіб її опрацювання чи ознайомлення з нею.

Також О.В. Зайчук та Н.М. Оніщенко визначають юридичну прак-

¹ Нагребельний В.П., Оніщук М.В. Юридична практика. *Великий енциклопедичний юридичний словник* / за ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка»», 2007. С. 978.

² Узагальнювати. *Великий тлумачний словник сучасної української мови* / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. С. 1288.

тику як сформовану в суспільстві діяльність соціальних суб'єктів, яка забезпечує найбільш ефективне і оптимальне досягнення цими суб'єктами бажаного суспільного чи особистого результату. На думку вчених, юридичну практику можна розглядати у динамічному і статичному аспектах. У динаміці вона проявляється у правовій діяльності суб'єкта суспільства, спрямованій на досягнення поставленої мети. Статичний бік характеризує юридичну практику як сформовану в суспільстві модель, порядок дій, здійснення яких призведе до бажаного результату з найменшими витратами зусиль і часу¹.

Аналіз позиції правників дозволяє виокремити три своєрідні складові юридичної практики, а саме: а) діяльність суб'єктів; б) модель (порядок) їх дій; в) бажані результати діяльності.

Узагальнення викладеного вище дає змогу визначити такі доктринальні підходи до розуміння категорії «юридична практика»: 1) цілеспрямована діяльність суб'єктів права або кваліфікованих юристів-професіоналів, в результаті чого відбувається ототожнення понять «юридична практика» та «юридична діяльність»; 2) юридична діяльність в єдності з накопиченим правовим досвідом; 3) діяльність суб'єктів права, результатом якої є видання правових актів; 4) діяльність суб'єктів, в основі якої сформовано модель (порядок дій) суб'єктів, з метою досягнення бажаного результату; 5) результати юридичної діяльності у формі правоположень; 6) діяльність суб'єктів, взята в єдності з результатами цієї діяльності та узагальненим досвідом².

На наше переконання, лише останній із виокремлених підходів до розуміння поняття «юридична практика» є найбільш обґрунтованим та методологічно коректним в плані інтерпретації концепту «практика ЄСПЛ».

Огляд джерел за обраною темою свідчить і про відмінність у поглядах правників щодо розуміння категорії «судова практика». На підтвердження цієї тези наведемо окремі їх судження, що розкривають зміст досліджуваного явища.

В енциклопедичних тлумачних словниках термін «судова практика» часто трактується як у широкому, так і у вузькому значенні. Так, наприклад, у вільній енциклопедії «Вікіпедія» судову практику пропонується розглядати у вузькому розумінні як правоположення, що ство-

¹ Зайчук О.В., Оніщенко Н.М. Теорія держави і права (Академічний курс): підруч. Київ: Юрінком Інтер, 2006. URL: http://www.ebk.net.ua/Book/law/zaychuk_tdp/part3/2801.htm.

² Завгородній В.А. Інтерпретація поняття «юридична практика» у сучасній теорії права. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Випуск 5 (20). С. 13.

рюються судовими органами та конкретизують норми права. Виділяється три види таких правоположень, що є одночасно і змістом судової практики: 1) ті, що виникають у результаті заповнення прогалін у праві; 2) ті, що конкретизують і деталізують зміст приписів загального характеру; 3) ті, що виникають у результаті конкретизації й деталізації загальних положень, понять і термінів законодавства (тобто тлумачення норм права). У широкому розумінні судова практика трактується як діяльність усіх ланок судової системи щодо виконання покладених на них завдань¹.

Схожий підхід до розуміння досліджуваної категорії спостерігається і в праці С.В. Шевчука, який зазначає, що судову практику слід розглядати як у широкому вимірі, тобто всю діяльність органів судової влади, що втілюється у прийнятті юридичних актів, так й у вузькому, тобто як створення певних правоположень нормативного характеру².

Вважаємо, що висвітлені твердження до розуміння сутності судової практики у широкому значенні фактично зводиться до її сприйняття лише в діяльнісному аспекті, тобто як судової діяльності. Водночас вузьке розуміння судової практики охоплює лише деякі результати такої діяльності, що пов'язані з виробленням судом правоположень, які конкретизують загальні норми права та мають нормативний (загальнообов'язковий) характер. Такий підхід до розуміння судової практики, на наш погляд, є методологічно некоректним з точки зору співвідношення загального і часткового правових явищ.

З погляду Н.В. Несторової, судова практика – це сукупність усієї судової діяльності щодо здійснення правосуддя, яка виражена в багатоваріованому прийнятті об'єктивованих однакових рішень судів з метою формування загального розуміння і застосування законодавства. З позиції правника, судову практику слід розділяти на первинну і вторинну судову діяльність. Перша складає процес здійснення правосуддя у конкретних справах, а до другої відноситься вже опосередкована практика – аналіз і узагальнення рішень, надання роз'яснень у найбільш складних випадках застосування матеріального або процесуального закону³.

Розуміння сутності судової практики в рамках вищезазначеного вторинного аспекту знайшло свою підтримку і в судженні про цей феномен В.К. Ашуровим, яким зазначається, що судова практика в сучас-

¹ Судова практика. *Вікіпедія. Вільна енциклопедія*. URL. https://uk.wikipedia.org/wiki/Судова_практика.

² Шевчук С.В. Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук.: 12.00.01. Харків, 2008. С. 15.

³ Несторова Н.В. Правообразующие решения в судебной практике (теоретический аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Владимир, 2012. С. 6.

них умовах являє собою неоднорідний комплекс різних за ступенем обов'язковості результатів узагальнення діяльності судів загальної юрисдикції та міжнародних судів, відображених в офіційних оглядах та в рішеннях Пленуму Верховного Суду, правових позиціях вищих судових інстанцій і окремих судових органів, Конституційного Суду та ЄСПЛ¹.

Зауважимо, що запропоноване тлумачення первинної судової практики фактично ототожнює її з діяльністю суду, що, як зазначалося попередньо, звужує зміст цього поняття. До того ж, віднесення до судової практики діяльності щодо аналізу і узагальнення рішень суду є дискусійним, зважаючи на те, що така діяльність перебуває за межами здійснення правосуддя і переслідує іншу мету, а саме систематизацію ухвалених рішень з певної категорії справ, та не породжує жодних юридичних наслідків.

У свою чергу, С.С. Алексєєв наголошує, що під судовою практикою необхідно розуміти об'єктивований досвід індивідуально-правової діяльності компетентних органів (судів чи інших органів застосування права), який сформувався у результаті застосування права під час вирішення конкретних юридичних справ². Отже, вчений ототожнює судову практику з досвідом як результатом діяльності.

Натомість М.В. Мазур наголошує на тому, що поняття «судова практика» в широкому сенсі включає: а) будь-яку діяльність судових органів щодо розгляду та вирішення конкретних справ; б) соціально-правовий досвід, накопичений у результаті цієї діяльності. Судова практика у вузькому значенні – це не весь, а тільки певний соціально-правовий досвід, накопичений у результаті діяльності судів³. Таким чином, правник включає до поняття «судова практика» у широкому значенні як діяльність суду, так і її результати, під якими розуміє досвід. Однак із запропонованого вченим поняття у вузькому значенні чітко незрозуміло, який саме соціально-правовий досвід охоплюється цією категорією.

Подібну позицію до розуміння досліджуваного поняття підтримує і В.Ю. Соловйов, який зазначає, що судова практика – це єдність судової діяльності щодо здійснення правосуддя і результатів (досвіду) цієї дія-

¹ Ашуров В.К. Следственная и судебная практика и их роль в обеспечении правильного применения норм уголовно-процессуального права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Волгоград, 2015. С. 13.

² Алексєєв С.С. Общая теория права. В двух томах. Москва: Юрид. лит., 1981. Т. 1. С. 340-341.

³ Мазур М.В. Акти органів судової влади як джерело конституційного права України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2009. С. 9.

льності, що об'єктовані у формі судових рішень, які набрали законної сили¹, а також А.О. Петруніна, яка наголошує, що судова практика – це взята в єдності предметно-практична діяльність судових органів з вирішення юридичних справ, тлумачення і конкретизації приписів права і накопичений в результаті її здійснення досвід, виражений в першу чергу в правових позиціях вищих судів, оглядах і узагальненнях, інформаційних листах, обов'язкових роз'ясненнях, а також у вигляді рішень по конкретних справах судів першої, апеляційної, касаційної і наглядової інстанцій². Останній із зазначених підходів до розуміння досліджуваної категорії дає змогу виокремити декілька форм існування досвіду як елемента судової практики.

Існує і дещо відмінна наукова позиція щодо розуміння результату як одного із елементів судової практики. Наприклад, Д.Ю. Хорошковська пропонує розуміти судову практику як взаємодіяльність діяльності судів і результатів цієї діяльності, виражених у нових правоположеннях, вироблених судовою владою та закріплених у рішеннях із конкретних справ і/чи в актах зі сукупності однотипних конкретних судових справ³.

Таку думку поділяють й інші вчені. Так, Є.П. Войтович під судовою практикою пропонує розуміти діяльність усієї системи судів зі здійснення правосуддя, результат якої набуває особливого юридичного значення в різноманітних способах об'єктивації: роз'ясненнях пленумів Верховного Суду і Вищого арбітражного суду, судових рішеннях різних ланок судової системи у конкретних справах тощо.⁴ У свою чергу, В.О. Крижан зазначає, що судова практика – це одночасно і певна юридична діяльність усіх судових органів з реалізації покладених на них завдань, а також усі результати цієї діяльності (сукупність усіх судових актів застосування права)⁵.

Із зазначеного випливає, що складовими судової практики є діяльність суду та її результати, що виражаються у формі різних судових ак-

¹ Соловьев В.Ю. Судебная практика в российской правовой системе: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Москва, 2003. С. 5.

² Петрунина А.А. Единство судебной практики как фактор совершенствования российского законодательства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 2016. С. 10.

³ Хорошковська Д.Ю. Роль судової практики в системі джерел права України: теоретико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2006. С. 8.

⁴ Войтович Е.П. Судебная практика в механизме гражданско-правового регулирования: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Томск, 2006. С. 8.

⁵ Крыжан В.А. Правовой обычай и судебная практика как источники трудового права (на фоне интеграции отраслей российского права и интеграции Российской Федерации в мировое сообщество государств): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Пермь, 2006. С. 10.

тів, однією зі складових яких є правоположення.

У сучасній юридичній літературі також існує думка, що судову практику у вузькому розумінні необхідно визначати як певний прийом, спосіб вирішення окремих категорій справ, в результаті якого найвищими судовими органами в публічно доступній формі формулюються нові загальнообов'язкові правоположення, які заповнюють, доповнюють або замінюють діючі норми права з метою подальшого неодноразового використання відносно невизначеного кола суб'єктів права¹.

Вважаємо, що підхід до розуміння, який запропонований О.М. Коростелкіною, фактично ототожнює судову практику з методологією, яку застосовує суд при вирішенні певної категорії справ та дозволяє розглядати результати діяльності крізь призму наявності в суду нормотворчої функції, що, на наш погляд, є доволі дискусійним твердженням.

Вченими відстоюється позиція і про те, що поняття «судова практика» слід розуміти лише як результат діяльності суду, а твердження, що динамічна складова є частиною суддівської практики, є взагалі дискусійним.

Прихильником такої ідеї є Б.В. Малишев, який водночас зауважує, що судову практику як правове явище характеризують такі ознаки: 1) є суб'єктним різновидом юридичної практики; 2) виступає сукупністю формально визначених, усталених приписів загального характеру (правоположень), які виникають і формулюються в процесі застосування судами неоднозначних чи занадто широко сформульованих норм законодавства або в ході заповнення судами прогалин у праві; 3) правоположення містяться в мотивувальних частинах рішень судів з принципових справ, а також у роз'ясненнях вищих судових органів, і є результатом конкретизації судом норм права або результатом заповнення судом прогалин у праві шляхом застосування аналогії права або аналогії закону; 4) правоположення набувають юридичної сили: за умови їх схвалення апеляційними і (або) касаційними судовими інстанціями; за умови їхнього опублікування; за умови неодноразового застосування їх судами першої інстанції в ході вирішення схожих справ².

Аналіз зазначеного дає змогу стверджувати, що розуміння судової практики Б.В. Малишевим зводиться до усталених правоположень, вироблених судом у своїх рішеннях з підстав нечіткості норм закону, що є, передусім, результатом конкретизації норм права.

¹ Коростелкіна О.М. Судебная практика и судебный прецедент в системе источников Российского права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2005. С. 9.

² Малишев Б.В. Зазнач. твір. С. 23, 26.

Подібну думку з цього приводу висловлюють і С.М. Братусь та А.Б. Венгеров, які наголошують, що судовою практикою не можна вважати будь-які ухвали чи рішення вищих судових органів, рішення або ухвали судів касаційної інстанції чи навіть сукупність таких рішень щодо конкретної групи справ. Судовою практикою є тільки ті положення юрисдикційних актів, які конкретизують норми права¹.

Дещо іншу позицію щодо сутності судової практики висловлює П.О. Гук, який визначає її як певний результат, підсумок судової діяльності у конкретній справі або узагальненій категорії справ, що ґрунтується на досвіді і суддівському розсуді, закріплений в судовому акті, який містить правоположення, тлумачення норми права, що є зразком для застосування².

Схожу думку висловлює і Н.Д. Слотвінська, яка зазначає, що судова практика – це певний результат, підсумок судової діяльності, в певному виді судочинства, заснований на досвіді та суддівському розсуді, закріплений в судовому акті та який містить правові положення, тлумачення норми права, правові позиції, принципи і є прикладом для правозастосування судами нижчих інстанцій. Разом з тим правник наголошує, що судова практика вищих судових органів є джерелом права лише тоді, коли в судовому акті: закріплені положення, що роз'яснюють специфіку застосування нормативних актів; вироблені нові правові правила матеріального і/або процесуального характеру; дано тлумачення правової норми; сформульовано правову позицію, якою подолано прогалину, дефект або колізію в нормативно-правовому акті³.

Викладене дає змогу стверджувати, що під судовою практикою розуміються сформовані судом як нормативні, так і правоінтерпретаційні правоположення.

Слід зауважити, що частина правників розглядають «суддівський розсуд» як необхідну основу здійснення судової практики або навіть її складову. Така думка, наприклад, відстоюється в дослідженні Д.Ю. Хорошковської, яка наголошує на тому, що необхідною умовою здійснення судової практики в будь-якій правовій системі є використання суддівського розсуду, який визначається як надане суду повноважен-

¹ Братусь С.Н., Венгеров А.Б. Понятие, содержание и формы судебной практики. *Судебная практика в советской правовой системе* / под ред. С.Н. Братуся. Москва: Юрид. лит., 1975. С. 16.

² Гук П.А. Судебная практика как форма судебного нормотворчества в правовой системе России: общетеоретический анализ: автореф. дис. д-ра юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2012. С. 13.

³ Слотвінська Н.Д. Судова практика як джерело права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2017. С. 10.

ня вирішувати судову проблему (справу) на підставі діючого формального права, зважаючи на конкретні обставини цієї справи. Судова практика без використання суддівського розсуду як така відсутня¹.

На важливості суддівського розсуду наголошують представники як загальнотеоретичної, так і різних галузевих юридичних наук. Так, з погляду П.В. Куфтирева, суддівський (судовий) розсуд (дискреція) – це вихідний принцип здійснення правосуддя, що полягає у гарантуванні суб'єктові правозастосування (судді) правомочностей щодо обрання найбільш оптимального варіанту вирішення правового питання, відповідно до нормативно визначених меж, вихідних засад та цілей права, конкретних обставин справи².

Як вважає М.Д. Савенко, під суддівським розсудом слід розуміти інтелектуально-вольову діяльність, спрямовану на законне, об'єктивне, неупереджене і справедливе вирішення спірних питань, що виникають у судочинстві або є предметом розгляду у випадках, дозволених або не врегульованих законом³.

Вищевикладене дає змогу дійти таких висновків щодо сутності поняття «суддівський розсуд»: 1) під ним одночасно розуміють повноваження судді, принцип здійснення правосуддя, інтелектуально-вольову діяльність, що вказує на невизначеність юридичної природи цього феномену; 2) з позиції деяких вчених про наявність суддівського розсуду можна говорити лише тоді, коли результатом діяльності є справедливе, неупереджене та оптимальне рішення суду; якщо ж рішення не відповідає таким критеріям і, як наслідок, оскаржуються до вищої судової інстанції, можна припустити, що воно ухвалене без суддівського розсуду, а отже без участі в цьому процесі інтелекту, волі чи розуму; 3) дискусійним є твердження правників, що суддівський розсуд спрямований на об'єктивне вирішення спірних питань, оскільки він за своєю суттю є суб'єктивним явищем; 4) зважаючи на тлумачення цього терміна в словниках як: а) власне рішення; б) розмірковування, роздум; в) розум (здатність людини мислити, відображати і пізнавати об'єктивну дійсність)⁴, під розсудом слід розуміти процес і результат мислення кожної людини як біологічно існуючої розумної істоти неза-

¹ Хорошковська Д.Ю. Роль судової практики в системі джерел права України: теоретико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2006. С. 8.

² Куфтирев П.В. Суддівський розсуд у теорії права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2009. С. 6.

³ Савенко М.Д. Суддівський розсуд у цивільному процесі. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/8233/Savenko_Suddivskyi_rozsu.pdf.

⁴ Розсуд. *Великий тлумачний словник сучасної української мови* / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. С. 1076, 1079.

лежно від статусу або сфери діяльності, а тому займана посада – судді, прокурора тощо – навряд чи може бути підставою для його виокремлення елементом діяльності чи статусу. Включення розсуду до структури судової практики також вважаємо невиправданим.

Аналіз наведених вище дефініцій поняття «судова практика» дає підстави стверджувати, що в доктрині права існує полісемія щодо визначення цієї загальнотеоретичної категорії. У зв'язку з цим можна виокремити такі основні напрямки щодо розуміння цього явища правової дійсності: 1) це вся судова діяльність або лише діяльність щодо здійснення правосуддя; 2) це об'єктивований досвід, що сформувався у результаті застосування права при вирішенні конкретних справ; 3) це єдність судової діяльності та соціально-правового досвіду як результату цієї діяльності; 4) це взаємодійність судової діяльності та її результатів у формі судових рішень; 5) це певний прийом, спосіб вирішення окремих категорій справ; 6) це лише результати діяльності суду, під якими слід розуміти правоположення щодо: а) конкретизації норм права; б) нормативні положення; в) положення щодо інтерпретації норм права; 7) це результати або підсумки діяльності суду, що засновані на досвіді та суддівському розсуді; 8) це аналіз та узагальнення результатів судової діяльності¹.

Висвітлені наукові погляди свідчать, що розуміння категорії «судова практика» часто не збігається за своїм змістовним наповненням з категорією «юридична практика», які повинні співвідноситись як видове та родове поняття. Судова практика подекуди розглядається більш широко, включаючи не тільки такі важливі елементи як діяльність, її результати та досвід, а також і такі нові складові, як прийоми і способи вирішення окремих категорій справ, розсуд, узагальнення результатів діяльності суду, правоположення тощо. Разом з тим деякі вчені розглядають категорію «судова практика» достатньо звужено, ототожнюючи її лише з якоюсь однією зі складових юридичної практики.

Наскільки існуючі підходи до розуміння попередньо досліджених юридичних категорій збігаються з сучасною інтерпретацією поняття «практика ЄСПЛ», можна зрозуміти лише після ґрунтовного дослідження останнього в нормативних та доктринальних джерелах.

Слід зауважити, що першу спробу нормативного визначення поняття «практика ЄСПЛ» було зроблено у ст. 1 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ», в якій зазначається, що практика Суду Ради Європи – це практика Європейського суду з прав

¹ Завгородній В.А. Понятие и сущность практики Европейского суда по правам человека. *Leges si viata*. 2018. № 1/2. С. 32.

людини та Європейської комісії з прав людини¹. На наше переконання, таке законодавче визначення досліджуваного поняття не розкриває ані зміст, ані структуру цього явища правової дійсності, а лише конкретизує суб'єктів її формування.

Тлумачення категорії «практика ЄСПЛ» можна споглядати і в наукових джерелах, щоправда їх аналіз дозволяє дійти висновку про існування в доктрині права множинності підходів до її розуміння.

На думку П.В. Пушкаря, судова практика ЄСПЛ – це дуже узагальнене поняття, що включає широкий спектр рішень цього Суду – як матеріального, так і процесуального характеру, деякі з яких дослідники цього питання не згадують, або на які вони не посилаються взагалі. Тобто саме по собі поняття «судова практика» включає в себе не тільки рішення Суду, постановлені щодо суті вимог Конвенції, але й і його ухвали (в деяких випадках такого роду рішення перекладаються як «постанови Суду»)². Викладене свідчить, що правник під практикою ЄСПЛ пропонує розуміти сукупність усіх рішень, що ухвалюються Судом Ради Європи в процесі своєї діяльності.

Подібну позицію висловлюють й інші правники. Так, наприклад, Е.Л. Трегубов розглядає практику Страсбурзького суду в широкому значенні як усі рішення ЄСПЛ та практику Європейської комісії з прав людини відносно всіх країн-учасників Конвенції³. Підтримує таку ідею і М. Магрело, який зазначає, що практика Страсбурзького суду – це практика Європейського суду з прав людини та Європейської комісії з прав людини не лише у справах проти України, а весь масив практики щодо змісту та обсягу прав і свобод⁴.

У свою чергу, О.М. Коростелкіною зроблено висновок, що під судовою практикою міжнародних судових органів, в тому числі ЄСПЛ, слід розуміти єдність таких двох елементів: а) судової діяльності із застосування міжнародних норм, пов'язаної зі створенням нового регулювання на основі з'ясування їх змісту, сенсу, духу і принципів;

¹ Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*, 2006. № 30. Ст. 260.

² Пушкар П.В. Короткий огляд ієрархії судової практики Європейського суду з прав людини, її джерел та юридичної сили. *Вісник Верховного Суду України*. 2015. № 6 (178). С. 2.

³ Трегубов Е.Л. Право на справедливий суд у практиці Європейського суду з прав людини. *Форум права*. 2010. № 1. С. 359.

⁴ Магрело М. Прецедент, який не зобов'язує: деякі аспекти сутності рішень Європейського суду з прав людини в правовій системі континентального права. *Вісник академії адвокатури України*. 2013. № 3 (28). С. 63.

б) специфічного підсумкового результату цієї діяльності (рішень)¹.

Зазначене актуалізує питання про структуру та особливості діяльності ЄСПЛ, що за своєю природою є юридичною, а також види рішень Суду Ради Європи, які доцільно включити до обсягу категорії «практика ЄСПЛ».

Структура юридичної діяльності, як зауважують М.В. Цвік та О.В. Петришин, – це така її конструкція, її основні елементи та їх зв'язки, що забезпечують її цілісність, збереження її властивостей при впливі на неї різноманітних чинників суспільного життя. Елементами юридичної діяльності є суб'єкти і учасники, об'єкти, юридичні дії і операції, способи і засоби їх здійснення, мета і результати тощо².

Схожу позицію з цього приводу висловлює і С.Д. Гусарев, який зазначає, що загальну структуру юридичної діяльності утворюють: об'єкти, суб'єкти, учасники, юридичні дії, операції, засоби їх здійснення, прийняті рішення та результати дій. Названі елементи, з позиції правника, складають основу у розумінні даного явища, зберігають його властивості навіть за умов зовнішніх змін, надають рис сталості³.

Беручи за методологічну основу вищезазначені позиції правників, зауважимо, що в організаційно-структурному відношенні суб'єктом юридичної діяльності є безпосередньо сам Європейський суд як міжнародна судова установа Ради Європи. В персонально-особистісному аспекті – це існуючий склад суддів ЄСПЛ, які обрані від кожної договірної сторони Конвенції.

Вважаємо, що специфічною властивістю діяльності ЄСПЛ є її доктринальний характер, що обумовлений якісним складом Страсбурзького суду (2/3 суддів від його складу є вченими, що підтверджується наявністю у них наукового ступеня), а також застосуванням наукового принципів та способів тлумачення конвенційних норм при розгляді справ.

За своєю природою така діяльність однозначно носить складний політико-правовий характер, оскільки саме ЄСПЛ визначає політику Ради Європи з утвердження та забезпечення європейських стандартів прав і свобод людини.

Первинним об'єктом діяльності ЄСПЛ є правові відносини, що складаються у зв'язку з порушенням конвенційних прав і свобод людини

¹ Коростелкина О.Н. Судебная практика и судебный прецедент в системе источников российского права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2005. С. 14.

² Загальна теорія держави і права: підручник для студ. юрид. вищ. навч. закладів / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. С. 394-396.

³ Гусарев С.Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2007. С. 17.

органами державної влади, їх службовими та посадовими особами. Вторинним об'єктом діяльності ЄСПЛ вважаємо національну юридичну діяльність держав-учасниць Конвенції, на яку здійснюється правовий вплив. Разом з тим діяльність Суду Ради Європи має організуючий та програмний характер, оскільки націлена на вироблення алгоритмів роботи для інших суб'єктів права держав-учасниць Конвенції з метою недопущення порушень конвенційних прав і свобод. Зміст діяльності Страсбурзького суду складають окремі дії суддів, що націлені на досягнення бажаних правових результатів пов'язаних із захистом прав людини.

Належними для ЄСПЛ є такі форми діяльності: 1) правозастосовна, що полягає в застосуванні норм Конвенції при розгляді справи по суті; 2) правотлумачна, сутність якої зводиться до інтерпретації норм і принципів Конвенції в ході розгляду справи, а також роз'яснення положень ухваленого Судом рішення у разі надходження до нього такого клопотання з боку скаржника; 3) контрольна, що полягає у здійсненні від імені Ради Європи контролю за дотриманням державами-учасницями Конвенції положень цього міжнародного договору.

Зазначені правові форми обумовлені як метою діяльності Страсбурзького суду, якою є запобігання фактам порушення конвенційних прав і основоположних свобод людини Високими Договірними Сторонами, а також констатація фактів порушення державами-учасницями гарантованих Конвенцією можливостей людини та присудження потерпілим справедливої сатисфакції, так і наданими йому інструментами (засобами) діяльності, якими є його повноваження.

З приводу правових форм діяльності ЄСПЛ вченими висловлюються й інші позиції, серед яких особливе місце займає точка зору про здійснення Судом Ради Європи нормотворчої діяльності.

Так, наприклад, Д.М. Супрун зазначає, що визнання нормативного характеру юриспруденції ЄСПЛ є, з одного боку, необхідною умовою існування європейської системи захисту прав людини, а з іншого – важливим чинником розвитку сучасного міжнародного права¹. У свою чергу, В.А. Капустинський, відстоюючи ідею нормотворчої діяльності ЄСПЛ у контексті формування національних правозахисних систем, наголошує на важливості застосування судового прецеденту Європейського суду як одного із основних джерел національного права та необхідність використання його при прийнятті судових рішень національними судами².

Однак позицію правників щодо наявності у Страсбурзького суду

¹ Супрун Д.М. Зазнач. твір. С. 16-17.

² Капустинський В.А. Зазнач. твір. С. 14.

повноважень нормативного характеру уважаємо дискусійною та малообґрунтованою, зважаючи на такі аргументи:

1) відповідно до існуючих положень Конвенції та Регламенту Страсбурзького суду таким повноваженням Суд Ради Європи не наділений;

2) його наявність спричинила б доповнення норм Конвенції новими правилами, на які не погоджувалися держави-учасники при ратифікації Конвенції як регіонального міжнародного договору;

3) рішення ЄСПЛ за своєю юридичною природою не є класичними судовими прецедентами, а отже Страсбурзький суд, ухвалюючи рішення по суті справи, не створює нових правових приписів, що не є, як впливає з досвіду його діяльності, обов'язковими навіть для самого Суду Ради Європи;

4) сформовані правові позиції в постановках ЄСПЛ є нічим іншим, ніж результатом казуального тлумачення, здійсненим в рамках розгляду конкретного казусу (справи), що у разі повторного використання Судом при ухваленні інших рішень набувають прецедентного характеру;

5) нормативність є скоріше властивістю не діяльнісної складової практики Суду Ради Європи, а її результативної частини (тлумачення конвенційних норм), що є обов'язковою для урахування суб'єктами юридичної діяльності задля належного дотримання та виконання положень Конвенції на національному рівні.

Останній із зазначених нами аргументів знаходить своє підтвердження у висновках К.О. Клименка, який, з-поміж іншого, виокремлює м'яку чи змінну нормативність юриспруденції Суду, що носить характер обов'язкового змісту, але необов'язкового застосування¹.

Деякими дослідниками наголошується, що практикою ЄСПЛ є не всі результати його діяльності, а лише певна частина.

Так, з погляду О.В. Соловйова, практику Страсбурзького суду як джерело права в Україні складають, по-перше, лише правоположення, які відтворені у мотиваційних частинах принаймні двох рішень Суду в аналогічних справах. По-друге, таку практику Суду уособлюють не всі правоположення, сформульовані ним при мотивації своїх рішень, а лише ті з них, які або конкретизують існуючі абстрактні приписи Конвенції, або ж заповнюють прогалини у правовому регулюванні, що здійс-

¹ Клименко К.О. Правозастосування в судовому адміністративному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2008. С. 10.

нюється цими приписами¹.

Схожий підхід до розуміння поняття, що складає предмет дослідження, підтримує і О.О. Кочура, який зауважує, що під практикою Суду Ради Європи як джерела права слід розуміти частину правового досвіду і результатів діяльності ЄСПЛ та Європейської комісії з прав людини, що виражаються в їх офіційних актах (рішеннях (постановах), ухвалах), які набрали чинність та містять важливі й актуальні правові позиції обов'язкового чи переконливого характеру щодо прав і свобод людини і громадянина².

Однак переконані, що вищезазначений підхід не є виправданим, зважаючи на той факт, що всі без винятку рішення Страсбурзького суду є нічим іншим, як результатами його діяльності. Такими юридично значущими підсумками діяльності ЄСПЛ є як його рішення про прийнятність (неприйнятність) скарг щодо порушення конвенційних норм, руху заяви (або справи) в суді, констатації факту непорушення або порушення державою конвенційних прав і свобод людини та присудження потерпілому справедливої сатисфакції, так і консультативні висновки, що надаються Судом Ради Європи на запит уповноважених конвенційними нормами чи Регламентом Страсбурзького суду суб'єктів.

Не заперечуючи того, що складовим елементом практики ЄСПЛ є його досвід, логічним постає питання щодо розуміння його сутності.

В енциклопедичних виданнях під категорією «досвід» розуміється відображення в людській свідомості законів об'єктивного світу і суспільної практики, одержане в результаті активного практичного пізнання, а також сукупність практично засвоєних знань, навичок, знання життя, заснована на пережитому, випробуваному³.

Із зазначеного випливає, що під досвідом Страсбурзького суду слід розуміти сукупність знань про методологію, принципи та попередні результати діяльності Комісії з прав людини та Європейського суду з прав людини, а також умінь їх використання у професійній діяльності. Досвід є відправною точкою для ухвалення Судом Ради Європи нових рішень, що відбувається як на основі усталених правових позицій, так і нових, зважаючи на застосування Страсбурзьким судом принципу еволютивного тлумачення.

¹ Соловійов О.В. Застосування Європейської конвенції з прав людини та практики Страсбурзького суду в Україні (загальнотеоретичні аспекти): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2011. С. 13.

² Кочура О.О. Європейський суд з прав людини в конституційно-правовому механізмі захисту прав і свобод громадян України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2015. С. 136.

³ Досвід. *Вільна енциклопедія «Вікіпедія»*. URL. <https://uk.wikipedia.org/wiki>.

В доктрині права також відстоюється думка про те, що на сучасному етапі під практикою ЄСПЛ в самому широкому значенні необхідно розуміти правові позиції Страсбурзького суду¹. Схожу позицію з цього приводу висловлює і Ю.Б. Хім'як, який наголошує, що, виходячи з аналізу юридичної природи практики ЄСПЛ, джерелом кримінального права є правова позиція ЄСПЛ як структурна частина його рішення, що містить загальні положення тлумачення конвенційної норми².

Підтримує такий підхід до розуміння практики ЄСПЛ, щоправда у вузькому сенсі, і О.В. Сердюк, який зазначає, що правова позиція – це певний уривок мотивувальної частини рішення ЄСПЛ, в якому міститься загальне тлумачення відповідної норми Конвенції щодо її застосування до врегулювання спірних правовідносин за конкретною справою³.

Загалом не заперечуючи того, що ключовим елементом рішень ЄСПЛ є сформульовані Страсбурзьким судом правові позиції, які є результатом тлумачення конвенційних норм та можуть бути розглянуті як джерело права, все ж переконані, що їх повне ототожнення з практикою Суду Ради Європи є неприйнятним, зважаючи на більш виправдане розуміння останньої як складного, сумативного утворення. Проте, зважаючи на усталену традицію законодавця, суб'єктів правозастосування та вчених використовувати словосполучення «практика ЄСПЛ», в рамках даного дослідження ми також послугуємося ним переважно в аспекті результатів діяльності Страсбурзького суду.

Аналіз усіх вищенаведених підходів правників до розуміння категорії «практика ЄСПЛ» дозволяє вказати на ті теоретичні положення, що носять дискусійний характер, а також мають методологічне значення для вирішення дослідницької мети.

По-перше, вважаємо недостатньо обґрунтованим судження про практику ЄСПЛ як сукупність рішень матеріального та процесуального характеру. Вказаний висновок підтверджується тезою, що рішення (сукупність рішень) як результат діяльності суду є лише одним із елементів судової практики. Відтак, ототожнення цих рішень і практики Страсбурзького суду має своїм наслідком звужене розуміння досліджуваної категорії, що, на нашу думку, є неприпустимим.

¹ Чернышев И.А. Правовые позиции Конституционного Суда России и Европейского суда по правам человека: генезис и взаимовлияние: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Томск, 2010. С. 14.

² Хім'як Ю.Б. Гармонізація кримінального права України з практикою Європейського суду з прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2011. С. 15.

³ Теорія та практика застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: компендіум / О.В. Сердюк, Ю.В. Щокін, І.В. Яковюк та ін.; за заг. ред. О.В. Сердюка, І.В. Яковюка. Харків: Право, 2017. С. 18.

По-друге, ми не поділяємо позицію тих вчених, які призначенням правоположень, що складають зміст практики ЄСПЛ, вбачають в конкретизації існуючих абстрактних приписів Конвенції та Протоколів до неї. Вказаний умовивід підтверджується такими аргументами: а) усталеним підходом до розуміння категорії «конкретизація», сутність якої полягає у виданні правоположень, які хоча і не виходять за межі змісту норми права, але містять у собі нові елементи регулювання суспільних відносин, не виражені у цій правовій нормі¹ (прикладом цьому можуть слугувати підзаконні нормативно-правові акти); б) повноваженнями Страсбурзького суду (застосування та тлумачення норм Конвенції), що визначені Конвенцією; в) субсидіарною роллю Суду Ради Європи, який не може підміняти собою ні національних органів судової влади, ні тим більше парламент; г) усталеним в правовій доктрині підходом до розуміння поняття правоположення як результату правотворчої діяльності, що призводить до виникнення якісно нового правила, чие функціональне призначення полягає у врегулюванні правових відносин². Зазначені аргументи дають підстави стверджувати, що ЄСПЛ у своїх рішеннях формує правові позиції виключно як результат правоінтерпретаційної діяльності, що не призводять до виникнення нових правил (норм права).

По-третє, недостатньо аргументованою є позиція тих вчених, які зміст практики ЄСПЛ зводять до правових позиції обов'язкового чи переконливого характеру. Зважаючи на наявність в діяльності ЄСПЛ динамічного підходу до тлумачення конвенційних норм, риса «обов'язковості» стосовно конкретної правової позиції Страсбурзького суду носить не абсолютний, а до певної міри умовний характер, оскільки ЄСПЛ може змінити попередньо сформульовану правову позицію, щоправда за умови зміни фактичних чи юридичних обставин справи або конкретно історичних умов застосування норми Конвенції.

По-четверте, переконані, що поняття «судова практика» та «практика ЄСПЛ» співвідносяться як родове та видове, яким притаманні ті ж суттєві ознаки, що й категорії «юридична практика».

По-п'яте, структуру практики ЄСПЛ поряд із діяльністю Страсбурзького суду (динамічний елемент) складають результати такої діяльності і накопичений досвід Суду Ради Європи (статичні елементи). Основою практики ЄСПЛ є його діяльність та її результати; така діяльність ґрунтується на накопиченому досвіді; в основі досвіду лежить поперед-

¹ Власов Ю.Л. Проблеми тлумачення норм права: монографія. Київ, 2001. С. 149.

² Зміївська С.С. Судова практика як джерело формування та розвитку права (загальнотеоретичний аналіз): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2012. С. 8-9.

ня діяльність Суду Ради Європи. Під результатами діяльності Страсбурзького суду пропонується розуміти її юридично значущі підсумки, що об'єктивуються в рішеннях ЄСПЛ і є найбільш важливим елементом практики Суду Ради Європи. Ключовим елементом таких рішень є сформульовані Страсбурзьким судом правові позиції. Досвід Страсбурзького суду являє собою сукупність знань про попередні результати діяльності Комісії з прав людини та Європейського суду з прав людини, а також умінь їх використання у професійній діяльності.

По-шосте, уважаємо, що практиці Страсбурзького суду як правовому явищу притаманні такі риси: а) як юридичне явище являє собою складне сумативне утворення, основним елементом якого є діяльність Суду, що значною мірою носить доктринальний характер; б) вона заснована на попередньому накопиченому досвіді ЄСПЛ; в) здійснюється спеціально уповноваженими суб'єктами – суддями, які обираються Парламентською Асамблеєю Ради Європи від кожної Високої Договірної Сторони; г) її правовою основою є норми матеріального і процесуального права, об'єктивовані в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Протоколах до неї, а також Регламенті ЄСПЛ; д) основною метою діяльності Суду Ради Європи є запобігання фактам порушення конвенційних прав і основоположних свобод людини Високими Договірними Сторонами, а також констатація фактів порушення державами-учасниками гарантованих Конвенцією можливостей людини та присудження потерпілим справедливої сатисфакції, що досягається через здійснення Судом Ради Європи функцій тлумачення та застосування конвенційних принципів і норм; е) має елементи творчості в рамках здійснення тлумачення норм Конвенції, результатом якої є вироблення правових позицій; ж) у своїй результативній частині (ухвалених рішеннях) здійснює багатоаспектний правовий вплив на суб'єктів юридичної діяльності держав-учасників Конвенції у сфері захисту прав людини; з) за своєю природою носить складний політико-правовий характер, оскільки ЄСПЛ визначає політику Ради Європи з утвердження та забезпечення європейських стандартів прав людини та основоположних свобод.

Усе вищевикладене дозволяє сформулювати таке судження про досліджуваний правовий феномен: практика Суду Ради Європи – це заснована на попередньому накопиченому досвіді цієї міжнародної правозахисної інституції діяльність, що значною мірою носить доктринальний характер, об'єктивованим результатом якої є документально оформлені рішення, що вміщують сформовані на основі тлумачення норм і принципів Конвенції правові позиції Страсбурзького суду, а також індивіду-

алізовані стосовно конкретних учасників провадження приписи щодо прийнятності (неприйнятності) скарги про порушення конвенційних норм, руху заяви (або справи) в суді, констатації факту непорушення або порушення державою конвенційних прав і свобод людини та присудження потерпілому справедливої сатисфакції.

2.2. Практика Страсбурзького суду як джерело права та джерело правового впливу на юридичну діяльність в Україні

23 лютого 2006 року Українським парламентом на законодавчому рівні було визначено роль практики Суду Ради Європи в механізмі правового регулювання. Зокрема, стаття 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» містить нормативно-правовий припис, згідно з яким суди застосовують при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод і практику Страсбурзького суду як джерело права¹.

Як юридичний факт, вказана новела законодавства не зняла, а навпаки – ще більше актуалізувала проблему визначення правової природи цього феномену та загострила наукову дискусію з приводу його джерельності. Про це свідчить наявність як прихильників чинності згаданої норми закону, так і опонентів, які або категорично не погоджуються з такою нормативною конструкцією, визнаючи джерелом права лише Конвенцію як міжнародний договір, або наголошують на певних особливостях чи умовах, за яких практика Суду Ради Європи може мати властивості джерела права.

Слід зауважити, що полісемія позицій правників щодо розуміння джерельності практики ЄСПЛ, з одного боку, розширює уявлення про її зміст та значення для національної юридичної діяльності, а з іншого підсилює аргументацію тих суб'єктів правозастосовної діяльності, які наголошують на факультативності цього явища правової дійсності. Ситуація, яка склалася, вказує як на невирішеність питання, що складає предмет дослідження, так і на необхідність проведення додаткових наукових розвідок у цьому напрямку.

Зважаючи на множинність доктринальних підходів до розуміння практики Суду Ради Європи як джерела, вважаємо за доцільне об'єднати їх у декілька груп.

¹ Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/3477-15>.

Прибічниками першого підходу обґрунтовується теза про визнання практики Страсбурзького суду джерелом (формою) права.

Як зауважує Д.С. Тихоновецький, у сучасній концепції європейського права не має теоретичних перепон для визнання судової практики самостійним джерелом європейського права, навіть якщо йдеться про практику Європейського суду з прав людини, природа рішень якого відрізняється від тієї імперативної ролі, яку відіграють рішення звичайних судових інстанцій в державах-членах Конвенції¹. З погляду М. Шимків, практика ЄСПЛ є джерелом українського права, при цьому за юридичною силою вона стоїть після міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких було надано Верховною Радою України².

Схожу позицію з цього приводу висловлюють й інші вчені. Так, наприклад, з погляду М.В. Мазур, в системі джерел вітчизняного конституційного права прецеденти ЄСПЛ за юридичною силою логічно розмістити одразу після міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України³. У свою чергу, на думку В.Д. Юрчишина та В.В. Король, у системі джерел кримінального процесуального права практику ЄСПЛ, як джерело права, за юридичною силою слід розмістити одразу після міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України⁴.

У свою чергу, Т. Стоянова пропонує розглядати практику ЄСПЛ джерелом цивільного процесуального права⁵, а В.Г. Уваров стверджує, що прецедентна практика Європейського Суду є важливим джерелом кримінально-процесуального права України⁶.

Деяко іншу думку з цього приводу висловлює М.І. Козюбра, який зазначає, що практика Страсбурзького суду виступає допоміжним джерелом права та стосується практичного застосування положень Конвен-

¹ Тихоновецький Д.С. Судебная практика как источник европейского права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Москва, 2005. С. 19-20.

² Шимків М. Судова практика Європейського суду з прав людини як джерело українського права. *Науковий блог Національного університету «Острозька академія»*. 2017. URL: <https://naub.oa.edu.ua>.

³ Мазур М.В. Акти органів судової влади як джерело конституційного права України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2009. С. 11.

⁴ Юрчишин В.Д., Король В.В. Практика Європейського суду з прав людини як джерело кримінального процесуального права України: окремі аспекти. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 76.

⁵ Стоянова Т. Практика Європейського суду з прав людини як джерело цивільного процесуального права України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 6. С. 57.

⁶ Уваров В.Г. Застосування практики Європейського суду з прав людини та норм міжнародно-правових актів в удосконаленні кримінального судочинства України: монографія / за заг. ред. В.М. Тертишника. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2012. С. 26.

ції як основного джерела права¹.

У правовій доктрині існує позиція і про те, що практика ЄСПЛ слугує особливими джерелом та відіграє роль путівника для повсякденної діяльності законодавчих, судових та інших органів держав-членів Ради Європи². Схоже твердження обґрунтовує С.В. Васильєв, який наголошує, що рішення ЄСПЛ, будучи особливим джерелом цивільного процесуального права України, мають прецедентну природу, з їх допомогою формуються важливі правові позиції, що є обов'язковими для подальшого використання судами в ході розгляду та вирішення цивільних справ. Однак, як підкреслює правник, правові позиції у «чистому вигляді» не можуть бути джерелом права, оскільки вони є складовою частиною того чи іншого рішення – джерела права³.

Подібних висновків доходить і К.Б. Дрогозюк, який зазначає, що практика ЄСПЛ є особливим джерелом цивільного процесуального права, яке може застосовуватися як додаткове джерело права. На думку автора, її варто розглядати як одне із змістовних джерел цивільного процесуального права, що допомагає встановити основні напрямки його реформування⁴.

Більш радикальною є позиція О.Й. Бучинського, який зауважує, що практика ЄСПЛ за правовими властивостями прирівнюється до Конвенції, має загальнообов'язковий характер та виступає носієм остаточного і найбільш авторитетного тлумачення конвенційних положень, що обумовлює обов'язковість дотримання її державами-учасниками висновків ЄСПЛ про зміст та належний порядок забезпечення реалізації конвенційних прав і основоположних свобод. Одним із напрямків впливу практики Страсбурзького суду на розвиток правових систем країн-членів Ради Європи, що виокремлює вчений, є її функціонування як джерела права для суб'єктів правозастосування та основи для розробки або оновлення національного законодавства⁵.

¹ Загальна теорія права: підруч. / заг. ред. М.І. Козюбра. Київ: Ваіте, 2015. С. 162-164.

² Фоков А.П. Имущественные споры в практике Европейского Суда: история, теория и практика, статистика. *Арбитражный и гражданский процесс*. 2003. № 12. С. 31.

³ Васильєв С.В. Место практики Европейского суда по правам человека в гражданском судопроизводстве Украины. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/mesto-praktiki-evropeyskogo-suda-po-pravam-cheloveka-v-grazhdanskom-sudoproizvodstve-ukrainy-1>.

⁴ Дрогозюк К.Б. Процесуально-правовий характер рішень Європейського Суду з прав людини в доказуванні в цивільному процесі України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 2. С. 62.

⁵ Бучинський О.Й. Застосування практики Європейського суду з прав людини під час вирішення податкових спорів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Дніпро, 2019. С. 5, 12.

Схожу думку з цього приводу висловлює і О.О. Зенін, який наголошує, що за своїм юридичним значенням практика тлумачення Європейським Судом Конвенції і протоколів до неї прирівнюється за значенням до положень самої Конвенції, тобто має юридично обов'язковий характер і може бути визначена як міжнародно-правовий прецедент¹.

Прихильники другого підходу визнають джерелом права лише окрему частину практики Суду Ради Європи. Так, зокрема, О.В. Соловйов включає до обсягу практики Європейського суду як джерела права лише правоположення, які відтворені у мотиваційних частинах принаймні двох рішень Суду у аналогічних справах. З позиції правника, практику Страсбурзького суду уособлюють не всі правоположення, сформульовані ним при мотивації своїх рішень, а лише ті з них, які або конкретизують існуючі абстрактні приписи Конвенції, або ж заповнюють прогалини у правовому регулюванні, що здійснюється цими приписами².

Схожий методологічний підхід прослідковується і в роботі Н.Д. Слотвінської, яка зазначає, що судова практика є джерелом права в тих випадках, коли в судовому акті вищого судового органу закріплено такі положення: 1) надано роз'яснення про застосування нормативних актів; 2) вироблено нові правові правила матеріального і/або процесуального характеру; 3) надано тлумачення правової норми; 4) сформульовано правову позицію, якою подолано прогалину, дефект або колізію в нормативно-правовому акті. Дані особливості судової практики як джерела права, створені вищими судовими органами, дозволяють визначити її нормативно-правовий (прецедентний) характер, спрямований на регулювання суспільних відносин. Однак, на думку правника, здійснення захисту ЄСПЛ як останньою інстанцією не означає, що сформоване ним правове положення треба розглядати як догму³.

З погляду О.О. Кочури, під практикою Європейського суду як джерела права слід розуміти частину правового досвіду і результатів діяльності ЄСПЛ та Європейської комісії з прав людини, що виражаються в їх офіційних актах, які набрали чинність та містять важливі й актуальні правові позиції обов'язкового чи переконливого характеру щодо прав і

¹ Зенін А.А. Международно-правовой контроль исполнения постановлений Европейского суда по правам человека в Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Москва, 2012. С. 10.

² Соловйов О.В. Застосування Європейської конвенції з прав людини та практики Страсбурзького суду в Україні (загальнотеоретичні аспекти): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2011. С. 13.

³ Слотвінська Н.Д. Судова практика як джерело права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 Львів, 2017. С. 10, 13.

свобод людини і громадянина¹. Схожу позицію висловлює і Ю.Б. Хім'як, який, погоджуючись з тим, що практика ЄСПЛ є джерелом кримінального права України, зауважує, що таким джерелом безпосередньо є правова позиція ЄСПЛ як структурна частина рішення Страсбурзького суду, що містить загальні положення щодо тлумачення конвенційної норми².

З цього приводу вважаємо слушною позицію О.В. Сердюка й Л.Я. Трагнюка, які наголошують, що для аналізу значення практики ЄСПЛ як джерела права доцільно враховувати, що поняття «практика ЄСПЛ» та «правові позиції ЄСПЛ» не збігаються за своїм змістом, що дає підстави для висновку про неможливість віднесення всіх без винятку рішень ЄСПЛ чи всіх елементів тексту конкретного рішення до джерела права, або релевантного джерела права³.

Третій підхід репрезентований працями тих вчених, в яких практику ЄСПЛ розглянуто як джерело тлумачення конвенційних норм.

Як зазначає Т.І. Дудаш, практика Європейського суду не має джерельного характеру, натомість її можна вважати джерелом тлумачення чи конкретизації юридичних норм. Джерелом права можуть бути лише норми Конвенції як міжнародного договору⁴.

Схожу думку виловлюють П. Пушкар та Р. Бабанли, а саме що національним судам треба враховувати при застосуванні Конвенції і практику Європейського суду, яка тлумачить відповідні положення Конвенції. Правники наголошують, що нюанси правових позицій ЄСПЛ будуються саме на змісті норм Конвенції, яка є «правом», і рішень ЄСПЛ, які є «джерелом права», тобто джерелом тлумачення норм Конвенції⁵.

Підтримує таку позицію і О.В. Константий, який зазначає, що практику Європейського суду слід вважати офіційною формою інтерпретації основних (невідчужуваних) прав кожної людини, закріплених і гарантованих Конвенцією, яка є частиною національного законодавства, та у

¹ Кочура О.О. Європейський суд з прав людини в конституційно-правовому механізмі захисту прав і свобод громадян України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2015. С. 136.

² Хім'як Ю.Б. Гармонізація кримінального права України з практикою Європейського суду з прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2011. С. 15-16.

³ Сердюк О.В., Трагнюк Л.Я. Застосування судами Конвенції та практики Європейського суду з прав людини як джерела права. *Теорія та практика застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод*: компендіум / О.В. Сердюк та ін.; за заг. ред. О.В. Сердюка, І.В. Яковюка. Харків: Право, 2017. С. 60-61.

⁴ Дудаш Т.І. Зазнач. твір. С. 129.

⁵ Пушкар П., Бабанли Р. До питання про (не)релевантне застосування практики Європейського суду з прав людини: практичні поради. *Судебно-юридическая газета*. 2019. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/140972>.

зв'язку з цим – джерелом законодавчого правового регулювання і правозастосування в Україні¹. До подібних висновків приходять й С.І. Палешник, який зазначає, що рішення Страсбурзького суду здебільшого мають обов'язковий характер лише для нього самого, тому стверджувати, що вони є джерелом права для вітчизняного законодавства є не зовсім доцільно, оскільки ЄСПЛ не творить право. Буде доречним зазначати, що його рішення є джерелом тлумачення тільки для Європейської конвенції².

Прибічниками четвертого підходу є ті правники, які взагалі заперечують можливість розгляду практики ЄСПЛ джерелом права.

Таку думку, зокрема, висловлює Ю.Ю. Попов, який вважає, що не можна погодитись з твердженням про те, що ніби обов'язковість практики ЄСПЛ для українських судів впливає зі ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ», де вказано, що суди застосовують при розгляді справ, зокрема, практику Страсбурзького суду як джерело права. Зазначене положення Закону не створює регулювання, а тому є не нормою, а теоретичним висновком, якому місце не у законі, а в підручнику. Відтак, включення цього положення до Закону є нічим іншим, як юридико-технічною помилкою³. У свою чергу, В.А. Канашевський відстоює позицію, що створений Європейським судом з прав людини прецедент може бути визнаний лише «правовим регулятором» суспільних відносин, але аж ніяк не джерелом права⁴.

Як зауважує Б.Л. Зімненко, навіть якщо допустить, що ЄСПЛ створює прецедентне право, яке потім набуває ознак національного джерела права, то є неможливим визначити його юридичну природу. Це не норми внутрішнього закону і не постулати міжнародного права, для легітимації яких потрібна згода держави як суб'єкта міжнародних відносин. Тому, з погляду правника, не існує ніякого «живого прецедентного права Європейського Суду», можна стверджувати лише про прецедент тлумачення або правову позицію (стандарт), тобто певний інтерпретаційний результат, що виникає після осягнення змісту принципів і норм

¹ Константий О.В. Практика Європейського суду з прав людини як джерело судового правозастосування Верховного Суду України. *Вісник Верховного Суду України*. 2012. № 1 (137). С. 34.

² Палешник С.І. Тлумачення в судовій практиці: поняття, особливості, види: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2016. С. 152.

³ Попов Ю. Забезпечення виконання зобов'язання: прощання з міфом. *Право України*. 2008. № 12. С. 124.

⁴ Канашевський В.А. Прецедентна практика Європейського суду по правам человека как регулятор гражданских отношений в Российской Федерации. *Журнал российского права*. 2003. № 4. С. 125.

міжнародного права¹.

Не є прихильником використання терміна «судова практика» для позначення формально-юридичних джерел права і О.В. Попов, який зазначає, що це є не зовсім коректним як з огляду на багатозначність самого терміна, так і внаслідок того, що в юридичній науці не вироблено обґрунтованої концепції, яка дозволяє вважати судову практику одним з різновидів формальних джерел права².

Аналіз вищенаведених підходів правників дозволяє дійти до таких важливих в методологічному плані висновків щодо розуміння категорії, яка складає предмет дослідження:

1) погляд вчених на практику ЄСПЛ як на джерело права з точки зору формально-юридичного підходу, тобто як спосіб зовнішнього вираження норм права, є недостатньо обґрунтованим, зважаючи на те, що, відповідно до положень Конвенції та Регламенту Страсбурзького суду, останній не здійснює правотворчу функцію, а отже не створює нових норм права, які б доповнювали чи конкретизували існуючі конвенційні норми;

2) методологічно не коректним є виокремлення такого різновиду джерел права, як «особливі», оскільки досліджуване нами правове явище, яким є практика ЄСПЛ, містить риси і загального, і особливого, і одиничного. Такий умовивід впливає з огляду на характер взаємозв'язку однойменних категорій діалектики (загальне – це об'єктивно існуюча тотожність між предметами, речами, явищами, що властива багатьом предметам, речам і явищам у рамках конкретної якісної визначеності; особливе – це певна сукупність властивостей, притаманних лише даному предмету; одиничне – це окремий предмет, річ, явище, подія, факт, які характеризуються відповідними просторовими і часовими межами, відповідною визначеністю. Відмінність між загальним, особливим і одиничним є відносною)³. Разом з тим такий підхід суперечить усталеним в теорії джерел права критеріям для їх видової диференціації;

3) розгляд практики ЄСПЛ в аспекті джерела тлумачення конвенційних норм та принципів також є не достатньо обґрунтованим, оскільки таким джерелом безпосередньо виступають суб'єкти тлумачення, якими є судді Страсбурзького суду;

4) вважаємо дискусійною думку тих правників, які наголошують,

¹ Зимненко Б.Л. Решения Европейского суда по правам человека и правовая система Российской Федерации. *Московский журнал международного права*. 2004. № 2 (54). С. 73.

² Попов О.В. Теоретико-правовые вопросы судебного правотворчества в Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Тольятти, 2004. С. 14.

³ Філософія: навч. посібник / Л.В. Губерський та ін.; за ред. І. Ф. Надольного. 4-е вид., випр. Київ: Вікар, 2004. С. 165.

що джерелом права може бути частина правового досвіду ЄСПЛ, зважаючи на розуміння останнього як сукупності знань про методологію, принципи та попередні результати діяльності Європейського Суду, а також умінь їх використання у професійній діяльності;

5) недопустимим є ототожнення практики ЄСПЛ у її широкому чи вузькому розумінні з Конвенцією ні за правовими властивостями, ні за юридичним значенням, зважаючи на те, що це різні правові феномени за своєю сутністю. На підтвердження цього умовиводу наведемо такі аргументи: а) Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод як регіональний міжнародний договір у сфері прав людини містить норми права, а отже безапеляційно є джерелом права. Відповідно, практика ЄСПЛ не може бути таким джерелом, оскільки, як обґрунтовано нами попередньо, вона є складним сумативним утворенням, що являє собою діяльність Суду Ради Європи, взяту у єдності з її результатами та правовим досвідом; б) навіть вузьке розуміння практики ЄСПЛ як сукупності рішень Суду правозастосовного та правоінтерпретаційного характеру або ж як правових позицій Страсбурзького суду, складових його рішень, не дає достатніх підстав ототожнювати її з нормами міжнародного права.

Зазначена позиція підтверджується і висновками з цього приводу С.Г. Серьогіної, яка наголошує, що тлумачення норм Конвенції, які дає при вирішенні конкретних справ Європейський суд з прав людини, не можна прирівнювати до самої Конвенції, адже це суперечило б як національному законодавству, так і вітчизняній правовій доктрині.

Тому Конституційний Суд України повинен брати до уваги, але не керуватися практикою ЄСПЛ. До речі, як зауважує правник, саме такий принциповий підхід практикують органи конституційної юрисдикції провідних європейських держав. Зокрема, у жовтні 2004 року Конституційний суд Німеччини виніс вердикт, за яким рішення ЄСПЛ «не є обов'язковими для виконання німецькими судами, проте не повинні й повністю залишатися поза увагою». Водночас Конституційний суд Німеччини підкреслив, що німецька юстиція повинна лише враховувати рішення, ухвалені в Страсбурзі, «належним чином» і «обережно» пристосовувати їх до національного законодавства¹.

Враховуючи попередньо отримані результати дослідження, поділяємо позицію тих дослідників, які зауважують, що джерелом права виступає не сама практика Суду Ради Європи як складне утворення, а ли-

¹ Серьогіна С.Г. Використання практики Європейського суду з прав людини як перспективний напрям оптимізації конституційного судочинства в Україні. *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 6. С. 44.

ше правові позиції ЄСПЛ, що є структурною частиною його рішень. Уважаємо, що вони (правові позиції), як результат легального, делегованого та казуального тлумачення норм Конвенції з боку ЄСПЛ, при повторному чи неоднократному застосуванні Судом Ради Європи, набувають ознак прецедентності (повторюваності) та усталеності, що дає підстави стверджувати про можливість зміни значення тлумачення конвенційної норми з казуального на нормативне¹.

Розглядаючи виключно правові позиції ЄСПЛ можливим «джерелом права», важливим в рамках цього дослідження вбачаємо з'ясування сутності цього явища правової дійсності.

Великий тлумачний словник сучасної української мови дає таке визначення поняттю «джерело»: те, що дає початок чому-небудь, звідки постає, черпається щось; основа чого-небудь; вихідне начало; про того або те, від кого або звідки довідуються про що-небудь; писемна пам'ятка, документ, на основі якого будується наукове дослідження².

У великому тлумачному словнику Д.М. Ушакова поняття «джерело» має таке змістовне наповнення: те з чого виходить, виникає, витікає що-небудь; вихідна причина, основа походження чого-небудь; письмова пам'ятка, справжній оригінал, на основі якого будується наукове дослідження; те, звідки беруться які-небудь відомості, плітки³.

Отже, під поняттям «джерело» розуміється вихідне начало, початок або основа чогось.

В теорії права достатньо усталеною є точка зору, що під «джерелами права» прийнято розуміти вихідні від держави або визнані нею офіційно-документальні форми вираження і закріплення норм права, які мають юридичне, загальнообов'язкове значення⁴.

Як зауважує В.С. Нерсесянц, розуміння джерела права у формально-юридичному значенні є результатом «джентльменської угоди» між юристами (як практиками, так і вченими), що покликана створювати умови для уникнення багатозначності цього поняття⁵.

Проте у такого підходу є і свої противники. Так, на думку В. Погорілка та Ф. Федоренка, формально-юридичний підхід у розумін-

¹ Завгородній В.А. Джерельність практики Європейського Суду з прав людини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 5. С. 34.

² Джерело. *Великий тлумачний словник сучасної української мови* / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. С. 218.

³ Ушаков Д.Н. *Источник. Большой толковый словарь современного русского языка*. Москва: Альта-Принт, 2005. VIII. С. 323.

⁴ Скакун О. Ф. *Теория государства и права: учебник*. Харьков: Консум, 2000. С. 334.

⁵ *Проблемы общей теории права и государства: учебник для вузов* / под общ. ред. В.С. Нерсесянца. Москва: Норма, 2004. С. 265-266.

ні змісту джерела права, будучи компромісним в єдності розуміння цього поняття в юриспруденції, не розкриває сутності цієї юридичної категорії, спрощує її зміст. З позиції правників можна виокремити три основні підходи до розуміння змісту джерела права: в ідеологічному, матеріальному та формально-юридичному значеннях¹.

Актуальною, на наш погляд, є позиція В.В. Копейчикова, який термін «джерело права» пропонує використовувати для позначення того, що породжує право. Це можуть бути юридичні мотиви, суспільні відносини, що мають правову природу, конкретні фактичні правовідносини, правові принципи, закони, міжнародно-правові угоди, досягнутий рівень правової культури, правосвідомість, загальнолюдські цінності та інші².

Натомість Н.М. Пархоменко виділяє декілька методологічних підходів до визначення категорії «джерело права»: 1) джерело виникнення права як соціальної категорії; 2) сила, що творить право; 3) пам'ятки історії, літератури; 4) судові справи та звичаї, що існували історично, мали значення чинного права; 5) певний вид діяльності державної влади – правотворча діяльність; 6) матеріали, взяті за основу того чи іншого законодавства; 7) засоби пізнання або способи існування права³.

Джерело права як багатоаспектне явище обґрунтовується і в праці М.М. Марченка, який зазначає, що в іншому випадку його визначення буде неповне, однобічне, викривлене. З етимологічного погляду, джерело права розглядається правником як те, з чого береться будь-що, що дає початок для будь-чого чи є для чогось основою; письмова пам'ятка, документ, на основі якого проводиться наукове дослідження; вихідне місце чи позиція, що є основою для будь-чого.

Природне джерело права – це сукупність географічних, кліматичних, біологічних та інших чинників, які безпосередньо впливають на процес правоутворення і опосередковано – на правотворчість, а відтак і на саме право. Соціальним джерелом права, на погляд М.М. Марченка, є сукупність соціальних, політичних, ідеологічних, культурологічних та інших подібних факторів, що впливають на процес правотворчості. Під матеріальним джерелом права вчений розуміє сукупність економічних факторів, що існують у певному суспільстві і впливають на процес пра-

¹ Погорілко В., Федоренко Ф. Джерела конституційного права України: поняття, види і система. *Право України*. 2002. № 3. С. 9-10.

² Загальна теорія держави і права: навч. посіб / за ред. В.В. Копейчикова. Київ: Юрінком, 1997. С. 162-163.

³ Пархоменко Н.М. Договір у системі форм права України. Київ: Логос: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. С. 77-78.

вотворення¹.

Аналіз вищезазначених підходів правників щодо розуміння категорії «джерело права» дає підстави стверджувати, що правові позиції Страсбурзького суду як результат його правоінтерпретаційної діяльності найбільш коректно одночасно розглядати джерелом пізнання Конвенції та джерелом (основою, виток) правового впливу конвенційних норм на правосвідомість і поведінку суб'єктів правовідносин, в першу чергу тих, які наділені державно-владними повноваженнями, що обумовлено, передусім, інформаційною цінністю правових позицій.

Як джерело пізнання, правові позиції Страсбурзького суду виступають своєрідним місцем, звідки можна черпати інформацію та знання про зміст і обсяг конвенційних прав та свобод людини, їх гарантії, а також межі міжнародних зобов'язань держав-учасниць Конвенції. Таке твердження ґрунтується на тому, що лише системне ознайомлення з правовими позиціями Суду Ради Європи, які сформовані в рішеннях як проти держави-відповідача, так і інших країн-учасниць Конвенції, дає можливість сформуувати повне та ґрунтовне уявлення про сутність конвенційної норми, що є одним із основних чинників її дотримання та виконання на національному рівні.

Розгляд правових позицій у ролі джерела правового впливу норм Конвенції вимагає і сутнісного розуміння останнього.

Принагідно зазначимо, що категорія «правовий вплив» по-різному тлумачиться дослідниками в теорії права, щоправда часто у співвідношенні з категорією «правове регулювання».

У цьому контексті С.А. Комаров наголошує, що поняття впливу ширше за змістом ніж регулювання, оскільки вплив включає як регулювання за допомогою правової норми, так і інші правові засоби та форми впливу на поведінку людей. Вчений відносить правові засоби та форми не тільки до поняття правового регулювання, а вважає, що вони притаманні й правовому впливу².

Як вважає О.В. Малько, категорія «правовий вплив» – це взятий у єдності та багатоманітності весь процес впливу права на соціальне життя, свідомість та поведінку людей³. З погляду Ю. М. Оборотова, правовий вплив розглядається як ціннісно орієнтований вплив права на сві-

¹ Марченко М.М. *Источники права: учеб. пособ.* Москва: ТК Велби, Проспект, 2008. С. 45-50.

² Комаров С.А. *Общая теория государства и права: учебник.* 7-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург: Питер, 2008. С. 412, 414.

³ Малько А.В. *Стимулы и ограничения в праве.* 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2004. С. 26.

домість і поведінку людей¹.

В юридичній літературі також зазначається, що правовий вплив – це результативний, нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини як специфічної системи власне правових засобів (норм права, правовідносин, актів реалізації та застосування), так і інших правових явищ (правосвідомості, правової культури, правових принципів, правотворчого процесу)².

Правовий вплив також тісно переплітається з таким поняттям, як дія права, під яким у юридичних джерелах розуміють здатність права у певному середовищі справляти ідейно-мотиваційний вплив на особу чи групу осіб та як наслідок цього забезпечувати відповідно до своїх цілей, принципів та приписів правомірний характер людської діяльності та вчинків³.

Так, М.М. Рассолов характеризує дію права, виходячи із концепції діяльності у сфері права, та розуміє зазначену категорію як різнобічний регулятивний вплив на суспільні відносини в межах території держави, певного часу та кола суб'єктів. За змістом дія права спрямована на організацію правової діяльності, а за формою матиме політичний характер, оскільки здійснюватиметься різними суб'єктами суспільних відносин, що мають державно-владні повноваження⁴.

Семантичний аналіз понять «джерело» та «правовий вплив» дає змогу дійти висновку, що під джерелом правового впливу необхідно розуміти першооснову та витoki становлення, формування та функціонування правового явища, яке здійснює правове регулювання суспільних відносин, що справляє ідейно-мотиваційний вплив на особу чи групу осіб.

З урахуванням зазначеного слід констатувати, що безпосередньо Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод є джерелом права, що відображає лише статичний аспект об'єктивного права, оскільки її норми є сталими і незмінюваними та регулюють суспільні відносини. При цьому немає підстав заперечувати, що норми Конвенції також здійснюють правовий вплив на правосвідомість і поведінку

¹ Общетеоретическая юриспруденция: учеб. курс / Ю.Н. Оборотов и др.; под ред. Ю.Н. Оборотова; Нац. ун-т. Одес. юрид. акад. Одесса: Фенікс, 2011. С. 187-188.

² Общая теория государства и права. Академический курс в трех томах. Т. 3: Государство, право, общество / отв. ред. М.Н. Марченко. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Зерцало-М, 2010. С. 94.

³ Общая теория права и государства: учебник / под ред. В.В. Лазарева. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2007. С. 141.

⁴ Рассолов М.М. Проблемы теории государства и права: учебник для вузов. Москва: ЮНИТИ: Закон и право, 2007. С. 276-277.

суб'єктів правовідносин. Джерелом такого впливу є правові позиції Страсбурзького суду, що є динамічним аспектом права, оскільки покликані відобразити динамічний характер змісту конвенційних норм, що пристосовуються до конкретно-історичних умов в результаті їх казуального тлумачення судьями Суду Ради Європи.

Отже, джерелом об'єктивного права слід вважати не Конвенцію, взяту в єдності з практикою ЄСПЛ, що впливає зі змісту статті 17 Закону України «Про виконання рішень та застосовування практики ЄСПЛ», а цей регіональний міжнародний договір з прав людини, взятий в єдності з правовими позиціями, сформульованими в рішеннях Суду Ради Європи.

Вважаємо, що правовим позиціям ЄСПЛ як джерелу правового впливу притаманні такі риси: а) є фундаментальною основою реального функціонування Конвенції, що одночасно живлять її положення; б) являють собою сукупність ідей та принципів, на яких ґрунтується правовий вплив конвенційних норм; в) спричиняють інформаційний, ціннісно-орієнтаційний, правоохоронний, соціальний та інший вплив норм Конвенції на правосвідомість та поведінку людей; г) забезпечують формування у свідомості людей нових суджень, правових установок, правових мотивів та правового інтересу до Конвенції; д) є місцем (середовищем) звідки черпаються знання про сутність і зміст конвенційних норм; е) породжують юридичні наслідки, оскільки враховуються при вжитті державою-відповідачем заходів загального та індивідуального характеру.

2.3. Прецедентність практики Суду Ради Європи

Загальнотеоретична характеристика юридичної природи практики ЄСПЛ з необхідністю вимагає з'ясування такої властивості досліджуваного правового феномену, як його прецедентність. Актуалізує це питання і той факт, що в сучасній правничій науці склалася різні погляди на його вирішення, сутність яких зводиться або ж до безумовного визнання цієї ознаки суттєвою, або ж до визнання її такою за певних умов, або ж до її повного заперечення.

Різних аспектів досліджуваної проблематики торкалися у своїх наукових працях такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як: К.В. Андріанов, Л. Вільдхабер, С.П. Головатий, Р. Давид, Т.І. Дудаш, В.А. Капустинський, М.І. Козюбра, В.П. Кононенко, Д.В. Кухнюк, П.В. Пушкар, П.М. Рабінович, А.О. Селіванов, О.В. Соловійов, О.О. Сорока, В.А. Ту-

манов та інші. Однак проведені ними дослідження характеризуються відсутністю єдності у підході до розуміння досліджуваного правового явища. Разом з тим слід зауважити, що обґрунтування прецедентності практики ЄСПЛ часто зводиться до однієї із юридичних властивостей рішень Страсбурзького суду.

На підтвердження вищезазначеного наведемо судження тих дослідників, які однозначно переконані у тому, що практика ЄСПЛ є типовим судовим прецедентом, а отже має ознаки джерела (форми) права.

Так, зокрема, А.О. Селіванов зазначає, що право, яке створене Європейським судом, є класичним прецедентним правом, основою якого є принцип «ratio decidendi» («підстава для вирішення»), коли правило, що сформульоване судом під час вирішення конкретної справи, стає нормою права для цього ж суду і для внутрішніх судів держав-учасниць Конвенції¹. Схожу позицію з цього приводу висловлює і Д.В. Кухнюк, який вважає, що практика ЄСПЛ має природу судового прецеденту як для Страсбурзького суду, так і судів судової системи України².

До подібних висновків приходять і В.А. Капустинський, який наголошує, що діяльність Страсбурзького суду ґрунтується на самій Конвенції, розробленому, доопрацьованому, прийнятому для внутрішнього користування Регламенті Суду та судових прецедентах – рішеннях, винесених раніше Європейським судом та Комісією з прав людини³.

Деяку іншу позицію з цього питання висловлює Т. Стоянова, яка пропонує під судовою практикою ЄСПЛ розуміти специфічний різновид судового прецеденту, що ухвалюється спеціальним органом – Європейським судом з прав людини, в межах та з приводу тлумачення та порушення положення Конвенції, що є обов'язковим для виконання не тільки на території держави-сторони в процесі, а й на всій території, на яку розповсюджується юрисдикція ЄСПЛ⁴.

Водночас слід зауважити, що частина правників, називаючи рішення або практику Суду Ради Європи прецедентами, уникають їх ототожнення з судовими прецедентами.

Так, наприклад, суддя ЄСПЛ у відставці В.Г. Буткевич підкреслює, що своєю діяльністю Страсбурзький суд довів неаргументованість практично всіх заперечень противників того, що рішення міжнародних

¹ Селіванов А.О. Конституція. Громадянин. Суд. Професійні та суспільні погляди. Київ: УАІД «Рада». 2009. С. 348.

² Кухнюк Д.В. Судовий прецедент як джерело кримінально-процесуального права України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ. 2008. С. 11.

³ Капустинський В.А. Зазнач. твір. С. 12.

⁴ Стоянова Т. Практика Європейського суду з прав людини як джерело цивільного процесуального права України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 6. С. 57.

судових установ можуть бути джерелом міжнародного права. Вченим наголошується, що у своїх судових рішеннях Європейський суд з прав людини на чільне місце поставив свої попередні рішення (прецеденти) і не бажає від них відходити, навіть якщо комусь здається, що він цим порушує Конвенцію. Мотивуючи свої судові рішення власними прецедентами, Суд фактично зобов'язав держави поважати їх і брати за основу в аргументації їхніх позицій у власних справах¹.

Іншим суддею ЄСПЛ у відставці В.А. Тумановим відстоюється позиція про те, що у практиці ЄСПЛ присутні як прецеденти, так і правові позиції. Прецедентами необхідно вважати ситуації, коли Страсбурзький суд посилається на рішення у попередніх справах, а правовими позиціями – коли у рішенні вживаються словосполучення «як Суд неодноразово зазначав у своїй практиці», «Суд нагадав» та інші подібні формулювання. Проте, на думку правника, навряд чи є потреба проводити таке протиставлення, оскільки дуже часто ЄСПЛ у наступних рішеннях посилається лише на певну правову позицію, яка міститься у попередньому рішенні в аналогічній справі, а не на рішення в цілому, але вказує і на правову позицію, і на це рішення. Тому власне правові позиції видаються більш цінними з погляду науки та практики, оскільки у рішеннях може бути кілька правових позицій, а ситуацію досліджено на предмет порушення кількох статей Конвенції, тоді як аналогічній справі може стосуватися лише частина попереднього рішення, лише деякі правові позиції².

У свою чергу, А.А. Марченко наголошує, що прийняття парламентом Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» має важливе значення для української правової системи, бо, завдячуючи цьому, на законодавчому рівні держава офіційно визнала практику ЄСПЛ джерелом права, внаслідок чого система джерел права поповнилась європейським прецедентом³.

Вважаємо, що відповідь на питання про можливість віднесення практики ЄСПЛ до судового прецеденту криється в сутності останнього.

В юридичній навчальній літературі під судовим прецедентом загалом розуміють документально оформлене рішення судового органу з

¹ Буткевич В.Г., Мицик В.В., Задорожній О.В. Міжнародне право. Основи теорії: підручник / за ред. В. Г. Буткевича. Київ, 2002. С. 136-137.

² Туманов В.А. Европейский суд по правам человека. Очерк организации и деятельности. Москва: Норма, 2001. С. 107.

³ Марченко А.А. Прецедентний характер рішень Європейського суду з прав людини в правовій системі України. URL: <https://baas.gov.ua/ua/proekty/articles/m/665-pretседentnij-kharakter-rishen-evopejskogo-sudu-z-prav-lyudini-v-pravovij-sistemi-ukrajini.html>.

конкретної справи, що є обов'язковим при вирішенні аналогічних справ у майбутньому¹.

Висвітлюючи правову систему Англії, А.К. Романов наголошує, що судовий прецедент – це таке рішення суду по конкретній справі, що підказує іншим суддям, яке рішення необхідно ухвалити при вирішенні аналогічних справ у майбутньому. Норми права, які своїм походженням зобов'язані судовим рішенням, в англійському праві відносяться до прецедентного права (case law). Принцип прецеденту діє по вертикалі, зумовлюючи зобов'язання суддів враховувати рішення відповідних вищих судів. Рішення вищестоящих судів обов'язкові для всіх нижчестоящих судів, але не є обов'язковими для вищестоящих².

В наукових джерелах можна споглядати й інші підходи до трактування цього правового явища. Так, наприклад, з погляду Т.А. Васильєвої, судовим прецедентом є джерело права, що являє собою судові рішення по конкретній справі, яке містить правоположення, що має статус правової норми і є обов'язковим для застосування правилом в судах тієї ж або нижчої інстанції³.

Судовий прецедент, з погляду Н.А. Гураленко, – це сформований на попередньому досвіді пізнання за допомогою раціонально-інтуїтивного стилю юридичного мислення результат правотворчої діяльності одного з вищих судів, що містить обов'язкове правоположення, яке конкретизує, доповнює чи заміняє нормативне регулювання певних суспільних відносин і слугує підставою для подальшої правореалізаційної діяльності. Разом з тим автором обстоюється позиція, що між судовим прецедентом та судовою практикою як сумарним результатом розгляду конкретних справ не можна ставити знак рівності, оскільки окреслена проблема термінологічної розбіжності цих понять вимагає не тільки оцінки конкретності застосування логічних правил диференціювання, а й врахування особливостей об'єктів права⁴.

До подібних висновків доходить і О. Дашковська, яка зауважує, що на відміну від судового прецеденту судова практика не може бути сформована на підставі одного судового рішення. Тому якщо щодо судового прецеденту зовнішньою формою його закріплення є конкретне судо-

¹ Теорія держави та права: підруч. / кол. авт.; кер. авт. кол. Ю. А. Ведерніков. 2-ге вид. перероб. і доп. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2015. С. 197.

² Романов А.К. Правовая система Англии: учеб. пособие. 2-е изд., испр. Москва: Дело, 2002. С. 162-163, 165.

³ Васильева Т.А. Судебный прецедент как источник права в европейской юриспруденции XVII-XIX веков: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Казань, 2012. С. 11.

⁴ Гураленко Н.А. Судовий прецедент в системі джерел права: філософсько-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2009. С. 13.

ве рішення, на яке можна посилатися, то судова практика такої форми зовнішнього закріплення не має. У конкретних судових рішеннях можуть знаходити відображення вироблені нею положення права. Проте висновку про їх сформованість можна дійти лише у тому випадку, якщо наявна ознака повторюваності, тобто те чи інше правило, вироблене судовою практикою, щоб набути статусу правоположення, має виступити юридичною основою вирішення цілої низки справ. Така поступовість формування судової практики може забезпечувати легітимність тих правил поведінки, що формуються судовою практикою¹.

Аналіз розглянутих точок зору вчених дає можливість дійти висновку про непереконливість та необґрунтованість суджень тих правників, які ототожнюють практику ЄСПЛ з судовим прецедентом, останній з яких є класичним джерелом права в англосаксонській правовій системі.

На підтвердження власного умовиводу наведемо такі аргументи:

а) практика Страсбурзького суду є різновидом судової практики, що як складне, сумативне утворення включає діяльність суду, її результати (рішення), правовий досвід, а отже вона є відмінною за структурою від судового прецеденту, зовнішнім вираженням якого є рішення вищого суду держави, де містяться правоположення нормативного змісту;

б) сформовані в рішеннях ЄСПЛ правові позиції є результатом його правоінтерпретаційної діяльності, тому, зважаючи на чітко визначені Конвенцією юрисдикційні повноваження Суду Ради Європи, вони не можуть мати властивостей норм права;

в) Страсбурзький суд не є вищим судовим органом стосовно національних судів держав-учасниць Конвенції, тому вироблені ним правові позиції не діють по вертикалі;

г) Європейський суд, керуючись принципом динамічного тлумачення, іноді відхиляється від власних правових позицій, у зв'язку зі змінами умов суспільно-політичного життя та пошуку консенсусу в рамках розгляду конкретної справи проти держави Ради Європи.

Твердження щодо недоцільності та некоректності ототожнення практики Страсбурзького суду з судовим прецедентом знаходить свою підтримку і у працях багатьох інших вчених.

Так, досліджуючи питання природи так званої прецедентної практики ЄСПЛ, К.В. Андріанов підкреслює, що процедура розгляду справ Страсбурзьким судом має певні ознаки, властиві англійській доктрині прецеденту. Однак, незважаючи на цю зовнішню схожість, аналіз положень Конвенції і практики Суду не дають підстав вважати його рішення

¹ Дашковська О. Судовий прецедент і судова практика як джерела права. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 1 (64). С. 37-38.

судовими прецедентами. Повторне застосування Судом принципів і підходів, використаних у попередніх рішеннях, має передусім технічний характер. Метою такого підходу є визначення європейських стандартів в тій чи іншій сфері суспільних відносин, охоплених Конвенцією. При цьому наявність цих стандартів є досить умовною і впливає лише з певного масиву розглянутих справ¹.

Як наголошує С.П. Головатий, хибними є погляди вітчизняних авторів стосовно того, що діяльність Страсбурзького суду «ґрунтується на доктрині судового прецеденту («stare decisis») або що Суд «із самого початку став на позицію доктрини судового прецеденту», а напрацьовані судом рішення слід сприймати як «прецедентне право» тощо. Аналіз доводить, що Суд поклав у основу своєї діяльності зовсім іншу, ним же висунуту доктрину – еволютивного тлумачення, за якої Конвенція є «динамічним і живим інструментом». Завдяки цій доктрині Суд забезпечив надійне підґрунтя для скасування своїх попередніх рішень, що лише в певний проміжок часу мали прецедентну цінність. Втім, така прецедентна цінність (на певний час) Страсбурзького суду жодним чином не виправдовує кваліфікування їх як прецедентного права².

У свою чергу, Г.В. Мальцев доходить висновку, що свобода інтерпретації не є рівнозначною свободі створення нової норми, тому в рішеннях Європейського суду відсутні основоположні ознаки судового прецеденту як самостійної форми права. Про який судовий прецедент можна говорити, стверджує правник, якщо в основі рішення по «первинній» справі лежить не створена в порядку судової правотворчості, а широко опублікована, заздалегідь відома писана норма, хоча й специфічно витлумачена ЄСПЛ³.

У довідковій та науковій юридичній літературі висловлюється думка, що практику Страсбурзького суду більш коректно розглядати у ролі переконливого прецеденту.

Прикладом цього можуть слугувати положення вільної енциклопедії «Вікіпедія», де практика ЄСПЛ трактується як переконливий прецедент, який притаманний і англосаксонській, і романо-германській правовим сім'ям. У прецедентних рішеннях ЄСПЛ формуються правові позиції, які мають юридичну значущість як для судів національних судових систем, так і судів держав, проти яких такі рішення ухвалені⁴.

¹ Андріанов К.В. Знач. твір. С. 9-10.

² Головатий С. Про людські права. Лекції. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. і–XXIV. С. 355.

³ Мальцев Г.В. Социальные основания права. Москва: Норма, 2007. С. 642.

⁴ Європейський суд з прав людини / Вікіпедія – вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Європейський_суд_з_прав_людини#cite_ref-8.

Поділяє таку позицію і Ю. Попов, який доходить висновку, що рішення ЄСПЛ слід розглядати як такі, що мають значення переконливих прецедентів. Щоправда, з погляду правника, правові позиції, сформовані прецедентними рішеннями ЄСПЛ, не є обов'язковими для судів національних судових систем, зокрема і для судів держав, проти яких такі рішення ухвалені¹.

Однак вважаємо, що вищевикладені погляди вчених є дискусійними, зважаючи на таке: а) категорія «переконливий прецедент» є актуальною та значимою лише для англосаксонської правової сім'ї та жодним чином не торкається романо-германської чи діяльності Суду Ради Європи; б) переконливими називають прецеденти, що не відносяться до категорії юридично обов'язкових (це такі судові рішення, які судді не можуть не брати до уваги, але враховувати не зобов'язані), в той час як норми національного законодавства України зобов'язують застосовувати практику ЄСПЛ як джерело права або як мінімум враховувати її при здійсненні національної правозастосовчої діяльності; в) зважаючи на твердження А.К. Романова про те, що значення переконливих прецедентів проявляється в основному там, де суду доводиться заповнювати прогалини в законодавстві², їх наявність в діяльності Страсбурзького суду однозначно заперечна, що підтверджується повноваженнями Суду, визначеними Конвенцією.

Варто зауважити, що частина вчених, хоча й не визнає практику ЄСПЛ судовим прецедентом у чистому вигляді, однак наголошує на її прецедентності як невід'ємній ознаці практики Суду Ради Європи або ж одного із принципів діяльності Страсбурзького суду.

Будь-які види прецедентів, як наголошує У.З. Коруц, призначені для слідування їм у судовій практиці. Це однак не означає, що всім видам прецедентів притаманна загальнообов'язковість. Навпаки, вона є скоріше винятком і характерна лише для «англосаксонського» різновиду прецеденту. Зокрема, рішення ЄСПЛ не є обов'язковими для цього Суду, що не заважає йому називати власну практику прецедентною³.

Підтвердженням чому слугують правові позиції Страсбурзького суду, сформовані ним у справах «*Charman v. the United Kingdom*» («Суд зазначає, що, незважаючи на те, що він формально не пов'язаний своїми попередніми рішеннями, в інтересах правової визначеності і передбачу-

¹ Попов Ю. Рішення Європейського суду з прав людини як переконливий прецедент: досвід Англії та України. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 11. С. 50-51.

² Романов А.К. *Правовая система Англии: Учеб. пособие*. 2-е изд., испр. Москва: Дело, 2002. С. 169.

³ Коруц У.З. Місце прецедентної практики Європейського Суду з прав людини в правовій системі України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 5. С. 165.

ваності, а також рівності перед законом, він не повинен без серйозних підстав відступати від прецедентів, встановлених в попередніх справах. Проте, оскільки Конвенція є основною і вищою системою захисту прав людини, Суд повинен брати до уваги зміну ситуації в державах-учасниках Конвенції»¹⁾ та «Christine Goodwin v. the United Kingdom» («хоча Суд формально незобов'язаний дотримуватись своїх попередніх рішень, однак в інтересах юридичної визначеності, передбачуваності та рівності перед законом він не повинен відмовлятися, без доброї на те причини, від прецедентів, закладених у попередніх справах»²⁾).

Як зауважують з цього приводу Р. Давид та К. ЖофFRE-Спінозі, у ст. 30 Конвенції зазначено, що Страсбурзький суд не може допустити при розгляді справи отримання результату, який буде несумісним з постановленим раніше рішенням суду. Тому практика Суду Ради Європи є прецедентною. Але інколи ЄСПЛ змінює свої правові позиції, і ця зміна є виправданою, тому що сприяє розвитку права, хоча не сприяє правовій визначеності³⁾.

Проте, з погляду Л. Вільдхабера, практика ЄСПЛ не дає однозначної відповіді на питання, що є прецедент: чи може одна справа розглядатися як прецедент, або тільки серія справ, або тільки практика, яка становить загальне право, як слід визначати і знаходити «ratio decidendi»⁴⁾?

Відповідь на одне із зазначених питань було надане Дж. Сандбергом, який зазначив, що одне судове рішення не може бути прецедентом, оскільки воно не має повторюваності. Наявність «незмінної судової практики» (відносно стабільної) дає змогу особам регулювати свою поведінку згідно з нею, а деяким авторам – підстави стверджувати, що «конвенційна система є системою прецедентів»⁵⁾.

У свою чергу, П.В. Пушкар висловлює позицію, що практика Європейського суду не є класично прецедентною, тобто «stare decisis», але все ж базується на дотриманні принципу правової визначеності судової практики (однотипні справи розглядаються аналогічно і по суті, і про-

¹ European Court of human rights judgment in the case of «Chapman v. the United Kingdom» 18.01.2001 (Application no. 27238/95). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59154>.

² Case of European Court of human rights «Christine Goodwin v. the United Kingdom» 11.07.2002 (Application no. 28957/95). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60596>.

³ Давид Р., ЖофFRE-Спінозі К. Основные правовые системы современности = Les grands systemes de droit contemporains / пер. с фр. В. А. Туманова. Москва: Международные отношения, 1998. С. 301.

⁴ Вильдхабер Л. Роль и значение прецедентов в деятельности Европейского суда по правам человека. *Право и политика*. 2001. № 8. С. 103.

⁵ Sundberg J. Intent or Effect – a Look at Legislative Intent. Bruxelles: Bruylant, 1992. P. 1235.

цесуально) та похідного від нього принципу верховенства права. Як стверджує правник, Страсбурзький суд, не визнаючи «повну прецедентність» своїх рішень, все ж таки застосовує методологію прецеденту у своїй повсякденній практиці. Саме тому Суд Ради Європи постановляє рішення в наступних справах із використанням попередньої практики щодо подібних або схожих справ, які зачіпають правові питання, що розглядаються у справі¹.

Схожу позицію з цього приводу висловлює і С.В. Шевчук, який стверджує, що хоча ЄСПЛ й визнає себе фактично зв'язаним попередніми прецедентами, але при цьому доктрина «stare decisis» не вважається такою, що слугує основою для його діяльності², а також Дж. Тебнер, який наголошує на тому, що Страсбурзький суд ніколи безпосередньо не посилається на доктрину «stare decisis», але формула, яку він використовує, а саме «відповідно до незмінної судової практики» або «відповідно до усталеного прецедентного права», як і посилання та цитування попередніх судових рішень, підтверджує фактичне наслідування подібного підходу в практиці ЄСПЛ.

Для того щоб ЄСПЛ слідував своїм попереднім прецедентам, потрібно є їх подібність. З цією метою ЄСПЛ застосовує «техніку розрізень», аби переконатися, що подібні рішення пов'язані між собою³.

Інший підхід до розуміння прецедентності практики ЄСПЛ пропонується В.В. Комаровим. Як зауважує правник, прецедентність рішень ЄСПЛ слід розглядати не лише з погляду, власне, прецедентного характеру, тобто кваліфікації їх як прецедентів, а з погляду загальнообов'язковості, що є ширшою за своїм призначенням властивістю рішень ЄСПЛ. Для практики застосування рішень ЄСПЛ цей аспект є найголовнішим та відбиває необхідність застосування у судовій практиці різних за своїм характером рішень ЄСПЛ.

Крім того, уважає вчений, очевидним є той факт, що в сучасній правовій доктрині, яка відбиває реальний стан юридичної практики у країнах романо-германської правової сім'ї, є поширеною концепція «усталеної судової практики», відповідно до якої низка ухвалених судових рішень може розглядатися як переконливий доказ правильного тлумачення правової норми. Передумовою цього є постійне застосування у довготривалій судовій практиці вирішення спорів правоположень, які

¹ Пушкар П.В. Короткий огляд ієрархії судової практики Європейського суду з прав людини, її джерел та юридичної сили. *Вісник Верховного Суду України*. 2015. № 6 (178). С. 2.

² Шевчук С.В. Узгодженість практики Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 4-5. С. 124.

³ Teubner G. *Droit et reflexivite*. Paris: LGDJ, 1996. P. 100-102.

були сформульовані і використовувались судами. Ця концепція стала певним еквівалентом англосаксонської доктрини дії прецедентного права у країнах романо-германської правової сім'ї, і саме у вигляді цієї концепції слід розуміти порядок дії прецедентного права в європейських країнах¹.

До подібних висновків з цього питання дійшов і С.В. Шевчук, який звертає увагу на те, що ЄСПЛ (наприклад, у справі «Kruslin v. France» 1990 р.) визнає вагоме значення судового прецеденту у розвитку та розширенні змісту правових норм, оскільки прецедентне право відіграє важливу роль у континентальних країнах, у вигляді концепції «усталеної судової практики». Ця концепція є важливою для самого Страсбурзького суду².

Підтвердженням цьому слугують і такі правові позиції ЄСПЛ, сформульовані ним при розгляді справи «Меріт проти України»: 1) «Суд зазначає, що відповідно до його усталеного прецедентного права метою норми про національні засоби правового захисту, що міститься в ст. 35 параграфу 1 Конвенції, є надання Договірним сторонам можливості запобігти або виправити стверджені порушення прав до того, як ці заяви будуть передані до Суду (п. 57 Рішення)»; 2) «Суд знаходить, що обґрунтування, надане Урядом в оцінці тривалості провадження, не відповідає прецедентній практиці Суду (п. 70 Рішення)»; 3) «відповідно до прецедентної практики Суду розумність тривалості провадження повинна визначатись у світлі відповідних обставин справи та з огляду на критерії, передбачені прецедентною практикою Суду, зокрема складність справи, поведінка заявника, а також органів влади, пов'язаних із справою (п. 72 Рішення)»³.

Зважаючи на вищевикладене, вважаємо, що для належного з'ясування природи практики ЄСПЛ важливе значення мають погляди вчених тих держав, правовою доктриною яких обґрунтовані поняття «прецедентна судова практика» та «усталена судова практика».

У французькій правовій доктрині прецедентом вважається раніше прийняте рішення за подібних обставин або у подібній справі. У вузькому розумінні цей термін означає рішення вищого суду, що використо-

¹ Комаров В.В. Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод і практика судочинства. *Проблеми теорії та практики цивільного судочинства* / за заг. ред. В.В. Комарова. Харків: Харків юридичний, 2008. С. 20.

² Шевчук С. Європейська концепція «усталеної судової практики» та її вплив на правотворчу функцію Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2008. № 2. С. 94.

³ Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Меріт проти України» від 30 березня 2004 р. (заява № 66561/01). URL: https://zakon.rada.gov.ua/law/show/980_110.

вується як переконливий аргумент, який має бути взятий до уваги нижчим судом при ухваленні рішення. У широкому розумінні цей термін означає рішення у подібній справі, тобто прецедент слугує дотриманню принципів юридичної економії (суду не потрібно вдаватися до глибокого аналізу фактів і права) та рівності перед законом¹.

Зміст зазначених суджень вчених про рішення вищого суду дає підстави стверджувати про відсутність прямого зобов'язання судів Франції дотримуватися практики вищих судів, що виступає для них як правовий орієнтир при вирішенні подібних справ.

З цього приводу слушною є думка Дж. Денніса, який зауважує, що основою поваги до попередньої практики є не просто подібність фактичних обставин справ чи правових питань, порушених у провадженні; судді мають дотримуватися прецедентів, встановлених попередньою практикою, якщо після докладного вивчення вони переконуються, що правове обґрунтування, викладене у раніше ухваленому рішенні, є переконливим та може бути застосоване у відповідній справі.

Водночас, як зазначає правник, концепція «усталеної судової практики» виводить її обов'язкове значення більше з поваги до правового обґрунтування, що раніше висловлено судами, ніж із загального обов'язку дотримуватися раніше ухвалених рішень. Однак, якщо серією рішень сформовано стабільний підхід, який використовувався судами, то концепція «*jurisprudence constant*» наділяє таку практику суттєвим впливом².

Узагальнення вищезазначеного дозволяє дійти висновку, що прецедентність судової практики розуміється як повторюваність попередньо сформованого правового обґрунтування (правових позицій) суду, що у разі неодноразовості набуває рис усталеності та переконливості.

Вказаний умовивід стосовно нових, якісних характеристик досліджуваного явища правової дійсності підтверджується трактуванням термінів «усталений» та «переконливий», що наведені в словниках української мови. Так, наприклад, слово «усталений» означає сталий, стійкий, який закріпився у певній формі³, відповідно «переконливий» тлумачиться як обґрунтований, достатній для переконання кого-небудь у

¹ Troper M., Grzegorzczak C. Precedent in France. Interpreting Precedents. A Comparative Study / McCormick N., Summers R., eds. Aldershot: Dartmouth Publish. Co., 1997. P.111.

² Dennis J.L. Interpretation and Application of the Civil Code and the Evaluation of Judicial Precedent. *Louisiana Law Review*. 1993. № 54. P. 15-16. URL: <https://digitalcommons.law.lsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=5478&context=lalrev>.

³ Усталений. *Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970-1980)*. URL: <http://sum.in.ua/s/ustalenyj>

чому; доказовий¹.

У правничій науці Італії подібно до Франції слово «прецедент» уживається в таких значеннях: 1) раніше ухвалене рішення, що певним чином стосується справи, яка розглядається; 2) будь-яке рішення, на яке посилаються у наступних рішеннях; 3) рішення, яким вперше вирішуються нові правові питання; 4) рішення, яким певне правове питання вирішено у новий спосіб або докладніше та в оригінальний спосіб².

Як зазначає Ф. Маццотта, в Італії прецедент також не має обов'язкової сили, хоча Верховний касаційний суд зазвичай посилається на свої раніше ухвалені рішення, а нижчі суди – на рішення Верховного касаційного суду. З погляду вченого, наразі існує нагальна необхідність (юристам) посилатися на відомі рішення Верховного суду, в яких було порушено відповідне питання. Тому багато дослідників визнають, що прецеденти Касаційного суду мають «*autorita 'di fatto*» (фактичну силу). Відповідно до цієї концепції в Італії переконливий характер зазвичай визнається за певним правилом, сформульованим у судовій практиці, тільки якщо таке правило підтверджене низкою узгоджених судових рішень³.

Висновок про відсутність обов'язкового прецеденту, як стверджує Л. Біянчі, не означає, що суди Італії не дотримуються попередньої судової практики. За загальним правилом, суддя може відмовитися від застосування попередньої практики, проте у такому випадку юридична техніка вимагає від нього надання вичерпного обґрунтування цього кроку⁴.

Водночас М. Таруффо та М. Ла Торре наголошують, що в Італії, як і Франції, на відміну від США, посилення лише на прецедент є недостатнім. Суддям необхідно також обов'язково посилатися й на відповідні нормативно-правові акти, тобто прецедент завжди відіграє допоміжну роль. У цьому випадку він використовується як «обгортка рішення», оскільки свідчить, що судді правильно послалися на певні правові положення, а посилення на прецеденти тільки підтверджують відданість існуючій тенденції у сфері права⁵.

Наведені теоретичні положення дають підстави стверджувати про

¹ Переконливий. *Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970-1980)*. URL: <http://sum.in.ua/s/perekonlyvyj>.

² Taruffo M., La Torre M. Precedent in Italy. *Interpreting Precedents. A Comparative Study* / MacCormick N., Summers R., eds. – Aldershot: Dartmouth Publishing Co., 1997. P. 151.

³ Mazzotta F. Precedents in Italian Law. *DCL Journal of Internat. law*. 2000. № 9. P. 140-141.

⁴ Bianchi L. The Interpretation of Insurance Policies by Italian Courts. *International Insurance Law Review*. 1998. № 6. P. 323.

⁵ Taruffo M., La Torre M. Precedent in Italy. *Interpreting Precedents. A Comparative Study* / MacCormick N., Summers R., eds. Aldershot: Dartmouth Publishing Co., 1997. P. 156.

факультативну роль прецедентної практики Верховного касаційного суду як джерела права у порівнянні з законодавством Італії. Проте відступ від неї за умови належного обґрунтування є скоріше винятком, а не усталеною судовою практикою. Тож прецедентна практика Верховного касаційного суду має суттєвий вплив на суддівський розсуд і є важливим чинником для формування усталеної судової практики не лише цієї судової інстанції, але й нижчих судів.

У правовій доктрині ФРН терміно-поняття «прецедент» тлумачиться як раніше ухвалене судове рішення, що має відношення до справи яка розглядається. На відміну від інших національних правових систем, основна увага у визначенні прецеденту зосереджена на можливості такого рішення бути застосованим у подальших справах; воно не обов'язково має містити певні інструкції чи вказівки для вирішення подальших справ¹.

Принагідно слід зазначити, що у правничій науці Німеччини судові рішення не визнаються самостійним джерелом права, оскільки конституційно визначена модель поділу влади вимагає від органів публічної влади керувалася нормами права, об'єктивованими в федеральних законах, а не судовими приписами. Проте, як зауважує Т. Лундмарк, на практиці судові прецеденти фактично діють, тобто вони визначаються та застосовуються самими судами і мають вирішальне значення у випадках, коли положення закону виписані нечітко або містять прогалини².

Як вважають окремі німецькі дослідники, найбільш ретельно дотримується доктрини усталеної судової практики Федеральний конституційний суд Німеччини, хоча для цього Суду відсутня офіційна обов'язковість раніше ухвалених рішень³. За п'ятдесят років свого існування Федеральний конституційний суд Німеччини відступав від власних прецедентів лише у 14 з більш ніж ухвалених ним 3500 рішень⁴.

Таким чином, у правовій доктрині ФРН поняття «усталена судова практика» означає, передусім, високий ступінь її стабільності (мало змінюваності); застосування раніше ухваленого судом рішення на пряму залежить від проблем, що виникають в процесі правозастосування зумовлених не досконалістю чинного законодавства. До останніх, як за-

¹ Alexy R., Dreier R. Precedent in the Federal Republic of Germany. Interpreting Precedents. A Comparative Study / MacCormick N., Summers R., eds. Aldershot: Dartmouth Publishing Co., 1997. P. 23.

² Lundmark T. Introduction to German Law / edited by Werner F. Ebke and Matthew W. Finkin. Boston: Kluwer Law International, 1996. P.312, 466.

³ Hailbronner K., Hummel H.- P. Constitutional Law. Introduction to German Law / edited by Werner F. Ebke and Matthew W. Finkin. Boston: Kluwer Law International, 1996. P. 64.

⁴ Lundmark T. Зазнач. твір. P. 466.

значалося вище, традиційно відносять прогалини та колізії в законодавстві, а також нечіткість формулювання нормативно-правих приписів, що з необхідністю вимагає їх тлумачення.

Аналіз вищевикладеного дає підстави стверджувати про відсутність вагомих підстав для розмежування терміно-понять «усталена судова практика» та «прецедентна судова практика», що використовуються в національних правових доктринах не лише Франції, ФРН, Італії, але й інших держав, що належать до романо-германської правової сім'ї.

Згадані терміни вживаються у правовій доктрині континентальної Європи як синоніми і фактично означають повторюваність застосування раніше сформульованих судовими органами правових позицій. Риса «усталеність» судових рішень означає повторюваність раніше ухвалених судових рішень, а отже їх прецедентність. А «повторюваність» означає, що судова практика є усталеною, прецедентною.

Слід зауважити, що усталеність практики ЄСПЛ, а отже її прецедентність, нормативно закріплена та визнана Радою Європи, зважаючи на положення статті 28 Протоколу № 14 до Конвенції, відповідно до п. в якої комітет Страсбурзького суду може одностайним голосуванням оголосити подану заяву прийнятною і одночасно постановити рішення по суті, якщо покладене в основу справи питання щодо тлумачення або застосування Конвенції чи протоколів до неї є предметом усталеної практики Європейського суду¹.

Прецедентність властива як практиці ЄСПЛ, так і юрисдикційній діяльності національних судових органів держав-учасниць Конвенції, судові системи яких є автономними стосовно Страсбурзького суду.

Водночас вважаємо, що риса прецедентності в аспекті практики ЄСПЛ має свої особливості, що виявляються у:

1) повторюваності алгоритму дій Страсбурзького суду щодо встановлення фактичних обставин справи, тобто діянь органів державної влади, їх службових та посадових осіб на предмет дотримання ними конвенційних норм;

2) усталеній правовій оцінці правомірності (або неправомірності) діянь органів державної влади і, як наслідок, констатація факту дотримання або порушення норм Конвенції;

3) тлумаченні правоположень Конвенції стосовно обставин конкретної справи (за умови схожості норм національного законодавства та суспільних відносин, що ним регулюється, правові позиції підтверджу-

¹ Протокол № 14 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який змінює контрольну систему Конвенції: ратифіковано Законом України від 09.02.2006 № 3435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_527.

ються Страсбурзьким судом).

Риса повторюваності притаманна як постановам ЄСПЛ, що ухвалюються по суті справи, так і рішенням Страсбурзького суду про прийнятність скарг. Зважаючи на існуючий в теорії джерел права підхід до видової диференціації правових прецедентів за часом їх прийняття, в аспекті цього дослідження прецедентність вважаємо рисою, притаманною лише деклараторному прецеденту, тобто рішенням ЄСПЛ, ухваленому в минулому.

В даному аспекті поділяємо позицію тих вчених, які стверджують про наявність прецеденту тлумачення в діяльності Страсбурзького суду. Так, наприклад, з позиції В.П. Кононенка, рішення ЄСПЛ є прецедентами тлумачення Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. з чого випливає, що ці рішення є джерелом тлумачення останньої. Саме з огляду на це суди України повинні застосовувати практику Страсбурзького суду¹.

Більше того, переконані, що з цього приводу доречно вести мову і про правові стандарти ЄСПЛ, які можна визначити як загальні правила тлумачення Страсбурзьким судом конвенційних положень, що склалися в результаті їх неодноразового застосування².

Однак вважаємо, що використання ЄСПЛ прецедентів тлумачення має умовний характер та певні часові межі актуальності. Умовою є розгляд типової скарги, коли Суд Ради Європи, в особі комітету чи палати, не вбачає причин не застосовувати усталену правову позицію керуючись принципом правовпевності (правової визначеності). Втрата актуальності прецедентів тлумачення обумовлена суттєвими змінами в суспільному житті і, як наслідок, необхідності пристосування конвенційних норм і принципів до цих умов.

Такий умовивід підтверджується і положеннями Регламенту ЄСПЛ, в правилі 72 якого зазначається, що якщо справа, яку розглядає Палата, порушує серйозне питання щодо тлумачення Конвенції чи Протоколів до неї, Палата може відмовитись від юрисдикції на користь Великої палати, за умови якщо жодна зі сторін у справі не заперечує пороти цього. Разом з тим в пункті 2 цього Правила зазначається, що якщо вирішення питання, порушеного в справі, що її розглядає Палата, може спричинити непослідовність практики Суду, Палата відмовляється від юрисдикції на

¹ Кононенко В.П. Звичаєва природа прецедентного характеру рішень Європейського суду з прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2009. С. 17.

² Завгородній В.А. Правові стандарти Європейського суду з прав людини та їх співвідношення з прецедентами. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 3. С. 31.

користь Великої палати, за умови що жодна зі сторін у справі не заперечує проти цього¹.

Водночас аналіз положень Регламенту ЄСПЛ дає підстави стверджувати, що однією із умовою для формування Великою палатою потенційно нової правової позиції є відсутність заперечень сторін, які беруть участь у справі. Тобто у разі, якщо держава-відповідач буде заперечувати щодо розгляду справи у Великій палаті Суду Ради Європи, ймовірність застосування усталеної правової позиції палатою Страсбурзького Суду зберігається.

Зважаючи на вищевикладене, вважаємо обґрунтованою видову диференціацію існуючих правових позицій ЄСПЛ з огляду на ступінь їх імперативності у взаємозв'язку з часом розгляду конкретних справ Судом Ради Європи та фактичними обставинами цих справ, а саме:

а) правові позиції, що мають прецедентний характер і вирізняються безумовною імперативністю (усталені правові позиції, які використовуються в однотипних справах (справах-клонах), що розглядаються комітетом або палатами Страсбурзького суду аналогічно як по суті, так і процесуально);

б) правові позиції, що потенційно можуть мати прецедентний й імперативний характер у майбутньому (нові правові позиції, які сформовані в результаті еволютивного тлумачення норм Конвенції з урахуванням умов сьогодення, що формуються Великою палатою або інколи палатами ЄСПЛ);

в) правові позиції, що не мають прецедентного, а отже й імперативного характеру, зважаючи на суттєві обставини справи, що обумовлюють необхідність їх корегування (правові позиції, які сформовані на основі принципу «*mutatis mutandis*» з урахуванням існуючих відмінностей між справою, яка розглядається, і попередньо розглянутою справою)².

Уточненням вищевказаних умовиводів є теза про притаманність риси прецедентності лише усталеним правовим позиціям Страсбурзького суду, посилення на які у своїх рішеннях робить ЄСПЛ при розгляді типових скарг на порушення конвенційних прав і свобод людини.

¹ Регламент Європейського Суду з прав людини від 01.11.2003 (станом на 01 січня 2016 року). URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/980_067.

² Завгородній В.А. Прецедентність як ознака практики Європейського суду з прав людини. *Eurasian Academic Research Journal*. 2017. № 12 (18). С. 18.

Розділ 3

ЮРИДИЧНА ПРИРОДА РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

3.1. Рішення Європейського суду з прав людини як результат волевиявлення цієї міжнародної правозахисної інституції

Незважаючи на підвищений інтерес, що з кожним роком зростає до Європейського суду з прав людини, у вітчизняній юридичній теорії та практиці важливими та однозначно не вирішеним залишається питання, що стосується юридичної природи (сутності, основних якостей, властивостей) його рішень як результату діяльності цієї міжнародної судової інституції.

Актуалізація цього питання обумовлюється тим, що ані нормативні приписи, закріплені в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколах до неї, ані положення Регламенту Страсбурзького суду не дають достатньо повної відповіді на питання щодо змісту понять, які відображають результати волевиявлення ЄСПЛ. Таку ситуацію в правничій науці можна оцінити як проблемну. Наочним підтвердженням її існування є відмінні судження вчених про досліджуваний правовий феномен. Так, зокрема, одні правники вважають, що правові акти ЄСПЛ є інтерпретаційно-правовими, інші – правозастосовними актами, треті наголошують на їх комплексному характері, четверті вважають їх судовими прецедентами, аналогічними тим, що є джерелом права в англосаксонській правовій сім'ї. Зауважимо, що останній підхід був предметом нашого розгляду в межах попереднього підрозділу.

Рішення Європейського суду з прав людини були предметом наукових досліджень вітчизняних і зарубіжних правників, зокрема К.В. Андріанова, Є.С. Алісієвич, А.С. Беніцького, В.Г. Буткевича, О.Ю. Водяннікова, А.С. Григоряна, О.В. Девятової, Т.І. Дудаш, Ю.Є. Зайцева, В.А. Капустинського, В.В. Костицького, П.А. Лаптева, М.В. Мазура, М.М. Марченко, І.С. Метлової, В.Т. Маляренко, П.М. Рабіновича, О.В. Соловйова, В.С. Стефанюка, С.Р. Тагієва, О.І. Тіунова, В.А. Туманова та інших. Водночас питання з'ясування юридичної природи правових актів Суду Ради Європи не знайшло свого однозначного вирішення у правничій науці, а отже залишається предме-

том дискусії і обумовлює необхідність здійснення подальших наукових розвідок у цій царині.

Вважаємо, що важливим завданням загальної теорії права є не лише розкриття змісту понять, але й подолання термінологічної невизначеності, зумовленої вживанням різних термінів як словесних символів цих категорій.

Огляд доктринальних джерел з досліджуваного питання, а також аналіз норм національного законодавства, включно з Конвенцією як її складовою, та положень Регламенту ЄСПЛ, свідчить, що вчені (як вітчизняні, так і зарубіжні), законодавець (Верховна Рада України), органи Ради Європи, серед яких Комітет Міністрів Ради Європи та ЄСПЛ, вживають різні терміни для словесного позначення понять, що відображають результати діяльності Страсбурзького суду. Такими словами, зокрема, є: «decisions» і «judgments»¹ – в офіційних англійських текстах документів Ради Європи; «décisions» і «arrêts»² – в офіційних французьких текстах документів Ради Європи; «ухвали» та «рішення»³ – в українськомовних текстах документів Ради Європи (в редакції їх офіційного перекладу) та законах України; «решения» і «постановления»⁴ – в російськомовних текстах документів Ради Європи (в редакції їх офіційного перекладу).

Зміст вищенаведеного свідчить, що вживані в актах Ради Європи терміно-поняття, які відображають результати волевиявлення ЄСПЛ, не лише перекладаються українською й російськими мовами по-різному, але й несуть у собі різне смислове навантаження та мають відмінне змістовне наповнення. Тому актуальним вважаємо не лише питання термінологічної коректності перекладу українською мовою термінів, що відображають волевиявлення ЄСПЛ, але й подальшої їх мультиплікації в законодавстві України та національній правовій доктрині.

Принагідно слід зазначити, що термін «рішення» у Великому енциклопедичному юридичному словнику вживається у вузькому та широкому значенні. У найзагальнішому соціально-психологічному плані – це

¹ Rules of European Court of Human Rights. Council of Europe. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Rules_Court_ENG.pdf.

² Règlement de la Cour européenne des droits de l'homme. Conseil de l'Europe. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Library_2019_RoC_FRA.PDF.

³ Регламент Європейського Суду з прав людини. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_067; Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>.

⁴ Регламент Европейского Суда по правам человека. Совет Европы. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Rules_Court_RUS.pdf.

свідомий і вольовий акт особи, який передбачає вибір між альтернативними варіантами поведінки у процесі досягнення певної мети. У вузькому розумінні, в межах діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, рішення являють собою правові акти, які встановлюють нові, змінюють чи скасовують чинні правові норми. Рішення мають різну правову форму залежно від суб'єкта прийняття та його правового статусу. Так, форма рішень органів державної влади, місцевого самоврядування в Україні визначається Конституцією та актами законодавства. Зокрема, рішення судових органів оформляються ухвалами, постановами, вирокami¹.

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови містяться чотири варіанти до трактування цього слова: 1) дія за значеннями рішати, рішити, результат цієї дії; 2) вирок суду, постанова, розпорядження якої-небудь організації, зборів і т. ін.; 3) продуманий намір зробити що-небудь, якимось вчинити; 4) спосіб вирішення, зображення, подання, розв'язання чого-небудь².

Аналіз вищезазначених підходів до інтерпретації терміна «рішення» дає підстави для висновку, що в рамках нашого дослідження його слід розуміти у двох значеннях, а саме: 1) як свідомий та вольовий акт Страсбурзького суду, що передбачає дію, яка здійснюється ним в межах визначеної юрисдикції; 2) як правовий акт Суду Ради Європи, який зумовлює юридичні наслідки та має різну юридичну форму (ухвали, постанови, консультативні висновки).

А отже, рішення ЄСПЛ – це видове поняття, що відображає усі можливі результати волевиявлення Суду Ради Європи та за своїм обсягом є ширшим за інші згадані нами категорії. Тому використання терміна «рішення» при здійсненні перекладу чи характеристики конкретних різновидів правових актів ЄСПЛ є недоречним як у національному законодавстві, так і теорії та юридичній практиці.

Наш умовивід підтверджується висновками Г.В. Фазикош, яка зазначає, що з огляду на зміст чинного законодавства найбільш коректним є застосування терміна «судове рішення» для ідентифікації усіх судових актів незалежно від виду юрисдикції. Судове рішення – це родове (універсальне) поняття, що означає акт-рішення суду, яким вирішується судова справа по суті, а також процесуальні питання, що стосуються руху

¹Селівон М.Ф. Рішення. *Великий енциклопедичний юридичний словник* / за ред. Ю.С. Шемшученко. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка»», 2007. С. 781.

²Бусел В.Т. Рішення. *Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.)* / голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 1036.

справи, та інші питання у межах юрисдикційних повноважень суду¹.

Звідси виникає потреба у визначенні відповідних назв правових актів Суду Ради Європи, про які йдеться у Конвенції та Регламенті ЄСПЛ. Не останнє значення при вирішенні цього дослідницького завдання має їх точний переклад на українську як з англійської, так і з французької мов.

Так, англійське «decision» і французьке «décision» у їх буквальному перекладі означає «рішення». Однак словником пропонуються й інші варіанти перекладу цього терміна з англійської, серед яких: визначення, вирішення, вирок, постанова, рішучість, твердість², що ще раз підтверджує правильність нашого попереднього висновку.

Вважаємо, що для віднайдення відповідного аналогу офіційно вживаного в документах Ради Європи терміна «decision» методологічно правильним є розуміння того, в рамках здійснення яких юрисдикційних повноважень Страсбурзького Суду ухвалюються такого роду рішення, а також які юридичні наслідки вони спричиняють.

Огляд положень Регламенту ЄСПЛ вказує, що Страсбурзький суд ухвалює рішення у формі «decision» з таких питань: а) про присутність інших осіб на нарадах суддів (правило 22); б) про об'єднання заяв (правило 42); в) про вилучення заяви із реєстру справ (правило 43); г) щодо прийнятності/неприйнятності заяв (правило 53, 54-1); д) щодо відмови у задоволенні клопотання про надання консультативного висновку з причин виходу за межі консультативної компетенції Суду, визначеної в статті 47 Конвенції (правило 87).

До таких правових актів Суду Ради Європи Регламентом висувається ряд вимог, а саме:

- 1) ухвалюються більшістю голосів присутніх суддів (правило 23);
- 2) в «decision» палати має бути зазначено, яким чином її було винесено – одноголосно чи більшістю голосів;
- 3) «decision» має бути вмотивованим та має бути повідомлене заявникові, а також Договірній Стороні чи сторонам, яких це стосується, а також тій чи іншій третій стороні (правило 56);
- 4) усі «decision» палат виносяться або англійською, або французькою мовою, окрім випадку, коли Суд вирішує, що «decision» має бути винесеним обома офіційними мовами;
- 5) опублікування «decision» в офіційних матеріалах Суду здійсню-

¹ Посібник з написання судових рішень у цивільному і кримінальному судочинстві. Київ: Ваіте, 2016. С. 13.

² Національний online перекладач. URL: <https://www.m-translate.com.ua/en-uk/word-decision-translation>.

ється обома офіційними мовами Страсбурзького Суду (правило 57)¹.

Аналіз вищенаведених положень дає підстави стверджувати про спорідненість «decisions» ЄСПЛ з ухвалами національних судів, які є актами застосування правових норм, що спрямовані на вирішення окремих процедурних питань в рамках провадження.

Зазначений умовивід підтверджується і висновками В.П. Нагребельного, М.Й. Штефан та О.О. Штефан, які пропонують наступне визначення поняття «ухвала суду» у широкому значенні – акт застосування судом норм процесуального права, спрямований на вирішення окремих (насамперед процедурних) питань, що виникли у процесі розгляду конституційних, цивільних, господарських або кримінальних справ.

Як наголошують правники: 1) у конституційному судочинстві – це рішення КСУ з процедурних питань (відкриття або припинення провадження у справі, відмова у відкритті провадження тощо); 2) у цивільному судочинстві – акти суду, якими вирішуються окремі питання пов'язані з рухом провадження у цивільній справі, різноманітні клопотання та заяви осіб, що беруть участь у справі, питання про відкладення розгляду справи, зупинення або закриття провадження у справі, залишення заяви без розгляду; 3) у господарському судочинстві – процесуальний документ, який приймається господарським судом у разі якщо господарський спір не вирішується по суті (відкладення розгляду справи, зупинення, припинення провадження у справі, залишення позову без розгляду тощо)².

Відповідно до положень ст. 4 Кодексу адміністративного судочинства України, ухвала суду – це письмове або усне рішення суду будь-якої інстанції в адміністративній справі, яким вирішуються питання, пов'язані з процедурою розгляду адміністративної справи, та інші процесуальні питання³.

З огляду на вищевикладене вважаємо, що «decision» Страсбурзького Суду притаманні такі характерні риси ухвали суду: а) є різновидом рішення ЄСПЛ, що має документальну форму зовнішнього вираження; б) ухвалюються відповідно до норм Конвенції та Регламенту Суду Ради Європи задля вирішення окремих процедурних питань в рамках розгля-

¹ Rules of European Court of Human Rights. Council of Europe. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Rules_Court_ENG.pdf.

² Нагребельний В.П., Штефан М.Й., Штефан О.О. Ухвала суду. *Великий енциклопедичний юридичний словник* / ред. Ю.С. Шемшученко. Київ: Юридична думка, 2007. С. 928-929.

³ Кодекс адміністративного судочинства України від 06 липня 2005 року № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.

ду заяв або справ; в) приймається одноособово або колегіально; г) складається зі вступної, мотивувальної та резолютивної частин; д) повідомляється сторонам провадження та публікується в офіційних виданнях; е) є обов'язковим для виконання.

Отже, україномовний переклад терміна «decision» є більш прийнятним, аніж його російський варіант.

У свою чергу, англійське слово «judgment» в буквальному перекладі означає «судження», «думка», в той час як французький термін «arrêt» має декілька перекладів, серед яких в юридичному значенні він означає «судова постанова» або «припинення»¹. Зважаючи на те, що Україна, як і Франція, належить до країн романо-германської правової сім'ї, а також те, що франкомовний текст Конвенції визнають автентичним (тобто вірогідним, справжнім, дійсним) при вирішенні спорів щодо змісту конвенційних норм, вбачаємо правильним брати за основу переклад положень Конвенції та Регламенту ЄСПЛ саме з французької мови.

Принагідно слід зазначити, що в юридичній літературі термін «постанова суду» здебільшого інтерпретується як різновид судового рішення, що ухвалюється по суті справи.

Так, наприклад, В. Маляренко словосполучення «постанова суду» трактує як процесуальний акт у судовій справі, що виноситься суддею одноособово, а також акт, який ухвалюється пленумами Верховного Суду України і вищих спеціалізованих судів та президіями Верховного Суду України, вищих спеціалізованих судів, апеляційних судів. У формі постанови адміністративний суд викладає судові рішення, яким вирішує спір по суті². У Вільній енциклопедії «Вікіпедія» вказаний термін також тлумачиться як письмове судові рішення, в якому справа вирішується по суті. За своїм процесуальним статусом постанова суду в цілому рівнозначна рішенню³.

Враховуючи те, що рішення ЄСПЛ («judgments») також ухвалюються по суті справи, логічним є їх віднесення саме до такого різновиду судових актів.

Постанови є одним із актів Верховного Суду. Так, відповідно до положень ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить

¹ Arrêt. PROMT.One. URL: <https://www.translate.ru/dictionary/fr-ru/arr%C3%AAt>.

² Маляренко В.Т. Постанова суду. *Великий енциклопедичний юридичний словник* / ред. Ю.С. Шемшученко. Київ, 2007. С. 663-664.

³ Постанова суду. *Вільна енциклопедія «Вікіпедія»*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.

відповідну норму права (пункт 5); висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду, враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права (пункт б)¹.

Отже, одним із структурних елементів постанов Верховного Суду як акта найвищої судової інстанції України, яким вирішується справа по суті, є правові позиції (висновки), що є результатом правотлумачної діяльності Суду та мають юридичне і методологічне значення для інших суб'єктів правозастосовної діяльності. Тотожний елемент наявний і у внутрішній будові «judgments» Страсбурзького суду.

Важливим в рамках розгляду даного питання вважаємо і законодавчо затверджену загальну структуру судових постанов. Згідно з приписами ст. 356 Кодексу адміністративного судочинства України постанова суду касаційної інстанції складається з:

1) вступної частини із зазначенням: а) дати і місця її прийняття; б) найменування адміністративного суду, прізвищ та ініціалів суддів і секретаря судового засідання; в) найменування (ім'я) учасників справи і найменування (ім'я) особи, яка подала касаційну скаргу; г) найменування суду першої та (або) апеляційної інстанції, судового рішення якого оскаржується, номера справи, дати ухвалення судового рішення, прізвища та ініціалів судді (суддів);

2) описової частини із зазначенням: а) короткого змісту позовних вимог і рішень судів першої та апеляційної інстанцій; б) короткого змісту вимог касаційної скарги; в) узагальнених доводів особи, яка подала касаційну скаргу; г) узагальненого викладу позиції інших учасників справи;

3) мотивувальної частини із зазначенням: а) мотивів прийняття або відхилення кожного аргументу, викладеного в касаційній скарзі та відзиві на касаційну скаргу; б) доводів, за якими суд касаційної інстанції погодився або не погодився з висновками суду першої та (або) апеляційної інстанції; в) висновків за результатами розгляду касаційної скарги з посиланням на норми права, якими керувався суд; г) дій, що їх повинні виконати суд першої та (або) апеляційної інстанції у разі скасування судового рішення і передачі справи на новий розгляд;

4) резолютивної частини із зазначенням: а) висновку суду касаційної інстанції по суті вимог касаційної скарги і позовних вимог; б) нового розподілу судових витрат, понесених у зв'язку із розглядом справи у суді першої інстанції та апеляційної інстанції, - у разі скасування рішення та ухвалення нового рішення або зміни рішення; в) розподілу су-

¹ Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02 червня 2016 року № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>.

дових витрат, понесених у зв'язку з переглядом справи у суді касаційної інстанції; г) повороту виконання у разі скасування рішень судів за наявності відповідної заяви та підстав; д) встановленого судом строку для подання суб'єктом владних повноважень – відповідачем до суду першої інстанції звіту про виконання постанови, якщо вона вимагає вчинення певних дій¹.

Аналіз зазначеного дає підстави стверджувати про схожість підходів до загальної структури постанов Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду з «judgments» Європейського суду, останні з яких також мають вступну, описово-мотивувальну та резолютивну частини, що впливає з положень Правила 74 Регламенту ЄСПЛ.

Окрім структури постанови суду має відповідати й іншим вимогам, серед яких зовнішня форма вираження та правосудність.

Як стверджують Г.В. Фазикош та Г.М. Бахарєва, судові рішення, в яких справа вирішується по суті (у цивільному та у кримінальному судочинстві), відповідно до національного законодавства завжди оформлюються як самостійні письмові процесуальні документи. Разом з тим правниками наголошується і на вимогах, яким має відповідати судові рішення як акт правосуддя. Серед них «переконливість» (упевненість) та «поза усяким сумнівом», які найчастіше висуваються до остаточних рішень у справі².

Слід зауважити, що і сам ЄСПЛ неодноразово у своїх рішеннях по суті справи наголошував на важливості дотримання таких вимог правосуддя, як обґрунтованість, повнота, ясність, точність, вмотивованість судових рішень, яким безсумнівно відповідають і «judgments» Страсбурзького суду.

Вищезазначене дає змогу виокремити ті суттєві ознаки, що дозволяють ідентифікувати «judgments» ЄСПЛ як судові постанови: а) ухвалюються по суті справи комітетом, палатою або Великою палатою Суду; б) є засобом здійснення юрисдикційних повноважень Суду щодо застосування та тлумачення конвенційних норм; в) кінцевою метою їх ухвалення є вирішення питання про порушення/не порушення прав та свобод людини гарантованих Конвенцією з боку держави, а також визначення справедливої сатисфакції; г) мають вступну, описово-мотивувальну та резолютивну частини; д) їх невід'ємним елементом є правові позиції, що мають юридичне та методологічне значення для ор-

¹ Кодекс адміністративного судочинства України від 06 липня 2005 року № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.

² Посібник з написання судових рішень у цивільному і кримінальному судочинстві. Київ: Ваіте, 2016. С. 30, 34.

ганів публічної влади держав-учасниць Конвенції; е) мають документальну форму вираження; ж) відповідають якісним характеристикам рішень суду як актів правосуддя¹.

Водночас слід зауважити про некоректність законодавця щодо визначення рішень ЄСПЛ, а точніше його постанов, такими що можуть набувати статусу остаточних (ст. 4, 5, 7, 8, 11 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ»), оскільки категорія «статус» є вживаною лише при здійсненні характеристики юридичного положення особи в суспільстві та державі. На наше переконання, постановам ЄСПЛ, як результату волевиявлення Страсбурзького суду, притаманна остаточність як їх властивість, що полягає у такому: а) ними завершується процес розгляду справ по суті; б) набувають чинності (юридичної сили) та носять обов'язковий характер; в) не можуть бути оскаржені.

Таким чином, вважаємо, що своєрідною прогалиною законодавства, що регулює суспільні відносини, в межах яких забезпечується імплементація рішень ЄСПЛ в національній правовій системі, є відсутність нормативно-правових приписів, які б уміщували в собі дефініції понять, що відображають різні за своїм змістом та юридичними наслідками результати волевиявлення Суду Ради Європи.

З метою усунення цієї проблемної ситуації пропонуємо ст. 1 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» доповнити приписами, що розкривають зміст таких терміно-понять: а) рішення Європейського Суду – результати діяльності Європейської комісії з прав людини та Суду Ради Європи, що знаходять своє відображення в ухвалах, постановах, консультативних висновках; б) ухвали (decisions) ЄСПЛ – рішення Суду, якими вирішуються окремі процедурні питання в рамках розгляду заяв про порушення конвенційних норм або справ; в) постанови (judgments) ЄСПЛ – рішення, які ухвалюються комітетом, палатою або Великою палатою Суду по суті справи з метою вирішення питання про порушення/непорушення державою-відповідачем прав та/або свобод людини, гарантованих Конвенцією та Протоколами до неї, а також визначення справедливої сатисфакції.

Разом з тим у всіх статтях Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ», окрім ст. 1, слід змінити термін «рішення» словом «постанова», а словосполучення «остаточне рішення» та «набуття рішенням статусу остаточного» в різних їх відмінках на «постанова, що набула властивості остаточної» відповідно.

¹ Завгородній В.А. Термінологічна невизначеність понять, що відображають результати волевиявлення Європейського суду з прав людини. *Публічне право*. 2019. № 4 (36). С. 185.

Наступним етапом нашого дослідження вважаємо з'ясування видової приналежності постанов Страсбурзького Суду, зважаючи на їх місце в механізмі правового регулювання.

Як попередньо наголошувалося, частина правників стверджують про те, що рішення ЄСПЛ, які ухвалюються по суті справи (постанови) є актами застосування норм Конвенції.

Так, з погляду Т.І. Дудаш, рішенням Страсбурзького Суду притаманні усі ознаки правозастосовних актів. По-перше, рішення ЄСПЛ ухвалюються компетентним (уповноваженим на це ст. 32 Конвенції) органом – Судом. По-друге, вони мають владний характер та забезпечуються міждержавним утворенням – Радою Європи, яка через спеціально уповноважений орган (Комітет Міністрів) контролює їх виконання державою-відповідачем у справі та має право застосовувати санкції юридичного та політичного характеру за невиконання таких актів. По-третє, рішення Європейського суду як правозастосовні акти містять індивідуальне, формально обов'язкове правило поведінки, яке полягає у визнанні наявності чи відсутності порушення Конвенції і, залежно від наслідків, у призначення справедливої сатисфакції. По-четверте, дія рішень ЄСПЛ розрахована на персоніфікованих суб'єктів – заявника та державу-відповідача в обов'язковому порядку. Хоча у порядку застосування заходів загального характеру держава може вживати заходів для уникнення у майбутньому аналогічних порушень щодо інших суб'єктів у факультативному порядку. По-п'яте, рішення Страсбурзького суду регулюють лише конкретні випадки суспільного життя, тому їх юридична чинність вичерпується фактом застосування індивідуального припису. По-шосте, рішення Європейського суду мають пряму дію. По-сьоме, вони мають письмову юридичну форму вираження. По-восьме, рішення Суду є необхідною передумовою належної реалізації прав та свобод, передбачених Конвенцією¹.

Аналіз зазначеної вище позиції вченого дає підстави для таких висновків, що мають методологічне значення:

а) повноваження ЄСПЛ не обмежуються лише застосуванням норм Конвенції, свідченням чого є припис ст. 32 Конвенції, який уповноважує Страсбурзький суд одночасно ще й тлумачити конвенційні норми;

б) суттєва відмінність у забезпеченні виконання рішень національних судових органів та ЄСПЛ полягає у різних принципах виконання їх рішень, а саме: рішення національних судів можуть виконуватися як у добровільному, так і у примусовому порядку, у той час як рішення ЄСПЛ виконуються на основі принципу добровільності в рамках існуючих між-

¹ Дудаш Т.І. Зазнач. твір. С. 124.

народних зобов'язань держави-учасниці Конвенції перед Радою Європи.

На підтвердження зазначеної позиції наведемо позицію Страсбурзького суду у рішенні по справі «Igar Mammadov against Azerbaijan», що ухвалене за процедурою, передбаченою Протоколом № 14 до Конвенції (право звернення КМРЄ до Євросуду з питань виконання рішень): «виконання рішень Європейського суду з прав людини має бути добровільним з боку Високих договірних сторін. Уся структура Конвенції базується на презумпції того, що державні органи діють з належною волею. Тому виконання рішення має базуватися на відповідній структурі, яка має відповідати його духу»¹;

в) вважаємо некоректним судження правника про те, що рішення ЄСПЛ як правозастосовний акт містить обов'язкове правило поведінки, що складає зміст лише нормативно-правового акта як джерела права, а не правозастосовного. Аргументом на користь такого умовиводу є твердження І.А. Сердюка, що волевиявлення суб'єкта правозастосування, на відміну від нормативного, являє собою припис індивідуального характеру, а тому апріорі не може бути правилом (тобто загальною моделлю) поведінки²;

г) вживаний автором термін «пряма дія» стосовно рішень ЄСПЛ вважаємо методологічно некоректним, адже він є відображенням юридичної властивості не правозастосовного, а нормативно-правового акта і означає його безпосередню дію. Як приклад, стаття 8 Конституції України передбачає, що норми Конституції України (тобто нормативно-правового акта, що має найвищу юридичну силу) є нормами прямої дії;

д) теза правника про існуючу письмову форму рішень ЄСПЛ як доказ їх приналежності до правозастосовних актів є скоріше не аргументом, а контраргументом, адже однією із специфічних особливостей правозастосовного акта, на якій обґрунтовано наголошується в правничій науці, є, крім письмової, і такі можливі форми його зовнішнього прояву, як вербальна (усна) та конклюдентна;

е) не можна погодитися і з тезою вченого про те, що рішення ЄСПЛ є необхідною передумовою належної реалізації конвенційних прав і свобод. На нашу думку, рішення Суду Ради Європи є скоріше дієвим юридичним засобом захисту раніше порушених державою прав людини та її основоположних свобод передбачених Конвенцією. У свою чергу,

¹ Верховний Суд не завжди виконує рішення ЄСПЛ, проте розраховує на його допомогу. *Закон і Бізнес*. 2019. Випуск № 24 (1426). URL: https://zib.com.ua/ua/138172-vs_ne_zavzhdi_vikonue_rishennya_espl_prote_rozrahovue_na_yog.html.

² Сердюк І.А. Поняття та особливості акта застосування норм права. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ Е.О. Дідоренка*. 2016. № 4 (76). С. 44.

до передумов належної реалізації можливостей людини національна правова доктрина відносить елементи соціально-правового механізму реалізації прав і свобод людини, серед яких норми права, гарантії тощо.

В аспекті питання, що розглядається, наведемо власні аргументи з приводу віднесення постанов ЄСПЛ до різновиду правозастосовних актів:

1) ЄСПЛ є одним із багатьох суб'єктів правозастосування, чия юрисдикція визнана на національному рівні. Підтвердженням цьому є як норма Конвенції, так і Закон України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ»;

2) рішення ЄСПЛ по суті справи, як правило, адресовуються конкретній державі-порушниці конвенційних норм, а також скаржникові як потерпілому від протиправних дій органів публічної влади, їх службових і посадових осіб, який має отримати справедливу сатисфакцію;

3) однією із суттєвих ознак акта застосування норм права є його формальна обов'язковість. Йдеться як про зовнішню форму волевиявлення ЄСПЛ, так і про юридичну форму (назву) такого документа, тобто можливою формою об'єктивації волевиявлення ЄСПЛ є документальна (письмова) форма;

4) представники сучасної правової доктрини питання структури правозастосовного акта ставлять у пряму залежність від ступеня складності такого акта. За цим критерієм рішення ЄСПЛ можна віднести до складних правозастосовних актів, елементами внутрішньої будови яких є вступна, описово-мотивувальна та резолютивна частина. Незважаючи на те, що рішення ЄСПЛ має свою специфічну структуру у ньому все рівно простежуються і вступна (прізвища голови та інших суддів, що входять до складу палати, секретаря чи його заступника, дата прийняття та дата оголошення, перелік сторін у справі, прізвища довірених осіб, адвокатів, радників сторін), і описова (викладаються обставини і факти у справі, стислий виклад подань сторін), і мотивувальна (аналіз національного законодавства, доказів, формування правових позицій Суду), і резолютивна (констатація факту порушення/не порушення конвенційних прав і свобод людини, присудження справедливої компенсації) частини;

5) рішення ЄСПЛ як правозастосовний акт також носить похідний характер, але не від нормативно-правового акта, а від регіонального міжнародного договору, що після ратифікації Українським парламентом відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України є частиною національного законодавства;

6) рішення Страсбурзького суду розраховане на конкретний життєвий випадок (казус) і являє собою реакцію Суду як представника Ради Європи на факт порушення державою-учасницею Конвенції прав конкретної людини або її основоположних свобод, констатує порушення

конвенційних норм і передбачає справедливу сатисфакцію.

Вищенаведене також дає підстави стверджувати, що до типових правозастосовних актів ЄСПЛ слід віднести ухвали про прийнятність скарги, які є правовими актами Страсбурзького Суду з такими характеристиками: а) ухвалюються у зв'язку з розглядом конкретної скарги на порушення конвенційних норм; б) стосуються лише конкретного скажника; в) породжують юридичні наслідки (передання скарги на розгляд комітету Суду Ради Європи, ініціювання процедури дружнього врегулювання спору або закриття провадження); г) за своєю структурою включають вступну, описово-мотиваційну та резолютивну частини.

Зважаючи на різні спричинювані юридичні наслідки, вважаємо, що рішення Страсбурзького Суду про прийнятність скарги слід розмежовувати на: 1) рішення ЄСПЛ про відповідність скарги положенням Конвенції, під якими слід розуміти допоміжні правові акти правозастосовного характеру, що ухвалюються Страсбурзьким Судом за результатом розгляду скарги, яка відповідає умовам прийнятності визначених ч. 1 ст. 35 Конвенції; 2) рішення ЄСПЛ про неприйнятність скарги, що є підсумковими правовими актами правозастосовного характеру, які ухвалюються Судом за результатом розгляду скарги, що не відповідає умовам прийнятності, передбаченим ч. 3 ст. 35 Конвенції.

Слід зауважити, що так само, як і в постановах, що ухвалюються ЄСПЛ по суті справи, в ухвалях про прийнятність скарги Страсбурзький суд здійснює тлумачення положень Конвенції, що має юридичне значення не тільки для конкретного скажника, але й для суб'єктів здійснення юридично-значущої діяльності в Україні.

До реформи ЄСПЛ у 1998 році рішення про прийнятність скарг приймала Європейська комісія з прав людини, яка на цьому етапі фактично виступала в ролі судового органу та виносила юридично обов'язкові ухвали. Тому розгляд скарги, відповідно до раніше чинної ст. 28 Конвенції, мав квазісудовий характер.

Як зазначає М. де Сальвіа, рішення про прийнятність скарг, так само як і тисячі висновків по суті, що прийняла Комісія, становлять важливе джерело, з якого суб'єкт тлумачення може черпати цінні положення. Рішення Суду щодо прийнятності й по суті скарги продовжували в деякому роді позиції, що формулювалися Комісією, і часто жилися ідеями, які містяться у висновках останньої, а також думками, вираженими делегатами Комісії в Суді. Отже, без жодного сумніву, практика,

вироблена в Страсбурзі, є спільною роботою Комісії й Суду¹.

Таким чином, рішення Комісії з прав людини – це важлива складова практики Європейського суду з прав людини, що спричиняла не тільки юридичні наслідки для конкретної скарги, але й закладала принципи діяльності Страсбурзького Суду надалі.

Після визнання скарги прийнятною Страсбурзький суд усе частіше пропонує свої послуги для досягнення дружнього врегулювання спору, і такий підхід зумовлений постійним зростанням кількості скарг до цієї міжнародної судової інституції. У зв'язку з цим, у правничій науці висловлюється думка про існування таких самостійних різновидів правових актів Суду Ради Європи як рішень щодо дружнього врегулювання спору та рішень про схвалення умов односторонньої декларації. Більше того, ця ідея отримала свій розвиток і в приписах ст. 1 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини».

Так, з погляду С.К. Бурми, одним із критерієм для розрізнення видів процедур дружнього врегулювання у Страсбурзькому суді є форма судового рішення, за якою слід виокремлювати: а) рішення щодо дружнього врегулювання – у формі рішення (decision) або рішення щодо суті (judgement); б) рішення щодо вилучення заяви з реєстру справ – у формі рішення (decision); в) рішення щодо дружнього врегулювання – у формі доповіді Комісії (report) або у формі рішення (decision) до 1998 року. Правником наголошується, що практична сторона виконання рішень Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання зводиться до вжиття загальних та індивідуальних заходів, що запропонував Страсбурзький суд в рішеннях проти України. Найбільші складнощі, з погляду автора, виникають у сфері усунення системних/структурних проблем у правовій системі України, виявлених рішеннями Суду².

Однак слід зазначити, що у своїй роботі вчений не наводить жодних особливостей виконання саме такого різновиду рішень Страсбурзького суду та фактично веде мову про загальні проблеми виконання рішень, що ухвалюються ЄСПЛ по суті справи.

Як стверджують М.О. Баймуратов та О.О. Гріненко, основними критеріями рішень ЄСПЛ щодо дружнього врегулювання, передбаченими міжнародним правом (правом Ради Європи), зокрема нормами

¹ Сальвіа де М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. С. 8.

² Бурма С.К. Міжнародно-правова характеристика інституту дружнього врегулювання в Європейському суді з прав людини. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Одеса, 2015. С. 130, 180-181.

Конвенції та Регламенту, вбачаються такі: стислий виклад у рішенні фактів та досягнутого по ним рішення, застосування ЄСПЛ під час винесення такого рішення ст. 39 Конвенції. Визначення додаткових критеріїв щодо віднесення актів ЄСПЛ до такої категорії, як «рішення ЄСПЛ щодо дружнього врегулювання у справі проти України» у законах та підзаконних актах України не виявлено.

На думку вчених, основними критеріями рішень ЄСПЛ щодо дружнього врегулювання спорів у справі проти України слід вважати саме критерії, передбачені міжнародним правом. Водночас, з погляду дослідників, важливими є критерії, встановлені самою практикою ЄСПЛ, зокрема відображені практично в усіх рішеннях ЄСПЛ проти України, в яких описуються випадки дружнього врегулювання.

До них автори відносять такі: пряме посилення ЄСПЛ у резолютивній частині рішення, а саме у реченні пов'язаному із вилученням заяви (заяв) з реєстру справ ЄСПЛ на ст. 39 Конвенції (у рішеннях ЄСПЛ з вересня 2012 р.); констатація чи встановлення ЄСПЛ у розділі рішення «Право» того факту, що сторони у справі досягли дружнього врегулювання (у рішеннях ЄСПЛ не пізніше червня 2006 року); констатація чи встановлення ЄСПЛ у розділі рішення «Право» того, що досягнуте врегулювання ґрунтується на повазі до прав людини, гарантованих Конвенцією та протоколами до неї (у рішеннях ЄСПЛ не пізніше червня 2006 року)¹.

Принагідно слід зазначити, що в ідеї існування рішень ЄСПЛ щодо дружнього врегулювання спору є і свої противники.

Так, наприклад, О.В. Буткевич наголошує, що ст. 2 Закону «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» проголошує обов'язковим до виконання Україною рішень ЄСПЛ, а ч. 1 ст. 1 цього ж Закону до таких рішень відносить рішення «щодо дружнього врегулювання у справі проти України». У той же час Європейський суд з прав людини не виносить самостійно рішення про дружнє врегулювання справи (є рішення Суду винесене після комунікації або після прийнятності щодо виключення заяви зі списку справ на підставі досягнення дружнього врегулювання сторонами), а до цього процесу підключається Секретаріат Суду. Згідно зі ст. 38 Конвенції Суд лише надає себе у розпорядження зацікавлених сторін з метою забезпечення дружнього врегулювання спору, і такі переговори є конфіденційними. У цій ситуації знову постає питання про те, що є обов'язковим для виконання в Украї-

¹ Баймуратов М.О., Гріненко О.О. Рішення Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання у справах проти України: проблеми теорії та практики. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Випуск 6. Том. 3. С. 198-199.

ні, зокрема її судами¹.

Критичне осмислення вищенаведених тверджень правників дає підстави для таких умовиводів.

Декларація про дружнє врегулювання спору, що підписується державою-учасницею Конвенції та скаржником у зв'язку із заявою останнього про порушення конвенційних прав або свобод, є добровільною угодою між двома сторонами, яка укладається на конфіденційній основі задля вичерпання конфлікту, що виник на національному рівні без подальшого розгляду ЄСПЛ справи по суті. Її укладення є можливим за умови досягнення консенсусу між сторонами з таких питань:

а) суми компенсації за порушення прав людини;

б) зобов'язань держави вжити інших конкретних заходів індивідуального або загального характеру задля відновлення порушеного права скаржника;

в) зобов'язань заявника не подавати будь-яких скарг проти держави-учасниці Конвенції стосовно фактів за поданою заявою та не вимагати перегляду справи.

Так, наприклад, у декларації про дружнє врегулювання, що була укладена при розгляді справи «Гонгадзе проти України» (заява № 34056/02), Уряд України заявив, що готовий добровільно сплатити пані М. Гонгадзе суму в розмірі 100 000 євро (сто тисяч євро) як доказ дружнього врегулювання зазначеної справи, що в даний час розглядається Європейським Судом з прав людини, а також те, що Уряд України зобов'язується вжити всіх необхідних заходів до продовження ретельного розслідування обставин вбивства п. Г. Гонгадзе з метою притягнення до відповідальності всіх осіб, винних у скоєнні злочину, та забезпечуватиме в майбутньому дотримання вимог, передбачених положеннями зазначених статей. Незважаючи на результат розслідування, Уряд зобов'язується забезпечити вжиття в подальшому всіх відповідних заходів з метою досягнення результату цього розслідування. Відповідно заявниця погодилася з тим, що втрачає право на будь-які скарги проти України стосовно фактів за поданою заявою, а також зобов'язується не вимагати передачі справи на розгляд Великої Палати згідно § 1 ст. 43 Конвенції після того, як Європейський суд винесе рішення у цій справі².

¹ Буткевич О.В. Чи є рішення Європейського Суду з прав людини обов'язковими для України, як цього вимагає закон? *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини*: зб. наук. ст. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 15 вересня 2012 р.) / за ред. С.В. Ківалова; НУ «ОЮА». Одеса: Фенікс, 2012. С. 288-289.

² Декларація про дружнє врегулювання у справі «Гонгадзе проти України» (заява № 34056/02). URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/17371955>.

Як наголошує С. Студенніков, з січня 2019 року Європейський суд з прав людини тестує нову процедуру розгляду скарг: до початку процесу заявнику і державі-відповідачу в обов'язковому порядку будуть пропонувати укласти мирову угоду. Це так звана безспірна (або незмагальна) процедура. Суд вважає, що вона допоможе зменшити термін розгляду справи і дозволить отримувати результати набагато швидше.

В цілому нова процедура виглядає таким чином: після вивчення скарги (якщо вона не є очевидно неприйнятною) Суд запропонує заявнику та уряду протягом 12 тижнів домовитися про мирову угоду (направити сторонам проект декларації дружнього врегулювання з умовами його можливого досягнення). Пропозиція щодо дружнього врегулювання не встановлює того, що порушення мало місце. Якщо сторони дійшли згоди, суд виключить справу з реєстру. Виконання дружньої угоди буде піднаглядною Комітету міністрів Ради Європи¹.

Задля належного функціонування вищезазначеного механізму Урядом України видано Постанову від 14.08.2019 № 709, положеннями якої передбачається, що у разі коли обставини справи та попередня прецедентна практика Європейського суду дають підстави для прогнозування констатації Судом порушення положень Конвенції, Уповноважена особа вживає заходів для врегулювання спору шляхом укладення угоди про дружнє врегулювання спору або надіслання односторонньої декларації та виносить це питання на розгляд міжвідомчої робочої групи. Рішення щодо доцільності укладення угоди про дружнє врегулювання спору, надіслання до Суду односторонньої декларації та її умови приймає міжвідомча робоча група².

Зазначене дозволяє стверджувати, що ЄСПЛ, зважаючи на свою субсидіарну роль, лише пропонує сторонам вичерпати конфлікт, який склався, через можливість укладення двосторонньої угоди, не ухвалюючи при цьому жодних власних правоконстатуючих рішень про дружнє врегулювання спору. Аналіз резолютивної частини рішень ЄСПЛ, які складають предмет розгляду, свідчить про те, що їх ухвалення має на меті не вирішити справу по суті, чи засвідчити юридичний факт дружнього врегулювання, а вилучити справу з реєстру на підставі такого факту.

¹ Студенніков С. ЕСПЧ уже применяет процедуру дружественного урегулирования споров. Судебно-юридическая газета. Публикации. 6 декабря 2019 г. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/156257-espch-uzhe-primenyaet-protseduru-druzhestvennogo-uregulirovaniya-sporov>.

² Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2004 р. № 553 і від 31 травня 2006 р. № 784: постанова Кабінету Міністрів України від 14 серпня 2019 р. № 709. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-vnesennya-zmin-do-postanov-kabinetu-ministriv-ukrayini-vid-29-kvitnya-2004-r-553-i-vid-31-travnnya-2006-r-784-s140819>.

Така позиція підтверджується і положеннями ст. 39 Конвенції, в ч. 3 якої зазначається, що у разі досягнення дружнього врегулювання Європейський Суд вилучає справу з реєстру, прийнявши рішення, яке містить лише стислий виклад фактів і досягнутого вирішення¹.

Так, наприклад, у рішенні ЄСПЛ від 23.10.2012 за заявою № 20440/06, поданою Г.К. Апальковою проти України, Страсбурзьким судом зазначається, що він отримав підписані сторонами 25 серпня та 10 вересня 2012 року декларації щодо дружнього врегулювання, згідно з якими заявниця погодилась відмовитись від будь-яких подальших скарг проти України, що стосуються фактів, викладених у цій заяві, в обмін на зобов'язання Уряду сплатити їй 1400 (одна тисяча чотириста) євро відшкодування будь-якої матеріальної і моральної шкоди, а також компенсації судових витрат, які мають бути конвертовані в національну валюту держави-відповідача за курсом на день здійснення платежу та звільнені від будь-яких податків. Суд бере до уваги факт досягнення сторонами дружнього врегулювання та переконаний, що таке врегулювання ґрунтується на повазі до прав людини, гарантованих Конвенцією та Протоколами до неї, та не знаходить підстав для подальшого розгляду заяви. Враховуючи вищевикладене, справу має бути вилучено з реєстру справ. За цих підстав Суд одногосно вирішує вилучити заяву з реєстру справ відповідно до статті 39 Конвенції².

Вважаємо, що тотожними за юридичною природою є і правові акти ЄСПЛ, які ухвалюються з підстав схвалення умов односторонньої декларації з боку Уряду, що трактується Страсбурзьким судом як досягнення сторонами дружнього врегулювання.

Так, у рішенні ЄСПЛ від 18 грудня 2012 року за заявою № 7635/07, яка подана Г. Ф. Буряком проти України, Суд зазначив, що 13 лютого 2012 року та 29 березня 2012 року отримав односторонню декларацію Уряду та лист заявника, в якому він прийняв умови цієї декларації, згідно з якими заявник погоджувався відмовитись від будь-яких подальших скарг проти України, що стосуються фактів, викладених у цій заяві, в обмін на зобов'язання Уряду сплатити йому 100 000 (сто тисяч) українських гривень відшкодування будь-якої матеріальної та моральної шкоди, а також компенсації судових витрат, які мають бути звільнені від будь-яких податків, що можуть нараховуватися. Суд бере до уваги факт

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

² Рішення Європейського суду з прав людини від 23 жовтня 2012 року (заява № 20440/06, поданою Галиною Куртівною Апальковою проти України). URL: <http://old.minjust.gov.ua/43258>.

досягнення сторонами дружнього врегулювання. Суд переконаний, що таке врегулювання ґрунтується на повазі до прав людини, гарантованих Конвенцією та протоколами до неї, і не знаходить підстав для подальшого розгляду заяви. З огляду на зазначене вище, справу має бути вилучено з реєстру справ Суду. За цих підстав Суд одноголосно вирішує вилучити заяву з реєстру справ відповідно до ст. 39 Конвенції¹.

Таким чином, досліджувані правові акти Страсбурзького суду не являють собою окремого різновиду постанов Суду, а отже не мають їх властивостей та не виконуються як такі державою-учасницею Конвенції. У випадку укладення декларацій про дружнє врегулювання спору чи схвалення умов односторонньої декларації коректно вести мову лише про належне виконання сторонами зобов'язань, що випливають з положень таких угод, та про існування рішень ЄСПЛ допоміжного характеру щодо вилучення заяв з реєстру у зв'язку з названими підставами.

Зважаючи на цей факт, потребує корегування ст. 2 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ», до якої слід додати нормативні приписи про обов'язковість виконання Україною зобов'язань, що взяті державою у зв'язку з укладенням декларацій про дружнє врегулювання спору чи схвалення односторонньої декларації.

Водночас положення ст. 1 вищезгаданого нормативно-правового акта мають бути доповнені приписами такого змісту:

1) декларація про дружнє врегулювання спору – це добровільна угода, що укладається на конфіденційній основі між скаржником та державою задля вичерпання конфлікту, який виник на національному рівні у зв'язку з порушенням останньою конвенційних прав та/або свобод людини, без подальшого розгляду Судом справи по суті;

2) одностороння декларація Уряду – це акт, яким Органом представництва, за попереднім узгодженням з міжвідомчою робочою групою, пропонуються умови дружнього вичерпання конфлікту, що виник між скаржником та державою на національному рівні у зв'язку з порушенням останньою конвенційних прав та/або свобод людини, без подальшого розгляду Судом справи по суті.

Слід зауважити, за твердженням Т.І. Дудаш, що рішення ЄСПЛ, які ухвалюються по суті справи, слід розглядати як правотлумачний, а точніше правоконкретизаційний прецедент, а саме як правозастосовчий акт, в якому через правила розуміння змісту конкретизуються норми Конвенції і який має прецедентний характер для самого Суду та правот-

¹ Рішення Європейського суду з прав людини від 18 грудня 2012 року (Заява № 7635/07, подана Григорієм Федоровичем Буряком проти України). URL: <http://old.minjust.gov.ua/43258>.

ворче значення для правових систем держав-учасниць Конвенції¹.

Вважаємо, що висновок правника в частині віднесення рішень ЄСПЛ до правоконкретизаційних актів є дискусійним. Така позиція підтверджується як існуючим у правовій доктрині підходом до розуміння категорії «правоконкретизація», що за своєю суттю є підзаконною нормотворчістю, яка передбачає введення нових елементів правового регулювання, так і визначеними Конвенцією повноваженнями Суду Ради Європи, що полягають лише у застосуванні та тлумаченні конвенційних норм.

На підтвердження зазначеного наведемо позицію Ю.Л. Власова, який наголошує на тому, що тлумачення правових норм потрібно відрізнити від їх юридичної конкретизації. Сутність юридичної конкретизації, як стверджує правник, полягає у виданні правоположення, яке не виходить за межі змісту норми права, але містить у собі нові елементи регулювання суспільних відносин, не виражені у цій правовій нормі. При тлумаченні лише з'ясовуються, розкриваються, обґрунтовуються частини змісту правової норми, але нових елементів правового регулювання не встановлюється².

Подібних висновків доходить і І.А. Сердюк, який наголошує, що акт тлумачення норм права не може містити конкретизації юридичних норм, а отже вводити нові елементи правового регулювання³. Як слушно з цього приводу наголошує О.В. Соловійов, важко не помітити, що ст. 32 Конвенції чітко наділяє Європейський суд з прав людини лише двома повноваженнями – із застосування і тлумачення Конвенції. У цій статті не йдеться про конкретизацію Страсбурзьким судом існуючих приписів Конвенції, а тим більше про заповнення ним певних прогалів у правовому регулюванні тих відносин, врегульовувати які приписами Конвенції й не передбачалося⁴.

Слід наголосити, що частина правників є прихильниками ідеї віднесення постанов ЄСПЛ до правоінтерпретаційних судових актів.

Так, з позиції О.С. Волохова, акти Європейського суду з прав людини, у яких формалізується його практика, є актами тлумачення, що

¹ Дудаш Т.І. Зазнач. твір. С. 129.

² Власов Ю.Л. Проблеми тлумачення норм права: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. Корещького НАН України, 2001. С. 149.

³ Сердюк І.А. Акт тлумачення норм права: поняття та особливості. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 3. С. 83.

⁴ Соловійов О.В. Міжнародні договори та міжнародно-судова практика їх застосування як джерела національного права (за матеріалами застосування в Україні Європейської конвенції з прав людини та практики Страсбурзького суду). *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України* / редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 26. Київ: АОК, 2012. С. 112.

мають обов'язковий характер та повинні виконуватися судовими та іншими державними органами, виходячи із факту ратифікації Україною Європейської Конвенції 1950 р. Проте вплив рішень ЄСПЛ на національну правову систему обмежений принципом субсидіарності¹.

До подібних висновків доходить і О. Климович, який вважає, що за своєю юридичною природою рішення Європейського суду є офіційним тлумаченням стосовно конкретної справи. А саме тлумачення Конвенції, здійснене Судом у мотивувальній частині рішень щодо конкретних держав, стає «джерелом права Конвенції»².

У свою чергу, Т.І. Дудаш стверджує, що особливістю правоінтерпретаційної діяльності ЄСПЛ є те, що її результати містяться у зовнішній юридичній формі правозастосовного акта – рішення суду. Проте такий правозастосовний акт має усі ознаки інтерпретаційно-правових. По-перше, рішення Суду є юридичним актом компетентного суб'єкта – Європейського суду, відповідно до ст. 32 Конвенції. По-друге, рішення Суду є формально обов'язковим для всіх суб'єктів, оскільки лише Суд має повноваження здійснювати офіційне тлумачення Конвенції. По-третє, рішення Суду містить правила розуміння змісту норм Конвенції, які є доволі абстрактним та конкретизуються через їх тлумачення Судом. По-четверте, рішення Суду має письмову юридичну форму вираження. По-п'яте, рішення Суду мають юридичну силу, похідну від суб'єкта правотлумачення – Суду, тобто має юридичну силу рішення Суду. По-шосте, правило розуміння змісту норми, що міститься у рішенні Суду, не виходить за межі норми Конвенції, принаймні декларативно. По-сьоме, рішення Суду не створюють нових, не змінюють і не скасовують чинних норм права. По-восьме, правила розуміння змісту норм Конвенції діють лише протягом строку дії Конвенції. По-дев'яте, рішення Суду не мають самостійного значення та діють в єдності з нормами Конвенції³.

Правник наголошує і на тому, що зобов'язання держав-учасниць Конвенції щодо вжиття заходів загального характеру, тобто заходів для запобігання у майбутньому новим порушенням Конвенції, подібним до

¹ Волохов О.С. Рішення Європейського суду з прав людини у системі джерел трудового права України. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини*: зб. наук. статей Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 15 вересня 2012 р.) / за ред. С.В. Ківалова; НУ «ОЮА». Одеса: Фенікс, 2012. С. 467.

² Климович О. Застосування прецедентної практики Європейського суду з прав людини судами України. *Адвокат*. 2002. № 2. С. 39.

³ Дудаш Т.І. *Практика Європейського суду з прав людини*: навч. посіб. 3-тє вид. стереотип. Київ: Алерта, 2016. С. 124-125.

тих, які Суд констатував у своєму рішенні, створює ситуацію, коли офіційне казуальне тлумачення норм Конвенції, обов'язкове для сторін конкретної справи, стає неофіційним нормативним тлумаченням Конвенції для держави-відповідача у справі при вирішенні подібних справ на національному рівні, при застосуванні практики Суду іншими державами-учасницями Конвенції, а також для подальшої практики тлумачення та застосування Конвенції самого Суду¹.

Схожу позицію з цього приводу висловлює і С.Є. Федик, який стверджує, що рішення Євросуду як акти тлумачення-роз'яснення можуть бути: 1) офіційним казуальним тлумаченням стосовно вирішуваної Євросудом справи, оскільки вони є формально обов'язковими до виконання лише її сторонами; 2) неофіційним нормативним тлумаченням: а) для країн-відповідачів у процесі вирішення ними подібних справ на національному рівні; б) при застосуванні рішень Євросуду у внутрішній юридичній практиці інших держав-учасниць; в) стосовно подальшої правотлумачної практики самого Євросуду².

Вищенаведені судження правників викликають певні зауваження та застереження, зокрема:

1) не можна погодитися з тезою Т.І. Дудаш, що рішення ЄСПЛ має усі необхідні риси інтерпретаційно-правового акта. Така позиція автора, з одного боку, суперечить її ж попереднім висновкам щодо зовнішньої й юридичної форм рішення Європейського суду (правозастосовний акт), а з іншого – підтверджується відмінністю рішень Суду Ради Європи, що ухвалюються по суті справи, від класичних правоінтерпретаційних актів за своєю структурою як специфічною особливістю останніх. З цього приводу слушною вважаємо думку Н. Задираки та К. Скічко, які зауважують, що говорити про рішення Європейського суду з прав людини суто як про інтерпретаційні акти означає звужувати їх правовий зміст³;

2) навіть буквальне тлумачення судження вченого про формальну обов'язковість рішень Страсбурзького суду для всіх суб'єктів свідчить про його некоректність, оскільки його адресатами є держава-відповідач її органи публічної влади, потерпілий від неправомірних дій цих суб'єктів, а також інші фізичні й юридичні особи, що перебувають під юрисдикцією цієї держави;

¹ Там само. С. 125.

² Федик С.Є. Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України): автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2002. С. 16.

³ Задирака Н., Скічко К. Правова природа рішень Європейського суду з прав людини як джерел адміністративно-процесуального права України. *Юридичний вісник*. 2014. № 2. С. 319.

3) сучасна правова доктрина виходить з того, що юридична сила правового акту національного судового органу залежить від місця, яке він займає в ієрархії юрисдикційних органів держави. ЄСПЛ є наднаціональним міжнародним судовим органом, тож юридична сила його рішень має бути на рівні з рішеннями вищих судових інстанцій. Оскільки в Україні найвищу юридичну силу має Конституція України, а її норми діють в єдності з рішеннями Конституційного Суду України як актами офіційного роз'яснення змісту норм Основного Закону Української держави, правоінтерпретаційні акти ЄСПЛ за своєю юридичною силою мають знаходитися з цими актами на одному щаблі. Цю думку поділяє і О.О. Зенін, який зокрема зазначає, що постанови Європейського суду з прав людини співвідносні з рішеннями Конституційного Суду¹;

4) вважаємо суперечливими судження Т.І. Дудаш та С.Є Федика з приводу класифікації тлумачення, здійснюваного ЄСПЛ. Казуальне тлумачення, з огляду на його юридичну природу, не може набувати рис неофіційного для держави-відповідача. Аргументом на користь такого умовиводу є обґрунтований в національній правовій доктрині підхід до видової диференціації різновиду офіційного тлумачення норм права за сферою поширення. За означеним критерієм виокремлюють такі його види: а) нормативне (роз'яснення дійсного змісту норми права, що має загальнообов'язкове значення при вирішенні всіх справ, що регулюються інтерпретованою нормою); б) казуальне (роз'яснення дійсного змісту норми права, результати якого мають обов'язкове значення лише для даного конкретного випадку і стосовно осіб, які мають до нього безпосереднє відношення)²;

5) ми погоджуємося з тим, що рішення ЄСПЛ є результатом розгляду конкретної справи, і що тлумачення конвенційних норм має відношення до цієї справи, проте не лише до неї. А відтак, правову позицію сформульовану ЄСПЛ, з огляду на обов'язковість її врахування національними юрисдикційними органами при вирішенні юридичних справ зі схожими обставинами, вважаємо офіційним нормативним тлумаченням конвенційних норм. Таким чином, тлумачення, здійснюване ЄСПЛ, хоча й має окремі риси казуального (здійснюється в межах розгляду конкретної справи), проте за своїми юридичними наслідками, включно зі сферою поширення, є нормативним тлумаченням, як різно-

¹ Зенін А.А. Международно-правовой контроль исполнения постановлений Европейского суда по правам человека в Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Москва, 2012. С. 11.

² Теорія держави і права: підруч. / кол. авт.; кер. авт. кол. Ю.А. Ведерніков. 2-е вид. перероб. і доп. Дніпропетровськ: ДДУВС, 2015; Ліра ЛТД. С. 300-301.

видом офіційного. Схожим за своєю юридичною природою є тлумачення норм національного законодавства України, що здійснюється Верховним Судом при розгляді зразкових справ. Висновки (правові позиції) щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду, враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права (ч. 6 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р.) за схожих обставин.

Зважаючи на вищезазначене, вважаємо, що рішенням ЄСПЛ притаманні такі риси акта тлумачення норм права:

а) уповноваженим суб'єктом його ухвалення є Страсбурзький Суд, що наділений правом легального тлумачення норм Конвенції як міжнародного договору;

б) вміщує офіційне роз'яснення приписів Конвенції, що спричиняє юридичні наслідки у вигляді повторення сформульованих ЄСПЛ правових позицій в рішеннях Конституційного Суду України, інших національних юрисдикційних органів, передусім судових;

в) за зовнішньою формою вираження є письмовим актом;

г) може мати різну внутрішню структуру, що залежить від того результатом якої саме діяльності ЄСПЛ він є: чи то виключно правоінтерпретаційної, чи то правоінтерпретаційної, як необхідної передумови подальшої правозастосовної;

д) у рішенні ЄСПЛ відображаються не лише результати правороз'яснювального процесу, але й його методологічні аспекти (принципи і способи тлумачення конвенційних норм), що свідчить про аргументованість волевиявлення Страсбурзького Суду та сприяє утвердженню принципу правової визначеності;

е) в єдності з нормою Конвенції рішення ЄСПЛ здійснює інформаційно-психологічний (виховний) вплив на свідомість службових і посадових осіб органів публічної влади, а також інших суб'єктів, що перебувають під юрисдикцією держав-учасниць Конвенції;

ж) не має свого самостійного значення в механізмі правового регулювання суспільних відносин, оскільки діє в єдності з міжнародним договором Ради Європи, норми якого тлумачаться;

з) забезпечує однакове розуміння змісту конвенційних норм та порядку їх реалізації державами-учасниками Конвенції¹.

Слід зауважити, що твердження про наявність рішень ЄСПЛ як результату його виключно правоінтерпретаційної діяльності ґрунтується

¹ Завгородній В.А. Рішення Європейського суду з прав людини як акти тлумачення норм Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право, 2014. Випуск 24. Том 1. С. 30.

не на аналізі остаточних рішень, що ухвалюються Страсбурзьким судом по суті справи, а на з'ясуванні правової природи нового різновиду актів ЄСПЛ, якими є консультативні висновки (*advisory opinions*), що надаються Судом Ради Європи на виконання положень Протоколу № 16 до Конвенції за запитом Вищих судових установ Високої Договірної Сторони, з принципових питань, які стосуються тлумачення або застосування прав і свобод, визначених Конвенцією¹.

Перший запит щодо надання консультативного висновку, який стосувався сурогатного материнства, зробила в жовтні 2018 року Франція. Європейський суд з прав людини надав консультативний висновок з цього приводу 10 квітня 2019 року². Вірменія стала другою державою, що звернулася до Страсбурзького суду, застосувавши положення Протоколу № 16 до Конвенції. Цей запит зроблено Конституційним судом Вірменії в контексті справи про конституційність ст. 300.1 Кримінального кодексу, за якою порушено кримінальну справу проти колишнього Президента Вірменії Роберта Кочаряна³.

Як наголошують Сіюфра Олірі та Тім Ейке, які є суддями ЄСПЛ, що обрані відповідно від Ірландії та Сполученого Королівства, розширення дорадчої юрисдикції Європейського суду має на меті посилити взаємодію між цим Судом та національними судовими органами, в основі якої лежить проголошений Страсбурзьким судом принцип субсидіарності. Процедура консультативного висновку має бути подальшим та конкретним проявом дотримання цього принципу. Призначення консультативних висновків є надання допомоги державам-членам Конвенції з метою уникнення порушень конвенційних прав і свобод людини у майбутньому, сприяння правильному тлумаченню норм Конвенції в рамках національних правопорядків, а також посилення судового діалогу.

Разом з тим, як зауважують судді ЄСПЛ, рекомендаційні висновки мають полегшити роботу Страсбурзького суду, який, незважаючи на значне зменшення кількості справ у останні роки, у зв'язку з впровадженням нових процедур та методів роботи, стикається з безперерійною

¹ Протокол № 16 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 2 жовтня 2013 року: ратифікований із заявою Законом України № 2156-VIII від 05.10.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002-13.

² Advisory opinion concerning the recognition in domestic law of a legal parent-child relationship between a child born through a gestational surrogacy arrangement abroad and the intended mother Requested by the French Court of Cassation (Request no. P16-2018-001). Grand chamber. 10 April 2019. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=003-6380464-8364383>.

³ Request to the European Court of Human Rights for advisory opinion under article 1 of the Protocol 16 to the European Convention. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/P16_Request_Advisory_opinion_Constitutional_Court_Armenia_ENG.pdf.

кількістю окремих заяв та зменшенням фінансових ресурсів для їх вирішення.

Метою процедури, як стверджують фахівці, є не передача національної суперечки Страсбурзькому суду, а навпаки – надання національному суду, який звернувся із запитом, рекомендацій з питань застосування або тлумачення Конвенції, коли вирішується справа, що перебуває на його розгляді. Судді ЄСПЛ також переконані у тому, що якщо вищі національні суди будуть ураховувати дорадчу думку (консультативний висновок) Європейського суду, це буде мати велике значення для внутрішньої правової системи, оскільки нижчі суди будуть зв'язані (фактично або через закон) правовими позиціями (висновками) своїх вищих судів¹.

Аналіз першого в історії діяльності ЄСПЛ консультативного висновку, що був наданий на вимогу Касаційного Суду Франції, дає підстави для таких умовиводів щодо його юридичної природи та характерних рис:

1) з погляду різновиду тлумачення, результатом якого є цей юридичний документ, волевиявлення ЄСПЛ є його офіційною правовою позицією. З погляду юридичних наслідків таке волевиявлення не носить обов'язкового характеру, проте з огляду на високий авторитет Страсбурзького суду, який ухвалює висновок усім складом Великої палати, є підстави вважати його актом офіційного (напівофіційного) тлумачення. А отже, результати тлумачення ЄСПЛ є для уповноважених органів публічної влади, їх службових та посадових осіб керівництвом до дії при застосуванні норм чинного національного законодавства із урахуванням положень конвенційних норм;

2) висновок Страсбурзького суду має всі структурні елементи, що притаманні класичному акту інтерпретації норм права. На підтвердження такого умовиводу наведемо такі аргументи: а) офіційні судові акти тлумачення норм права мають таку типову структуру: вступна, описово-мотивувальна та резолютивна частини²; б) у вступній частині судового інтерпретаційного акта зазначається час та місце постановлення рішення, прізвища суддів та найменувань сторін, а також характеру позову (це досить вичерпний перелік інформації, яка мусить бути у вступній частині, проте не заборонено подавати більше інформації, якщо це доці-

¹ Siofra O'Leary, Tim Eicke Some reflections on Protocol No. 16. (Speech by Judges elected in respect of Ireland and the United Kingdom at the opening of the judicial year on 25 January 2019). URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Speech_20190125_O_Leary_Eicke_J.pdf.

² Лепіш Н. Структура актів тлумачення норм права. *Публічне право*. 2013. № 2 (10). С. 311.

льно); в) описова частина містить інформацію про юридично значущі факти й обставини справи, в тому числі фоніві, щоб можна було не лише розібратися у правових питаннях, про які йдеться в акті тлумачення, а й зрозуміти та простежити події, які призвели до позову, і, зрештою, зрозуміти мотиви судового рішення у справі; г) суть мотивувальної частини полягає у викладі міркувань Суду Ради Європи, які привели його до висновку, викладеного в тексті рішення. Ця частина акта тлумачення є сутністю самого рішення; д) резолютивна частина судового інтерпретаційного акта відображає його завершеність та повідомляє про остаточний результат розгляду судом конкретної справи¹;

3) у процесі з'ясування та подальшого роз'яснення конвенційних норм ЄСПЛ використовує необхідний методологічний інструментарій, що включає в себе принципи та способи тлумачення. Хоча в тексті аналізованого юридичного документа відсутні посилання на конкретні принципи та способи тлумачення, судження щодо їх використання може бути зроблено на основі аналізу положень відображених у ньому. Зокрема, з положень п. 55 висновку, в якому йдеться про те, що, «враховуючи свободу розсуду держав щодо вибору засобів альтернативних реєстрації, зокрема усиновлення передбачуваною матір'ю, вони можуть бути прийнятними, якщо процедура встановлена національним законодавством забезпечує їх оперативну та ефективну реалізацію відповідно до найкращих інтересів дитини», впливає застосування ЄСПЛ принципу забезпечення свободи національного розсуду. Аналіз п. 36 висновку Страсбурзького суду, в якому Суд наголошує, що, «даючи відповідь на перше питання поставлене перед ним, він одночасно дає зрозуміти, що в майбутньому вона може бути затребуваною для подальшого розвитку своєї прецедентної практики в цій галузі, зокрема з огляду на еволюцію питання сурогатства», дає підстави стверджувати про дотримання ЄСПЛ принципу динамічного тлумачення. Інтерпретація ЄСПЛ змісту статті 8 Конвенції у взаємозв'язку з положеннями Конвенції ООН про права дитини від 20.11.1989, національним законодавством Франції, результатами Гаазької конференції з міжнародного приватного права є явним проявом системного способу тлумачення конвенційних норм;

4) консультативний висновок не має свого самостійного значення, оскільки відіграє важливу роль лише у сукупності з положеннями Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, які інтерпретуються;

¹ Хофер Р., Нетесайм Н. Написання судових рішень: посіб. для суддів / відп. ред. та упоряд.: Девід Вон, Н. Петрова, Ю. Голованова; Акад. суддів України. Київ: Юрінком Інтер, 2010. С. 23, 26-27, 29.

5) метою ухвалення висновку є: а) посилення імплементації норм Конвенції в національний правопорядок на основі принципу субсидіарності; б) надання національним судовим органам настанов з принципових питань дотримання конвенційних норм; в) недопущення порушень прав людини й основоположних свобод, що гарантовані Конвенцією у майбутньому.

Таким чином, консультативний висновок ЄСПЛ (*advisory opinions*) – це рішення Суду Ради Європи рекомендаційного характеру, змістом якого є правоположення роз'яснювального характеру.

Варто зауважити, що вищезгадані консультативні висновки Страсбурзького Суду, що надаються вищим судовим інстанціям держав-учасниць Конвенції в межах приписів Протоколу № 16 до Конвенції, не слід ототожнювати з консультативними висновками (*advisory opinions*), які надаються ЄСПЛ на запит Комітету Міністрів Ради Європи з правових питань, що стосуються тлумачення Конвенції та протоколів до неї на виконання положень ст. 47 Конвенції¹.

Щоправда, між ними прослідковуються як схожі, так і відмінні риси. До першої групи слід віднести те, що вони: 1) є класичними актами тлумачення конвенційних норм, що мають тотожну назву (*advisory opinions*); б) є результатом легального (делегованого) тлумачення, що здійснюється Страсбурзьким Судом; в) надаються лише на запит уповноважених суб'єктів; г) обов'язковою вимогою до них є вмотивованість; д) мають рекомендаційний характер для свої адресатів.

Суттєві відмінності між ними полягають у такому: а) різними є ініціатори запиту отримання висновку (у першому випадку – Висока Договірна Сторона, у другому – орган Ради Європи); б) різним є предмет тлумачення (у першому випадку – положення Конвенції, що стосуються змісту та обсягу прав і свобод людини, у другому – конвенційні норми, що стосуються діяльності Суду (розділ 2 Конвенції) та інші положення розділу 3 Конвенції та протоколів до неї за умови, що ці питання Страсбурзький Суд або Комітет Міністрів не розглядає внаслідок будь-якого провадження, що може бути порушене відповідно до Конвенції; в) різною є мета ухвалення (у першому випадку – надання національним судовим органам настанов з принципових питань дотримання конвенційних норм, у другому – роз'яснення положень Конвенції з метою їх правильного застосування органом Ради Європи).

Ще одним проявом інтерпретаційної діяльності ЄСПЛ є його юрисдикційні повноваження щодо тлумачення власних попередньо ухвале-

¹ Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. URL: <https://rm.coe.int/1680063765>.

них постанов на виконання правила 79 Регламенту Суду Ради Європи. Як зазначається у ньому, сторона може подати клопотання з приводу тлумачення судового рішення впродовж одного року після його проголошення. У клопотанні має бути чітко зазначено, який саме момент чи які саме моменти у викладі рішення потребують тлумачення.

Попередній склад палати Суду з власної ініціативи може прийняти рішення відхилити клопотання, мотивуючи це тим, що немає підстав для розгляду. Якщо неможливо сформувати палату в попередньому складі, голова палати доповнює або повністю формує її шляхом жеребкування. Якщо палата не відхилить клопотання, секретар повідомляє про нього іншу сторону чи сторони і пропонує їм подати письмові зауваження в межах строку, встановленого головою палати. Голова палати також призначає дату слухання, якщо палата вирішить проводити його. Палата вирішує питання шляхом постановлення судового рішення¹.

Аналіз змісту такого роду правових актів Страсбурзького суду, офіційною назвою яких є «judgments»², дає підстави для таких висновків щодо їх правової природи:

а) за своєю структурою є класичним правоінтерпретаційними судовими актами (включають вступну (персональний склад суддів та осіб, які брали участь у розгляді справи, юридичні підстави зібрання), описову (procedure; the request for interpretation), мотивувальну (as to the law), резолютивну (for these reasons, the court) частини);

б) є проявом казуального тлумачення, оскільки таке роз'яснення торкається ухваленого ЄСПЛ на підставі норм Конвенції рішення у конкретній справі;

в) зважаючи на об'єкт тлумачення, яким є волевиявлення ЄСПЛ відображене в остаточному рішенні по суті справи, прерогатива у його тлумаченні надається тим суддям, які здійснили таке волевиявлення, отже воно має автентичний характер;

г) обсяг такого тлумачення обмежується лише змістом владного припису ЄСПЛ персоніфікованого характеру сформульованого у цій конкретній справі.

Повертаючись до питання юридичної природи постанов, що ухвалюються ЄСПЛ по суті справи, найбільш обґрунтованим вважаємо підхід тих правників, які наголошують на їх комплексному характері. Однак варто зауважити, що існуюче наукове обґрунтування складної при-

¹ Rules of European Court of Human Rights (incorporates amendments made by the Plenary Court on 9 Sept. 2019). URL: https://www.echr.coe.int/ Documents/ Rules_Court_ENG.pdf.

² European Court of Human Rights judgment in case of «Ringisen v. Austria» (interpretation) (Application n 2614/65). Strasbourg. 23 June 1973. URL: echr.pravo.unizg.hr.

роди постанов Суду Ради Європи характеризується полісемічністю.

Так, зокрема, В.В. Завальнюк стверджує, що з точки зору загальної теорії права рішення Європейського суду справді є правозастосовними актами, які, однак, поєднують у собі й певні властивості актів правоінтерпретаційних. Це, на думку правника, пов'язано з тим, що у процесі здійснення правозастосовної діяльності відбувається операція з тлумачення відповідної норми Конвенції у зв'язку з її застосуванням до конкретної життєвої ситуації. Тому особливістю правоінтерпретаційної діяльності ЄСПЛ є те, що її результати містяться у зовнішній юридичній формі правозастосовного акта – його рішенні. Проте такий правозастосовний акт, як стверджує автор, має водночас і всі ознаки акта інтерпретаційно-правового¹.

Аналіз судження вченого з приводу досліджуваного правового явища дає підстави стверджувати про певну неузгодженість наведеної аргументації, що виявляється у наступному: спочатку вчений наголошує на тому, що рішення ЄСПЛ мають лише деякі властивості акта тлумачення норм права, а у підсумку доходить висновку, що вони мають усі ознаки правоінтерпретаційного акта. Наведені обґрунтування правника скоріше підтверджують не комплексний характер остаточних рішень Страсбурзького суду, а їх приналежність до типових правозастосовних актів, однією зі стадій ухвалення яких є казуальне тлумачення норм права, що підлягають застосуванню.

На комплексності рішень ЄСПЛ наголошує і С.В. Васильєв, з позиції якого вона зумовлена такими чинниками: а) правові позиції, що містяться в рішеннях Суду, мають нормативний характер; б) у рішеннях дається тлумачення Конвенції і протоколів до неї; в) самі вони є правозастосовними, оскільки містять рішення у конкретній справі².

Загалом не заперечуючи висновок вченого з приводу юридичної природи постанов Страсбурзького суду, зауважимо про таке: 1) тлумачення конвенційних норм Страсбурзьким Судом, в результаті чого формуються правові позиції, є однією зі невід'ємних стадій ухвалення правозастосовного акта, а тому другий і третій зазначені аргументи вченого наведені на користь доведення природи одного й того ж пра-

¹ Завальнюк В.В. Міжнародно-правовий вимір антропології права (на прикладі практики Європейського суду з прав людини). *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини*: зб. наук. статей Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 15 вересня 2012 р.). за ред. С.В. Ківалова; НУ «ОЮА». Одеса: Фенікс, 2012. С. 217-218.

² Васильєв С.В. Місце практики Європейського суду з прав людини в цивільному судочинстві України. *Проблеми законності*: акад. зб. наук. праць. Харків: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2012. Вип. 120. С. 72-73.

вового феномену; 2) нормативний характер є скоріше юридичною властивістю норм права, а не правових позицій Суду Ради Європи, тому більш коректно стверджувати про існуюче нормативне тлумачення конвенційних норм з боку ЄСПЛ як різновид офіційного.

На думку О.Ю. Кайдаш, рішення ЄСПЛ в Україні мають подвійну правову природу, що залежить від суб'єкта та способу їх реалізації. У діяльності органів публічної адміністрації такі рішення можуть виступати джерелами тлумачення матеріальних та процесуальних норм адміністративного права – під час здійснення правозастосовної діяльності та джерелами відповідних норм – під час нормотворчості.

У діяльності судів такі рішення виконують роль прецедентів та є обов'язковими до застосування в аналогічних категоріях справ¹.

Критичне осмислення зазначеної вище позиції правника дає змогу стверджувати про таке:

1) хибною вважаємо позицію вченого про те, що юридична природа рішень ЄСПЛ залежить від суб'єкта чи способу їх реалізації, оскільки природа будь-якого феномену, тобто його сутність, основні якості та властивості, не можуть видозмінюватися залежно від зазначених чинників;

2) вченим по суті наголошується не на подвійній, а на потрійній правовій природі досліджуваного явища, адже рішення ЄСПЛ одночасно пропонується розуміти як джерело тлумачення норм права, джерело національної нормотворчості та судовий прецедент, що, на наше переконання, є дискусійним.

На підтвердження власної позиції зазначимо, що: а) джерелом тлумачення матеріальних або процесуальних норм безпосередньо є суб'єкти тлумачення, тому розгляд рішень ЄСПЛ в аспекті джерела тлумачення є некоректним; б) рішення ЄСПЛ, як зазначалося попередньо, не є класичними судовими прецедентами, а отже вони не можуть відігравати таку роль для національних судових органів України; в) джерелом правотворчості є скоріше не рішення ЄСПЛ, що ухвалюються по суті справи, а його правові позиції, що містяться у мотивувальній частині рішення, звідки черпається інформація та знання про зміст і обсяг конвенційних прав, їх гарантії, межі та обсяг міжнародних зобов'язань держав-учасниць Конвенції.

На подвійній юридичній природі рішень Страсбурзького суду наголошує і А.О. Драгоненко, який дійшов висновку, що ці акти не є виключно правозастосовними, а мають нормотворчу складову, яка укладена в правових позиціях (нормах тлумачення) Європейського суду. З погляду

¹ Кайдаш О.Ю. Зазнач. твір. С. 15.

дослідника, рішення Європейського суду стосовно до Конвенції та Протоколів до неї є вторинними джерелами права – прецедентами тлумачення¹.

Погоджуючись з твердженням вченого про те, що постанови ЄСПЛ за своєю юридичною природою не є у чистому вигляді правозастосовними актами, його думка про наявність в таких рішеннях нормотворчої складової викликає заперечення, що обумовлюється двома чинниками.

По-перше, стверджуючи про нормотворчу складову в рішеннях Страсбурзького суду, автор приєднується до тієї когорти правників, які визнають наявність у Суду Ради Європи нормотворчих юрисдикційних повноважень, що прямо протирічить правовому статусу цієї міжнародної судової інстанції.

По-друге, правові позиції ЄСПЛ є нічим іншим, ніж результатом його правоінтерпретаційної діяльності, а також системою аргументів на підтвердження такого результату, тому їх ототожнення з результатами нормотворчості уповноважених на те суб'єктів є некоректним, тим більше, що і сам правник наголошує, що рішення ЄСПЛ є прецедентами тлумачення.

З цього приводу доречним вважаємо судження О.В. Константого, який зазначає, що правові позиції, сформульовані в рішеннях ЄСПЛ, мають таку загальнообов'язкову природу для практики вітчизняних судів загальної юрисдикції, як і висновки Конституційного Суду України та Верховного Суду України².

Вищезазначені умовиводи дозволяють дійти висновку, що правова природа постанов Страсбурзького суду є дуальною, оскільки такі правові акти мають властивості як правоінтерпретаційного, так і правозастосовного акта з переважанням властивостей останнього, що обумовлюється таким:

а) мотивувальна частина рішення, що містить правову позицію ЄСПЛ, має властивості акта тлумачення норм Конвенції, резолютивна частина – акта застосування конвенційної норми;

б) одним із основних чинників ефективного реалізації рішень ЄСПЛ є їх всебічне виконання, під яким слід розуміти виконання як резолюти-

¹ Драгоненко А.О. Юридична природа рішень Європейського суду з прав людини як джерела кримінального права. *Наукові записки. Серія: Право*. 2018. Вип. 5. С. 162.

² Константин О.В. Практика Європейського суду з прав людини як джерело судового правозастосування Верховного Суду України. *Вісник Верховного Суду України*. 2012. № 1 (137). С. 34.

вної, так і мотивувальної частини рішення¹;

в) конвенційними положеннями не передбачається можливість ухвалення Страсбурзьким судом окремого акта офіційного тлумачення норм Конвенції, а отже Суд Ради Європи реалізує свої правоінтерпретаційні юрисдикційні повноваження при ухваленні рішень по суті справи;

г) основною метою ухвалення постанов ЄСПЛ є вирішення конкретного спору між державою-учасницею Конвенції та скаржником, що виникає у зв'язку з порушенням органами державної влади, їх посадовими і службовими особами конвенційних норм;

д) рішення ЄСПЛ, ухвалені по суті справи, адресуються конкретній Високій Договірній Стороні Конвенції як порушниці конвенційних норм, а також скаржникові;

е) офіційна назва рішень ЄСПЛ («judgments») дозволяє ідентифікувати їх як судові постанови, яким притаманні ознаки актів застосування норм права;

ж) є актом правосуддя, на ухвалення якого спрямоване все провадження у справі, усі процесуальні дії Страсбурзького суду, сторін та інших учасників процесу.

Водночас постановам ЄСПЛ, як правовому феномену, притаманні такі характерні риси: 1) є одним із структурних елементів судової практики Суду Ради Європи; 2) є унікальним джерелом права прецедентного характеру, ядром якого є правова позиція; 3) при ухваленні такого рішення одночасно вирішується конкретна справа по суті та здійснюється офіційне тлумачення норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод².

3.2. Види рішень Страсбурзького суду

Всебічне дослідження рішень Суду Ради Європи як самостійного явища правової дійсності в усій багатоманітності його проявів вимагає розробки науково обґрунтованих підходів до класифікації однойменного правового феномену. Вважаємо, що класифікація, яка трактується у словниках як система розподілу предметів, явищ або понять на класи,

¹ Завгородній В.А. Особливості змісту рішень Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки.* 2013. Випуск 4. Том 2. С. 178.

² Завгородній В.А. Правова природа рішень Європейського Суду з прав людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2015. № 15. Том 1. С. 22.

групи тощо за спільними ознаками чи властивостями¹, передусім вимагає з'ясування як існуючих в юридичній науці критеріїв для видової диференціації рішень ЄСПЛ, так і визначення нових.

Слід зазначити, що у Вільній енциклопедії «Вікіпедії» наголошується, що Європейський суд з прав людини ухвалює три основні види рішень (всього їх більше 10), а саме: 1) рішення про неприйнятність, оформлене у вигляді листа, адресованого заявнику (більш 95%); 2) рішення про неприйнятність або прийнятність у вигляді окремого мотивованого документа, в перекладі на українську мову іменованого «рішенням» («*decision*»); 3) остаточне рішення у справі, іменоване «постановою» («*decree*»)².

Аналіз зазначених положень дає підстави стверджувати, що:

а) при виокремленні запропонованих видів рішень Страсбурзького суду не визначений жоден з критеріїв для їх розподілу за спільними ознаками або властивостями;

б) не виправданим є віднесення листів, якими секретаріат Суду Ради Європи повідомляє заявника про невідповідність положенням Регламенту Страсбурзького суду поданої ним скарги (недоліки заповнення формуляру, відсутність рішень національних судів, відсутність позовів заявника до національних судів тощо) до одного із різновидів рішень ЄСПЛ.

Вважаємо, що лист є нічим іншим, ніж одним із різновидів документів, що є засобом обміну інформацією, а отже він не може мати юридичних властивостей судових актів.

Обґрунтовуючи та формуючи підхід до коректного цитування рішень ЄСПЛ, П. Пушкар та Р. Бабанли доходять висновку, що за складами рішення Страсбурзького суду поділяються на такі види: а) рішення, які ухвалюються Великою Палатою, що складається із сімнадцяти суддів; б) рішення, які ухвалюються складом палати із семи суддів; в) рішення, які ухвалюються складом комітету із трьох суддів³.

Загалом підтримуючи такий підхід дослідників до класифікації рішень Суду Ради Європи, все ж зауважимо, що більш прийнятною є така підстава для видової диференціації зазначених результатів волевиявлення ЄСПЛ, як *спосіб ухвалення рішень*, що дозволяє виокремити пра-

¹ Класифікація. *Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970-1980)*. URL: <http://sum.in.ua/s/klasifikacija>.

² Європейський суд з прав людини. *Вільна енциклопедія «Вікіпедія»*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Європейський_суд_з_прав_людини.

³ Пушкар П., Бабанли Р. Як забезпечити коректність цитування рішень Європейського суду з прав людини? URL: <https://radako.com.ua/news/yak-zabezpechiti-korektnist-cituvannya-rishen-ievropeyskogo-sudu-z-prav-lyudini>.

вові акти Страсбурзького суду, ухвалені колегіально, тобто у складі кількох суддів (рішення комітетів, палат та Великої палати), та акти Страсбурзького суду, ухвалені суддею одноосібно (рішення про прийнятність скарги).

Як стверджують правники, рішення ЄСПЛ, постановлені Великою Палатою Суду та палатами у складі семи суддів, «формуєть прецедентну практику» (хоча і самі рішення ЄСПЛ не є прецедентами в класичному розумінні «*stare decisis*», а скоріше відображають сталість, зміну або розвиток практики Суду з певного питання). Рішення комітетів із трьох суддів не формуєть практику ЄСПЛ і не можуть формувати нову практику – вони є відображенням сталої практики ЄСПЛ, копіюють правові позиції попередніх рішень у справах повторюваного характеру, не створюючи правових новел. Часто-густо Страсбурзький Суд в таких рішеннях посилається на правові позиції та принципи, утверджені в попередніх «прецедентних» або «лідуючих» рішеннях. Такі посилання є загальними і не обов'язково є прив'язаними до фактичних обставин конкретних справ або навіть країни-відповідача¹.

Вважаємо, що охарактеризовані вченими властивості рішень ЄСПЛ дають змогу класифікувати правові акти Страсбурзького суду за таким критерієм, як *вплив рішень Суду Ради Європи на подальшу юридичну діяльність самого ЄСПЛ та діяльність юрисдикційних органів держав-учасниць Конвенції* на: а) рішення, які впливають на розвиток практики ЄСПЛ, а також суб'єктів національної юридичної діяльності (рішення Великої Палати та палат); б) рішення, які не впливають на розвиток практики Страсбурзького суду та суб'єктів національної юридичної діяльності (рішення комітетів).

Разом з тим твердження вчених, що нечастим винятком щодо рішень комітетів із трьох суддів є справи, які розглядаються за спрощеною процедурою, як, наприклад, справа Навальний № 2, стосовно тієї ж процедури, дає підстави для віднесення їх до групи рішень, що слід класифікувати за таким критерієм, як *різновид процедури ухвалення рішення*. Уважаємо, що за цією підставою рішення Суду Ради Європи можуть бути диференційовані на: а) рішення, що ухвалені за загальною процедурою; б) рішення, що ухвалені за спрощеною процедурою; в) рішення, що ухвалені за спеціальною (пілотною) процедурою.

Дослідниками також наголошується і на тому, що важливо взяти до уваги і процесуальну форму рішення ЄСПЛ – рішення по суті, рішення стосовно прийнятності або рішення стосовно «викреслення заяв зі списку справ, що знаходяться на розгляді в Суді» (*strike out judgments /*

¹ Там само.

decisions). Такі рішення можуть прийматися всіма трьома складами Суду – Великою Палатою, палатою із семи суддів чи комітетом Суду із трьох суддів. Все більше рішень стосовно викреслення зі списку приймаються суддями одноосібно¹.

Однак вважаємо, що запропонований вченими критерій для класифікації актів Суду Ради Європи є некоректним, зважаючи на сучасний підхід до розуміння поняття «процесуальна форма» як визначеного законом порядку проведення процесуальних дій у кримінальному провадженні, їх відповідне оформлення у процесуальних документах². Тому більш доцільно вести мову не про процесуальну форму рішення, а про юридичну форму результату волевиявлення ЄСПЛ. А отже, рішення Страсбурзького суду слід диференціювати за *юридичною назвою документа* на ухвали, постанови, консультативні висновки.

Принагідно зазначимо, що у правовій доктрині обґрунтовується два термінологічно відмінних, але однакових за своєю сутністю підходів до видової диференціації рішень ЄСПЛ.

Так, зокрема, Т.В. Соловйова стверджує, що ЄСПЛ має повноваження ухвалювати два види остаточних постанов за скаргами заявників, які відрізняються між собою характером приписів, що містяться в них: при винесенні прецедентних постанов використовуються декларативні рекомендації, що дають можливість державі обрати засоби для приведення їх у дію, а при винесенні пілотних постанов – нормативні приписи, які чітко встановлюють для держави спосіб приведення їх у дію.

Відповідно, як наголошує правник, всі постанови ЄСПЛ слід умовно розподілити на дві групи: ординарні (прецедентні, що ухвалюються при розгляді більшості справ) та неординарні (пілотні, що ухвалюються у виключних випадках)³.

У свою чергу, з погляду Т.Е. Шуберт, судові прецеденти ЄСПЛ можна умовно розділити на два види: жорсткі і м'які. До жорстких прецедентів, з позиції дослідника, слід віднести системні (пілотні) рішення ЄСПЛ. В них національний законодавець зобов'язується вжити системних заходів щодо запобігання порушенню основних прав людини, змінити норму права таким чином, як про це зазначається у рішенні міжнародного суду, тобто «повинен» створити позитивне правове регулювання. На відміну від модельних (пілотних) постанов ЄСПЛ, як зауважує

¹ Пушкар П., Бабанли Р. Зазнач. твір.

² Сімонович Д.В. Кримінальна процесуальна форма. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 5-2. Том 3. С. 235.

³ Соловьёва Т.В. Постановление Европейского суда по правам человека: свойства и виды. *Современное право*. 2011. № 9. С. 122.

вчений, рішення Страсбурзького суду з м'якими прецедентами не містять вимог щодо зміни законодавства, однак передбачають конкретні заходи щодо прав конкретної особи: виплату матеріального або нематеріального збитку, компенсацію. У той же час, як стверджує автор, і м'який прецедент через послідовне його повторення в національній судовій практиці призводить до системних змін в тлумаченні змісту основних прав людини в національній правовій системі¹.

На нашу думку, обидва зазначені підходи носять поверховий характер та мають певні недоліки, а саме:

1) виокремлення ординарних та неординарних різновидів рішень ЄСПЛ більше корелює з умовами ухвалення таких рішень, аніж з результатами волевиявлення ЄСПЛ. Аргументами на користь такого умовиводу є як інтерпретація термінів «ординарний» (який нічим не вирізняється з поміж інших; звичайний, рядовий² – йдеться про випадок або про людину) та «неординарний» (незвичайний, оригінальний³), так і те, що кожне окреме рішення Суду Ради Європи є унікальним правовим явищем, оскільки ухвалюється за результатами розгляду різних за своєю суттю скарг на порушення різних конвенційних норм, а також мають у своїй основі різну систему аргументації. Відповідно, пілотні рішення Страсбурзького суду скоріше є проявом не незвичайності чи оригінальності, а реакцією ЄСПЛ на масштабність і тривалість порушення конкретних прав людини в державі-учасниці Конвенції;

2) некоректним вважаємо і судження про так звані «м'які» та «жорсткі» прецеденти, підтвердженням чому слугують такі теоретичні положення. По-перше, дотепер у правничій науці дискусійним залишається питання про визнання рішень Страсбурзького суду судовими прецедентами. Відповідні положення були аргументовані у попередніх розділах роботи. По-друге, слова «м'який» і «жорсткий» значною мірою носять оціночний характер, а їх уживання у зв'язці з прецедентом вважаємо недоцільним, навіть попри існування в міжнародному праві доктрини «soft law».

З погляду О. Герасимів, класифікуючи рішення ЄСПЛ, насамперед потрібно було б виокремити ті рішення, в яких вказано на головні недоліки законодавства України у сфері гарантування конвенційних прав.

¹ Шуберт Т.Э. Имплементация решений ЕСПЧ в национальное законодательство. *Журнал российского права*. 2015. № 6. С. 139-140.

² Ординарний. *Словник української мови. Академічний тлумачний словник*. URL: <http://sum.in.ua/s/ordynarnyj>; Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К., ІРПІНЬ. ВТФ «Перун», 2005. С. 854.

³ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К., Ірпінь. ВТФ «Перун», 2005. С. 771.

Першим критерієм аналізу рішень ЄСПЛ, в яких висловлюються зауваження щодо зазначених гарантій, є зміст (сутність) тих прав, які би мали бути ефективно забезпечені відповідними законодавчими нормами.

Другий із таких критеріїв ґрунтується на розрізненні двох видів означених недоліків: один торкається тих випадків, коли – з погляду ЄСПЛ – в українському законодавстві вказано на відсутність норми, спрямованої на забезпечення та захист конвенційних прав; а інший – тих випадків, коли наявні законодавчі гарантії таких прав ЄСПЛ вважає неякісними, неефективними.

І, нарешті, третім критерієм послугувала вербальна форма вираження, а точніше – деонтологічний статус тих рекомендацій ЄСПЛ з усунення недоліків законодавчих гарантій конвенційних прав, які впливають із його рішень. За цим критерієм, на думку вченого, такі рекомендації слід розподіляти на два види: 1) прямі (коли ЄСПЛ текстуально формулює положення про наявність потреби прийняти чи змінити певний закон, аби покращити юридичне гарантування права); і 2) непрямі (коли подібної вказівки у рішенні ЄСПЛ немає, але, так чи інакше, зазначено, що чинне законодавство не може повноцінно гарантувати, захистити в Україні певне конвенційне право)¹.

Аналіз зазначеного дає підстави дійти висновку, що вченим загалом виокремлюються два критерії для класифікації рішень ЄСПЛ, а саме: а) за наявністю у рішеннях ЄСПЛ суджень про стан національного законодавства, яке гарантує дотримання конвенційних норм; б) за способом вираження Страсбурзьким судом рекомендацій щодо необхідності удосконалення чинного національного законодавства, яке не відповідає конвенційним приписам. Однак, на наше переконання, такі критерії для розрізнення результатів волевиявлення ЄСПЛ є неприйнятними та скоріше є підставами для видової диференціації правових позицій Суду Ради Європи, а не його рішень.

З погляду О.Ю. Кайдаш, за формами реалізації рішень Страсбурзького суду в Україні слід виокремлювати рішення ЄСПЛ, які виконуються, та рішення ЄСПЛ, що застосовуються. Виконання рішень, як стверджує правник, являє собою вчинення низки процедурних дій щодо: забезпечення доступу до рішення ЄСПЛ, як зацікавлених осіб, так і громадськості шляхом повідомлення про прийняття ЄСПЛ остаточного рішення у справі; перекладу та оприлюднення такого рішення; звернення

¹ Гарасимів О. Практика Європейського суду з прав людини у справах проти України як чинник можливого удосконалення законодавчих правозахисних гарантій (за результатами юридикостатистичного дослідження). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2015. Випуск 61. С. 10-11.

рішення до виконання в частині виплати відшкодування та застосування заходів індивідуального та загального характеру. Застосування рішення ЄСПЛ, на думку дослідника, передбачає його використання як джерела тлумачення матеріальних та процесуальних норм адміністративного права в адміністративній практиці та під час здійснення правосуддя та як джерела норм адміністративного права у правотворчості¹.

Однак позицію правника щодо запропонованого критерію для класифікації рішень Суду Ради Європи вважаємо дискусійною, зважаючи на такі аргументи:

а) у теорії права термін «реалізація» вживається при здійсненні характеристики поняття «реалізація норм права» (втілення в правовій поведінці суб'єктів приписів чинних норм права, що має такі форми: дотримання, виконання, використання та застосування);

б) зважаючи на попередньо наведені аргументи про те, що рішення ЄСПЛ не є судовими прецедентами, їх некоректно ототожнювати з нормами права, якими є лише конвенційні положення;

в) виходячи з юридичної природи остаточних рішень ЄСПЛ, що ухвалені по суті справи, як дуальних судових актів, коректно вести мову лише про їх виконання, а також про урахування правових позицій Суду Ради Європи суб'єктами правозастосовної, нормотворчої чи правотлумачної діяльності в Україні.

Як наголошує М.В. Швецова, крім рішень, що ухвалюються Європейським судом по суті справи, в судовій практиці ЄСПЛ є й інші рішення. До них слід віднести вмотивовані рішення палат щодо прийнятності скарги, про вилучення заяви із реєстру справ, що розглядаються (зокрема, при укладанні сторонами мирової угоди). Крім того, рішення комітетів суддів, що не містять мотивувальної частини (зокрема, одноголосне рішення комітету з трьох суддів про неприйнятність індивідуальних заяв, коли не потрібне додаткове вивчення скарги)².

Аналіз зазначеного дає підстави стверджувати, що одним з критеріїв для видової диференціації рішень ЄСПЛ є *особливість внутрішньої форми рішень Страсбурзького суду*, за яким слід виокремлювати: а) правові акти Суду Ради Європи, що містять усі необхідні структурні елементи судового рішення (вступну, описову, мотивувальну та резолютивну); б) правові акти Суду Ради Європи, в яких хоча й відсутня мо-

¹ Кайдаш О.Ю. Адміністративно-правове забезпечення реалізації рішень Європейського суду з прав людини в Україні: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2016. С. 15.

² Швецова М.В. Судебные акты Европейского суда по правам человека в сфере трудовых и иных непосредственно связанных с ними правоотношений: дис. канд. юрид. наук: 12.00.05. Москва, 2016. С. 86.

тивувальна частина, однак вона виводиться з зі змісту раніше ухвалених ЄСПЛ судових рішень, що складають результати юридичної практики цієї правозахисної інституції.

Слід зауважити, що у загальному вигляді рішення ЄСПЛ можна визначити як правові акти, за допомогою яких Страсбурзький суд реалізує свої владні повноваження, визначені Конвенцією й протоколами до неї¹. Однак слід наголосити, що рішення, які ухвалюються Страсбурзьким судом, відіграють різну роль у процесі здійснюваного ним судочинства.

Як зазначалося попередньо, постанови є найбільш значущими рішеннями ЄСПЛ, якими закінчується розгляд справи по суті. Іншими ж рішеннями вирішуються лише окремі питання, що постали перед Судом Ради Європи. Уважаємо, що ухвалюючи правові акти, якими вирішується справа по суті, ЄСПЛ здійснює правосуддя в точному значенні цього поняття, що і є метою провадження. Іншими правовими актами, які ухвалюються в рамках провадження, Страсбурзький суд вирішує лише процесуально-правові питання, що виникають при розгляді скарги.

Отже, не всі рішення ЄСПЛ можна віднести до актів правосуддя. Щоправда, до них можна віднести не тільки рішення ЄСПЛ, які ухвалюються по суті справи. На наше переконання, такими актами є ще й досліджувані попередньо консультативні висновки ЄСПЛ, які надаються за запитом вищих судових інстанцій договірних сторін Конвенції та по суті є класичними актами тлумачення норм права, хоча й неімперативного характеру.

Відповідно до ст. 37 Конвенції Суд Ради Європи може на будь-якій стадії провадження у справі прийняти рішення про вилучення заяви з реєстру, якщо обставини дають підстави дійти висновку: а) що заявник не має наміру далі підтримувати свою заяву; або б) що спір уже вирішено; або с) що на будь-якій іншій підставі, встановленій Судом, подальший розгляд заяви не є виправданим. Страсбурзький суд також може прийняти рішення про поновлення заяви в реєстрі справ, якщо він вважає, що це виправдано обставинами².

На нашу думку, такі та інші подібні рішення є допоміжними правовими актами Страсбурзького суду, що є його правовим інструментарієм для вирішення питань процесуального характеру.

Вищевикладене дозволяє дійти висновку, що *залежно від ролі рі-*

¹ Завгородній В.А. Правові акти Європейського суду з прав людини: види, юридичні наслідки та значення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2016. Випуск 40. Том 1. С. 10.

² Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. Рада Європи. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

шень ЄСПЛ у процесі здійснюваного судочинства їх слід класифікувати на: а) основні (постанови Суду Ради Європи, що ухвалюються по суті справи, закріплюють підсумковий результат волевиявлення Суду, спричиняють необхідність вжиття державою-відповідачем заходів індивідуального та загального характеру; консультативні висновки Страсбурзького суду, що надаються за запитом вищих національних судових інстанцій); б) допоміжні, що забезпечують підготовку основних рішень Суду або дозволяють Суду реалізувати власні процесуальні повноваження (рішення про відповідність скарги умовам прийнятності, рішення про вилучення заяви з реєстру чи її поновлення, рішення про об'єднання заяв, рішення про передачу заяви на розгляд палати чи Великої палати Європейського суду тощо).

Здійснюючи розподіл результатів волевиявлення ЄСПЛ на групи за спільними властивостями, варто звернути увагу і на таку їх ознаку, як обов'язковість для адресатів.

Беззаперечним є той факт, що рішення Страсбурзького суду, які ухвалені ним по суті справи та набули статусу остаточного, є імперативними для держави-відповідача та заявника, порушення прав якого констатовано Європейським судом. Така імперативність чітко визначена статтею 46 Конвенції, в ч. 1 якої зазначається, що Високі Договірні Сторони зобов'язуються виконувати остаточні рішення Європейського суду в будь-яких справах, у яких вони є сторонами¹.

Разом з тим в юридичній науці досі точаться дискусії з приводу того чи мають виконуватися рішення Суду Ради Європи усіма державами-учасницями Конвенції в його мотивувальній частині, де відображено результати тлумачення конвенційних норм (правові позиції Суду).

З цього приводу зауважимо, що здійснюване ЄСПЛ тлумачення-роз'яснення конвенційних норм при розгляді справи проти однієї з держав-учасниць Конвенції в перспективі набуває ознак прецедентності (повторюваності), про що йшлося у підрозділі 2.3 роботи. Щоправда, слід пам'ятати і про застосування Страсбурзьким судом принципу динамічного тлумачення за наявності певних умов. А отже, Суд Ради Європи при розгляді справи з подібними обставинами проти іншої держави, як правило, спирається на попередньо зроблені висновки та ухвалює за своєю суттю тотожні рішення, в яких констатує факт порушення конвенційних прав і свобод людини.

Із зазначеного випливає, що ігнорування правових позицій, сформованих Європейським Судом у справі проти однієї з держав, є потен-

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

ційно невинуватим кроком з боку органів та посадових осіб інших держав-учасниць Конвенції, що у підсумку може призвести до порушення ними конвенційних норм. Тому варто підтримати позицію тих правників, які наголошують на необхідності урахування правових позицій Суду Ради Європи як складової мотивувальної частини його остаточних рішень по суті справи та рішень про прийнятність скарги усіма державами-учасниками Конвенції.

Однак слід наголосити і на тому, що не всі результати волевиявлення Страсбурзького суду мають імперативний характер для своїх адресатів. До таких правових актів Європейського суду, як наголошувалося попередньо, слід віднести консультативні висновки (*advisory opinions*), що надаються Судом Ради Європи на виконання положень Протоколу № 16 до Конвенції за запитом Вищих судових установ Високої Договірної Сторони, з принципів питань, які стосуються тлумачення або застосування прав і свобод, визначених Конвенцією¹.

Таким чином, консультативні висновки Європейського суду, що за своєю приналежністю є інтерпретаційно-правовими актами Суду Ради Європи, мають рекомендаційний характер для судових органів держави-учасниці Конвенції та відповідно не спричиняють загальнообов'язкових наслідків для них.

Вищевикладене дає підстави для класифікації правових актів Страсбурзького суду за *ступенем їх імперативності (обов'язковості) для адресатів* на: а) акти Суду Ради Європи, що мають імперативний характер (ухвали про прийнятність скарги, постанови по суті справи); б) акти Суду Ради Європи, що носять консультативний характер (консультативні висновки, що надаються Страсбурзьким судом на виконання нормативних приписів факультативного протоколу № 16 до Конвенції).

Вважаємо, що одним із критеріїв для видової диференціації рішень Суду Ради Європи є їх ефективність. І хоча сам термін «ефективний» буквально тлумачиться в словнику «який приводить до потрібних результатів, наслідків, дає найбільший ефект»² та є більш вживаним в економіці, на наше переконання, він є доречним і при характеристиці дієвості деяких правових феноменів, серед яких і рішення ЄСПЛ.

З цього приводу доречною є думка В.В. Лазарева, який безпосередньо пов'язував ефективність правозастосовних актів із досягненням кі-

¹ Протокол № 16 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 2 жовтня 2013 року: ратифікований із заявою Законом України № 2156-VIII від 05.10.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002-13.

² Ефективний. *Словник UA. Портал української мови та культури*. URL: <https://www.slovnuk.ua>.

нцевого результату ухвалення таких актів, а саме: досягнення повної відповідності між вимогами здійснити або утриматися від здійснення певних вчинків і сумою фактично реалізованих дій¹.

Як зауважує Л.В. Пастухова, ефективність рішень Європейського суду з прав людини – це ступінь їх реального впливу на виконання державами – відповідачами зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї. Критеріями оцінки ефективності рішень Європейського суду з прав людини є їх безпосередні цілі:

1) відновлення порушених прав людини;

2) усунення перешкод на шляху реалізації людиною своїх прав. Показниками ефективності рішень ЄСПЛ є: а) рівень відновлення конкретними державами-відповідачами на основі рішень Суду порушених прав людини; б) певні зміни у динаміці встановлених Судом порушень конвенційних норм державами-відповідачами.

З погляду правника, перший показник у кількісному виразі можна отримати шляхом співвідношення між кількістю рішень Суду, на виконання яких держава-відповідач вжила правовідновлювальні заходи та кількістю всіх його рішень, ухвалених проти даної держави, які вона мала б виконати. Він є показником ефективності правовідновлювальної функції рішень Суду. Другий показник встановлюється вимірюванням коефіцієнту повторюваності всіх правопорушень або правопорушень одного виду через певні проміжки часу шляхом співвідношення між кількістю рішень Суду про встановлення порушень конвенційних норм і кількістю держав-порушниць даних норм. Він є показником ефективності превентивної функції рішень Суду².

Аналіз зазначеного дає підстави стверджувати, що ефективність акта правосуддя ЄСПЛ є нічим іншим, ніж зумовлене різноманітними об'єктивними та суб'єктивними чинниками співвідношення між фактичними результатами дії рішення Страсбурзького суду і тими цілями, для досягнення яких він ухвалювався. Разом з тим вважаємо, що, окрім запропонованих вище критеріїв, оцінка ефективності рішень ЄСПЛ має охоплювати і їх корисність та цінність як для конкретних адресатів, так і інших суб'єктів, що перебувають під юрисдикцією держави-відповідача, а також спричиненість реальних змін у різних сферах суспільного життя.

¹ Лазарев В.В. Правоприменительные акты и их эффективность в условиях развитого социалистического общества: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 1977. С. 5.

² Пастухова Л.В. Эффективность международно-правовых засобів забезпечення реалізації Конвенції про захист прав і основних свобод людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2003. С. 16-17.

Так, наприклад, за результатами аналізу першопричин невиконання рішень національних судів України, який проводився фахівцями Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова, констатовано, що невиконання рішень національних судів України – найбільш масштабна та серйозна проблема функціонування судової системи. Існування цієї проблеми було встановлено в пілотному рішенні ЄСПЛ «Юрій Миколайович Іванов проти України» (2009 р.).

Як зауважують експерти Центру Разумкова, незважаючи на вказане рішення та тривалий час, що минув після його ухвалення, в Україні досі відсутні відповідні механізми ефективного захисту зазначеного права. Таке зволікання та нескінченна кількість аналогічних скарг, поданих вже після пілотного рішення, змусили ЄСПЛ вжити кардинальних заходів, наслідком чого стало ухвалення рішення у справі «Бурмич та інші проти України» від 12 жовтня 2017 року¹.

Зазначене дозволяє стверджувати про відсутність реальних змін у сфері захисту прав людини в аспекті гарантування конвенційного права на справедливий суд, що відповідно вказує на низький рівень ефективності ухваленого ЄСПЛ пілотного рішення щодо України.

В той же час слід виокремлювати і ті рішення Суду Ради Європи, які мали достатньо високий ступінь ефективності для України.

Прикладом цього може слугувати постанова ЄСПЛ у справі «Олександр Волков проти України», в якому Суд не тільки вказав на необхідність якнайшвидшого поновлення заявника на посаді судді Верховного Суду України, але й зазначив, що констатовані ним порушення свідчать про наявність системної проблеми функціонування судової влади в Україні, зокрема судової дисципліни, в тому, що стосується незабезпечення її належного відділення від інших гілок влади, що, у свою чергу, не гарантує незалежності суддів і захисту від порушень і свавілля при застосуванні дисциплінарних заходів.

Запроваджені у 2010 році зміни до законодавства Європейський суд визнав такими, що не вирішують висвітлених у цьому рішенні недоліків. З огляду на це Страсбурзький суд наголосив, що Україна має негайно запровадити заходи загального характеру з реформування системи судової дисципліни. Ці заходи повинні включати внесення змін до законодавства з метою реформування інституційної побудови цієї системи та вироблення належних форм і принципів послідовного застосування

¹ Звіт за результатами аналізу першопричин невиконання рішень національних судів України / Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. Київ. Липень 2019. С. 8, 10.

національного законодавства у цій сфері¹.

На виконання зазначеного рішення Страсбурзького суду в частині вжиття заходів індивідуального характеру Верховна Рада України прийняла постанову від 25.12.2014 № 60-VIII «Про виконання рішення Європейського суду з прав людини у справі «Олександр Волков проти України», якою Український парламент скасував попередню постанову (у частині звільнення судді О. Волкова). Голова Верховного Суду України 02.02.2015 видав наказ про відновлення на посаді судді ВСУ О. Волкова, а 23 лютого 2015 року Пленум Верховного Суду України ухвалив рішення, яким суддя О. Волков введений до складу Судової палати ВСУ в адміністративних справах.

Подальшою реакцією держави на вказані у рішенні ЄСПЛ недоліки чинного законодавства вважаємо внесення парламентом України змін до розділів 8 та 12 Конституції України, що відбулися у зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02.06.2016 № 1401-VIII, а також ухвалення нових законів – «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII, «Про Конституційний Суд України» від 13.07.2017 № 2136-VIII.

Підтвердженням цьому є подання Комітету Верховної Ради України з питань правової політики та правосуддя від 30.05.2016 до проекту закону № 4734 (про судоустрій і статус суддів), в якому Комітет звертає увагу на те, що природа суддівської влади, статусу суддів, вимагає чіткого дотримання конституційних принципів та міжнародних стандартів забезпечення незалежності суддів, врахування рекомендацій відповідних органів Ради Європи (в тому числі ЄСПЛ – авт. Завгородній В.А.) та висновків Венеціанської комісії, а також правових позицій Конституційного Суду України з питань функціонування судової влади в Україні².

Отже, зважаючи на багатоаспектний вплив рішень ЄСПЛ на національну праву систему, критерієм їх *ефективності* є реальні зміни, що відбуваються в різних сферах суспільного життя і торкаються, передусім, стану правової захищеності особистості. З огляду на цю підставу пропонуємо розрізняти: а) рішення Страсбурзького суду, що мають достатньо високий ступінь ефективності (показником відповідного ступеня є реальні зміни в суспільному житті); б) рішення Страсбурзького суду, що мають низький рівень ефективності (держава не вживає належних

¹ Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Олександр Волков проти України» від 09 січня 2013 року (Заява № 21722/11). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_947.

² Проект Закону про судоустрій і статус суддів. Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59259.

заходів, відповідно не відбуваються реальні зміни у житті суспільства).

Виходячи зі змісту положень ст. 32 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Юрисдикція Суду), окрім повноважень щодо застосування конвенційних норм, юрисдикція Європейського суду з прав людини поширюється і на всі питання тлумачення Конвенції та протоколів до неї. А отже, за логікою побудови цієї статті Страсбурзьким судом мають ухвалюватися як правозастосовні, так і правоінтерпретаційні судові акти.

Попередньо отримані результати дослідження (підрозділ 3.1) дозволяють дійти висновку, що до типових правозастосовних актів ЄСПЛ слід віднести: рішення про прийнятність скарги; рішення про вилучення заяв з реєстру справ відповідно до статті 39 Конвенції (досягнення дружнього врегулювання), рішення про поновлення заяви в реєстрі справ та деякі інші рішення.

На правозастосовний характер зазначених рішень Страсбурзького суду вказують такі їх характерні риси: а) ухвалюються у зв'язку з розглядом конкретної скарги на порушення конвенційних норм; б) стосуються лише конкретного скаржника; в) породжують юридичні наслідки; г) за своєю структурою включають вступну, описово-мотиваційну та резолютивну частини.

Аналіз усіх можливих результатів волевиявлення Суду Ради Європи дає підстави стверджувати, що інтерпретаційними судовими актами є консультативні висновки ЄСПЛ (*advisory opinions*), що надаються Страсбурзьким судом у таких випадках:

1) на запит Комітету Міністрів з правових питань, які стосуються тлумачення Конвенції та протоколів до неї (ст. 47 Конвенції);

2) за запитом Вищих судових установ Високої Договірної Сторони, з принципів питань, які стосуються тлумачення або застосування прав і свобод, визначених Конвенцією (протокол № 16 до Конвенції), а також рішення ЄСПЛ (*judgments*), в яких інтерпретуються правоположення раніше ухвалених постанов Страсбурзького Суду на виконання правила 79 Регламенту Суду Ради Європи.

Порівняльне дослідження вказаних правових актів Страсбурзького Суду дозволило виокремити такі їх схожі риси: є класичними актами тлумачення; ухвалюються лише на запит уповноважених суб'єктів; обов'язковою вимогою до них є вмотивованість; мають рекомендаційний характер для своїх адресатів.

Із зазначеного випливає, що однією з підстав для класифікації рішень Суду Ради Європи є *предмет здійснюваного ЄСПЛ тлумачення*, яка дозволяє виокремити:

а) рішення ЄСПЛ, в яких інтерпретуються норми Конвенції (до таких рішень, щоправда, слід віднести не тільки консультативні висновки, що надаються Страсбурзьким Судом за запитом вищих судових інстанцій держав-учасниць Конвенції або органів Ради Європи, але й рішення ЄСПЛ про прийнятність скарги та остаточні рішення по суті справи, що за своєю юридичною природою хоча й не є класичними правоінтерпретаційними актами, однак при ухваленні яких ЄСПЛ також здійснює тлумачення конвенційних норм);

б) рішення ЄСПЛ, в яких інтерпретуються правоположення раніше ухвалених постанов Страсбурзького Суду (консультативні висновки, що надаються на вимогу однієї зі сторін провадження).

Водночас варто наголосити, що, незважаючи на важливість попередньо виокремлених рішень ЄСПЛ правозастосовного та правотлумачного характеру, ключовими серед усіх актів Суду Ради Європи залишаються рішення, що ухвалюються Страсбурзьким судом по суті справи (постанови). Природа таких актів є складною, зважаючи на те, що вони мають властивості як правоінтерпретаційних, так і правозастосовних актів з переважанням властивостей останнього.

Вищезазначене дозволяє диференціювати правові акти Суду Ради Європи *залежно від їх юридичних властивостей* на: 1) рішення ЄСПЛ, що мають властивості правозастосовного акта; 2) рішення ЄСПЛ, що мають властивості правоінтерпретаційного акта; 3) рішення, що мають дуальну (складну) юридичну природу, тобто мають властивості як правозастосовного, так і правоінтерпретаційного актів.

Однією з важливих юридичних властивостей будь-якого судового рішення вважаємо можливість його перегляду або оскарження до вищестоящего органу судової влади чи до вищої інстанції в структурі цього ж органу. Зважаючи на це, актуальним видається питання щодо остаточності ухвалених ЄСПЛ рішень.

Як зазначив сам Європейський Суд у справі «Bellet v. France», стаття 6 § 1 Конвенції містить гарантії справедливого судочинства, одним з аспектів яких є доступ до суду. Для того щоб доступ був ефективним, особа повинна мати чітку практичну можливість оскаржити дії, які становлять втручання в її права¹.

Варто зауважити, що в юридичній літературі стосовно рішень ЄСПЛ одночасно вживаються два різні терміни, а саме: «оскарження

¹ Право на справедливий суд: практика Європейського суду з прав людини щодо України. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_7474 (European court of human rights judgment in the case of «Bellet v. France» 4 December 1995 (Application no. 23805/94). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57952>).

рішення ЄСПЛ» та «клопотання про перегляд рішення ЄСПЛ», що потребує свого сутнісного осмислення.

З цього приводу доречною видається думка Є. Морозова, що поняття «перегляд судового рішення» суттєво відрізняється від «оскарження», оскільки перше включає в себе весь спектр процесуальних засобів та важелів, яким наділений заявник, а оскарження полягає лише в вираженні незгоди з тим чи іншим рішенням, що оскаржується, а отже поняття «перегляд судового рішення» є значно ширшим ніж «оскарження судового рішення» в розумінні процесуального законодавства¹.

Принагідно слід зазначити, що терміну «оскарження» достатньо багато уваги приділено у Великому енциклопедичному юридичному словнику, щоправда слід наголосити на багатоаспектності підходів до його розуміння:

1) звернення зі скаргою до державних органів і органів об'єднань громадян з приводу незаконності чи необґрунтованості рішень і дій службових осіб (Ю.С. Шемшученко – *оскарження*);

2) процесуальна гарантія, що забезпечує законність і обґрунтованість рішень та ухвал суду першої інстанції; захист прав, свобод та інтересів громадян, які брали участь у справі, а також публічних інтересів; однакове застосування судами норм матеріального та процесуального права (М.Й. Штефан, Г.П. Тимченко – *оскарження апеляційне в цивільному судочинстві*);

3) конституційне право особи на захист її порушеного права, свободи або інтересу у сфері публічно-правових відносин (В.І. Шишкін – *оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень*);

4) одна з форм оскарження судових вироків, ухвал і постанов місцевих судів, які ще не набули законної сили (В.П. Шибіко – *оскарження апеляційне у кримінальному процесі*);

5) інститут кримінально-процесуального права, спрямований на забезпечення законності при провадженні кримінальної справи на досудових стадіях (М.І. Сірий – *оскарження дій слідчого і прокурора*)².

Екстраполяція зазначених підходів правників дозволяє розглядати оскарження рішень ЄСПЛ у таких значеннях: а) звернення однієї зі сторін справи до Великої палати Суду Ради Європи з підстав наявності

¹ Морозов Є. Відмінність поняття «перегляд судового рішення» від «оскарження» в розумінні процесуального закону та практики Європейського суду з прав людини. Забезпечення державою права на перегляд судових рішень. URL: <https://blog.liga.net/user/emorozov/article/21926>.

² Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка»», 2007. С. 578-580.

сумнівів щодо обґрунтованості рішень палат Суду; б) гарантія учасників процесу, що є запобіжником ухвалення необґрунтованого, неправомірного чи свавільного рішення з боку органів ЄСПЛ, які наділені таким повноваженням; в) право скаржника вимагати захист його порушеного права найбільш авторитетним органом ЄСПЛ, яким є Велика палата; г) інститут міжнародного права, що включає сукупність правових норм матеріального та процесуального характеру, за допомогою яких реалізується право особи на оскарження попередньо ухваленого рішення Страсбурзьким судом.

Загалом не заперечуючи існування такої юридичної конструкції, як «оскарження рішень ЄСПЛ» в одному із запропонованих значень, варто зауважити, що в положеннях Конвенції та Регламенту ЄСПЛ така категорія не вживається.

Натомість в цих документах передбачені процедури ініціювання передачі справи на новий розгляд Великій палаті Страсбурзького суду та перегляд судового рішення тією ж палатою Суду у зв'язку з нововиявленими фактами.

Так, у статті 43 Конвенції йдеться, що упродовж трьох місяців від дати ухвалення рішення палатою будь-яка сторона у справі може, у виняткових випадках, звернутися з клопотанням про передання справи на розгляд Великої палати. Колегія у складі п'яти суддів Великої палати приймає таке клопотання, якщо справа порушує серйозне питання щодо тлумачення або застосування Конвенції чи протоколів до неї або важливе питання загального значення¹.

Відповідно до правила 80 Регламенту ЄСПЛ передбачається, що будь-яка сторона в разі виявлення факту, який за своїм характером міг би мати вирішальне значення і який у той час, коли проголошувалося судове рішення, був невідомий Суду і підставно не міг бути відомий цій стороні, може впродовж шестимісячного строку після того, як ця сторона дізналася про такий факт, звернутися до Суду з клопотанням переглянути це рішення. Попередній склад палати з власної ініціативи може прийняти рішення відхилити клопотання, мотивуючи це тим, що немає підстав для розгляду².

Аналіз зазначених положень дає підстави для таких умовиводів:

1) ініціювання нового розгляду справи є скоріше можливістю перегляду справи, а не оскарження раніше ухваленого рішення з підстав про

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

² Регламент Європейського Суду з прав людини від 04.11.1998 / Рада Європи. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/980_067.

які йшлося попередньо (необґрунтованість, свавільність, упередженість тощо);

2) відповідні суб'єкти, хоча й наділені правом ініціювання перегляду справи, проте фактично мають переконати Суд в дійсній необхідності такого перегляду обґрунтовуючи серйозність питання, що порушується перед Великою палатою або значущість фактів, які можуть вплинути на результати попереднього волевиявлення палати Суду Ради Європи;

3) важливим для реалізації права на перегляд рішень ЄСПЛ є дотримання визначених документами Ради Європи строків (три та шість місяців відповідно).

Разом з тим слід звернути увагу на деякі положення Конвенції, які чітко вказують на остаточність деяких рішень ЄСПЛ, а отже неможливість їх перегляду за жодних обставин.

Як зазначається у Вільній енциклопедії «Вікіпедії», засада судочинства «*res judicata*» визнана на міжнародному рівні та закріплена низкою актів міжнародного права. Зокрема, у ч. 1 ст. 44 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. зазначено, що рішення Великої Палати є остаточним. *Res judicata* (лат.) – це правова доктрина, що походить із римського права і означає остаточність рішення суду, яке набрало законної сили. *Res judicata* («вирішена справа») – це скорочення від фрази «*res judicata pro veritate habetur!*» (лат. – «судове рішення визнається за істину»), що означає незмінність рішення і передусім необхідність безпосереднього забезпечення його виконання¹.

Такими незмінюваними та істинними рішеннями ЄСПЛ відповідно до положень Конвенції є: а) рішення судді, який засідає одноособово щодо неприйнятності заяви або вилучення її з реєстру справ заяву, якщо таке рішення може бути прийняте без додаткового вивчення (ст. 27 Конвенції); б) рішення комітетів стосовно заяви щодо її неприйнятності або вилучення з реєстру справ, якщо таке рішення може бути прийняте без додаткового вивчення; або прийнятності заяви і одночасним постановленням рішення по суті, якщо покладене в основу справи питання щодо тлумачення або застосування Конвенції чи протоколів до неї є предметом усталеної практики Суду (ст. 28 Конвенції); в) рішення палати Суду якщо сторони заявляють, що вони не звертатимуться з клопотанням про передання справи на розгляд Великої палати; або через три місяці від дати постановлення рішення, якщо клопотання про передання справи на розгляд Великої палати не було заявлено; або якщо колегія Великої палати відхиляє клопотання про передання справи на розгляд

¹ *Res judicata*. Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Res_judicata.

Великої палати згідно зі статтею 43 (ст. 44 Конвенції); г) рішення Великої палати (ст. 44 Конвенції)¹.

Таким чином, з огляду на *потенційну можливість перегляду рішень*, що ухвалюються ЄСПЛ по суті справи, з ініціативи сторін процесу, результати волевиявлення Суду Ради Європи можуть бути диференційовані на: а) рішення ЄСПЛ, що можуть бути переглянуті; б) рішення, що не можуть бути переглянуті у зв'язку з набуттям властивості остаточності.

Одним із найбільш актуальних питань, яке останніми роками турбує українське суспільство, є виконання рішень Суду Ради Європи нашою державою, що поряд з системними проблемами виконання рішень національних судів займає чільне місце. Підтвердженням цьому слугують як проведені форуми з виконання рішень національних судів в Україні (23.11.2018; 01.10.2019 м. Київ), на яких передусім обговорювався стан виконання Україною рішень Європейського суду з прав людини в групі справ «Юрій Миколайович Іванов проти України» та «Бурмич та інші проти України», форуми з практики Європейського суду з прав людини, що традиційно з 2012 року проводяться на базі Львівського національного університету ім. І. Франка, так і щорічні звіти Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ.

Як наголошує І. Ліщина, виконання будь-якого рішення Європейського суду з прав людини має два основних аспекти: це вжиття заходів індивідуального характеру та заходів загального характеру. Щодо заходів індивідуального характеру, тут є три головних елементи: це, по-перше, сплата відповідної сатисфакції, призначеної ЄСПЛ; по-друге, якщо справа стосується невиконання національного рішення, а у нас близько 80% справ стосуються саме невиконання національного судового рішення, то Європейським судом прямо в своєму рішенні зазначає, що «для виконання рішення Європейського суду необхідно виконати рішення національного суду», тобто другим елементом можемо визначити виконання рішення національного суду; третій елемент – це ті випадки, коли справа стосується неефективного розслідування, наприклад, порушень статті 3 (свобода від катувань) або статті 2 (право на життя), то держава має провести відповідне ефективне розслідування щодо цих обставин.

Що стосується сплати відповідної сатисфакції, призначеної судом,

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

в нас з цього приводу наразі проблем немає¹.

Разом з тим Уповноважений у справах ЄСПЛ зауважив, що, «на жаль, в нас є проблеми і з виконанням загальних заходів. Кожне міністерство відповідає за виконання заходів загального характеру за своїми напрямками, тобто якщо питання стосується закладів охорони здоров'я – це має бути міністерство охорони здоров'я, а не міністерство юстиції, яке нав'язує якимсь своїм рішенням для міністерства охорони здоров'я. Звісно, це так не працює. І тому ми зараз намагаємося створити таку робочу групу, яка почне з найбільш проблемної справи – це «Іванов та інші проти України», що стосується невиконання судових рішень».

Наразі один з елементів більш загальної проблеми – це проблема, пов'язана з пенітенціарною системою України. Розробляється стратегія з реформування, яка буде включати дуже значну кількість наказів Мініюсту, проекти постанов кабміну, проекти законів, які стосуватимуться саме умов тримання, і один із елементів – це коли і як особу можна тримати в наручниках»².

Проте слід констатувати, що до цього часу з боку держави не вжито належних заходів загального характеру задля усунення зазначених системно-структурних проблем.

Так, наприклад, на виконання рішення ЄСПЛ у справі «Охріменко проти України» (набуло властивості остаточного 15.01.2010), в якій Страсбурзький суд наголосив, що застосування до заявника наручників з міркувань безпеки не могло бути виправданням, і, враховуючи поганий стан його здоров'я, таке поводження слід розглядати як нелюдське і таке, що принижує гідність. Таким чином, статтю 3 Конвенції було порушено³. Натомість наказом Міністерства юстиції України досі не затверджений Порядок тримання та охорони осіб, взятих під варту, засуджених до арешту, позбавлення волі на певний строк та довічного позбавлення волі в закладах охорони здоров'я.

Більше того, з погляду громадських експертів, затвердження вищезазначеного порядку буде недостатньо для повного виконання рішення ЄСПЛ «Охріменко проти України». Даний захід не зможе запобігти подальшим зверненням громадян України до Європейського суду, тому що Порядок регулює правила застосування наручників до осіб лише у закладах охорони здоров'я. І не дивлячись на те, що справа «Охріменко

¹ Правова абетка: виконання рішень ЄСПЛ в Україні. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/pravova-abetka-vykonannya-rishen-espl-v-ukrajini>.

² Там само.

³ Рішення Європейського суду з прав людини по справі «Охріменко проти України» від 15.10.2009 (Заява № 53896/07). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_524.

проти України» стосується саме закладу охорони здоров'я, такі порушення можуть мати місце і в інших місцях. Основним фактором, який необхідно враховувати при застосуванні наручників до особи з боку агентів держави, є мета, яку переслідує державний агент. І якщо мета не відповідає застосовуваному заходу, його не можна застосовувати. Саме такий принцип має бути покладений в основу Порядку про затвердження правил застосування наручників. Також мають проводитись освітні заходи для працівників правоохоронних органів та установ Державної пенітенціарної служби України щодо правил застосування наручників до осіб¹.

Зазначене дозволяє стверджувати, що держава виконала зазначене та інші подібні постанови Суду Ради Європи лише в частині виплати справедливої сатисфакції, а отже частково.

Зауважимо, що в аспекті питання, яке розглядається нами, фундаментальною та загально значимою вважаємо правову позицію Міжамериканського суду з прав людини, який у рішенні «Velasquez Rodriguez v. Honduras» визначив такі мінімальні зобов'язання держав-учасниць Конвенції:

- 1) поважати права та свободи людини, визначені Конвенцією;
- 2) забезпечувати вільне і повне здійснення прав, визнаних Конвенцією для кожної особи, що перебуває під юрисдикцією держави;
- 3) запобігати порушенням конвенційних прав людини;
- 4) ефективно розслідувати факти порушення прав людини;
- 5) притягувати винних до відповідальності за будь-яке порушення прав, гарантованих Конвенцією;
- 6) відновлювати порушене право;
- 7) виплачувати обґрунтовану компенсацію за збитки, що настали внаслідок порушення прав людини (пп. 165-166 рішення)².

На переконання деяких дослідників правосуддя перехідного періоду, суть зазначеного рішення Міжамериканського суду з прав людини була явно підтверджена подальшими рішеннями цього ж міжнародного суду і неявно підтверджена і схвалена судовою практикою Європейського суду з прав людини, а також рішеннями договірних органів ООН, таких як Комітет з прав людини³.

¹ Проблема: свавільне втручання державних агентів у право власності. <https://precedent.in.ua/2016/09/02/problema-svavilne-vtruchannya-derzhavnyh-agentiv-u-pravo-vlasnosti>

² Inter-American Court of Human Rights Judgment in the case of «Velásquez-Rodríguez v. Honduras» July 29, 1988. URL: http://www.corteidh.or.cr/docs/articulos/seriec_04g.pdf.

³ Что такое правосудие переходного периода? URL: <http://khpg.org/index.php?id139463>.

Так, наприклад, ЄСПЛ у рішенні по справі «Abdülşamet Yaman v. Turkey» підкреслює, що коли представник державної влади обвинувачується в злочинах, які порушують ст. 3 Конвенції, будь-яке кримінальне провадження чи винесення вироку в цьому відношенні не мають припинятися через строки давності, амністія ж або помилування неприпустимі щодо цих осіб¹. Із зазначеного випливає, що Страсбурзький суд наголошує на невідворотності притягнення до відповідальності винних службових та посадових осіб за порушення конвенційних норм, які стосуються форм жорстокого поводження з людиною.

Відповідно у справі «Ayder and Others v. Turkey» Європейський суд з прав людини вказав, що відповідальність держави має абсолютний характер і об'єктивну природу, основу на теорії соціального ризику (social risk). Таким чином, держава може бути притягнута до відповідальності з метою компенсації шкоди тим, хто постраждав від дій невстановлених осіб або терористів, коли держава визнає свою нездатність підтримувати громадський порядок і безпеку або захищати життя людей і власність (п. 70). При цьому, на думку Страсбурзького суду, відсутність об'єктивного і незалежного розслідування випадку заподіяння шкоди є самостійною підставою відповідальності держави за дії своїх органів та їхніх посадових осіб².

Слід зазначити, що в Україні досі не напрацьовано усталену юридичну практику як щодо притягнення осіб, які наділені державно-владними повноваженнями, до юридичної відповідальності за порушення норм конвенції, так і проведення об'єктивного, незалежного та ефективного розслідування фактів порушення конвенційних норм, що констатовані ЄСПЛ.

На підтвердження цього судження слід згадати такі загальновідомі справи Страсбурзького суду, як «Гонгадзе проти України», в якій Судом Ради Європи ще у 2005 році констатовано нездатність державних органів захистити життя чоловіка заявниці та провести ефективне розслідування факту його смерті, що порушує статті 2, 3 та 13 Конвенції³, чи справу «Каверзін проти України», в якій ЄСПЛ наголосив, що питання, порушені заявником (ненадання адекватної медичної допомоги у закладах пенітенціарної системи України), мають системний характер, про що вже наголошувалося у попередніх рішеннях ЄСПЛ «Мельник проти

¹ European court of human rights judgment in the case of «Abdülşamet Yaman v. Turkey» 2 November 2004. (Applic. no. 32446/96). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-67228>.

² European court of human rights judgment in the case of «Ayder and others v. Turkey» 8 January 2004 (Application no. 23656/94). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-61560>.

³ Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Гонгадзе проти України» від 08 листопада 2005 (Заява № 34056/02). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show980_420.

України», «Коктиш проти України», «Похлебін проти України», «Логвиненко проти України»¹.

Першим і мабуть єдиним сьогодні в Україні прецедентом відповідальності судді на підставі рішення ЄСПЛ є звільнення судді Печерського районного суду м. Києва Р.В. Кіреєва за порушення присяги, в обґрунтування якого покладено рішення ЄСПЛ у справі «Ю. Тимошенко проти України», де Страсбурзький суд встановив порушення Україною своїх зобов'язань за ст. 5 ЄКПЛ, визнавши, що тримання під вартою Ю. Тимошенко було свавільним, а обрання запобіжного заходу суддею Р.В. Кіреєвим було вчинено без наявного ризику переховування експрем'єри від правосуддя, перешкоджання нею встановлення істини по справі та продовження злочинної діяльності. У січні 2016 р. Президентом України за поданням Верховної Ради України від 5 листопада 2015 р. звільнено Р. Кіреєва із займаної ним посади у зв'язку з порушенням присяги судді².

Як наголошує керівник відділу департаменту Ради Європи з питань виконання рішень ЄСПЛ Павло Пушкар, щоб зрозуміти контекст стосовно України, то станом на кінець жовтня 2019 року на виконанні державою знаходиться 566 рішень Європейського суду з прав людини. Загалом щодо України було постановлено 1 516 рішень ЄСПЛ, з моменту визнання юрисдикції Суду. Основними проблемами щодо виконання рішень ЄСПЛ, які перебувають на контролі Комітету міністрів РЄ, є системно-структурні проблеми невідповідності функціонування правової системи України вимогам Європейської конвенції з прав людини. Таких рішень, за кількістю, в процедурі посиленого нагляду щодо України найбільше, і такі рішення генерують подібні повторювані порушення прав людини. Серед цих повторюваних невирішених проблем найбільші стосуються діяльності судової системи, невиконання судових рішень проти держави, надмірної тривалості судових та слідчих проваджень, проблем незалежності судової влади (системи дисциплінарної відповідальності та кар'єр суддів), а також проблем резонансного характеру, таких як скасування мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення. Окрім цього, за його словами, залишаються проблемними і питання розслідування катувань, а також проблеми законності та

¹ Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Каверзін проти України» від 15 травня 2012 (заява № 23893/03). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_851.

² Про звільнення суддів: Указ Президента України від 18 січня 2016 року № 10/2016. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/102016-19725>.

тривалості досудового перебування під вартою¹.

Аналіз зазначеного дає підстави стверджувати, що у питанні визначення повноти виконання державою-відповідачем рішень ЄСПЛ, які ухвалені по суті справи та набули статусу остаточного, ключову роль відіграє Комітет Міністрів Ради Європи, що наділений контрольними повноваженнями.

Так, завдяки судовій реформі та індивідуальним заходам, що вжила наша держава у 2018 році, Комітет міністрів Ради Європи закрит нагляд за виконанням 318 справ ЄСПЛ щодо України. Водночас Україна все ще залишається на другому місці у списку держав, щодо яких виконання рішень ЄСПЛ знаходиться під посиленням контролем Комітету міністрів².

Принагідно зазначити, що згідно з Регламентом Комітету міністрів Ради Європи про порядок контролю за виконанням постанов Європейського суду з прав людини і умов мирових угод від 10 травня 2006 року останній, здійснюючи контроль за виконанням постанови Високою Договірною Стороною відповідно до п. 2 ст. 46 Конвенції, розглядає такі питання: 1) чи була виплачена сума справедливої сатисфакції, присуджена Страсбурзьким судом, що включає у відповідних випадках грошову суму, рівну відсотковій ставці, нарахованій за прострочення платежу, і 2) при необхідності, з урахуванням свободи розсуду Високої Договірної Сторони у виборі засобів, необхідних для виконання рішення Суду: чи були вжиті заходи індивідуального характеру з метою припинення порушення прав людини і для того, щоб потерпіла сторона була, наскільки це можливо, відновлена в те становище, в якому вона була до того, як відбулося порушення Конвенції; чи були вжиті заходи загального характеру з метою попередження нових порушень прав людини, схожих з порушенням (порушеннями), встановленим у справі, або з метою припинення триваючого порушення прав людини.

Розглядаючи стан виконання рішень державою-відповідачем, КМРС, відповідно до положень вищезгаданого Регламенту, уповноважений ухвалювати одне із таких рішень: 1) проміжні резолюції, зокрема, з метою подання інформації про хід такого виконання або, у відповідних випадках, вираження стурбованості й/або висловлення пропозицій щодо такого виконання (правило 16 Регламенту); 2) остаточні резо-

¹ У Раді Європи на контролі 556 рішень ЄСПЛ щодо України. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2803233-u-radi-evropi-na-kontroli-566-risen-espl-sodo-ukraini.html>.

² Завдяки судовій реформі та індивідуальним заходам у 2018 році Комітет міністрів Ради Європи закрит нагляд за виконанням 318 справ ЄСПЛ щодо України. Прес-центр судової влади України. URL: <https://court.gov.ua/press/news/684534>.

люції, встановивши, що заінтересована Висока Договірна Сторона вжила всіх необхідних заходів для виконання рішення Суду або що умови мирової угоди виконані (правило 17 Регламенту)¹.

З вищенаведеного витікає, що лише після ухвалення Комітетом Міністрів Ради Європи остаточної резолюції є підстави стверджувати про повне виконання державою-відповідачем постанови ЄСПЛ як в резолютивній, так і мотивувальній його частині, тобто вжиття нею всіх належних заходів індивідуального та загального характеру, які впливають з правового акта Страсбурзького Суду.

Виходячи зі звітів Ради Європи та Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ, найбільш критичними з точки зору виконуваності є ті рішення ЄСПЛ, які віднесені до категорії не виконаних державою-відповідачем. Такими рішеннями Суду Ради Європи щодо України наразі є як рішення у справі «Ю.М. Іванов проти України», що ухвалене за пілотною процедурою, так і ті, що фігурують у проміжних резолюціях КМРЄ, як правило з причин неусунення Україною системних проблем, на яких наголошує ЄСПЛ у так званих квазіпілотних рішеннях.

Зазначене дозволяє класифікувати постанови Суду Ради Європи *залежно від фактичного стану їх виконання державою-відповідачем* на: а) постанови, що виконані в повному обсязі; б) постанови, що виконані частково; в) постанови, що не виконуються державою-відповідачем.

Підсумовуючи, доходимо висновку, що існуюча в сучасній юридичній науці класифікація правових актів Страсбурзького Суду Ради Європи є неповною і, на нашу думку, має бути збагачена такими підходами: за ступенем їх імперативності (обов'язковості) для адресатів; залежно від їх ролі у процесі здійснюваного ЄСПЛ судочинства; за юридичною формою результату волевиявлення ЄСПЛ (назвою юридичного документа); залежно від того, у межах якої процедури ухвалено рішення Страсбурзьким судом; за предметом здійснюваного ЄСПЛ тлумачення; за способом ухвалення Судом Ради Європи рішення; з огляду на потенційну можливість перегляду постанов ЄСПЛ з ініціативи сторін процесу; залежно від фактичного стану виконання постанов ЄСПЛ державою-відповідачем; залежно від юридичних властивостей правового акта Страсбурзького суду; залежно від особливостей внутрішньої форми рішення ЄСПЛ; за ступенем ефективності актів ЄСПЛ; з огляду на вплив рішень Суду Ради Європи на подальшу юридичну діяльність самого ЄСПЛ та діяльність юрисдикційних органів держав-учасниць Конвенції.

¹ Регламент Комитета министров Совета Европы о порядке контроля за исполнением постановлений Европейского суда по правам человека и условий мировых соглашений от 10 мая 2006 года. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b09?lang=uk.

3.3. Функції постанов Суду Ради Європи

Характеристика рішень Суду Ради Європи як правового феномену вимагає розгляду питання щодо спрямованості їх впливу на поведінку учасників суспільного життя, що в сучасній правничій науці або ж носить дискусійний характер, або ж залишається поза увагою дослідників.

Принагідно слід зазначити, що функції будь-якого явища правової дійсності відбивають його соціальну необхідність і призначення, а також те, наскільки його якісні характеристики достатні для використання суспільством та здійснюють позитивну дію на процеси, що його оточують. Тому дослідження функцій постанов ЄСПЛ як складного та багатоаспектного явища правової дійсності, що заслужено в доктрині права визнані ефективним засобом вирішення багатьох соціальних і юридичних завдань, є важливим в аспекті визначення ролі актів Страсбурзького суду в правовому регулюванні та процесі реформування національної правової системи.

Ураховуючи складну юридичну природу постанов ЄСПЛ як рішень, що ухвалюються ним по суті справи, вихідними категоріями для розуміння поняття «функції постанов ЄСПЛ» вважаємо «функції правових актів», «функції правозастосовних актів», «функції актів тлумачення норм права», «функції рішень суду». Огляд наукових джерел з цієї тематики свідчить про різні погляди правників щодо розуміння сутності зазначених правових явищ.

Термін «функція», як стверджують О.В. Зайчук та Н.М. Оніщенко, є досить багатограним, він придатний для характеристики будь-яких динамічних структур. Це зумовлено специфікою пізнавальних завдань тих наук, у яких його використовують (математика, біологія, соціологія, юриспруденція). Однак у більшості випадків з функцією пов'язують спрямований вплив системи (структури, цілого) на конкретні сторони зовнішнього середовища¹.

З погляду Є.В. Бурлай, функція – це спосіб, прояв активного й ефективного існування елемента системи, в результаті якого інші елементи і система в цілому набувають необхідних якостей та дістають змогу нормально (оптимально) існувати і функціонувати (стверджуватися, розвиватися, нарощувати зовнішню експансію, виконувати власні специфічні

¹ Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2006. С. 316.

функції тощо). Функціональність права вчений вбачає в його ефекті¹.

Разом з тим вченими наголошується на необхідності поділу функцій права на соціальні (напрямки взаємодії права та інших соціальних явищ як єдності форми і змісту – ідеологічна, економічна, політична функція та ін.) та спеціально-юридичні (напрямки власне правового впливу на суспільні відносини – регулятивна та охоронна функції)².

У філософських виданнях під функціями предметів, речовин або явищ пропонується розуміти форми їх впливу на інші предмети, речовини чи явища. Як наголошує В.П. Тугаринов, функціональний підхід полягає в тому, що дослідник відволікається від конкретного носія досліджуваних функцій, від їх субстрату, щоб вивчити ці функції як такі³. Відповідно у філософському словнику термін «функція» визначено як зовнішній вияв властивостей будь-якого об'єкта в конкретній системі відносин⁴.

У свою чергу, в тлумачних словниках як української, так і російської мов слово «функція» трактується таким чином: а) явище, яке залежить від іншого явища, є формою його виявлення і змінюється відповідно до його змін; б) роль, значення, призначення чого-небудь⁵⁶.

Екстраполяція вищезазначеного на предмет нашого дослідження дозволяє сформулювати гіпотезу про те, що функції рішень ЄСПЛ як юридичного явища можуть бути розглянуті в одному з таких значень: 1) ефективність рішень Страсбурзького суду для національних правопорядків держав-учасниць Конвенції; 2) форми впливу рішень ЄСПЛ на національну юридичну діяльність; 3) напрями правового впливу рішень Суду Ради Європи на свідомість та поведінку праводієздатних суб'єктів; 4) напрями взаємодії рішень ЄСПЛ з правовими актами суб'єктів, наділених державно-владними повноваженнями; 5) форми зовнішнього вираження юрисдикційних повноважень ЄСПЛ, що визначені конвенцій-

¹ Бурлай Є.В. Функції права. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Харків: Право, 2016. Т. 3 Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. С. 825.

² Загальна теорія держави і права: навч. посібник / за ред. В.В. Копейчикова. Київ: Юрінком Інтер, 1998. С. 110-111.

³ Тугаринов В.П. *Философия сознания (современные вопросы)*. Москва: Мысль, 1971. С. 171.

⁴ *Философский словарь* / под ред. И.Т. Фролова. 5-е изд. Москва: Политиздат, 1986. С. 504-505.

⁵ Функція. *Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970-1980)*. URL: <http://sum.in.ua/s/funkcija>.

⁶ Ушаков Д.Н. *Большой толковый словарь современного русского языка*. Москва: Альфа-Принт, 2005. VIII, С.1142.

ними нормами; б) роль і значення результатів волевиявлення Страсбурзького суду для суб'єктів правовідносин.

Вважаємо, що для віднайдення найбільш прийняттого із вищенаведених підходів до розуміння досліджуваного терміно-поняття, слід здійснити методологічний аналіз різних інтерпретацій феномену функцій правових актів та його різновидів.

Як наголошує Т.В. Кивленок, функція притаманна кожному правовому акту, оскільки правовий акт являє собою волевиявлення, обов'язкове для виконання юридичними і фізичними особами, яким вони адресовані. Функції правових актів, як стверджує дослідник, впливають з їх природи і направлені на забезпечення визначеної для них ролі¹.

В аспекті розуміння поняття «функції правових актів» найбільш значущими для сучасної юридичної доктрини вважаються теоретичні положення, сформульовані С.С. Алексєєвим. З погляду вченого, в особливостях правового акта як зовнішньої форми проявляються такі його власні функції: 1) правові акти, покликані забезпечити повне і точне вираження вміщеної в них волі; 2) вони є однією з необхідних умов правового регулювання – доведення волі держави, організацій, громадян до відома усіх, кого вона стосується; 3) правові акти – один із найважливіших засобів і джерел правової пропаганди та правового виховання².

Поділяючи наведений підхід, П.А. Корольков доходить висновку, що в рамках національної правової системи постанови ЄСПЛ виконують дві основні функції. Перша пов'язана з розглядом компетентними органами відповідної правової позиції, що закріплена в постанові ЄСПЛ. Друга функція пов'язана з розглядом постанов Страсбурзького суду як юридичного факту, що є підставою для виникнення, зміни чи припинення матеріальних або процесуальних відносин³.

На функції рішення суду як процесуального юридичного факту наголошує і О.Г. Братель. З погляду дослідника, рішення суду дійсно відіграє роль юридичного факту (як процесуального, так і матеріально-правового характеру), що виступає як завершальний елемент юридично-фактичного складу в механізмі правового регулювання суспільних відносин та призводить не лише до відповідних матеріально-правових нас-

¹ Кивленок Т.В. Функции атипичных правовых актов. URL: <https://wiselawyer.ru/poleznoe/35380-funkcii-atipichnykh-pravovykh-aktov>.

² Алексеев С.С. Общая теория права. Том II. Москва: Юридическая литература, 1982. С. 195-196.

³ Корольков П.А. Влияние практики Европейского суда по правам человека в сфере толкования и применения конвенционных уголовно-процессуальных норм на развитие международного права и российского законодательства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.10. Москва, 2011. С. 8.

лідків, але й виконує цілий ряд функцій процесуального характеру. Для ухваленого судом рішення, на переконання правника, можуть бути притаманні такі функції – процесоутворююча, процесоприпиняюча, прецедентоформуюча¹.

Аналіз зазначеного дає підстави стверджувати, що правниками фактично наголошується на тому, що правовому акту (в тому числі рішенню суду) одночасно приналежні функції джерела права, юридичного факту, а також джерела правового виховання й засобу впливу на свідомість людей. Однак, зважаючи на обраний нами підхід до розуміння рішень ЄСПЛ як юридичних документів, їх розгляд у якості юридичних фактів вважаємо неприйнятним. На наше переконання, самі по собі рішення як національних судів, так і Суду Ради Європи не є юридичними фактами (діями чи подіями), а є лише їх документальним вираженням (підтвердженням) та засобами інформації для відповідних адресатів.

У зв'язку із зазначеним слушною видається позиція І.А. Сердюка, який зауважує, що юридичний документ – це матеріальний носій правової інформації².

У свою чергу, О.В. Галкіна пропонує виокремлювати загальні функції, що притаманні всім правовим актам, та спеціальні, притаманні кожному окремому різновиду правового акта, які відображають його специфічні (відмінні) риси. На думку правника, загальні функції правових актів визначають механізм впливу різних актів на суспільні відносини та їх суб'єкти, а також дозволяють визначити їх роль у механізмі правового регулювання. Значна кількість правових актів містить у собі діючі елементи правової системи – юридичні норми, індивідуальні приписи, що викликають певні зміни в суспільних відносинах, на які спрямована їх дія. Причому таку дію вони здійснюють не поодиночі, а у взаємодії з іншими правовими актами. Як наголошує дослідник, лише у тісному взаємозв'язку один із одним правові акти реалізують свої функції; тобто функціонування кожного правового акта здійснюється в системі з іншими правовими актами³.

¹ Братель О.Г. Функції рішення суду як процесуального юридичного факту цивільного судочинства України. Глобальна організація союзного лідерства. 2016. URL: <http://goal-int.org/funkcii-rishennya-sudu-yak-procesualnogo-yuridichnogo-faktu-civilnogo-sudochinstva-ukraini>.

² Сердюк І.А. Соотношение понятия «правовой акт» со смежными категориями. *Eurasian Academic Research Journal*. 2016. № 1. С. 43.

³ Галкіна О.В. Функциональный анализ правовых актов. URL : <http://izron.ru/articles/iz-voprosov-okhvatyvaemykh-problemy-sudebnykh-resheniy-vazhneyshee-teoreticheskoe-i-prakticheskoe-z/sektsiya-1-teoriya-i-istoriya-prava-i-gosudarstva-istoriya-ucheniy-o-prave-i-gosudarstve-spetsialnos/funktsionalnyy-analiz-pravovykh-aktov>.

Схожу позицію щодо предмета дослідження висловлює М.В. Ісаков, який диференціює функції правових актів на: а) загальні, притаманні всім правовим актам; б) спеціальні, що властиві кожному різновиду правових актів та які конкретизують їх службову роль в структурі правової політики¹.

Однак вважаємо, що зазначений методологічний підхід до класифікації функцій правових актів на загальні та спеціальні не є прийнятним для характеристики постанов ЄСПЛ, зважаючи на те, що результати волевиявлення Суду Ради Європи є унікальним та складним юридичним феноменом, якому притаманні функції одночасно декількох різновидів правових актів (як правозастосовного, так і правоінтерпретаційного). В той же час правові акти Страсбурзького суду як юридичні інструменти, що забезпечують належне виконання юрисдикційних повноважень ЄСПЛ, не можуть мати загальних функцій всіх існуючих видів правових актів.

На переконання М.М. Карабекова, функції правових актів, як засобів здійснення правової політики, тісно пов'язані та залежать від різних стадій правового регулювання. Правові акти, як стверджує правник, спрямовані на досягнення певного юридичного ефекту та використовуються як засоби здійснення регулятивного впливу на суспільні відносини. До функцій правових актів, з погляду дослідника, слід віднести: регулятивну, правореалізаційну, охоронну, цільову, інформаційну, мотиваційну, інтерпретаційну, системоутворюючу².

Варто зауважити, що вченим однією із функцій правових актів виокремлюється цільова. Однак у доктрині права все ж пропонується розмежовувати функції та цілі правових актів, не заперечуючи їх сутнісної близькості.

Так, наприклад, з погляду О.В. Шопіної, ціль правових актів є підсумком інтелектуально-вольової діяльності людини і полягає в тому, щоб якомога повніше відобразити бажаний для суб'єкта результат. Вона безпосередньо пов'язана з процесом і результатами діяльності людини або організації та може бути визначена у формі задачі, мотиву, напряму. Категорія «функція правового акта», як зауважує вчений, відповідає на такі питання: «чому слугує цей акт?», «яким є його призначення та роль у механізмі правового регулювання?» Відповідаючи на ці запитання,

¹ Ісаков Н.В. Правовая политика современной России: проблемы теории и практики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Ростов-на-Дону, 2004. С. 9.

² Карабеков М.М. Правовые акты как средства формирования и реализации правовой политики: общетеоретический аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Краснодар, 2010. С. 16-18.

дослідник наголошує, що функції правових актів покликані відображати основні риси правових актів, що випливають з їх природи і спрямовані на виконання їх суспільної ролі. Під функціями актів, як стверджує правник, також слід розуміти основні напрями впливу на суспільні відносини, що визначаються їх сутністю, цілями та призначенням у суспільстві¹.

Загалом поділяючи підхід автора щодо розуміння категорії «функції правових актів», дискусійним вважаємо твердження правника про доцільність та коректність вживання в науковому обігу поняття «ціль правових актів». Для з'ясування цього питання скористаємося пізнавальними можливостями таких категорій, як «ціль» та «засіб».

Ціль, як зазначається у філософському енциклопедичному словнику, – це ідеальний образ майбутнього, бажаного результату людської діяльності. Ціль є безпосереднім спонукальним мотивом діяльності людини, що визначає і мобілізує її волю. Процес формування і реалізації цілі називається цілепокладанням². Подібним чином трактується ця категорія і в Академічному тлумачному словнику української мови, в якому слово «ціль» інтерпретується як те, до чого прагнуть, чого намагаються досягти; мета³.

Аналіз викладеного дає підстави стверджувати, що ціль, як бажаний результат, може бути визначена лише людиною, відповідно цілепокладання – це процес виключно людської діяльності.

У свою чергу, термін «засіб» у Великому тлумачному словнику сучасної української мови трактується як те, що служить знаряддям у якій-небудь дії, справі⁴. Схожий підхід до розуміння слова «засіб» прослідковується і при здійсненні характеристики такого юридичного феномену, як «правові засоби». На підтвердження зазначеного наведемо позицію А.В. Малько, який правові засоби пропонує розуміти як правові явища, вираженням яких є інструменти (встановлення) і діяння (технології), за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення соціально корисних цілей⁵.

¹ Шопина О.В. Система правовых актов в современной России: проблемы теории: дис. канд. юрид наук: 12.00.01. Саратов, 2002. С. 37, 42-44.

² Загороднюк Ю. *Ціль*. Філософський енциклопедичний словник. Київ: Абрис, 2002. С. 706.

³ *Ціль*. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970-1980). URL: <http://sum.in.ua/s/cilj>.

⁴ Засіб. *Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.)* / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 420.

⁵ Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2002. С. 722-723.

Зазначене дозволяє стверджувати, що засоби є нічим іншим ніж знаряддями або інструментами, що використовуються людиною задля досягнення визначеної нею мети (цілі).

Отримані результати дослідження термінів «ціль» та «засоби» односторонньо дозволяють дійти висновку, що ціль, або мета, може бути притаманна лише волевиявленню судді Страсбурзького суду, яке відображене в рішенні ЄСПЛ. А оскільки всі рішення Суду Ради Європи є виключно актами-документами, тобто засобами досягнення цілей Страсбурзького Суду, а не актами-діями, які мають конклюдентну форму вираження (наприклад, застосування зброї працівником поліції), у них не може бути цілі.

Методологічно коректною та найбільш змістовною, на наш погляд, є дефініція досліджуваного поняття, запропонована Л.Р. Макаровою, яка доходить висновку, що під загальнотеоретичною категорією «функції правових актів» слід розуміти основні напрями впливу правових актів як засобів реалізації державно-правової політики в різних сферах суспільного життя на правосвідомість і поведінку право-дієздатних суб'єктів, що є об'єктивно необхідними для забезпечення ефективного функціонування механізму правового регулювання. З погляду дослідника, функції правових актів, як універсальне родове поняття теорії права, характеризують такі суттєві ознаки: 1) вони являють собою основні напрями впливу правових актів на правосвідомість і поведінку право-дієздатних суб'єктів; 2) у них (через них) відображається сутнісний аспект правових актів; 3) вони є об'єктивно необхідними для забезпечення ефективного функціонування механізму правового регулювання¹.

Зважаючи на те, що в національній юридичній науці відсутні комплексні дослідження функцій правових актів, логічним наступним етапом вважаємо висвітлення результатів наукових пошуків вчених, які досліджували функції окремих різновидів волевиявлення суб'єктів, що наділені державно-владними повноваженнями, зокрема правоінтерпретаційного та правозастосовного актів.

Розглядаючи сутність та межі дії актів офіційного тлумачення, А. М. Шаранов зауважив про таке: 1) в доктрині права відсутня загальна теорія функцій актів тлумачення норм права; 2) автори описують переважно функції інтерпретаційних актів судових органів; 3) ніхто з науковців не виділяє ознак функцій актів тлумачення; 4) немає науково обґрунтованої дефініції цього поняття; 5) досить обмеженими є класифікації функцій актів тлумачення та поділ їх на окремі види; 6) нерідко

¹ Макарова Л.Р. Тлумачення категорії «функції правових актів» у загальній теорії права. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 3. Vol. 1. С. 169.

ототожують функції права і функції інтерпретаційних актів¹.

Враховавши деякі із зазначених вище прогалин доктрини права, Н.Я. Лепіш виокремлює такі ознаки функцій актів офіційного юридичного тлумачення: 1) у функціях виражається активна, динамічна роль актів тлумачення в інтерпретаційній та юридичній практиці загалом (регулювання, закріплення, охорона, розвиток) суспільних відносин; 2) про функціонування актів тлумачення можна говорити лише в тому випадку, коли маються на увазі чинні суб'єкти юридичної практики (правотворчої, практики реалізації права, інтерпретаційної практики, судової тощо); 3) функція актів тлумачення – це відносно відособлений напрямок більш-менш однорідного впливу (регулятивний, компенсаційний тощо) на ті чи інші сфери (економічну, політичну, соціальну, духовну та ін.) суспільного життя; 4) функції безпосередньо пов'язані із завданнями та цілями, що стоять перед інтерпретатором. Тому вони завжди становлять собою цілеспрямований вплив актів офіційного тлумачення на реальну дійсність; 5) до функцій зараховують лише позитивні, прогресивні напрямки впливу актів офіційного тлумачення на всі сфери життєдіяльності людей, колективів та організацій. Негативний вплив потрібно розглядати як дисфункції; 6) у функціях предметно конкретизуються властивості актів офіційного юридичного тлумачення (обов'язковість, гарантованість), їх зміст (нормативні, казуальні роз'яснення) і форми (наприклад, постанови Конституційного Суду України); 7) на функції актів офіційного тлумачення істотно впливає їх структура і навпаки; 8) у функціях інтерпретаційних актів відображається їх роль, загальносоціальне і спеціально-юридичне призначення у правовому регулюванні суспільних відносин².

Зазначене дозволяє стверджувати, що правник під функціями актів тлумачення одночасно пропонує розуміти: а) роль та призначення актів тлумачення; б) зовнішню форму вираження позитивних дій суб'єктів тлумачення норм права; в) напрями впливу актів тлумачення на різні сфери суспільного життя та реальну дійсність; г) конкретизовані юридичні властивості актів офіційного тлумачення.

Однак вважаємо, що з методологічної точки зору слід чітко розмежовувати функції правового акта та його юридичні властивості, зважаючи на усталене розуміння останніх як характерних ознак юридичного

¹ Шаранов А.Н. Сущность и пределы (сферы) действия актов официального юридического толкования (проблемы теории и практики): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Ярославль, 2004. С. 80-81.

² Лепіш Н.Я. Функції актів тлумачення норм права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2013. № 2. С. 490.

феномену, сукупність найбільш значущих з яких дозволяє сформулювати дефініцію досліджуваного поняття. Втім, немає підстав заперечувати взаємопов'язаність цих понять з урахуванням того, що функції відображають лише суттєві властивості явища правової дійсності.

Така позиція підтверджується і умовиводами О.В. Галкіної, з погляду якої функції правових актів відображають основні риси правових актів, які випливають з їх природи та направлені на забезпечення визначеної ним ролі. Як стверджує вчена, під функціями правових актів також слід розуміти основні напрямки впливу на суспільні відносини, що визначаються їх сутністю, цілями і призначенням в суспільстві¹.

Разом з тим дискусійним вважаємо твердження Н.Я. Лепіш про те, що на функції актів офіційного тлумачення впливає їх структура (внутрішня побудова, форма), оскільки остання, як правило, є або нормативно визначеною (наприклад, вимоги до структури рішення Конституційного Суду України визначені ст. 89 Закону України «Про Конституційний Суд України») або усталеною, що жодним чином не може змінювати значення результатів волевиявлення уповноваженого суб'єкта чи напями його впливу на суспільні відносини.

З цього приводу більш доречним вважаємо висновок С.С. Алексєєва, який наголошує на тому, що функції правових актів проявляються в їх особливостях як зовнішньої форми вираження².

В ході дослідження охоронних правозастосовних актів К.М. Княгинін справедливо наголошує на тому, що дефініція поняття «функція» повинна в будь-якому випадку підкреслювати те, що функція є відображенням деяких якостей самого об'єкта, який функціонує, його природу, що вона проявляє себе у взаємодії предметів один з іншим, а також те, що функція є цілеспрямована активність якого-небудь об'єкта. В будь-якій взаємодії різноякісних об'єктів можна виділити активну (впливову) та пасивну (сприймаючу) сторони. Але виконувати певну функцію буде при цьому впливова (в рамках цієї взаємодії) сторона. Під якимось певним кутом зору при будь-якій взаємодії функціонує (здійснює вплив) одна сторона, тому і розуміти під функцією необхідно скоріше не просто дію об'єкта чи взаємодію об'єктів, а вплив об'єкта на об'єкт³.

¹ Галкіна О.В. Функциональный анализ правовых актов. *Проблемы современной юридической науки: актуальные вопросы*: сборник науч. трудов по итогам Межд. науч.-практ. конф. № 2. Красноярск, 2015. С. 18.

² Алексєєв С.С. *Общая теория права*. В двух томах. Том II. Москва: Юрид. лит., 1982. С. 196.

³ Княгинин К.Н. *Охранительные правоприменительные акты: вопросы теории и технологии*. Свердловск, 1991. С. 23.

Більш широко зміст цієї категорії розглядає О.В. Пунько, який зауважує, що «функція», виступаючи як узагальнене збірне поняття, найбільш повно, рельєфно проявляє себе в єдності двох моментів: призначення правозастосовних актів у суспільстві та основних напрямках їх впливу на суспільні відносини¹. Ще більш широке трактування досліджуваної категорії пропонує А.О. Травкін, стверджуючи, що в функціях конкретизуються властивості правозастосовних актів, відображаються їх соціальна і субстанційна ролі, результати діяльності суб'єктів і учасників правозастосування, які ставлять перед собою певні цілі та завдання².

В цілому погоджуючись з вищезазначеними позиціями вчених щодо можливих підходів до розуміння поняття «функції правозастосовних актів», зазначимо, що викликає заперечення лише твердження, що в функціях відображаються результати діяльності суб'єктів застосування норм права, оскільки таким результатом є самі правові акти, а не їх функції.

В юридичній науці не існує усталеного підходу і до визначення таких тотожних за своїм змістом категорій, як «функції судового рішення» та «функції судового акту».

Так, з погляду Д.С. Семікіна, під функцією судового акта слід розуміти визначені їх цілями і специфічними властивостями основні напрямки впливу на суспільні відносини³. Даний підхід кореспондується з одним із наведених вище та критично оцінений нами, за якого у судових актів є цілі, що обумовлюють його функції.

У свою чергу, М.Є. Молодкін пропонує розуміти сутність функцій судових актів зважаючи на їх видову диференціацію. Так, з погляду дослідника, соціальні функції судових актів відображають їх призначення при вирішенні тих або інших соціальних задач, а власне юридичні функції відображають роль судових актів безпосередньо в процесі правового регулювання (при вирішенні техніко-юридичних задач при правореалізації)⁴. Однак слід зауважити, що, незважаючи на розподіл функцій судових актів на дві категорії, автор загалом зводить їх призначення та роль до засобів, умовно називаючи більшість функцій судових актів

¹ Пунько О.В. Функції правозастосовних актів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2015. Випуск 31. Том 1. С. 34.

² Травкін А.А. Сущность и сферы (пределы) действия правоприменительных актов (проблемы теории и практики): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Владимир, 2008. С. 14.

³ Семікін Д.С. Цели и функции судебных актов. *Право и управление. XXI век*. 2012. № 2 (23). С. 78.

⁴ Молодкін Н.Е. Функции судебных актов в правовом регулировании: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2005. С. 9.

«інструментальними».

Також під функціями судових рішень пропонується розуміти комплекс взаємопов'язаних організаційно-правових наслідків, які обумовлюють досягнення закріпленої в рішенні суду матеріальної цілі. На думку С.В. Васильєва, запропоноване поняття вказує на те, що тільки в теоретичному плані можливим є відокремлений розгляд функцій судового рішення, оскільки це допомагає більш чітко зрозуміти основні аспекти впливу судового рішення на суспільні відносини, тоді як на практиці можна говорити про одночасний, взаємообумовлений прояв функцій¹.

Таким чином, автором наголошується на тому, що уособленням функцій рішень суду є не тільки їх вплив на правовідносини, але й результат такого впливу, який, на наше переконання, більше характеризує ефективність судового рішення.

Подібних висновків доходить і Л.М. Завадська, яка стверджує, що питання функцій судового рішення – це лише один із аспектів більш широкої проблеми дії рішення суду, яка може розглядатися як з точки зору його правових наслідків (законна сила рішення, його обов'язковість) та функцій, так і в плані досягнення цілей, які стоять перед судом².

Така позиція правника актуалізує питання про взаємозв'язок існуючих функцій суду та функцій його правових актів.

З цього приводу вбачаємо слушною думку М.А. Тузова, який наголошує, що функції органів судової влади мають прямий чи непрямий зв'язок з судовими актами органів цієї влади, які є документальною формою об'єктивного вираження їх сутнісних проявів (тобто функцій) в державно організованому суспільстві. Отже, з погляду вченого, при розгляді питання функцій судових органів слід враховувати не тільки наявні зв'язки між ними, але й зв'язки з актами органів судової влади, що забезпечує більш широке та глибоке розуміння правосудного значення судових актів, ніж лише розуміння їх як резолютивних судово-процесуальних документів³.

Погоджуючись з позицією автора, зауважимо, що функції постанов ЄСПЛ пов'язані не лише з функціями Страсбурзького суду як міжнародної судової інституції, але й з цілями та завданнями, що поставлені Ра-

¹ Васильєв С.В. Гражданский процесс: курс лекций. Харьков: Эспада, 2010. 2015. URL: http://jurfak.univer.kharkov.ua/kafedry/kaf_civil-prav/lekc_cpd/kurs.pdf.

² Завадская Л.Н. Реализация судебных решений. Теоретические аспекты / отв. ред.: Шакарян М.С. Москва: Наука, 1982. С. 13.

³ Тузов Н.А. Выражение функций органов судебной власти в судебных актах. *Журнал российского права*. 2008. № 10. С. 104.

дою Європи перед ЄСПЛ у сфері захисту прав людини.

Разом з тим І.С. Метлова доходить висновку, що як основні напрямки впливу рішень на правову дійсність функції рішень ЄСПЛ тісно пов'язані з функціями права, оскільки між цими явищами є ряд схожих рис. Так, наприклад, схожим є об'єкт впливу, а також спрямованість функцій на досягнення загальних цілей у кінцевому результаті. На переконання правника, сутність функцій рішень ЄСПЛ обумовлена тим, що вони поєднують в собі і деякі функції права (оскільки вміщують в собі нормативні положення), і функції судових правозастосовних актів, а також функції актів тлумачення. Відповідно, на думку автора, функції рішень ЄСПЛ – це напрямки правового впливу ухвалених Страсбурзьким судом правових актів, що вміщують нормативні положення, на правову систему держав-учасниць Конвенції, відображаючи роль Суду Ради Європи як органу міжнародного правосуддя¹.

Не заперечуючи в цілому ідею правника щодо взаємозв'язку функцій права та функцій рішень ЄСПЛ, дискусійною вважаємо його аргументацію з приводу того, що рішення Страсбурзького суду вміщують нормативні положення, зважаючи на відсутність нормотворчих повноважень в Суду Ради Європи. Вважаємо, що більш коректно вести мову про те, що рішення Страсбурзького суду є однією із форм буття права, змістом якого (рішення) і є право, тобто справедливість втілена в життя. Заперечної оцінки заслуговує і позиція правника щодо об'єкту впливу рішень ЄСПЛ, яким є скоріше не вся правова система (як комплекс взаємозалежних і узгоджених юридичних засобів, призначених для регулювання суспільних відносин, а також юридичних явищ, що виникають внаслідок такого регулювання²), а лише її деякі складові, якими є правосвідомість та правова поведінка суб'єктів права.

Враховуючи усі вищевикладені теоретичні положення, а також мету Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, визначену в преамбулі цього міжнародного договору, обґрунтовано вважаємо таку дефініцію досліджуваного правового явища: «функції постанов Суду Ради Європи – це основні напрями впливу результатів волевиявлення ЄСПЛ на свідомість і поведінку право-дієздатних суб'єктів з метою гарантування конвенційних прав і основоположних свобод людини, що перебуває під юрисдикцією держави-учасниці Конвенції». Однойменному поняттю притаманні такі суттєві ознаки: а) являють собою на-

¹ Метлова И.С. Решения Европейского Суда по правам человека в системе источников российского права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2007. С. 100.

² Правова система. *Вільна енциклопедія «Вікіпедія»*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Правова_система.

прями багатоаспектного впливу результатів волевиявлення ЄСПЛ; б) об'єктами такого впливу є правосвідомість і поведінка суб'єктів, яким адресовані правові акти Страсбурзького Суду; в) є відображенням юридичних властивостей рішень Суду Ради Європи, що впливають з їх природи; г) безпосередньо пов'язані з компетенцією Страсбурзького Суду; д) за умови їх ефективного здійснення сприяють утвердженню європейських стандартів дотримання прав і свобод людини, визначених Конвенцією.

Формулювання дефініції та визначення ознак досліджуваного поняття з усією необхідністю вимагає з'ясування тих конкретних функцій, які притаманні постановам ЄСПЛ як результату волевиявлення цієї міжнародної судової інституції, що апріорі не можливе без урахування надбань правничої науки з цього питання.

Передусім вважаємо за доцільне розглянути результати наукових праць тих вчених, предметом дослідження яких були загальносоціальні та спеціально-юридичні функції правових актів.

Як наголошує О.В. Галкіна, на особливу увагу заслуговують загальні функції правових актів, до яких відносяться: системоутворююча, регулятивна, інформаційна, ідеологічно-виховна¹. Схожих висновків доходить і М.В. Ісаков, який виокремлює тотожні функції правових актів як засобів правової політики².

Загалом не заперечуючи твердження правників щодо більшості виокремлених функцій правових актів, дискусійною вважаємо пропонувану правниками системоутворюючу функцію, що, на переконання О.В. Галкіної, полягає у включенні нормативно-правових актів всіх рівнів, правозастосовних, інтерпретаційних, а також договірних актів в єдину систему. Із зазначеного випливає, що кожен правовий акт є елементом існуючої системи актів, а отже він не виконує функцію утворення такої системи, а скоріше її доповнює (наповнює).

Дещо іншу позицію з приводу досліджуваного нами питання має М.М. Карабеков, який виокремлює такі загальні для всіх правових актів функції: 1) регулятивну, що виявляється у встановленні певних правил поведінки для різних суб'єктів; 2) правореалізаційну, що виявляється в практичному забезпеченні реалізації норм та характерна для правових актів різних відомчих органів і працівників правозастосовних структур; 3) охоронну, що виражається в забезпеченні дотримання юридичних норм і здійснення правозастосовної практики, превентивному характері

¹ Галкіна О.В. Зазнач. твір. С. 18.

² Исаков Н.В. Правовая политика современной России: проблемы теории и практики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Ростов-на-Дону, 2004. С. 26.

впливу на поведінку людей; 4) функцію визначення цілі, що виявляється у формуванні цілі правового регулювання, містить ідеальну модель правовідносин, визначену в юридичних документах; 5) інформаційну, яка визначає правові акти засобами, що є носіями інформації; б) мотиваційну, що виявляється у впливі правових актів на поведінку людини, орієнтуючи її діяльність на досягнення визначеної соціально-корисної мети або забороняючи вчинення певної дії; 7) інтерпретаційну, що дозволяє донести смислове навантаження певного правового акта за допомогою додаткових правових засобів (актів тлумачення); 8) системоутворюючу, яка визначає ієрархічну підпорядкованість правових актів, їх класифікацію; відображає відповідність правових документів рівням і компетенції їх дії, що пов'язано з принципом поділу влади; передбачає створення єдиного правового простору, в рамках якого правові акти вибудовуються в єдину систему права¹.

Критичне осмислення зазначеного дозволяє зробити такі зауваження та уточнення: а) методологічно некоректним вважаємо підхід вченого, за якого окремі функції різних правових актів ним віднесено до загальних; б) правником не розмежовуються функції правових актів та функції суб'єктів, що уповноважені їх ухвалювати. Так, наприклад, функції застосування норм права та їх інтерпретація притаманні відповідним суб'єктам правозастосування та правотлумачення, а не правовим актам, що є лише засобами досягнення таких цілей; в) вважаємо звуженим розуміння охоронної функції правових актів, що, на наше переконання, полягає не тільки в забезпеченні дотримання правових норм та запобігання їх порушенням, але й відновленні порушених прав людини, припиненні триваючих порушень таких прав, а також притягненні до юридичної відповідальності винних осіб; г) дискусійним вважаємо виокремлення функції визначення цілі правового регулювання, що, як зауважувалося попередньо, може бути виключно результатом людської діяльності, а не функцією правового акта; д) зважаючи на достатньо установлене розуміння реалізації норм права як процесу втілення правових норм у фактичній поведінці (діяльності) суб'єктів, не поділяємо позицію вченого щодо виокремлення правореалізаційної функції правових актів.

Як нами вже наголошувалося, постанови ЄСПЛ мають дуальну юридичну природу, тобто мають властивості як правоінтерпретаційного, так і правозастосовного актів, а отже логічним вважаємо виокремлення належних функцій саме цих різновидів правових актів.

¹ Карабеков М.М. Функции правовых актов в механизме правового регулирования. *Юристъ-Правоведъ*. 2010. № 1. С. 21-24.

Так, наприклад, на переконання Н.Я. Лепіш, загалом можна виокремити такі функції актів тлумачення норм права: конкретизації, уточнення нормативних приписів; забезпечення єдності законності; заперечення довільного застосування нормативних приписів; забезпечення безперервності правового регулювання; сигналізування про наявні недоліки в нормативно-правових актах; підвищення рівня правової культури; правозабезпечувальну функцію¹.

Аналіз наведеного умовиводу вченого дозволяє висловити такі судження:

а) зважаючи на те, що акт тлумачення норм права є засобом досягнення цілі суб'єкта тлумачення, конкретизація або уточнення нормативних приписів є скоріше функцією останнього, а не правоінтерпретаційного акта; разом з тим поділяємо підхід тих правників, які розмежовують тлумачення та конкретизацію норм права, заперечуючи останню як мету ухвалення акту тлумачення;

б) враховуючи підхід правника до розуміння функції «забезпечення єдності законності» як усунення відмінностей у розумінні та застосуванні законодавства, вважаємо, що більш коректною є функція «забезпечення правозастосовної єдності»;

в) недостатньо обґрунтованою є позиція дослідника щодо виокремлення такої функції актів тлумачення, як «заперечення довільного застосування нормативних приписів», сутність якої зводиться до недопущення випадків використання законодавчих неточностей у своїх інтересах. Вважаємо, що за такого підходу має йтися про функцію «уникнення довільного застосування норм права», тобто забезпечення однакового розуміння і застосування норм права на всій території держави в аспекті принципу законності;

г) запропоноване автором розуміння правозабезпечувальної функції актів тлумачення за своїм змістом збігається з попередньо зазначеною ним функцією «забезпечення єдності законності», що вказує на недоцільність її виокремлення;

д) некоректним вважаємо виокремлення функції забезпечення безперервності правового регулювання, оскільки акт тлумачення може здійснювати таку функцію лише в єдності з тією нормою, яка тлумачиться, але не самостійно.

Досліджуючи функції правозастосовних актів, О.В. Пунько доходить висновку, що функції правозастосовних актів найбільш доцільно розглядати аналогічно функціям права, тобто розподіляти їх на загаль-

¹ Лепіш Н.Я. Функції актів тлумачення норм права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична.* 2013. № 2. С. 488-489.

носоціальні та спеціально-юридичні. До групи загальносоціальних вченим віднесені такі функції: фіксації, динамічну, управління, інформаційну, виховну. До числа спеціально-юридичних функцій правозастосовних актів дослідник відносить функції юридичного факту, індивідуалізації суб'єктивних прав та обов'язків, функцію конкретизації юридичних норм, а також правозабезпечувальну та правокомпенсуючу функції¹.

Підхід до розподілу усіх функцій правозастосовних актів на загальносоціальні та спеціально-юридичні поділяє і А.О. Травкін. Однак, на відміну від попереднього дослідника, до загальносоціальних ним віднесено політичну, економічну, соціальну, ідеологічну, демографічну, екологічну та інші функції, що відображають здатність цих правозастосовних актів впливати на різні сфери суспільного життя. Спеціально-юридичними функціями правозастосовних актів, на думку правника, є фіксуєча, регулятивно-орієнтуєча, правоконкретизуюча, правозабезпечувальна, превентивна, правовідновлювальна, компенсаційна, каральна, праводоповнююча, контрольна, координаційна, правотворча та інші функції, які вказують на їх роль в механізмі правового регулювання суспільних відносин².

Розглянувши судження вчених про досліджуване правове явище, дозволимо собі зробити деякі уточнення та зауваження:

а) поділяємо наукову позицію про взаємозв'язок функцій права та функцій правозастосовних актів, оскільки останні є однією із форм буття права, а також розподіл функцій на загальносоціальні та спеціально-юридичні. Водночас недостатньо обґрунтованим вважаємо твердження щодо віднесення до загальносоціальних функцій правозастосовних актів динамічної, управлінської та функції фіксації, що в загальній теорії права до таких не відносяться. Соціальними функціями права традиційно визнаються економічна, політична, ідеологічна (виховна), екологічна, соціальна, інформаційна;

б) не можна повною мірою погодитися з тим, що загальносоціальна динамічна функція правозастосовного акта полягає у виникненні, модифікації та припиненні конкретних видів правовідносин та відповідних суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, що по суті є функцію юридичного факту, яку О.В. Пуньком одночасно віднесено і до спеціально-

¹ Пунько О.В. Функції правозастосовних актів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2015. Випуск 31. Том 1. С. 35.

² Травкин А.А. Сущность и сферы (пределы) действия правоприменительных актов (проблемы теории и практики): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Владимир, 2008. С. 14-15.

юридичних. Динамічною функцією вважають регулятивну функцію, що виражається у впливі права на суспільні відносини, яке приводить їх у рух (динаміку);

в) дискусійними вважаємо висновки правників про те, що правозастосовний акт, який по суті є юридичним документом, здійснює функцію управління, правоконкретизації, контрольну чи координаційну функції, оскільки такі функції притаманні лише суб'єктам, які уповноважені на виконання функцій держави, а правозастосовні акти є лише засобами для їх здійснення;

г) загалом не заперечуючи існування превентивної, правовідновлювальної, компенсаційної та каральної функцій правозастосовних актів, більш прийнятним вважаємо їх включення до ширшої за обсягом категорії, якою є правоохоронна функція.

Принагідно зазначимо, що в сучасній доктрині права не існує єдиного підходу і до видової диференціації функцій судового рішення.

Так, зокрема, С.В. Васильєв акцентує лише на трьох функціях судового рішення: 1) охоронній; 2) індивідуального регулювання поведінки; 3) виховній¹, що вказує на звужений підхід правника до характеристики цього явища правової дійсності.

У свою чергу, Д.С. Семікін пропонує виокремлювати більш широкий перелік функцій судових рішень, а саме: регулятивну; інформаційну; ідеологічну; превентивну; виховну; сигналізаційну; правовстановлюючу; правоохоронну; доповнювально-корегувальну; правовідновлювальну; функцію «юридичного факту»².

За результатами комплексного дослідження функцій судових актів М.Є. Молодкін доходить висновку, що, оскільки судовий акт вирішує не тільки правові, але й соціальні задачі, слід умовно виокремлювати відповідні його функції. Соціальні функції судових актів слід розглядати: а) як засоби соціального управління, забезпечення та захисту прав і законних інтересів суб'єктів права, вирішення соціально-правового конфлікту; б) з точки зору впливу судового правового акту на різні сфери суспільного життя, умовно поділяючи їх на економічні, політичні, ідеологічні та ін. До суто юридичних функцій судових актів, з погляду дослідника, відносяться функції, які безпосередньо «вплетені» в процес правового регулювання, тобто відображають їх роль у забезпеченні правового опосередкування суспільних відносин. Такі функції, як зауважує

¹ Васильєв С.В. Гражданский процесс: курс лекций. Харьков: Эспада, 2010. 2015. URL: http://jurfak.univer.kharkov.ua/kafedry/kaf_civil-prav/lekc_cpd/kurs.pdf.

² Семікін Д.С. Цели и функции судебных актов. *Новая правовая мысль*. 2012. № 2. С. 78.

правник, умовно необхідно розподіляти на два рівні: 1) функції більш високого рівня (правонаділення, правоохоронна, правозаповнююча, інформаційно-корегуюча); 2) функції більш низького рівня «інструментальні функції» (засобу індивідуально-правового регулювання, юридичного факту, засобу роз'яснення змісту і дії правових приписів, засобу встановлення факту невідповідності норми права нормам більшої юридичної сили)¹.

Аналіз наведених вище суджень учених щодо існуючих функцій судових рішень дає підстави для таких висновків:

а) не можна повною мірою погодитися з твердженням тих правників, які наголошують на одночасному існуванні превентивної та правоохоронної функцій судових рішень, оскільки сутність останньої, як наголошувалося попередньо, традиційно зводиться не тільки до припинення триваючих порушень, відновлення порушених прав та притягнення до юридичної відповідальності винних осіб, але й до запобігання порушенням норм права;

б) важливим є розмежування функцій судових рішень залежно від їх приналежності до правозастосовних чи правоінтерпретаційних актів. Так, наприклад, функцію індивідуального регулювання здійснюють виключно правозастосовні судові рішення, в той час як функція нормативного регулювання притаманна правотлумачним судовим актам;

в) певною суперечністю характеризується судження вчених про сутність «інформаційно-корегувальної» або «доповнювально-корегувальної» функції судових рішень, що зводиться до використання судових рішень задля удосконалення законодавства та правозастосовної практики. Загалом не заперечуючи існування функції удосконалення юридичної діяльності, вважаємо, що рішення суду саме по собі не корегує (не вносить правки, виправлення) до нормативно-правових чи інших правових актів, а отже така назва функції судового акта є неприйнятною;

г) дискусійним є судження М.Є. Молодкіна про існування правонадільної функції судових актів, яка, з погляду вченого, полягає у тому, що через рішення суду встановлюється склад конкретних правовідносин, досягається ясність та визначеність змісту і обсягу прав та обов'язків суб'єктів таких правовідносин. Уважаємо, що з'ясування та роз'яснення змісту та обсягу прав і обов'язків суб'єктів правовідносин відбувається при ухваленні акта тлумачення норм права, а тому більш коректно вести мову не про правонаділення, а про правоінтерпретацію;

д) не поділяємо підхід тих правників, які розмежовують та окремо

¹ Молодкін Н.Е. Функции судебных актов в правовом регулировании: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. Москва, 2005. С. 16-17.

висвітлюють ідеологічну та виховну функції судових рішень, зважаючи на те, що вплив на правосвідомість та правомірну поведінку апріорі не може відбуватися без ідейно-моральних засобів (системи ідей, що існують у формі теорій, моделей, настанов, концепцій тощо), тобто ідеології. А отже, більш доцільно виокремлювати єдину ідеологічну (виховну) функцію судових актів.

На окрему увагу заслуговують праці тих вчених, предметом дослідження яких безпосередньо були функції рішень Суду Ради Європи.

Як зауважує І.С. Метлова, рішення ЄСПЛ передусім виконують загальну функцію джерела права – регулятивну, оскільки містять в собі правила, спрямовані на розвиток суспільних відносин, які складаються в державах-учасниках Конвенції, а також їх врегулювання, упорядкування. Іншою загальною функцією рішень ЄСПЛ, наголошує правник, є охоронна функція, зміст якої полягає в правовому впливі рішень Страсбурзького суду, що спрямований на охорону (захист) прав і свобод людини, закріплених в Конвенції та протоколах до неї. Окрім загальних функцій, як стверджує дослідниця, рішення ЄСПЛ виконують і такі особливі функції: 1) тлумачення положень Європейської конвенції та Протоколів до неї, що включає дві підфункції: а) стандартизації уявлень про права людини; б) формулювання правоположень; 2) формування досвіду застосування Конвенції і Протоколів до неї; 3) удосконалення законодавства та правозастосовної практики, що включає такі підфункції: а) орієнтуючу; б) превентивну; 4) удосконалення правосуддя; 5) інформаційну функцію; 6) впливу на правосвідомість; 7) взаємодії з наукою, розвитку правової доктрини¹.

Схожу думку з цього приводу висловлює і А.А. Пархета, яким пропонується виокремлювати такі основні функції рішень Європейського суду з прав людини: тлумачення положень Конвенції і протоколів до неї; формування досвіду їх застосування; вдосконалення законодавства, правозастосовної практики та правосуддя; інформаційну; впливу на правосвідомість; взаємодії з наукою права й розвитку правової доктрини². Щоправда вченим чомусь не виокремлюються й не характеризуються неосновні чи факультативні функції рішень ЄСПЛ, що суперечить обраному ним підходу до класифікації.

Вищевикладене дає підстави для таких проміжних висновків:

а) певним протиріччям характеризуються судження І.С. Метлової

¹ Метлова И.С. Решения Европейского Суда по правам человека в системе источников российского права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2007. С. 120.

² Пархета А.А. Специфіка застосування рішень Європейського Суду з прав людини у правовій системі України. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2013. № 1 (13). С. 126-127.

щодо віднесення регулятивної та охоронної функцій рішень ЄСПЛ до загальних функцій, зважаючи на твердження правника про тісний взаємозв'язок функцій рішень ЄСПЛ та функцій права. Усталеним в загальній теорії права є віднесення регулятивної та охоронної до спеціально-юридичних функцій права;

б) не поділяємо позицію правника про те, що рішення ЄСПЛ здійснює функцію тлумачення норм Конвенції, що є виключним повноваженням самого Страсбурзького суду як міжнародної судової установи, а не правового акта, що ним ухвалюється. Разом з тим заперечної оцінки заслуговує умовивід правника про те, що підфункцією тлумачення конвенційних норм є формування правоположень як результату правотворчості Суду Ради Європи;

в) не можна погодитися з твердженням правників про те, що однією з функцій рішень ЄСПЛ є формування досвіду застосування конвенційних положень, оскільки «досвід», що тлумачиться в словниках як «сукупність знань та умінь, які здобуваються в житті, на практиці»¹, може бути сформованим, накопиченим або набути лише суддями Страсбурзького суду, в той час як рішення, будучи актом-документом, можуть здійснювати тільки функцію його відображення;

г) зважаючи на обраний нами методологічний підхід до розуміння функцій постанов як напрямів впливу результатів волевиявлення ЄСПЛ на правосвідомість та поведінку праводієздатних суб'єктів з метою гарантування конвенційних прав і свобод кожної людини, вважаємо недоцільним виокремлення як окремої функції впливу рішень ЄСПЛ на правосвідомість;

д) ураховуючи усталений підхід, що сформувався у правничій науці до розуміння «взаємодії» як взаємозв'язку (спільних дій) суб'єктів правовідносин, на наше переконання, більш коректно вести мову не про взаємодію рішень ЄСПЛ з наукою, а про функцію впливу рішень ЄСПЛ на національну юридичну науку, що здійснюється через свідомість вчених-правників.

Зазначене вище та попередньо сформульовані умовиводи з приводу предмета дослідження дозволяють виокремити ті характерні функції, що притаманні виключно постановам ЄСПЛ як правовим актам дуальної юридичної природи.

Зважаючи на той факт, що рішення ЄСПЛ як акти-документи є носіями правової інформації (системи знакових символів), вони однозначно здійснюють *інформаційну функцію*, що відображає мовний аспект

¹ Досвід. Словник української мови. Академічний тлумачний словник. URL: <http://sum.in.ua/s/dosvid>.

розуміння результатів волевиявлення цієї міжнародної судової інстанції. Сутність цієї функції полягає в тому, що правовий акт Страсбурзького суду інформує адресатів, перед усім учасників процесу, якими є держава-учасниця Конвенції та потерпіла особа, про підстави та зміст ухваленого рішення.

З цього приводу вважаємо слушною думку О.В. Мінченко, яка зауважує, що філософія постмодерну, виходячи з релятивізму різних способів пізнання, інтерпретуючи реальність як «знаково-інформаційний «суб'єкт-суб'єктний» простір», актуалізує розуміння права як комунікації (комунікативна концепція права). Це дає змогу дійти висновку про правову реальність як реальність мовну, що дозволяє, аналізуючи текст правового акта, віднаходити право в кожній конкретній ситуації. Саме мова в цьому контексті виступає засобом пізнання (як і «формування») права¹.

Від інформаційної функції постанов ЄСПЛ слід відрізнити функцію *відображення правових позицій Суду Ради Європи*, що дозволяє збагнути право-дієздатним суб'єктам логічний аспект ухваленого рішення, тобто сформовані Страсбурзьким судом умовиводи, а також спеціально-юридичний аспект, тобто надбання європейської доктрини прав людини, що сформована суддями ЄСПЛ як вченими.

Дотичною до вищезазначених функцій постанов Суду Ради Європи, але загалом самостійною, є *сигналізаційна* функція, сутність якої, на наше переконання, зводиться до того, що через сформульовану правову позицію як елемент рішення ЄСПЛ привертає увагу органів публічної влади держави до існуючих недоліків чинного національного законодавства та необхідності його корегування, тобто вжиття відповідних заходів загального характеру як задля належного виконання конкретного рішення ЄСПЛ, що ухвалене по суті справи, так і недопущення наступних порушень прав людини, гарантованих Конвенцією та протоколами до неї. Найбільш яскраво ця функція прослідковується при ухваленні Страсбурзьким судом постанов за пілотною процедурою та так званих квазіпілотних рішень.

Невід'ємною функцією, притаманною постановам ЄСПЛ, вважаємо функцію *правового виховання*, що полягає у підвищенні рівня правосвідомості суб'єктів, наділених державно-владними повноваженнями, як складової правової культури, а отже формування у них нової системи цінностей, серед яких людина, її права і свободи як найвища, покращення якості правового життя, а також ступеня гарантованості держа-

¹ Мінченко О.В. Юридико-лінгвістична теорія правознавства: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2020. С. 14.

вою природних та набутих можливостей людини. Як наслідок, це призводить до розширення обсягу знань службових та посадових осіб про зміст конвенційних норм, в їх тлумаченні Страсбурзьким судом, переконаності у необхідності та корисності урахування правових позицій ЄСПЛ при ухваленні власних юридично-значущих рішень, набуття умінь користуватися спеціальним інструментарієм Суду Ради Європи.

Неабияке значення має і *регулятивна* функція постанов ЄСПЛ, однак вважаємо, що її розуміння має ґрунтуватися виключно на існуючій складній юридичній природі таких актів. Як нами вже неодноразово наголошувалося, постанови ЄСПЛ є об'єктивованим результатом вирішення конкретної юридичної справи щодо порушення державою конвенційних прав і свобод людини. Про це свідчить резолютивна частина таких рішень Суду Ради Європи, в якій встановлюється факт правопорушення, а також міститься припис адресований державі щодо необхідності вжиття заходів індивідуального характеру. Саме через цей зобов'язуючий припис і здійснюється індивідуальне правове регулювання поведінки персоніфікованих суб'єктів суспільних відносин, якими є держава в особі її уповноважених органів влади та скаржник.

Водночас регулятивний вплив рішень ЄСПЛ не обмежується їх резолютивною частиною, оскільки його може здійснювати і мотивувальна частина рішення за умови відображення в ній правової позиції Страсбурзького суду, що склалася на основі усталеної судової практики. Проте правові позиції ЄСПЛ як результат офіційного тлумачення конвенційних норм не здійснюють самостійного регулювання суспільних відносин і лише у сукупності з положеннями Конвенції можуть мати нормативний характер, зважаючи на те, що розраховані не на один випадок, а на всі подібні випадки застосування відповідної конвенційної норми¹.

А отже, при характеристиці цієї функції важливим є усвідомлення того, що рішення ЄСПЛ здійснюють як індивідуальне регулювання, що обумовлює вжиття державою-відповідачем заходів індивідуального характеру, так і нормативне в аспекті необхідності вжиття відповідними уповноваженими органами державної влади, їх службовими і посадовими особами, належних заходів загального характеру з метою всебічної імплементації рішення ЄСПЛ в національній правовій системі.

Небезпідставно вважаємо, що постановам ЄСПЛ притаманна *правозабезпечувальна* функція, зважаючи на те, що такі рішення Страсбурзького Суду, як правові засоби, виступають дієвою гарантією конвенційних прав і свобод людини. Така позиція кореспондується і з існую-

¹ Завгородній В.А. Регулятивний вплив практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні. *Правовий часопис Донбасу*. 2018. № 4 (65). С. 67.

чою теорією юридичних гарантій, під якими в енциклопедичних виданнях пропонується розуміти законодавчо закріплені засоби охорони суб'єктивних прав громадян і організацій, способи їх реалізації, а також засоби забезпечення законності і охорони правопорядку, інтересів особистості, суспільства і держави¹.

З цього приводу слушними убачаємо висновки П.М. Рабіновича, який зауважує, що спеціальними гарантіями прав і свобод людини є встановлені державою юридичні норми, які спрямовані на забезпечення прав людини, а також практична діяльність із застосування цих норм та правозастосовні акти відповідних органів влади². Виходячи із зазначеного, слід констатувати, що постанови ЄСПЛ, які за своєю правовою природою мають юридичні властивості і акта застосування норм права, також доцільно віднести до спеціальних гарантій конвенційних прав і свобод людини.

Однією із функцій постанов Страсбурзького суду, що набули властивості остаточних, є *охоронна*, зовнішнім вираженням якої є дія рішень Суду Ради Європи, передусім в його резолютивній частині, на правосвідомість і поведінку суб'єктів правоохоронної діяльності з метою відновлення порушених прав скаржника, припинення триваючих порушень прав людини, притягнення до відповідальності осіб винних у порушенні конвенційних прав і свобод людини та запобігання їх порушенням у майбутньому, а також результат цієї дії. Результативність цієї дії знаходить свій вияв у юридичних наслідках для суб'єктів права: для потерпілої особи – у виплаті справедливої сатисфакції та відновленні порушеного права; для осіб, винних у порушенні конвенційних прав, – притягнення їх до юридичної відповідальності, зокрема відшкодування матеріальної шкоди державі у регресному порядку.

Значимою вважаємо і функцію *вдосконалення національної юридичної діяльності із захисту прав людини*, яка, на наше переконання, полягає в урахуванні результатів правотлумачної діяльності Суду Ради Європи щодо змісту та обсягу конвенційних прав і свобод, уповноваженими суб'єктами при здійсненні правозастосовної, правоінтерпретаційної, правотворчої, освітньої та наукової діяльності, результатом чого є покращення її ефективності та якості.

Як слушно з цього приводу наголошує С.Г. Стеценко, саме стан законодавства, його стабільність і відповідність розвитку відносин у суспільстві, рівень юридичної техніки, стан діяльності з попередження і

¹ Юридичні гарантії. *Вільна енциклопедія «Вікіпедія»*. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki>.

² Рабінович П.М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). Харків: Право, 1997. С. 7-8.

припинення правопорушень, зокрема заходів юридичної відповідальності, доступність і якість правосуддя, ефективність контролю за реалізацією правових актів, є дійсними правовими гарантіями¹.

Підсумовуючи, слід зазначити, що існуюча різноманітність функцій постанов ЄСПЛ вказує на ту позитивну роль, яку відіграє Страсбурзький суд в європейському правовому просторі. Завдяки авторитету ЄСПЛ та створеному ним ефективному механізму захисту прав людини вдається забезпечувати максимальний рівень імплементації норм Конвенції в національний правопорядок. Разом з тим виокремлення функцій постанов Суду Ради Європи дозволяє отримати більш цілісне уявлення про юридичну природу та роль правових актів ЄСПЛ, що ухвалюються ним по суті справи, у правовій системі України².

3.4. Окрема думка судді Європейського суду з прав людини: поняття і значення для правової доктрини й юридичної діяльності

Досліджуючи юридичну природу рішень Європейського суду з прав людини, не можна залишити поза увагою і таке явище правової дійсності, як окрема думка судді, можливість висловлення якої з боку кожного з суддів Страсбурзького суду, які брали участь в розгляді справи, вказує на дотримання в діяльності Суду Ради Європи таких важливих принципів, як об'єктивність, незалежність та всебічність.

Інститут окремої думки судді ЄСПЛ унормовано ст. 45 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, в якій зазначається, що якщо рішення у справі повністю або частково не виражає одностайної думки суддів, кожний суддя має право викласти окрему думку³. Це право набуло свого нормативного закріплення і в ч. 2 правила 74 Регламенту ЄСПЛ, в якому зазначається, що будь-який суддя, що брав участь у розгляді справи, має право додати до рішення або свою окрему думку, що збігається чи розходиться з рішенням, або просто констатацію своєї

¹ Стеценко С.Г. Адміністративне право України: навч. посібник. Київ: Атіка, 2007. С. 195.

² Завгородній В.А. Функції рішень Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 4. С. 114.

³ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 (зі змінами, відповідно до положень Протоколу № 14). URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_UKR.pdf.

незгоди¹.

А отже, судді Страсбурзького суду, керуючись внутрішнім переконанням, наділені можливістю висловлення власної правової позиції щодо ухваленого колегіальним способом рішення. Однак значення окремих думок суддів Суду Ради Європи залишається юридично невизначеним, а їх висловлення зумовлює наукову дискусію щодо їх ролі в практиці ЄСПЛ.

Поняття і значення окремих думок суддів попередньо досліджували такі вчені: Д.А. Басангов, В.П. Белоусов, О.С. Бісюк, О.М. Верещагін, М.П. Гнідіна, М.А. Жадяєва, А.Л. Кононов, О.Г. Кушніренко, В.О. Лучін, Є.Г. Мартинчик, С.В. Нарутто, П.С. Нікітюк, О.К. Намясенко, М.А. Рожков І.Д. Сліденко, Т.М. Слінько, Є.В. Ткаченко, Г.О. Христова, О. Чередніченко, С.Л. Шаренко, С.В. Шевчук та ін. Водночас слід зауважити, що наукові розробки в цьому напрямку проводилися переважно в аспекті діяльності Конституційного і Верховного судів, в той час як юридична природа окремої думки судді ЄСПЛ залишається малодослідженою, що зумовлює необхідність проведення подальших наукових розвідок у цій царині.

Принагідно слід зазначити, що серед науковців немає єдиної точки зору щодо розуміння значення окремої думки судді щодо загальних колегіальних висновків суду.

Так, з погляду Г.О. Христової, окремі думки суддів мають доктринальне значення та виступають засобом реалізації принципів незалежності суддів, їх вільного волевиявлення та рівноправ'я, повного та всебічного розгляду справи. Крім того, як зауважує правник, слід пам'ятати, що висловлення окремої думки є важливим важелем на шляху можливих відхилень суду від принципової лінії. Наявність цього інституту є свідченням демократизму конституційної юстиції України².

Подібну позицію висловлюють Т.М. Слінько та Є.В. Ткаченко, які зазначають, що за своєю природою окрема думка судді КСУ є симбіозом компетентного (професійного) і доктринального (наукового) тлумачення, яке спирається на фундаментальні знання у сфері наукового світогляду авторитетних учених-правознавців³.

Поділяючи вищевикладені твердження дослідників, зауважимо, що,

¹ Регламент Європейського Суду з прав людини від 04.11.1998 / Рада Європи. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/980_067.

² Христова Г.О. Юридична природа актів Конституційного Суду України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2004. С. 99.

³ Слінько Т.М., Ткаченко Є.В. Правова природа окремої думки судді Конституційного Суду України. URL: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/27504/%D2>.

зважаючи на те, що всі судді ЄСПЛ є фахівцями з визнаним рівнем компетентності, а переважна більшість з них є вченими зі значним науковим досвідом та знаннями доктрини національного й міжнародного права, в окремій думці суддів Страсбурзького суду міститься ніщо інше, ніж альтернативне доктринальне тлумачення положень Конвенції, що ґрунтується на суб'єктивному праворозумінні.

Проте у такого підходу до розуміння значення окремої думки судді є і свої опоненти. Так, С. Різник зауважує, що далеко не кожна окрема думка має доктринальний характер та перспективу позитивного впливу на практику правотворення й правозастосування, не кожна зумовлена усталеними науковими переконаннями, а тому заслуговує на різну оцінку, що залежить від багатьох чинників, починаючи від якості змісту самої думки і закінчуючи особою її автора. На думку дослідника, критеріями для поділу окремих думок варто розглядати обґрунтовані (слухні) і необґрунтовані (помилкові) окремі думки, а також окремі думки із суттєвими і несуттєвими зауваженнями¹.

Аналіз зазначеної позиції вченого дає підстави для таких умовиводів: а) ураховуючи той факт, що всі судді КСУ, як і переважна більшість суддів ЄСПЛ (близько 2/3 від складу суду), є особами з науковими ступенями, тобто визнаними вченими в галузі права, їх окрема думка, навіть за умови якщо вона недостатньо обґрунтована, має доктринальний характер; б) позиція вченого про те, що не слухні та помилкові окремі думки суддів незначною мірою знижують легітимність (тобто визнаність, правомірність) ухваленого рішення, не враховує наявності в практиці судів окремих думок, які висловлюються не проти ухваленого рішення, а навпаки – на його підтримку; в) правником наведено лише можливі види окремих думок суддів, в той час як не запропоновано належного критерію для їх диференціації.

На психологічному аспекті окремої думки наголошує А. Кононов, який зазначає, що висловлювати і захищати свою думку – це емоційно і психологічно важка місія, завжди серйозний внутрішній конфлікт. Право на окрему думку, на переконання вченого – це і захист репутації судді, сильний професійний стимул, психологічна гарантія, яка дає змогу відчувати особисту свободу і незалежність, цінність власного рішення і відповідальність за свій вибір².

Однак вважаємо, що потребує уточнення позиція автора про відпо-

¹ Різник С. Значення інституту окремої думки судді Конституційного Суду України для утвердження справедливого конституційного правосуддя. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 3 (82). С. 64.

² Кононов А.Л. Право на особое мнение. *Закон*. 2006. № 11. С. 45.

відальність судді, який висловив окрему думку. Така відповідальність, на наше переконання, може розглядатися виключно з моральної, а не юридичної точки зору, що пояснюється відсутністю правових наслідків окремої думки для учасників процесу.

З цього приводу доречною вважаємо позицію П. Ултургашева, який наголошує, що окрема думка судді – це не маюча обов'язкової юридичної сили офіційна правова позиція судді, який брав участь в розгляді конкретної справи у складі колегії, що не співпадає з позицією, яка виражена в ухваленому рішенні, в частині сформульованих висновків рішення, їх обґрунтування або в частині вирішення процесуальних питань. Окремі думки суддів, зауважує дослідник, явище прогресивне, що сприяє захисту від судових помилок (особливо у вищих судах, рішення яких є остаточними), посилює дискусію в судах і підвищує (за умови їх обнародування) відповідальність суддів за ухвалені рішення¹.

Однак вважаємо, що окрема думка судді скоріше виконує не захисну, а сигналізаційну функцію щодо можливих судових помилок, оскільки її висловлення не є підтвердженням того, що суд дійсно ухвалив помилкове рішення. З цього приводу доречною вважаємо думку колишнього Голови Верховного Суду США Чарльза Г'юза, який наголошує, що «окрема думка у суді останньої інстанції є зверненням ... до розуму майбутнього, коли пізніше рішення може ймовірно виправити помилку, яку, на думку незгодного судді, вчинив суд»².

Дискусійною видається і позиція П. Ултургашева про можливі випадки неоприлюднення окремих думок суддів, що не узгоджується з гарантованим Конвенцією правом на справедливий суд, яке включає публічність проголошення судового рішення та відповідно додатків до нього, якими і є окремі думки. Обмеження публічності в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, як зазначено в статті 6 Конвенції, стосується безпосередньо судового розгляду, а не рішення суду чи окремої думки як результатів волевиявлення суддів.

Слід наголосити, що у Регламенті ЄСПЛ не зазначено, чи повідомляється при оголошенні рішення до учасників процесу окрема думка судді і чи має вона бути опублікована. Так, відповідно до пункту 3 ст. 44 Конвенції, остаточні рішення Суду публікуються в належній формі, відповідальність за їх опублікування покладається на Секретаря.

¹ Ултургашев П. Особые мнения судей в сравнительно-правовом контексте. *Сравнительное конституционное обозрение*. 2013. № 6 (97). С. 84-85.

² Ginsburg R. Remarks on Writing Separately. *Washington Law Review*. 1990. Vol. 65. (1). P. 144.

Крім того, Секретар є також відповідальним за опублікування офіційних матеріалів з вибраними судовими рішеннями, ухвалами та будь-яким документом, який Голова Суду вважає за корисне опублікувати (правило 78 Регламенту). Проте, зважаючи на той факт, що окрема думка є невіддільною від рішення Суду Ради Європи, вона в обов'язковому порядку має бути оголошеною разом з рішенням, а позиція голови суду з цього приводу немає бути визначальною.

Подібну позицію висловлюють Т.М. Слінько та Є.В. Ткаченко, які вказують на те, що окрема думка хоча й не має ніякої юридичної сили, має публікуватися разом з актом суду і є проявом реалізації принципу публічності, гласності конституційного судочинства, адже свідчить, хто із суддів і яким чином голосував за або проти рішення¹. Підтримує такий умовивід і Є.І. Фадєєва, яка зазначає, що особлива думка судді повинна оголошуватися в залі судового засідання, оскільки особи, що вислуховують вирок, повинні знати зміст рішення, прийнятого судом, а особлива думка судді є частиною вироку².

Водночас дискусійним вважаємо питання про те, чи є окрема думка судді частиною судового рішення. Якщо так, то до якої частини рішення (вступної, описово-мотивувальної чи резолютивної) вона відноситься.

На переконання Г.М. Санагурської та А.М. Куп'янської, у зв'язку з тим, що в правових актах не зазначається, до якої частини рішення Конституційного Суду викладається окрема думка, допускається її викладення до будь-якої частини: вступної, описової, мотивувальної, резолютивної³.

Проте вважаємо, що така позиція правників є спірною, оскільки окрема думка судді є окремим документом, який долучається до всього рішення, а отже вона являє собою не частину конкретного рішення суду, а додаток до нього, що є необов'язковим (факультативним). Для підтвердження такого умовиводу наведемо положення ч. 2 параграфу 74 Регламенту Конституційного Суду України, в якому зазначається, що окрема думка судді додається до відповідного акта Суду та без зволікань оприлюднюється на Веб-сайті⁴.

¹ Слінько Т.М., Ткаченко Є.В. Зазнач. твір.

² Фадєєва Е.И. Особое мнение судьи по приговору в российском уголовном процессе: понятие, значение, порядок вынесения. *Вектор науки ТГУ*. 2010. № 2 (2). С. 165.

³ Санагурська Г.М., Куп'янська А.М. Поняття, ознаки та функції окремої думки судді Конституційної юстиції: теоретичний аналіз. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2019. Вип. 8. С. 86.

⁴ Регламент Конституційного Суду України: Ухвалений Постановою Конституційного Суду України від 22 лютого 2018 року №1-пс/2018 (зі змінами, внесеними згідно з постановою Конституційного Суду України від 11 вересня 2018 №4-пс/2018). URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/reglament_2.pdf.

На переконання Є.Г. Мартинчика, в окремій думці викладається правова позиція судді, що ґрунтується на його внутрішньому переконанні та є процесуальною формою викладу незгоди одного із суддів, щодо питань, які вирішуються судом при колегіальному розгляді справи та постановленні вироку¹. Внутрішнє переконання судді, як стверджує В. Гирович, слід розглядати як симбіоз здобутих знань, професійну компетентність, практичний досвід, особисті якості, можливість постійного моніторингу законодавства в контексті дотримання прав людини, професійний розвиток, дотримання європейських стандартів².

До подібних висновків доходить і І.А. Чернишов, який зауважує, що у разі незгоди з більшістю суддів складу суду з'являється окрема думка судді, яка додається до рішення. Будучи незгодним з рішенням в цілому, суддя в окремій думці торкається і окремих питань, що виникли при розгляді справи та мотивування, яке використав суд. Отже, думка окремого судді може відрізнитися від думки складу суду як щодо висновків в резолютивній частині рішення, так і з окремих питань у мотивуванні³.

Поділяючи твердження правників про те, що окрема думка судді дійсно ґрунтується на внутрішньому переконанні, яке тлумачиться в словниках як тверда впевненість, певність у чому-небудь, віру в щось, а також як тверду міцно усталену думку про що-небудь, погляд на щось⁴, все ж зауважимо про те, що її долучення до ухваленого рішення не завжди є свідченням незгоди одного чи декількох суддів з позицією більшості.

Схожу позицію висловлює і О.М. Присяжна, яка наголошує, що не завжди окрема думка судді виражає незгоду з прийнятим рішенням (висновком) або викладенням обставин. Вона може доповнювати мотивовану частину рішення (висновку) та може спрямовуватись на уточнення або обґрунтування висновків та рішень суду. В окремій думці суддя може підтримати рішення, висновок суду, однак він може бути не згодний з окремими положеннями або використовує право на окрему думку

¹ Мартинчик Е.Г. Особое мнение судьи по уголовному делу / под ред. П.С. Никитюка. Кишинев: Штиинца, 1981. С. 69.

² Гирович В. Внутрішнє переконання судді – основний елемент засади безпосередності дослідження показань, речей документів. *Національний юридический журнал: теорія и практика*. 2015. № 10. С. 91.

³ Правовые позиции Конституционного суда России и Европейского суда по правам человека: генезис и взаимовлияние: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Томск, 2010. С. 108-109.

⁴ Словник української мови: в 11 т. Т. 6: П-Поїти / Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР; редкол.: (голова) І.К. Білодід. Київ: Наук. думка, 1975. С. 200.

для висловлення доповнень до рішення чи висновку¹.

На підтвердження зазначеного наведемо окрему думку судді КСУ М.Д. Савенка до Рішення Конституційного Суду України у справі про Дисциплінарний статут прокуратури України, в якій суддя повністю погоджується з резолютивною частиною Рішення КСУ щодо неконституційності положення ст. 16 Дисциплінарного статуту прокуратури України та наводить додаткові аргументи щодо суперечності зазначеного статуту положенням статей 6, 19, 55, пунктів 2, 8 частини третьої ст. 129 Конституції України², чим підсилює існуючу аргументацію більшості у справі.

Подібні випадки наявні і в практиці Страсбурзького суду. Так, у відомій справі «М.С. проти України» суддя ЄСПЛ Ранзоні, додаючи свою окрему думку до рішення, підтверджує факт того, що голосував разом зі своїми колегами за визнання порушення статті 8 Конвенції (пункт 3 резолютивної частини) та викладає додаткові аргументи і факти, які б могли посилити рішення і вирішити першопричину недоліків у провадженнях національних судів³. У справі «Ю. Тимошенко проти України» судді Юнгвірт, Нуссбергер та Потоцький додали до рішення спільну окрему думку, в якій погодилися з висновком ЄСПЛ про те, що у цій справі дійсно мали місце порушення ст. 18 у поєднанні зі ст. 5 Конвенції⁴. Водночас суддями були наведені інші аргументи щодо причин порушення конвенційних прав і свобод заявниці.

Зазначене також дозволяє стверджувати про те, що в юридичній діяльності ЄСПЛ слід виокремлювати не тільки окрему думку судді, але й спільну окрему думку суддів, тобто розглядуваний правовий феномен слід диференціювати за способом формування на одноособові та колегіальні окремі думки, що, на наше переконання, впливає і на їх значення для доктрини права та юридичної практики.

З цього приводу доречною вважаємо позицію О. Кібенко, яка наголошує, що наявність окремих думок, особливо колективних, підписаних

¹ Присяжна О.М. Аналіз правової природи окремої думки судді та особливості її застосування. URL: <https://7aac.gov.ua/analiz-pravovo%D1%97-prirodi-okremo%D1%97-dumki-suddi-ta-osoblivosti-%D1%97%D1%97-zastosuvannya>.

² Окрема думка судді Конституційного Суду України Савенка М.Д. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі про Дисциплінарний статут прокуратури .URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-04>.

³ Окрема думка судді Ранзоні до Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «М.С. проти України» («M.S. v. Ukraine») від 11.07.2017 (заява № 2091/13). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-175140>.

⁴ Спільна окрема думка суддів Юнгвірта, Нуссбергер та Потоцького до Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Тимошенко проти України» від 30.04.2013 (заява № 49872/11). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_924#n608.

значною кількістю суддів, має привертати увагу адвокатів, судових журналістів, науковців та законодавців. Це привід для глибокого аналізу ситуації. У нас такі окремі думки часто взагалі залишаються поза увагою правничої спільноти¹.

Як зауважує С.В. Шевчук, в українській юридичній термінології термін «окрема думка» є родовим та охоплює всі нюанси цього інституту. В англійській та французькій юридичній термінології *separate opinion / opinion separee* включає два види окремих думок: *concurring opinion / opinion concordante* або *opinion individuelle*, коли суддя чи декілька суддів, які погоджуються з прийнятим більшістю судовим рішенням, викладають відмінні або додаткові підстави чи обґрунтування, що визначили їхню підтримку; та *dissenting opinion / opinion dissidente*, коли суддя чи декілька суддів, не погоджуючись з позицією більшості, викладають обґрунтування та підстави своєї незгоди².

Щоправда, деякими вченими пропонується виокремлювати більше різновидів окремих думок суддів. Так, наприклад, О. Г. Кушніренко та Т. М. Слінько пропонують виділяти три типи думок суддів. До першої групи належать окремі думки суддів, які висловлюють принципову згоду з рішенням суду, однак наводять іншу правову аргументацію. До другої групи – які частково погоджуються із змістом рішень суду. До третьої – які голосували проти ухваленого судового рішення³.

З погляду М. Савчина, існують чотири види окремих думок суддів ЄСПЛ: а) думки, що не збігаються із позицією більшості; б) думки, що збігаються із позицією більшості, але не збігаються аргументацією; в) думки, що частково збігаються із позицією більшості, але не збігаються із суттю рішення; г) змішані варіанти⁴.

У практиці Страсбурзького суду можна споглядати всі зазначені типи окремих думок суддів, незважаючи на вищезазначені підходи до їх

¹ Кібенко О. Окрема думка судді Верховного Суду – диверсія чи героїчний вчинок? *Юридична газета Online*. 2018. № 34 (636). URL: <https://yur-gazeta.com/public/practice/in-she/okrema-dumka-suddi-verhovnogo-sudu--diversiya-chi-geroyichniy-vchinok.html>.

² Окрема думка судді Конституційного Суду України Шевчука С.В. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам статей 157 і 158 Конституції України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nf01d710-16>.

³ Кушніренко О.Г., Слінько Т.М. Окрема думка судді Конституційного Суду України як невід'ємна частина судового рішення. URL: <http://intkonf.org/kushnirenko-og-slinko-tm-okrema-dumka-suddi-konstitutsiyynogo-sudu-ukrayini-yak-nevidemna-chastina-sudovogo-rishennya>.

⁴ Савчин М. Юридична природа і порядок виконання рішень Європейського суду з прав людини: презентація. URL: dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib.

диференціації. Водночас існують випадки, коли окрема думка судді ЄСПЛ, який голосував проти ухваленого судового рішення, стосувалася методології, що була застосована судом.

Так, наприклад, у справі «Ілашку та ін. проти Молдови і Російської Федерації» суддя А. Ковлер висловив свою окрему думку, обґрунтувавши це тим, що він розходить в думці з більшістю відносно методології аналізу, викладу фактів, аналізу понять «юрисдикції» і «відповідальності» і, нарешті, висновків, до яких прийшов Суд¹. Схожу ситуацію можна споглядати і в справі «Лоізиду проти Турції», в якій суддя Гелькюкю висловив окрему думку, в якій зазначив, що в цій справі містяться серйозні методологічні помилки².

З погляду О.М. Присяжної, крім позитивних моментів висловлення власної позиції судді, існують і негативні. До негативних чинників, на переконання автора, належать затрати часу судді, відволікання його від роботи над іншими справами та рішеннями. Тобто суддя виконує роботу, яку від нього не вимагають, при цьому відбувається індивідуалізація судді та затягується процес виготовлення рішення³. В свою чергу, як наголошує І.Д. Сліденко, чим більше окремих думок суддів, які принципово не збігаються з рішенням суду, тим більш спірним є таке рішення щодо тлумачення правових питань, і тим меншою буде в майбутньому регулювальна сила такого тлумачення⁴.

Колишній Голова Конституційного Суду України А. Головін з цього приводу зазначає: «постає запитання: чи варто у випадках, коли автору не вдалося навести вагомих аргументів на користь своєї позиції, переконати колег у доцільності запропонованих пропозицій чи поправок, виносити їх на суд громадськості чи перетворювати на об'єкт «наукових дискусій», ставлячи тим самим під сумнів рішення колегіального органу, які, до речі, є обов'язковими до виконання? На наш погляд, ні». Як зауважує правник, не можна також не звернути уваги й на питання морально-етичного характеру, оскільки інколи окремі думки суддів містять, м'яко кажучи, некоректні вислови. Ось деякі з таких «толерантних» висловів: «висновок у рішенні... є помилковим»; «у рішенні, по суті, проігнорована ключова позиція конституційного подання»; «вва-

¹ Pascu and Others v. Moldova and Russia / Council of Europe: European Court of Human Rights, 8 July 2004. URL: <http://www.refworld.org/docid/414d9df64.html>.

² Судебное решение «Лоизиду (Loizidou) против Турции» от 18 декабря 1996 г. / Европейский Суд по правам человека. URL: <http://www.echr.ru/documents/doc/2461486/2461486.htm>.

³ Присяжна О.М. Зазнач. твір.

⁴ Сліденко І.Д. Тлумачення Конституції: питання теорії та практики в контексті світового досвіду. Одеса: Фенікс, 2003. С. 170.

жаю таке офіційне тлумачення сумнівним» тощо¹.

Актуальною в аспекті розгляду цього питання видається і позиція судді Великої палати Верховного Суду О. Кібенко, яка доходить висновку, що окрема думка судді у країнах континентального права є небажаним явищем, оскільки вона підриває довіру до судової системи, авторитет судового рішення. В 7 із 27 країн ЄС суддям взагалі заборонено публікувати окремі думки. Особливо важливою є заборона публікувати окрему думку для «слабких», нещодавно створених судів. Для них кожна окрема думка – це як «ніж у спину». Саме з цих причин під час створення Суду справедливості ЄС було закладено правило про заборону окремих думок. Наявність окремих думок, зауважує правник, негативно впливає на зрозумілість рішення. Завдання суду – надати відповідь на певне правове запитання, а не відкривати наукову дискусію щодо найбільш правильного тлумачення закону. Численні окремі думки є хорошим матеріалом для науковців, але погано впливають на судову практику, оскільки роблять рішення суду нелогічним, заплутаним, незрозумілим, складним, підривають його аргументацію².

Аналіз зазначеного дає підстави для таких висновків:

а) наявність декількох (не менше 2-3) окремих думок суддів, що долучаються до рішення, дійсно можуть бути підставою для постановки питання про можливу судову помилку або ж якість аргументації більшості складу суду. Водночас дискусійним видається твердження про меншу чи більшу регульовальну силу тлумачення, що міститься в самому рішенні суду. Разом з тим висловлення декількох окремих думок, особливо тоді, коли вони діаметрально протилежні, може бути свідченням складності питання, яке розглядалося судом;

б) незважаючи на те, що можливість висловлення окремої думки є правом судді, таке право по суті є і одним з його повноважень, що нормативно закріплене. А отже, затрати часу на підготовку окремої думки розцінювати як відволікання від основної роботи є некоректним;

в) визначені законодавством строки виготовлення рішення суду (наприклад, не більш як десять днів при складних справах та не більш як п'ять днів у справах за спрощеним провадженням згідно з ч. 6 ст. 259 ЦПК України) вказують і на часові рамки підготовки суддею окремої думки, а отже навряд чи такі дії судді можуть затягувати процес виготовлення чи оприлюднення результатів волевиявлення суддів;

¹ Інтерв'ю Голови Конституційного Суду України Анатолія Головіна «Найбільше непокоїть, коли галас навколо рішень КС трансформується у спроби політичного тиску». *Закон і Бізнес*. 2012. 19-25 трав. № 21 (1060). С. 4.

² Кібенко О. Ззнач. твір.

г) випадки відсутності належної аргументації або ж допущення некоректності висловлювань в окремій думці спричиняють скоріше негативні репутаційні наслідки для самого судді, а не ухваленого рішення;

д) не можна повною мірою погодитися з тим, що окремі думки завжди негативно впливають на зрозумілість судового рішення чи роблять таке рішення нелогічним або ж незрозумілим, оскільки інша позиція окремого судді чи суддів часто викладається і з метою підсилення аргументації суду, а отже це скоріше сприяє ясності щодо ухваленого судом рішення, аніж спричиняє його алогічність чи незрозумілість.

В юридичній науці висловлюється позиція і про те, що окрема думка є важливим каналом інформування населення про хід обговорення справ в органі конституційної юрисдикції, а також виступає проявом реалізації принципу публічності, гласності конституційного судочинства, адже свідчить, хто із суддів і яким чином голосував за або проти рішення¹.

Вважаємо, що такий підхід до розуміння значення окремої думки не є прийнятним, оскільки сам хід обговорення питань справи безпосередньо фіксується в іншому юридичному документі, яким є протокол засідання суду. В той же час у самій окремій думці, зважаючи на існуючу таємницю нарадчої кімнати, не може відобразитися інформація про те, що говорив і як саме голосував кожен суддя, який брав участь у розгляді справи, а лише міститься інформація про аргументи і факти на користь погодження чи непогодження з ухваленим рішенням в його мотивувальній чи резолютивній частині одним чи декількома суддями колегії.

Дослідивши процесуальне положення окремої думки судді, О.С. Бісюк доходить висновку, що існує нечіткість та неповнота норм, які регулюють інститут окремої думки та відсутність подальшої реалізації окремої думки судді в Україні після приєднання її до справи. Відсутній і механізм оприлюднення та ознайомлення зі змістом окремої думки судді. Водночас, з погляду вченого, виникає питання, чи є тепер окрема думка судді ЄСПЛ джерелом права в Україні після прийняття Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»².

Вважаємо, що відповідь на це питання залежить від урахування двох чинників, а саме: а) від обраного підходу до розуміння категорії «джерело права», що, як відомо, характеризується полісемічністю;

¹ Слінько Т.М., Ткаченко Є.В. Правова природа окремої думки судді Конституційного Суду України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 11. С. 56.

² Бісюк О.С. Окрема думка судді в кримінальному процесі. *Держава і право*. Випуск 51. С. 560.

б) юридичних наслідків, що спричиняє окрема думка судді як явище правової дійсності.

Найбільш затребуваний в доктрині права підхід до розуміння норм Конвенції та рішень (практики) ЄСПЛ як джерела (форми) права однозначно дає підстави стверджувати, що окрема думка судді, яка не спричиняє жодних юридичних наслідків, не є джерелом, у розумінні однієї з форм права. Водночас, якщо виходити із загальнотеоретичного підходу до розуміння «джерела права» як того, що породжує право, цілком ймовірним є сприйняття окремої думки судді ЄСПЛ таким джерелом.

З цього приводу доречною вважаємо думку Дж. Лафранж, що відмінні окремі думки суддів Верховного суду у певному сенсі можуть виконувати нормативну функцію (функцію джерела права – *авт. В.А. Завгородній*), що виявляється у їх впливі на майбутню судову практику в аспекті зміни попередніх підходів до правозастосування, а також її розгляд і врахування законодавцем¹.

Принагідно зазначимо, що і сам ЄСПЛ бере до уваги окремі думки суддів конституційних судів держав-учасниць Конвенції з метою додаткового обґрунтування своїх рішень, і таким чином підкреслює значення цього правового феномену.

Так, наприклад, у рішенні по справі «Асоціації для європейської інтеграції і права людини та Екімджиєв проти Болгарії» («Association for European Integration and Human Rights and Ekimdzhiiev v. Bulgaria») від 28.06.2007 палата Страсбурзького суду прямо посилається на відмінну окрему думку судді Конституційного Суду Болгарії, в якій наголошувалось на недоліках національного законодавства, що уповноважує виключно міністра внутрішніх справ контролювати систему таємного спостереження і, як наслідок, призводить до довільного втручання у право на приватне життя та таємницю листування².

В іншому рішенні у справі «Сабанчієва та інші проти Росії» («Sabanchiyeva and others v. Russia») ЄСПЛ, аналізуючи ухвалене рішення Конституційного Суду, одночасно звертається до двох діаметрально протилежних за висновками окремих думок суддів цього ж суду з

¹ Laffranque J. Dissenting Opinion in the European Court of Justice - Estonia's Possible Contribution to the Democratisation of the European Union Juridical System. *Juridica International*. Vol. IX. 2004. P.16. URL: http://www.juridicainternational.eu/public/pdf/ji_2004_1_14.pdf.

² European court of human rights judgment in the case of «Association for European Integration and Human Rights and Ekimdzhiiev v. Bulgaria» of 28 June 2007 (Application no. 62540/00). URL: http://hrlibrary.umn.edu/research/bulgaria/AEIHR_M_Ekimdjiev_en1.pdf.

приводу відповідності положень законодавства Конституції¹, що вказує на використання їх як джерел правової інформації задля ухвалення властного справедливого рішення по суті справи.

На думку П.Ю. Ултургашева, інститут особливих думок суддів надзвичайно поширений і дуже різноманітний у своїх проявах. Проте у цього явища є ряд загальних ознак. Першою такою ознакою є суб'єкт права на особливу думку (її може висловити тільки суддя, що має право голосу в колегії). Другою загальною ознакою для будь-якої окремої думки є відмінність позиції судді, який його висловлює, від позиції більшості суддів. Третьою істотною ознакою будь-якої особливої думки судді є момент її надання (особлива думка завжди висловлюється лише після ухвалення рішення суду). Четверта ознака особливої думки судді – відсутність обов'язкової юридичної сили. П'ятою ознакою особливої думки судді виступає те, що воно відрізняється від актів неофіційного тлумачення права (особливі думки суддів можуть спричинити правові наслідки у вигляді перегляду справи судом вищої інстанції (наприклад, окремі думки суддів ЄСПЛ можуть служити аргументами для сторін при направленні клопотання про передачу справи у Високу палату); вони виражаються в певній процесуальній формі, при цьому це питання дуже слабо врегульовано в законодавстві)².

Загалом позитивно оцінюючи виокремлені правником ознаки, що притаманні окремій думці судді, зазначимо, що викликає заперечення позиція автора, що окремі думки суддів можуть спричинити правові наслідки у вигляді перегляду справи у вищій інстанції. Це суперечить як попередньому висновку самого вченого про те, що окремі думки не мають обов'язкової юридичної сили, так і наведеному ним прикладу, оскільки включення аргументів чи фактів з окремої думки судді до клопотання про передачу справи на розгляд Великої палати Суду Ради Європи жодним чином не гарантує задоволення такого клопотання та відповідно її перегляду цією інстанцією Страсбурзького Суду.

Вважаємо, що окрема думка судді ЄСПЛ має значення лише тоді, коли в ній містяться вагомі контраргументи на противагу тим, які відображені в рішенні. І такі юридичні аргументи можна використати лише для ініціювання самої процедури перегляду справи Великою палатою Суду Ради Європи.

¹ European court of human rights judgment in the case of «Sabanchiyeva and others v. Russia» of 6 June 2013 (Application no. 38450/05). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-140638>.

² Ултургашев П. Особые мнения судей в сравнительно-правовом контексте. *Сравнительное конституционное обозрение*. 2013. № 6 (97). С. 79-83.

Разом тим автором небезпідставно акцентується на питанні процесуальної форми окремої думки судді, що нормативно неурегульована. На підтвердження цього слід зазначити, що і Регламент ЄСПЛ також не визначає форми, структури, реквізитів та часового проміжку реалізації суддею права на особливу думку.

На переконання Є.І. Фадеєвої, структура особливої думки повинна містити вступну, описово-мотивувальну і резолютивну частину, що дозволяє визначити офіційний характер цього процесуального акта, його місце, роль і значення в системі судових рішень. У вступній частині особливої думки, з погляду дослідника, в обов'язковому порядку повинні вказуватися: дата і місце її винесення, прізвище, ім'я і по батькові судді, що його склав, з якої кримінальної справи з вказівкою її номера, прізвища, ім'я і по батькові особи (осіб), відносно якої постановлений вирок (винесена інша ухвала), який склад суду і коли постановлений вирок (винесена інша ухвала). Описово-мотивувальна частина повинна містити підстави і зміст розбіжностей в рішеннях суддів, мотиви незгоди судді, що залишився в меншості, з рішенням більшості суддів, а резолютивна – пропонуване рішення з питання (питань), по якому не було досягнуто єдиної думки¹.

Характеризуючи зміст описово-мотивувальної частини особливої думки судді, Є.Г. Мартинчик наголошує, що вказану частину необхідно викладати так, щоб її зміст не розкривав суджень, які мали місце в до-радчій кімнаті. Зокрема, неприпустимо вказувати, наприклад, хто з суддів, яке саме рішення і з якого питання пропонував².

Аналіз окремих думок суддів ЄСПЛ дає підстави стверджувати про те, що в їх структурі дійсно можна виокремити: а) вступну частину, в якій суддя зазначає власне ставлення до ухваленого судом рішення; б) описово-мотивувальну, в якій суддя викладає своє бачення, юридичні аргументи та факти щодо предмету судового розгляду; в) резолютивну частину, в якій суддя виходячи з попередньо зазначених положень формулює свої підсумкові умовиводи. Однак, зважаючи на те, що структуру окремої думки судді ЄСПЛ формально не визначено ні в Конвенції, ні в положеннях Регламенту ЄСПЛ, її існуючу внутрішню побудову слід розглядати як правову традицію, а точніше традицію, що склалася при здійсненні правозастосовної та правоінтерпретаційної діяльності Страсбурзьким судом.

¹ Фадеєва Е.И. Особое мнение судьи по приговору в российском уголовном процессе: понятие, значение, порядок вынесения. *Вектор науки ТГУ*. 2010. № 2 (2). С. 165.

² Мартынич Е.Г. Особое мнение судьи по уголовному делу / под ред. П.С. Никитюка. Кишинев: Штиинца, 1981. С. 64.

Як слушно з цього приводу зауважує Ю.М. Оборотов, якщо проаналізувати зміст правового стилю як основної характеристики правової сім'ї, то можна дійти висновку, що це ніщо інше, як правові традиції¹. Вважаємо, що таким чином вченим наголошується на необхідності розуміння правових традицій як передачі чи успадкування елементів юридичної техніки, в тому числі структури юридичних документів.

Щодо строків формування суддею окремої думки при ухваленні колегіального рішення, то з погляду Є.І. Фадєєвої, така думка може бути викладена тільки в дорадчій кімнаті до моменту виходу суддів з неї. При цьому, на переконання дослідниці, неприпустимим є відкликання окремої думки судді, внесення до неї виправлень і доповнень після виходу суду з дорадчої кімнати². Однак вважаємо, що в дорадчій кімнаті суддя може лише повідомити про те, що він має іншу позицію щодо ухваленого судом рішення, і вже потім, сформулювавши та обґрунтувавши її в письмовій формі, додати до рішення. Також переконані, що допустимий строк, який потрібен для письмового оформлення окремої думки, має бути не меншим ніж встановлений строк документального оформлення самого рішення суду, що є логічним.

Щодо цього вважаємо доречною позицію О. Хотинської-Нор, яка наголошує, що навряд чи сприятиме якісному викладенню окремої думки необхідність написання одночасно з рішенням суду в нарадчій кімнаті. У цьому разі компромісним варіантом слугувала б норма, яка би передбачала для виготовлення окремої думки судді, наприклад, 5-денний строк із дня постановлення рішення суду³.

Водночас деякими нормативно-правовими актами передбачено і більші часові рамки для викладення окремої думки судді в письмовій формі, що значно перевищують строк оприлюднення самого рішення.

Так, наприклад, відповідно до параграфу 73 Регламенту КСУ акти Суду за результатами конституційного провадження офіційно оприлюднюються не пізніше наступного робочого дня після їх ухвалення, в той час як, відповідно до параграфу 74 цього ж Регламенту, суддя, який підписав рішення, висновок, ухвалу (...), може викласти у письмовій формі свою окрему думку не пізніше дванадцятого робочого дня з дня ухва-

¹ Оборотов Ю.М. Традиції та інновації у правовому розвитку. *Психологія і суспільство*. 2004. № 1. С. 24.

² Фадєєва Е.И. Особое мнение судьи по приговору в российском уголовном процессе: понятие, значение, порядок вынесения. *Вектор науки ТГУ*. 2010. № 2 (2). С. 165.

³ Хотинська-Нор О. Перспективи розвитку інституту окремої думки судді у цивільному судочинстві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 8. С. 34.

лення рішення, надання висновку, постановлення ухвали¹.

Разом з тим не поділяємо твердження Є.І. Фадєєвої про неприпустимість виправлень в окремій думці або її доповнення, зважаючи навіть на той факт, що законодавством допускається виправлення помилок навіть в самому рішенні суду. Підтвердженням цьому слугують і положення ст. 81 Регламенту ЄСПЛ, якими передбачена можливість виправлення помилок в ухилах та постановах Суду Ради Європи.

Варто зауважити, що в історії діяльності Конституційного Суду України вже траплялися випадки викладення суддею двох окремих думок в рамках розгляду однієї справи. Прикладом цього може слугувати рішення КСУ у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368-2 Кримінального кодексу України, що було ухвалене 26.02.2019², до якого суддею С.П. Головатим 27.02.2019 було додано першу розбіжну думку³, а потім 11.03.2019 другу, як оновлену і доповнену⁴. А отже, в судовій практиці є допустимим внесення змін та доповнень до вже висловлених та оформлених окремих думок суддів.

На переконання З.В. Макарової, окрема думка судді – це не ті судження, які він висловлював під час наради, а це ті остаточні висновки судді щодо рішення у справі в цілому, по одному або групі питань, що вирішувалися, які сформульовані в процесі судового розгляду та виражають внутрішнє переконання судді у вигляді окремого акта, що додається до справи⁵.

Однак твердження правника щодо можливості розгляду окремої

¹ Регламент Конституційного Суду України: Ухвалений Постановою Конституційного Суду України від 22 лютого 2018 року №1-пс/2018 (зі змінами, внесеними згідно з постановою Конституційного Суду України від 11 вересня 2018 № 4-пс/2018). URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/reglament_2.pdf.

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368-2 Кримінального кодексу України від 26 лютого 2019 року № 1-п/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-19>.

³ Розбіжна думка судді С.П. Головатого у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368-2 Кримінального кодексу України (справа № 1-135/2018 (5846/17) від 27.02.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nb01d719#n2>.

⁴ Розбіжна думка судді С.П. Головатого у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368-2 Кримінального кодексу України (справа № 1-135/2018 (5846/17) від 11.03.2019 (оновлена й доповнена). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nb02d710-19#n2>.

⁵ Макарова З.В. Гласность уголовного процесса: монограф. / под ред. З.З. Зинатулина. Челябинск: ЧГТУ, 1993. С. 154.

думки судді як окремого правового акта вважаємо дискусійним, оскільки така думка не відіграє жодної ролі в механізмі правового регулювання (не здійснює ні індивідуального, ні нормативного регулювання), а отже не породжує юридичних наслідків, що не притаманно для правових актів.

До схожих висновків доходить і Конституційний Суд РФ, який в одній з ухвал сформулював позицію про те, що право судді на окрему думку, як усне, так і викладене письмово, виступає процесуальною гарантією принципу його незалежності, закріпленого в ч. 1 ст. 120 Конституції РФ. Однак окрема думка судді не є актом, що має самостійне значення, визначає права чи обов'язки учасників судочинства або спричиняє для них будь-які інші процесуальні наслідки¹.

Водночас в юридичній літературі можна споглядати позицію про те, що акти суду та окрема думка судді мають суттєві відмінності та різні характерні особливості. Однак це не перешкоджає окремій думці мати статус офіційного процесуального документа².

Таке твердження правників, зважаючи на визначені Верховним Судом ознаки офіційного документа, на перший погляд видається дискусійним. Так, з позиції Колегії суддів Касаційного кримінального суду Верховного суду, при встановленні ознак офіційного документа слід керуватися такими критеріями: 1) документ має бути складено, видано чи посвідчено відповідною особою в межах її компетенції за визначеною законом формою та з належними реквізитами; 2) зафіксована в такому документі інформація повинна мати юридично значущий характер – підтверджені чи засвідчені нею конкретні події, явища або факти мають спричиняти чи бути здатними спричинити наслідки правового характеру у вигляді виникнення (реалізації), зміни або припинення певних прав та/або обов'язків. Невідповідність документа хоча б одному з наведених критеріїв перешкоджає визнанню його офіційним³.

Подібну думку висловлює і Т.О. Цимбалістий, який наголошує, що лише правові позиції, які колегіально сформовані Конституційним Судом і містяться у його актах, набувають офіційного характеру, на відмі-

¹ Определение Конституционного Суда РФ от 17.01.2012 № 174-О-О. URL: <https://rulaws.ru/acts/Opredelenie-Konstitutsionnogo-Suda-RF-ot-17.01.2012-N-174-O-O>.

² Санагурська Г.М., Куп'янська А.М. Поняття, ознаки та функції окремої думки судді Конституційної юстиції: теоретичний аналіз. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2019. Вип. 8. С. 87.

³ Постанова Колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного суду від 01 березня 2018 року (справа № 461/7315/15-к). URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72641802>.

ну від окремих думок суддів¹.

Проте зауважимо, що офіційний юридичний документ, з погляду однойменної теорії, є носієм правової інформації, що створюється органами державної влади, їх службовими чи посадовими особами в рамках реалізації своїх владних повноважень. Окрема думка судді містить таку інформацію та письмово висловлюється суддею при реалізації ним нормативно закріпленого права, тож, на нашу думку, має визнаватися офіційним юридичним документом.

Як зауважує С. Різник, окрему думку судді КСУ слід розглядати як у вузькому (формальному), так і в широкому розумінні цього поняття. У широкому сенсі, стверджує правник, вона може бути викладена в наукових чи інших публікаціях судді, виступах у пресі тощо, в межах дозволених законодавством. У сучасних умовах інформатизації такий спосіб заперечення несправедливого рішення суду може бути навіть більш ефективним, ніж його формалізація у вигляді офіційної окремої думки².

Загалом не заперечуючи того, що висловлена суддею власна позиція з приводу розглянутої справи у засобах масової інформації або в публікації може спричиняти більший вплив на правосвідомість, не можна погодитися з тим, що така позиція набуває юридичних властивостей окремої думки. На підтвердження цього зазначимо, що додаючи окрему думку суддя виступає як офіційна особа у процесі здійснення судочинства, в той час як висловлення (усні чи письмові), наукові коментарі тощо надані суддею постфактум (після опублікування рішення суду з можливими додатками до нього) є лише його власною професійною позицією як правника, що не носить офіційного характеру, а тому не може мати статус окремої думки судді.

Висвітлюючи особливості окремих думок суддів, не можна залишити поза увагою твердження А.С. Смбалян, що особливу думку можна розглядати як «лакмусовий папер», що виявляє дефекти рішення. Разом з тим вченим наголошується, що жодна окрема думка не повинна і не може вважатися обґрунтованою апріорі. Іноді особлива думка містить дуже сумнівні висновки, проте в таких випадках прийняте судом рішення тільки виграє. Сама по собі окрема думка не може ослабити авторитет прийнятого судом рішення, тоді як переконлива особлива думка буде певним сигналом суддям майбутніх процесів, оскільки надає уніка-

¹ Цимбалістий Т.О. Правова природа актів Конституційного Суду України. Університетські наукові записки. *Часопис Хмельницького університету управління та права*. 2007. № 1 (21). С. 55.

² Різник С. Значення інституту окремої думки судді Конституційного Суду України для утвердження справедливого конституційного правосуддя. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 3 (82). С. 65.

льну можливість інакше поглянути на врегульовані попередніми рішеннями питання, відкриває нові можливості і нові грані права. У цьому, очевидно, і полягає основне призначення особливих думок¹.

Аналіз зазначеного дає підстави для таких власних умовиводів:

1) зважаючи на багатозначність терміна «дефект», що в тлумачних словниках трактується як «вада, псування, пошкодження, ненормальність, відхилення, патологія, недолік», вважаємо некоректним його вживання при здійсненні характеристики ухваленого судового рішення. Переконані, що наявність окремої думки судді не означає, що рішення колегіального судового органу є дефектним, а скоріше сигналізує про можливість допущення судом правозастосовної чи правоінтерпретаційної помилки;

2) теза автора про те, що «окрема думка не повинна і не може вважатися обґрунтованою апріорі» допускає неоднозначність в плані її розуміння, оскільки таку позицію можна трактувати і в значенні відсутності аргументів судді щодо висловленої думки і в аспекті необґрунтованості його тверджень. Ознайомлення з окремими думками суддів як вищих національних судових органів, так і ЄСПЛ дає підстави для висновків, що при викладенні таких думок наводяться власні правові позиції суддів, що достатньо аргументовані.

Важливим, на наш погляд, видається і питання щодо поступовості формування окремої думки судді. Так, з погляду О. Чередніченко, слід виокремити такі її етапи: вивчення матеріалів до судового розгляду справи; дослідження фактичної і юридичної сторони справи в процесі судового розгляду справи; особистий аналіз і оцінка всіх доказів та матеріалів справи, що виконується кожним суддею окремо та особисто; сприйняття аналізу та оцінки всіх доказів та матеріалів справи, що висловлюються прокурором, захисником, підсудним та іншими суб'єктами, що беруть участь у розгляді кримінальної справи; колегіальна оцінка доказів, обставин та інших матеріалів справи, що висловлюється суддями в нарадчій кімнаті².

Однак урахування погляду І.А. Сердюка щодо існування п'яти стадій правозастосовного процесу³ дозволяє дійти висновку, що окрема думка судді формується лише в рамках проходження перших з трьох.

¹ Смбалян А.С. Особые мнения судей и ВТО: упущенные возможности. *Российский внешнеэкономический вестник: правовые вопросы*. 2012. № 5. С. 84.

² Чередніченко О. Правові засади окремої думки судді в кримінальному судочинстві України. URL: http://law.knu.ua/images/abook_file/conf2008_kpp_cherednichenko.pdf.

³ Сердюк І.А. Плюралізм підходів до визначення кількісного аспекту стадій правозастосовного процесу. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 2. С. 28.

Відповідно особистий аналіз та оцінка доказів, обставин, матеріалів є складовими тільки перших двох стадій, а саме встановлення фактичних і юридичних обставин справи.

На переконання О.А. Крапивкіна, слід виділяти ряд функцій окремої думки, які дозволяють говорити про її самостійність в жанровому просторі судового дискурсу. З погляду вченого, дискурс особливої думки служить: 1) простором альтернативного тлумачення конституційних норм; 2) засобом захисту вищих цінностей, які можуть зневажатися в незвільнених від помилок рішеннях судів; 3) засобом демократизації судової системи; 4) формою політичного протесту; 5) інструментом дії на рішення нижчестоящих судів; 6) базою для формування нової правової позиції, яка в подальшому може стати думкою більшості¹.

Осмислення наведеного дозволяє сформулювати такі власні судження щодо обраного предмета дослідження:

а) розгляд окремої думки як форми політичного протесту є виправданим лише в рамках висвітлення юридичної природи окремих думок суддів Конституційного Суду України, враховуючи те, що більшість питань, які вирішуються таким судом, мають політико-юридичний характер;

б) окремі думки суддів інших судів, в тому числі й ЄСПЛ, є скоріше формою громадянського протесту, особливо тоді, коли рішення суду викликає суспільний резонанс, а окремих суддя йде проти офіційної позиції органу судової влади, так би мовити бунтує проти неї. Як слушно з цього приводу зазначає О. Хотинська-Нор, лаконічно висловлена окрема думка судді є виявом інакомислення в суді, яке індивідуалізує персону судді, авторизує його особисту позицію та дозволяє висловити свою незалежну від інших суб'єктивну точку зору. Спроможність окремого судді не просто словесно дискутувати, а публічно виразити свою незгоду з більшістю, наражаючись на можливі несприятливі для себе наслідки, дозволяє судді позиціонувати себе як суверенного суб'єкта, носія судової влади. А саме це є першоосновою її інституціональної незалежності²;

в) окремі думки суддів ЄСПЛ є передусім інструментом впливу на сам Страсбурзький суд (внутрішній вплив) в аспекті його подальшої

¹ Крапивкіна О.А. Особое мнение судьи в жанровом пространстве судебного дискурса. Юрислингвистика: судебная лингвистическая экспертиза, лингвоконфликтология, юридико-лингвистическая герменевтика. URL: http://konference.siberia-expert.com/publ/konferencija_2010/doklad_s_obsuzhdeniem_na_sajte/osoboe_mnenie_sudi_v_zhanrovom_prost_ranstve_sudebnogo_diskursa/2-1-0-38.

² Хотинська-Нор О. Перспективи розвитку інституту окремої думки судді у цивільному судочинстві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 8. С. 35.

юридичної практики, особливо тоді, коли таку думку чи декілька думок висловлюють судді Великої палати Суду Ради Європи. Водночас такий вплив має і зовнішнє вираження, тобто здійснюється на учасників процесу та інших право-дієздатних суб'єктів, які перебувають під юрисдикцією ЄСПЛ.

У свою чергу, Г.М. Санагурська та А.М. Куп'янська виокремлюють дещо інші функції окремої думки судді, а саме: захисну, наукову, інформаційну, доповнюючу (удосконалюючу), підвищення професіоналізму, взаємодії¹.

Аналіз зазначеного умовиводу правників дає підстави для таких висновків:

1) не можна повною мірою погодитися з тим, що окрема думка судді як документ виконує захисну функцію, що, на переконання дослідників, зводиться до захисту репутації судді, гарантії його свободи і незалежності як від своїх колег, так і інших гілок влади. Вважаємо, що захисну функцію здійснює безпосередньо сам суд, який через ухвалене ним рішення захищає порушене право людини та сприяє його відновленню настільки, наскільки це можливо. А власне роль окремої думки судді ЄСПЛ полягає в тому, що вона виступає своєрідним правовим засобом, за допомогою якого суддя Страсбурзького Суду має можливість висловити власну правову позицію з приводу аргументованості та справедливості ухваленого ЄСПЛ рішення;

2) погоджуємося з думкою про те, що окремі думки суддів становлять науковий інтерес для вчених і практиків, оскільки досліджуються разом з рішеннями суду в наукових працях. Однак не поділяємо твердження про те, що окрема думка виконує наукову функції. На наше переконання таку функцію здійснює суддя, що висловлює науково обґрунтовану позицію, а остання лиш здійснює функцію впливу на свідомість і поведінку осіб, що здійснюють як наукову, так і освітню діяльність, яка до неї дотична;

3) заперечної оцінки заслуговує і виокремлена правниками доповнююча (удосконалююча) функція, зважаючи на те, що умовиводи окремого судді, які ґрунтуються на власних аргументах, жодним чином не доповнюють сформовану офіційну позицію суду, а лише виступають особистою правовою позицією судді стосовно ухваленого судом рішення.

Щоправда, слід зауважити, що у затвердженому в 2018 році Порядку ведення Єдиного державного реєстру судових рішень окрему думку

¹ Санагурська Г.М., Куп'янська А.М. Поняття, ознаки та функції окремої думки судді Конституційної юстиції: теоретичний аналіз. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2019. Випуск 8. С. 87-88.

судді визначено як сформований суддею письмовий документ, який є формою визначення власної позиції судді в разі незгоди з прийнятим (наданим) рішенням (висновком) або викладенням обставин, що доповнюють мотивувальну частину рішення (висновку). Окрема думка відображає правову позицію судді у конкретній справі, яка розглядалася судом, та спрямована на заперечення, уточнення або обґрунтування висновків у рішенні суду¹. А отже, з погляду Вищої ради правосуддя, окрема думка не тільки доповнює мотивувальну частину рішення суду, але й уточнює її та обґрунтовує, що, на наше переконання, взагалі протирічить існуючій юридичній природі цього феномену.

Зважаючи на викладене, вважаємо, що значення окремої думки судді Страсбурзького суду виявляється у таких її функціях: 1) впливу на правосвідомість учасників суспільного життя, перед усім тих суб'єктів, які на професійній основі здійснюють освітньо-наукову, правотворчу, правоінтерпретаційну, правоохоронну та правозахисну діяльність; 2) опанування до колегіальної правової позиції, що обґрунтована та сформульована більшістю складу Суду Ради Європи або посилення аргументації такої позиції; 3) сигналізування зацікавленим у вирішенні справи сторонам, а також іншим суб'єктам про можливу юридичну помилку, що її допустив ЄСПЛ; 4) відображення результатів альтернативного професійно-наукового тлумачення конвенційних норм; 5) розвитку юридичної науки та практики. Роль окремої думки судді ЄСПЛ полягає в тому, що вона виступає своєрідним правовим засобом, за допомогою якого суддя Страсбурзького суду має можливість висловити власну правову позицію з приводу аргументованості та справедливості ухваленого ЄСПЛ рішення.

Узагальнення вищенаведених поглядів учених про юридичну природу окремих думок суддів дає можливість дійти таких висновків.

На сучасному етапі розвитку та удосконалення судової системи спостерігаються дві діаметрально протилежні тенденції щодо подальшої долі окремих думок суддів як інституту процесуального права: а) поступове витіснення окремої думки, що виступає додатковим юридичним інструментом судді для висловлення власної позиції, з системи здійснення правосуддя; б) збереження та розвиток цього інституту як невід'ємного елемента забезпечення повноти та всебічності судової влади.

З огляду на зазначені тенденції вважаємо за необхідне виокремити

¹ Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного реєстру судових рішень: Рішення Вищої ради правосуддя від 19.04.2018 № 1200/0/15-18. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1200910-18>.

три різні погляди з приводу необхідності висловлення окремих думок суддями: 1) однозначне визнання важливості інституту окремої думки, як альтернативного професійного судження судді з приводу ухваленого судового рішення, що є проявом його незалежності, демократизації судової влади, способом запобігання судовим помилкам у майбутньому; 2) повне заперечення необхідності висловлення окремої думки суддею, що вважається чинником, який зумовлює сумніви у правосудності ухваленого рішення, демонструє непереконливість позиції окремого судді для інших суддів колегії при обговоренні питань справи в дорадчій кімнаті, підриває авторитет судової влади; 3) обережне ставлення до окремих думок (крайня необхідність їх надання), суть якого зводиться до того, що вони мають висловлюватися суддями лише щодо найбільш принципових та суттєвих питань справи і бажано в період до ухвалення остаточного рішення судом, а не після такого факту.

Окремі думки суддів ЄСПЛ, які висловлені у конкретній справі, містять в собі правові позиції, що відрізняються від думки більшості суддів, які брали участь в голосуванні. Проте висловлена точка зору судді чи декількох суддів Страсбурзького суду не повинна асоціюватися з тим, що більшість ухвалила необґрунтоване рішення або таке рішення уміщує судову помилку. Основою незгоди з рішенням Страсбурзького суду може бути інша теоретична конструкція, покладена в основу аргументації і висновків, або пропозиція іншого варіанту застосування чи тлумачення конвенційних норм, які стосуються справи. Окремою думкою суддя ЄСПЛ може сформулювати нову доктринальну основу рішення, якою обґрунтовує власне бачення деяких чи усіх позицій ухваленого рішення.

Поява окремих думок суддів ЄСПЛ обумовлена їх науковим світоглядом, які в силу специфіки Суду Ради Європи як міжнародного органу, є представниками держав з різними правовими системами, юридичними традиціями та праворозумінням. У складі Страсбурзького суду працюють як відомі юристи-теоретики (судді з наукового середовища без будь-якого суддівського досвіду), так і практики (судді, обранню яких передувала виключно судова кар'єра або судді, попередня діяльність яких була пов'язана з роботою в міжнародних організаціях), що мають авторитет та результати діяльності яких характеризуються переконливістю і беззаперечністю.

Окремі думки суддів Страсбурзького суду представляють інтерес як для вчених, представників різних галузей права, так і для практиків, і, таким чином, здійснюють вплив на наукову і професійну правосвідомість, а також освітню діяльність. Зважаючи на один із загальнотеоре-

тичних підходів до розуміння «джерела права» як того, що породжує право, цілком ймовірним є сприйняття окремої думки судді ЄСПЛ таким джерелом¹.

Враховуючи вищевикладене, запропонуємо такий концепт правового феномену, що складає предмет дослідження у межах цього питання: «окрема думка судді Страсбурзького суду – це елемент практики Суду Ради Європи, що являє собою факультативний юридичний документ до ухваленого ЄСПЛ рішення по суті справи, в якому суддя або декілька суддів, на основі попередньо здобутих правових знань і власного професійного досвіду висловлюють особисту правову позицію з приводу питань, що розглядалися Страсбурзьким судом, і наводять юридичні аргументи, які, на їх погляд, не дозволяють повністю або частково погодитися з сформульованою Судом Ради Європи правовою позицією та ухваленими на її основі приписами індивідуального характеру чи навпаки, слугують додатковим доказом на підтримку ухваленого ЄСПЛ рішення».

Окремій думці судді ЄСПЛ як явищу правової дійсності притаманні такі риси: 1) являє собою додатковий до рішення ЄСПЛ юридичний документ (матеріальний носій правової інформації); 2) джерелом такої інформації є суддя або кілька суддів ЄСПЛ, які безпосередньо беруть (або брали) участь у розгляді та вирішенні справи по суті; 3) зі змістовного боку вміщує в собі правову позицію судді (суддів) ЄСПЛ з приводу питань, що розглядалися Страсбурзьким судом, а також юридичні аргументи, які, на їх погляд, не дозволяють повністю або частково погодитися зі сформульованою Судом Ради Європи правовою позицією та ухваленими на її основі приписами індивідуального характеру чи навпаки, слугують додатковим доказом на підтримку ухваленого ЄСПЛ рішення (сутнісна риса); 4) і хоча з необхідністю не спричиняє юридичних наслідків (серед яких можливі: а) її врахування комітетами і палатами Страсбурзького суду при розгляді подібних справ у майбутньому; б) передача справи на розгляд Великої палати ЄСПЛ; в) її врахування національними судами загальної юрисдикції або Конституційним Судом; г) внесення змін чи доповнень у національне законодавство держави-учасниці Конвенції; д) вплив на правозастосовну діяльність тощо), однак і не виключає можливості їх настання.

¹ Завгородній В.А. Роль і значення окремої думки судді Європейського Суду з прав людини. *Альманах міжнародного права*. 2016. Випуск 13. С. 115-116.

Розділ 4

МЕХАНІЗМ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ПОСТАНОВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ

4.1. Поняття механізму імплементації постанов Страсбурзького суду в національній правовій системі

Україна належить до небагатьох європейських країн, які на законодавчому рівні закріпили особливий порядок виконання постанов Європейського суду з прав людини. Як зазначає з цього приводу Ю. Зайцев, саме наявність такого спеціального закону дійсно ставить Україну чи не на «умовне» перше місце серед європейських країн у питанні законодавчого забезпечення виконання рішень ЄСПЛ та переконливо підтверджує прагнення України до європейської інтеграції у питаннях судочинства та захисту прав людини¹.

Проте попри більш як десять років існування спеціального порядку виконання постанов Страсбурзького суду в Україні, що передбачає необхідність вжиття комплексу відповідних заходів, у нашій державі укорінився загальний підхід до виконання своїх міжнародних зобов'язань перед Радою Європи переважно в межах виплати справедливої сатисфакції, що присуджує ЄСПЛ. Така ситуація загалом відповідає назві чинного закону та його положенням, адже в резолютивній частині постанов Суду Ради Європи, як правило, визначає лише суму компенсації, яку потрібно виплатити скаржникові з боку держави. Тому додаткові заходи індивідуального характеру та заходи загального характеру фактично набувають другорядного значення, що у підсумку призводить до дальшого існування проблем, в тому числі системних, які є підґрунтям порушення конвенційних прав і свобод людини².

Таким чином, актуальним і нагальним в умовах сьогодення є питання розробки і закріплення в законодавстві іншого, більш ефективного механізму, яким, на наше переконання, є механізм імплементації поста-

¹ Зайцев Ю. Проблема виконання судових рішень у практиці Європейського суду з прав людини. Київ: Юстініан, 2002. С. 25.

² Завгородній В. А. Форми реалізації рішень Європейського суду з прав людини в Україні. *Право і суспільство*. 2013. № 3. С. 4.

нов ЄСПЛ, що перед усім вимагає з'ясування його поняття та структури.

Особливості виконання рішень Страсбурзького суду державою-відповідачем досліджували у своїх працях такі вітчизняні і зарубіжні вчені, як: В.З. Абдрашитова, Н.Є. Блажівська, Ю.А. Войтенко, О.В. Задорожній, Г.В. Зубенко, О.Ю. Кайдаш, У.З. Коруц, І.В. Лаптева, Н.І. Севастьянова, М. Чугуєвська, В.Д. Шаповал, Н.В. Шелевер та інші. Водночас імплементація постанов ЄСПЛ в національній правовій системі та її механізм залишаються малодослідженими в сучасній доктрині права, що зумовлює необхідність здійснення подальших наукових розвідок.

Варто зауважити, що досліджуване правове явище в своїй основі має два стрижневих слова, а саме «механізм» та «імплементація», які потребують сутнісного розуміння.

Слово «механізм», як зазначається в довідковій літературі, має декілька значень. В прямому значенні – це система рухомих ланок або деталей, що призначена для передачі чи перетворення (відтворення) руху; у переносному – система функціонування будь-чого, сукупність проміжних станів або процесів будь-яких явищ¹. Під механізмом у переносному значенні також розуміють внутрішню побудову, систему функціонування чого-небудь, апарат якого-небудь виду діяльності², а також метод, спосіб, сукупність станів і процесів, з яких складається певне фізичне, хімічне та інше явище³.

Аналіз зазначеного вище дає підстави стверджувати, що під механізмом в рамках нашого дослідження більш коректно розуміти внутрішню організацію (побудову) правового явища, елементи якого взаємопов'язані та утворюють систему.

У свою чергу, термін «імплементація» (від лат. *impleo* – наповнювати, досягати, виконувати, здійснювати) трактується як організаційно-правова діяльність держав з метою реалізації своїх міжнародно-правових зобов'язань. Відповідно механізм імплементації міжнародно-правових норм включає в себе сукупність правових та інституційних засобів, що використовуються суб'єктами міжнародного права на міжнародному та національному рівнях⁴.

Під «імплементацією» також розуміють встановлений державою

¹ Механізм (значення). *Вікіпедія – вільна енциклопедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org>.

² Ушаков Д.Н. Механизм. *Большой толковый словарь современного русского языка*. Москва, 2005. С. 444.

³ Василега-Дерибас М.Д., Дмитрієв О.В., Латник Г.В., Степенко Г.В. Механізм. *Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.)* / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ, 2005. С. 665.

⁴ Савчук К.О. Імплементація. *Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова ред.) та ін.* Київ, 2001. Т. 2. С. 667-668.

порядок застосування норм міжнародного права на її території; один із можливих варіантів співвідношення міжнародного та конституційного права (англ. implementation: 1) введення в дію; 2) виконання, реалізація (напр., судового вироку), здійснення; 3) проведення (реформ тощо))¹. «Імплементувати» також означає «виконувати, здійснювати, запроваджувати у життя»².

Як зауважує С.В. Войченко, найбільш змістовним і точним для реалізації договірних норм Ради Європи є поняття «імплементация», яке має вживатись у відповідних міжнародно-правових і національно-правових актах. На думку правника, національна імплементация передбачає проведення цілої низки організаційно-правових заходів, які, працюючи в системі, дозволяють досягти кінцевого результату – реального втілення норми міжнародного права до національної правової системи³.

Зазначене дає можливість для висновку, що під імплементациєю постанов ЄСПЛ слід розуміти запровадження в національній правовій системі України стандартів Ради Європи у сфері захисту прав людини, що вироблені Страсбурзьким судом у формі правових позицій, як структурної частини його рішень, що ухвалюються по суті справи.

Водночас, враховуючи значення термінів «механізм» та «імплементация», пропонуємо таку робочу гіпотезу щодо трактування поняття «механізм імплементации»: сукупність заходів, які вживаються на внутрішньонаціональному рівні уповноваженими суб'єктами за допомогою правових засобів з метою належного виконання державою взятих на себе міжнародних зобов'язань.

Принагідно зазначимо, що в юридичній науці слово «механізм» часто використовується вченими для відображення функціонування різних правових форм в їх русі. Відповідно, в доктрині права широко використовуються такі юридичні терміни, як «механізм правового регулювання», «механізм забезпечення прав людини», «механізм правоохоронної діяльності», «механізм правозастосування» тощо. Тому важливим в рамках нашого дослідження вважаємо з'ясування сутності зазначених механізмів на предмет їх подібності з механізмом імплементации постанов ЄСПЛ.

Близьким до досліджуваного нами механізму вважаємо механізм правового регулювання, що в теорії права характеризуються полісемією

¹ Соколова Ю. Імплементация. *Багатомовний юридичний словник-довідник* / І.О. Голубовська та ін. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. С. 186.

² Василега-Дерибас М.Д. та ін. Знач. твір. С. 493.

³ Войченко С.В. Договори Ради Європи в кримінально-правовій сфері та їх імплементация в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Одеса, 2010. С. 18.

думок учених щодо його розуміння. Для з'ясування його сутності розглянемо деякі підходи.

Так, наприклад, з погляду О.М. Куракіна, механізм правового регулювання – це нормативно організований, послідовний комплексний процес, спрямований на результативне втілення правових норм у життя впорядкування, закріплення, розвиток і вдосконалення суспільних відносин, за допомогою адекватних правових засобів з метою реалізації інтересів суспільства та держави. Цей механізм, стверджує правник, можна представити як «схему» руху, що починає функціонувати тільки після її наповнення конкретним змістом, який визначається приписами окремих норм права та залежить від спрямованості на впорядкування суспільних відносин конкретного виду¹. Із зазначеного випливає, що під механізмом слід розуміти певний порядок дій, що здійснюється з метою досягнення визначеної мети.

У свою чергу, О.Ф. Скакун вважає, що під механізмами правового регулювання слід розуміти різні елементи правової системи, які здійснюють регулятивний вплив на суспільство². Таким чином, розуміння механізму зводиться до елементів, що лише у сукупності характеризують правове явище.

На переконання Н.М. Оніщенко, механізм правового регулювання – це певна взята у єдності сукупність правових засобів, способів і форм, за допомогою яких нормативність права забезпечує впорядкування суспільних відносин, відповідає інтересам суб'єктів права, вирішує конфлікти, сприяє досягненню соціального компромісу в правовій сфері³. Схожу думку висловлюють Г.П. Середа та С.Г. Стеценко, які зауважують, що механізм правового регулювання – це сукупність правових засобів, за допомогою яких здійснюється упорядкування відповідних суспільних відносин⁴.

Такий підхід дозволяє стверджувати про можливість ототожнення механізму із сукупністю необхідного інструментарію, що необхідний для досягнення визначеної мети.

До ознак механізму правового регулювання відносять такі:
1) є складовою частиною механізму соціального регулювання, впливає

¹ Куракін О.М. Сучасний механізм правового регулювання: загальнотеоретичні аспекти: монографія. Запоріжжя: Просвіта, 2016. С. 136, 139.

² Скакун О.Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): учебник (перевод с украинского). Харьков: Эспада, 2007. С. 304.

³ Оніщенко Н.М. Правова система: проблеми теорії: монографія. Київ: Ін-т дер-ви і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. С. 213.

⁴ Середа Г.П., Стеценко С.Г. Проблеми теорії держави і права: навч. посіб. у визнач. та схемах. Київ: КНТ, 2009. С. 132.

правовими властивостями на політичний, економічний та інші механізми соціального регулювання, переплітається з ними; 2) визначається закономірностями еволюції суспільства, рівнем розвиненості економіки, культури; 3) є складною системою, що включає комплекс правових засобів і форм, які перебувають у зв'язку і взаємодії; суб'єктів, котрі здійснюють правове регулювання чи правову діяльність; юридично значимі результати їхньої діяльності; 4) є динамічною частиною правової системи суспільства, не збігається з нею і тільки в поєднанні з механізмом правового впливу створює цілісність у забезпеченні функціонування правової системи суспільства; 5) є процесом, що складається зі стадій, яким відповідають свої механізми дії; 6) визначає ступінь ефективності правового регулювання, відповідність поведінки учасників суспільних відносин приписам юридичних норм, їх рух до задоволення приватних і публічних інтересів; 7) має кінцевою метою встановлення законності і забезпечення правопорядку в суспільстві¹.

Вищезазначене дозволяє виокремити ті характерні риси, що притаманні і механізму імплементації постанов ЄСПЛ, зокрема: а) є складною, динамічною системою; б) охоплює низку взаємопов'язаних елементів; в) підпорядкований конкретній меті – належне виконання державою міжнародних зобов'язань, які випливають з положень Конвенції, що полягає у відновленні порушених прав і свобод людини та недопущення їх повторного порушення; д) сприяє забезпеченню інтересів людини, що перебуває під юрисдикцією держави; е) є сукупністю юридичних інструментів (засобів та способів), за допомогою яких вичерпується конфлікт, що виник між державою і людиною; ж) сприяє досягненню соціального компромісу у сфері прав людини.

Водночас вважаємо, що важливим питанням при характеристиці будь-якого механізму є його ефективність.

Як зауважує О.Ф. Скакун, під ефективністю механізму правового регулювання слід розуміти міру досягнення очікуваного результату правового регулювання, тобто співвідношення між усталеною метою правового регулювання суспільних відносин і реальними результатами².

Схожу думку з цього приводу висловлює і О.М. Куракін, наголошуючи, що ефективність механізму правового регулювання – це оціночна категорія, яка визначає здатність спеціально-юридичного впливу на

¹ Механізм правового регулювання суспільних відносин, його стадії. *Теорія держави і права: навчальні матеріали онлайн*. URL: http://pidruchniki.com/1001031243102/pravo/mehanizm_pravovogo_regulyuvannya_suspilnih_vidnosin_yogo_stadiyi.

² Скакун О.Ф. *Теорія права і держави: підручник*. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 267.

суспільні відносини досягати соціально-корисного результату та юридичних цілей за допомогою особливих правових методів і засобів. Вона, зауважує правник, характеризує рівень співвідношення між фактичним результатом його дії і цілями, для досягнення яких були встановлені правові засоби¹.

Ефективність рішень ЄСПЛ, як стверджує Л.В. Пастухова, – це ступінь їх реального впливу на виконання державами – відповідачами зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї. На думку правника, критеріями оцінки ефективності рішень ЄСПЛ є їх безпосередні цілі: 1) відновлення порушених прав людини; 2) усунення перешкод на шляху реалізації людиною своїх прав. Вони зумовлюють функції судових рішень, кожне з яких одночасно «виконує» правовідновлювальну та превентивну функції. Показниками ефективності рішень ЄСПЛ є: а) рівень відновлення конкретними державами-відповідачами на основі рішень Суду порушених прав людини; б) певні зміни у динаміці встановлених Страсбурзьким судом порушень конвенційних норм державами-відповідачами².

Загалом погоджуючись із запропонованими критеріями і показниками ефективності, їх визначення, на наш погляд, повинно стосуватися не безпосередньо постанов ЄСПЛ як правових актів міжнародної судової інстанції, а саме механізму імплементації таких рішень Страсбурзького суду, як сукупності засобів і способів досягнення мети підписання Конвенції. Водночас ключовим показником ефективності механізму імплементації постанов ЄСПЛ вважаємо ступінь урахування правових позицій Суду Ради Європи, як складової частини його рішень, у правомірній поведінці суб'єктів, наділених державно-владними повноваженнями.

Механізм імплементації постанов ЄСПЛ також тісно переплітається і з соціально-правовим механізмом забезпечення прав і свобод людини та механізмом правоохоронної діяльності, хоча в доктрині права досі не має єдності щодо розуміння цих понять.

Наприклад, О.Ф. Скакун вважає, що соціально-правовий механізм забезпечення прав і свобод людини – це система засобів і чинників, що забезпечують необхідні умови поваги до всіх основних прав і свобод людини, які є похідними від її гідності. З погляду правника, поняттям «соціально-правовий механізм забезпечення прав людини» підкреслюється, що правовий механізм – це частина соціального і діє з ним у єд-

¹ Куракін О.М. Зазнач. твір. С. 260.

² Пастухова Л.В. Ефективність міжнародно-правових засобів забезпечення реалізації Конвенції про захист прав і основних свобод людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2003. С. 15-16.

ності. У структурі цього механізму вчений виокремлює такі підсистеми: а) механізм реалізації прав людини, який включає заходи, спроможні створити умови для реалізації прав і свобод людини; б) механізм охорони прав людини, який включає заходи з профілактики правопорушень для утвердження правомірної поведінки особи; в) механізм захисту, який включає заходи, що призводять до відновлення порушених прав неправомірними діями і відповідальності особи, яка вчинила ці правопорушення¹.

Дещо інший підхід до розуміння соціально-правового механізму забезпечення прав людини підтримують О.В. Зайчук та Н.М. Оніщенко, які зазначають, що він є системою засобів та факторів, які забезпечують повагу до прав і свобод людини, що є суттєвими для повного та вільного розвитку. На їх думку, основним призначенням соціально-правового механізму є захист суб'єктивних прав та їх поновлення, а його фундаментальне призначення визначається у процесі реалізації функцій. Наголошується, що «механізм соціально-правового захисту відображає права та свободи особи як вищу цінність; рівень соціальної справедливості у суспільстві, ступінь гарантованості прав та свобод особи; здійснення суспільного порядку та безпеки»².

У свою чергу, механізм правоохоронної діяльності, з погляду А.М. Кучука, може бути визначений як сукупність юридичних засобів, за допомогою яких здійснюється профілактика правопорушень, а у разі їх вчинення – захист та відновлення порушених прав і свобод людини і громадянина. Цей механізм охоплює собою інституційний компонент (суб'єкти правоохоронної діяльності), нормативний компонент (система правових норм та принципів, що регулюють відносини у сфері охорони права) та функціональний компонент (правоохоронні відносини)³.

Враховуючи зазначене, переконані, що механізм імплементації постанов ЄСПЛ має такі подібні риси із зазначеними вище механізмами: а) призводить до відновлення порушених конвенційних можливостей людини; б) охоплює заходи з профілактики порушень норм Конвенції; в) включає заходи створення належних умов для реалізації конвенційних прав і свобод людини; г) є системою правових засобів, які забезпечують повагу до людини, її прав і свобод; д) відображає ступінь гаран-

¹ Скакун О.Ф. Теория государства и права: учебник. Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. С. 207.

² Зайчук О.В., Оніщенко Н.М. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2008. URL: http://www.ebk.net.ua/Book/law/zaychuk_tdp/part2/409.htm.

³ Теорія держави і права: підручник / Ведерніков Ю.А. та ін. 2-е вид. перероб. і доп. Дніпропетровськ: ДДУВС; Ліра ЛТД, 2015. С. 101-103.

тованості можливостей людини з боку держави-учасниці Конвенції; е) охоплює суб'єктів, наділених державно-владними повноваженнями, що вступають у правоохоронні відносини на основі норм національного законодавства.

Досить тісно механізм імплементації постанов ЄСПЛ переплітається і з таким поняттям, як «механізм правозастосування», зважаючи на те, що розуміння категорії «імплементація» часто ототожнюється з реалізацією в аспекті норм міжнародного права, однією з форм якої є застосування.

На думку А.М. Перепелюк, механізм правозастосування є системним, динамічним утворенням, спрямованим на індивідуалізацію та конкретизацію нормативної основи права, зміст якого становить комплекс юридичних засобів, об'єднаних у нормативно-правовий, інституційний та процесуально-правовий блоки, які забезпечують реалізацію норм права та досягнення його соціально корисних цілей¹.

Схожий підхід до розуміння цього явища правової дійсності поділяє і В.В. Шульгін, який зазначає, що механізм правозастосування є комплексною сукупністю взаємопов'язаних, взаємодіючих та взаємообумовлених правових, психологічних, інституційних, функціонально-організаційних елементів, що складають його зміст, мету та забезпечують їх неухильну, всебічну, ефективну реалізацію, а також сприяють владно-організаційному процесу втілення індивідуальних суб'єктивних прав, юридичних обов'язків та вирішення конкретних юридичних справ спеціальних суб'єктів військово-правових відносин².

Ураховуючи результати дослідження зазначених правників, видається можливим виокремити низку подібних ознак, що притаманні як механізму правозастосування, так і механізму імплементації постанов ЄСПЛ, зокрема: 1) за своїм значенням є соціально цінним феноменом; 2) є багатограним, складним та динамічним правовим явищем; 3) його зміст складають комплекс юридичних засобів, способів і форм, що характеризуються єдністю, логічною послідовністю, взаємодією; 4) початок його дії пов'язаний з наявністю юридичного факту; 5) включає нормативну, інституційну, функціональну та психологічну складові, що виконують різні функції, однак пов'язані загальною метою.

Не можна залишити поза увагою і погляди вчених щодо назви та структури механізмів, які пропонується запровадити з метою належного

¹ Перепелюк А.М. Механізм застосування права: структура та критерії ефективності (загальнотеоретичний аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2016. С. 94-96.

² Шульгін В.В. Реалізація військового законодавства: теоретико-правові аспекти: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Дніпро, 2017. С. 9.

виконання постанов Суду Ради Європи.

Зокрема, В.З. Абдрашитова обґрунтовує позицію про необхідність запровадження механізму реалізації рішень ЄСПЛ, що уміщує: виконання рішень Страсбурзького суду, їх дотримання і застосування. При цьому виконання рішень ЄСПЛ, стверджує вчена, передбачає: 1) виконання резолютивної частини рішення, наприклад відшкодування шкоди потерпілій особі та ін.; 2) виконання прецедентної норми, що міститься в мотивувальній частині рішення Суду Ради Європи. Разом з тим, з погляду правника, механізм реалізації рішень ЄСПЛ включає, по-перше, визначення суб'єктів права, які повинні виконати конкретне рішення, по-друге, виявлення підпорядкування одного органу іншому, по-третє, наявність розгорнутої нормативної бази та правового статусу органів державної влади, по-четверте, визначення форм і методів втілення в життя рішень Страсбурзького суду, по-п'яте, звітність щодо реалізації відповідних рішень, нарешті, по-шосте, визначення принципів та їх дотримання, серед яких транспарентність, демократизм¹.

Однак, на наш погляд, запропонований вченим підхід є неприйнятним, зважаючи на таке: а) недопустимим є ототожнення правових позицій ЄСПЛ, що містяться в мотивувальній частині його рішень та є нічим іншим, ніж результатом тлумачення конвенційних норм, з нормами права; б) виконання, дотримання та застосування є належними формами реалізації виключно конвенційних норм; в) виконання постанов Страсбурзького суду в його резолютивній частині з боку уповноважених органів державної влади більш коректно розглядати в аспекті виконання державою-учасницею міжнародних зобов'язань, які виникли в результаті ратифікації Конвенції, що одночасно обумовлює визнання юрисдикції Суду Ради Європи. З огляду на зазначене запропонована структура механізму є доцільною лише для характеристики реалізації конвенційних норм.

Схожий за назвою, проте інший за змістом механізм пропонує О.Ю. Кайдаш. Як зазначає правник, механізм адміністративно-правового забезпечення реалізації рішень ЄСПЛ в Україні являє собою сукупність засобів адміністративно-правового характеру, що застосовуються уповноваженими на те національними державними інституціями, посадовими і службовими особами при реалізації на території України і в її правовому полі рішень ЄСПЛ, ухвалених проти держави Україна з метою забезпечення захисту та відновлення прав і свобод особи, що передбачені в Конвенції та Протоколах до неї та які були порушені

¹ Абдрашитова В.З. Теоретико-правовые основы исполнения решений Европейского Суда по правам человека: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2008. С. 13, 77.

стосовно заявника державою Україна шляхом виконання рішень ЄСПЛ та застосування практики Суду при здійсненні правосуддя і в адміністративній практиці¹.

Аналіз запропонованого правником визначення поняття дозволяє стверджувати, що воно також не позбавлене дискусійних моментів, а саме: 1) вчений фактично вдався до тавтології, стверджуючи про те, що механізм реалізації рішень ЄСПЛ є сукупністю засобів, що застосовуються уповноваженими суб'єктами при реалізації на території України рішень ЄСПЛ; 2) сутність механізму реалізації рішень ЄСПЛ обмежується лише засобами адміністративно-правового характеру, що звужує розуміння цього явища правової дійсності, оскільки поза увагою залишаються інші важливі засоби, серед яких кримінально-процесуальні, цивільно-процесуальні тощо, що відіграють важливу роль при вжитті додаткових заходів індивідуального та заходів загального характеру; 3) стверджуючи, що реалізація рішень ЄСПЛ відбувається двома шляхами, а саме через виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ, автором: а) фактично акцентується увага лише необхідності виплати справедливої сатисфакції; б) практика Страсбурзького суду ототожнюється з нормою права, що є неприпустимим.

Зважаючи на вищевикладене, доходимо висновку, що введення до наукового обігу категорії «механізм реалізації» щодо постанов Суду Ради Європи є недостатньо обґрунтованим та некоректним.

У теорії права також висловлюється думка про необхідність запровадження механізму правової інфільтрації Конвенції, правових позицій та прецедентної практики ЄСПЛ, якому властиві певні форми та способи². Однак, наприклад, І.В. Лаптевою чомусь не запропоновано його поняття та структура. Разом з тим постає питання про прийнятність такої юридичної конструкції.

У перекладі з латинської слово «інфільтрація» означає: *in* – «в», *filtratio* – «проникнення, вливання»³. Воно вживається в медицині та біології й розглядається в прямому значенні як проникнення і скупчення в тканинах тих або інших елементів, які не є їх нормальною складовою

¹ Кайдаш О.Ю. Адміністративно-правове забезпечення реалізації рішень ЄСПЛ: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2016. С. 106.

² Лаптева І.В. Правовая инфильтрация Конвенции о защите прав человека и основных свобод и решений Европейского Суда по правам человека в российскую правовую систему (теоретико-правовое исследование): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2014. С. 11.

³ Прохоров А.М. Инфильтрация. *Большой энциклопедический словарь. 2-е изд., перераб. и доп.* Москва, 1998. С. 454.

частиною¹. Із зазначеного випливає, що вченим фактично здійснюється спроба адаптації ще одного, поряд з «механізмом», неюридичного терміна в правничу науку задля характеристики проникнення одного явища правової дійсності в інше.

У свою чергу, В.М. Кохман та М.І. Поліщук пропонують розуміти термін «правова інфільтрація» як запозичення (взаємопроникнення) правових норм, що містяться в рамках міжнародного права чи національного законодавства однієї країни, у внутрішньодержавне право інших держав у встановленій або прийнятній формі. На їх думку, основними способами здійснення процесу правової інфільтрації є: імплементація; правова рецепція; правова трансформація; інкорпорація; правова відсилка. Разом з тим, з погляду вчених, слід враховувати, що при впровадженні зазначених форм правової інфільтрації кожна з них матиме свій власний механізм правової реалізації, заздалегідь встановлений законодавцем².

Осмислення зазначеного дозволяє дійти висновку, що головна мета інфільтрації – запозичити, тобто наслідувати, перейняти, почерпнути, існуючі міжнародні стандарти для національної правової системи.

Дещо інший підхід до розуміння категорії «правова інфільтрація» пропонується Т.А. Мельниченко, яка визначає її як естрагування правових норм, що містяться в міжнародних актах (договорах, конвенціях, деклараціях) і національних нормативно-правових актах однієї держави у внутрішньодержавне право конкретної іншої держави певними способами³.

Вважаємо, що ключовим терміном цього визначення є «естрагування», під якою вченим пропонується розуміти відбір для національного права лише «продвинутих» юридичних норм, а також можливість застосування правової норми не загалом, а лише її частини. Саме це, на думку правника, дозволяє прискорити процес побудови правової держави. Водночас, з погляду автора, під механізмом правової інфільтрації норм міжнародного права в право внутрішньодержавне слід розуміти організаційно-правові способи і прийоми, що забезпечуються компетентними державними органами, щодо виконання положень норм міжнародного права з урахуванням особливостей національного законодавства, спрямованих на реалізацію нормативних приписів, що впливають з поло-

¹ Ушаков Д.Н. Механизм. *Большой толковый словарь современного русского языка*. Москва, 2005. С. 313.

² Кохман В.Н., Полищук Н.И. Правовая инфильтрация норм международного права в уголовно-исполнительное законодательство Российской Федерации: монография / под ред. С.А. Комарова. Воронеж: Научная книга, 2008. С. 42-43.

³ Мельниченко Т.А. Теоретические и нормативные основания правовой инфильтрации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Волгоград, 2006. С. 9.

жень міжнародно-правових актів. Основним способом здійснення процесу правової інфільтрації, на думку вченого, є імплементація, яка може здійснюватися за допомогою відсилки, рецепції, адаптації, відтворення, легітимації, інкорпорації¹.

З огляду на зазначене, доходимо висновку, що використання терміна «інфільтрація» є виправданим лише при характеристиці механізму проникнення норм міжнародних договорів в національне право, однак він є недоречним при здійсненні характеристики виконання чи імплементації рішень ЄСПЛ, зважаючи на таке: а) запозичення не може бути метою виконання рішень міжнародних судових органів; б) принцип естрагування, що по суті зводиться до відбору для виконання лише «продвинутих рішень» суду, не може бути в основі відповідного механізму.

Також А.В. Деменевою висловлюється позиція про необхідність створення механізму реагування держави на постанови Страсбурзького суду. Ключову роль в створенні такого механізму, наголошує дослідниця, повинен відігравати системний підхід, що охоплює і дії влади у відповідь на встановлене ЄСПЛ порушення, і стратегію взаємодії національних і конвенційних механізмів, і постійну діяльність держави в сфері виконання зобов'язань за статтею 1 Конвенції – забезпечення конвенційних прав всередині держави і попередження порушень Конвенції. Разом з тим, як стверджує правник, розгляд конкретної справи – це діяльність Європейського суду з прав людини в рамках реалізації норм Конвенції. А отже, можна припустити, що реалізація державою постанов Європейського суду є складовою частиною механізму реалізації норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод². Із зазначеного випливає, що механізм реагування, який по суті зводиться до реалізації державою постанов ЄСПЛ, є складовою механізму реалізації конвенційних норм.

Водночас, зважаючи на існуюче тлумачення терміна «реагувати», що означає діяти у відповідь на щось, виявляючи відповідне ставлення до кого-, чого-небудь³, логічним є припущення про те, що механізм реагування може охоплювати собою не тільки певну сукупність заходів органів публічної влади, спрямовані на виконання постанов Страсбурзького суду, але й захисні дії з боку держави у відповідь на рішення Суду Ради Європи з вираженням власного політичного ставлення до нього чи

¹ Там само. С. 10-11.

² Деменева А.В. Юридические последствия постановлений Европейского суда по правам человека для Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Екатеринбург, 2010. С. 136, 139.

³ Василега-Дерибас М.Д. та ін. Знач. твір. С. 1204.

аргументацією причин його невиконання передусім в частині вжиття необхідних заходів загального характеру. Тому запровадження подібного механізму в національній правовій системі зводить нанівець взяті на себе державою міжнародні зобов'язання у сфері захисту прав людини. До того ж, на наш погляд, хибною є думка вченого про те, що механізм реалізації постанов ЄСПЛ є складовою механізму реалізації норм Конвенції, зважаючи на те, що ці два механізми співвідносяться як засіб і мета та мають різні структурні елементи.

Підсумовуючи, доходимо висновку, що, зважаючи на юридичну природу рішень Страсбурзького суду, що ухвалюються ним по суті справи, а також їх значення для національних правових систем, найбільш оптимальним для використання в науці та законодавстві є поняття «механізм імплементації постанов ЄСПЛ». Схожу позицію з цього приводу висловлює і С.Ю. Бутенко, який зазначає, що імплементація рішень ЄСПЛ в кримінальне процесуальне законодавство України – це комплексна організаційно-правова діяльність держави, метою якої є виконання Україною міжнародного зобов'язання перед Радою Європи щодо забезпечення відповідності кримінального процесуального законодавства України Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод в її тлумаченні ЄСПЛ¹.

Проте, на наш погляд, такий підхід до розуміння імплементації постанов Страсбурзького суду є дещо звуженим, оскільки фактично зводиться до одного із можливих заходів з боку держави, а саме приведення чинного національного законодавства у відповідність до правових позицій ЄСПЛ. Вважаємо, що в своїй основі механізм імплементації повинен мати як заходи щодо виконання резолютивної частини постанов ЄСПЛ (передусім, виплата справедливої сатисфакції, що є первинним), так і інші більш важливі заходи індивідуального та загального характеру, завданням яких є відновлення порушеного права та попереднього юридичного стану скаржника, а також недопущення повторного порушення конвенційних прав з боку органів державної влади, їх службових та посадових осіб.

З огляду на все вищевикладене запропонуємо такий концепт юридичного феномену, що складає предмет дослідження: механізм імплементації постанов ЄСПЛ в національній правовій системі є сукупністю юридичних засобів і способів, що використовуються, та заходів, які вживаються державою на виконання взятих на себе конвенційних зобов'язань із відшкодування завданої скаржникові матеріальної та мора-

¹ Бутенко С. Сущность имплементации решений Европейского суда по правам человека в уголовное процессуальное законодательство. *Закон и жизнь*. 2013. № 8/3. С. 14.

льної шкоди, відновлення його порушеного конвенційного права (а за необхідності – і попереднього правового стану потерпілого від незаконних рішень, дій або бездіяльності органів публічної влади, їх посадових і службових осіб), а також запобігання порушенню конвенційних прав і свобод людини у майбутньому¹.

Досліджуваному механізму притаманні такі характерні риси: а) є цілісним та системним утворенням, що охоплює собою ряд взаємопов'язаних елементів, а саме: правових засобів, способів, заходів індивідуального та загального характеру; б) є динамічним явищем правової дійсності, що відображає рух, взаємодію цих елементів; в) він підпорядкований досягненню визначеної ст. 1 Конвенції мети (гарантування кожного, хто перебуває під юрисдикцією Високих Договірних Сторін, прав і свобод, визначених в розділі I Конвенції), а також забезпеченню виконання державою взятих на себе міжнародних зобов'язань, передбачених ст. 46 Конвенції (виконувати остаточні рішення ЄСПЛ у будь-яких справах, в яких держава є стороною); г) його функціональне призначення, що є конкретизацією вищезгаданих мети та міжнародного зобов'язання держави, виявляється у забезпеченні відшкодування завданої скаржникові матеріальної та/або моральної шкоди, відновленні його порушених конвенційних можливостей, а також запобіганні порушень конвенційних прав і свобод людини у майбутньому; д) має визначені просторові та темпоральні межі існування в правовій системі держави; е) оцінка його ефективності залежить як від кількісних показників щодо правовідновлювальних заходів з боку держави та ухвалення повторних типових постанов ЄСПЛ щодо порушень норм Конвенції, так і від ступеня урахування в діяльності суб'єктів державно-владних повноважень правових позицій Страсбурзького суду.

4.2. Структура механізму імплементації постанов Суду Ради Європи в національній правовій системі

Дослідження механізму, що відображає правове явище у динаміці або русі, є фактично дослідженням його структури.

Термін «структура» у Великому тлумачному словнику сучасної української мови має такі трактування: 1) взаєморозміщення та взає-

¹ Завгородній В.А. Поняття «Механізм імплементації рішень Європейського Суду з прав людини»: питання термінологічної визначеності та змістовної наповнюваності. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*. 2018. Вип. 1 (81). С. 21.

мозв'язок складових частин цілого; будова; 2) устрій, організація чого-небудь¹. Схожу інтерпретацію цього терміна можна споглядати й у філософському енциклопедичному словнику, в якому зазначається, що структура (лат. *structura* – будова, розміщення, порядок) – це спосіб закономірного зв'язку між складовими предметів і явищ природи та суспільства, мислення та пізнання, сукупність істотних зв'язків між виділеними частинами цілого, що забезпечує його єдність; внутрішня будова чого-небудь. Структура властива об'єктам, що являють собою системи, і виділяється шляхом встановлення сутнісних, відносно стійких зв'язків між їх елементами при частковому або повному абстрагуванні від якісних характеристик цих елементів².

В юридичній літературі підкреслюється, що структура відображає те, що залишається незмінним у системі, її основну константу. Структура несе у собі тип, спосіб зв'язку, сукупність стійких взаємозв'язків. Іншими словами, це поняття виражає те, що залишається незмінним у системі, її основну константу. З погляду методології, як зауважує Л.Б. Тиунова, структурний аспект є обов'язковим у використанні системного підходу у складних структурах, що охоплюють кілька рівнів (суспільство, правова система), окремі види, типи та рівні зв'язку можуть бути розглянуті як елементи більш загальної структури³.

Отже, термін «структура» у контексті предмета нашого дослідження слід розуміти як внутрішню побудову механізму імплементації рішень ЄСПЛ, яка являє собою єдність стійких елементів, що взаємопов'язані та взаємодіють між собою.

Принагідно слід зазначити, що в сучасній теорії міжнародного права достатньо дослідженим є питання імплементації норм міжнародного права в національне законодавство та її механізм.

Так, з погляду В.Ю. Калугіна, структура національного механізму імплементації містить у собі такі елементи:

а) закріплені в національному правопорядку правові засоби забезпечення виконання міжнародних зобов'язань на внутрішньодержавному рівні;

б) система державних органів, уповноважених на реалізацію міжнародних зобов'язань;

в) національна правозастосовна практика;

¹ Бусел В.Т. *Структура*. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 1208.

² Йолон П. *Структура*. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук та ін. Київ: Абрис, 2002. С. 611.

³ Тиунова Л.Б. Системные связи правовой действительности: методология и теория. СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1991. С. 14-15.

г) організаційні засоби, застосовувані на внутрішньодержавному рівні для забезпечення імплементації міжнародного гуманітарного права¹.

Схожу позицію щодо структури національного механізму імплементації висловлюють М.О. Баймуратов та М.А. Алмохаммед, які зауважують, що імплементація норм міжнародного права в національне законодавство держави – це телеологічно обґрунтований системний процес, що має на меті реалізацію міжнародно-правових зобов'язань держави, взятих нею в рамках міжнародно-правових угод, укладених у рамках відповідних ММУО, у рамках національного конституційного права, шляхом трансформації норм міжнародного права в норми національного конституційного законодавства з використанням специфічних прийомів і методів².

Зазначене дозволяє стверджувати, що імплементація норм міжнародного права головним чином зводиться до правотворчості відповідних органів та посадових осіб державної влади, метою якої є включення міжнародних стандартів до національного законодавства. На наше переконання, зазначена мета не збігається за обсягом та змістом з метою імплементації постанов ЄСПЛ, що включає як виплату справедливої компенсації скаржнику й відновлення його порушеного права, так і внесення змін до чинного законодавства та практики його застосування. А отже, існуючі в доктрині права підходи до структури механізму імплементації норм міжнародного права не можуть бути взяті за основу для визначення структури досліджуваного механізму.

Механізм імплементації рішень ЄСПЛ безпосередньо став предметом дослідження А.І. Сидоренко, який пропонує розуміти під ним процес переведення правових позицій ЄСПЛ в національну правову систему РФ. З погляду правника, цей механізм включає такі елементи: а) з'ясування точного та повного змісту правових позицій ЄСПЛ; б) встановлення відповідності правових позицій ЄСПЛ Конституції Конституційним Судом; в) внесення змін до національного законодавства за необхідності; г) реалізація правових позицій ЄСПЛ у судовій практиці³.

Аналіз запропонованої вченим структури механізму імплементації

¹ Калугин В.Ю. Механизм имплементации норм международного гуманитарного права на внутригосударственном уровне. URL: <http://evolutio.info/content/view/336/51>.

² Баймуратов М.О., Алмохаммед М.А. Особенности входжения норм международного права в национальное конституционное право Украины. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2016. № 2 (34). С. 78.

³ Сидоренко А.И. Принцип правовой определенности в судебной практике: имплементация решений Европейского суда по правам человека: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Пермь, 2016. С. 10-11.

рішень Страсбурзького суду дозволяє виокремити такі його суттєві недоліки:

1) елементами механізму імплементації рішень ЄСПЛ виокремлено тільки заходи загального характеру, що звужує обсяг цього явища правової дійсності;

2) не виправданою є визначена роль Конституційного суду, який виступає своєрідним фільтром у процесі імплементації правових позицій ЄСПЛ, що з'ясовуючи точний зміст результатів тлумачення конвенційних норм Судом Ради Європи, по суті здійснює їх тлумачення;

3) реалізація правових позицій Страсбурзького суду визначається необхідним заходом лише при здійсненні судової практики, в той час як поза увагою залишаються інші види юридично значущої діяльності, серед якої правоохоронна, адміністративна тощо.

Зважаючи на той факт, що у вітчизняній правничій науці відсутні праці, в яких би самостійним предметом дослідження була структура досліджуваного нами механізму, звернемось до теоретичних положень, які торкаються суміжних категорій, а саме: структура механізму правозастосування, структура механізму правореалізації, структура механізму правоохорони (правоохоронної діяльності), структура механізму забезпечення прав і свобод людини.

Вибір зазначених суміжних категорій не є довільним та зроблений на основі таких умовиводів:

а) механізм імплементації постанов ЄСПЛ в окремих випадках вимагає залучення механізму правозастосування (наприклад, у випадку перегляду судового рішення національного суду за нововиявленими обставинами), що обумовлює їх подібність в структурі;

б) правоохоронна діяльність є різновидом правозастосовної, а отже механізму правоохоронної діяльності притаманні аналогічні елементи механізму правозастосування;

в) зважаючи на наявність чотирьох форм реалізації норм права, зокрема використання, виконання, дотримання і застосування, структуру механізму реалізації норм права та структуру механізму застосування необхідно розглядати як загальне та особливе;

г) оскільки складовою механізму забезпечення прав і свобод людини є механізм реалізації прав і свобод людини, структура останнього співвідноситься з категорією «структура механізму реалізації норм права» як особливе та загальне.

Огляд юридичних джерел за темою дослідження дає підстави для висновку, що в доктрині права існують різні підходи до визначення структурних елементів механізму правозастосування. На підтвердження

цієї тези наведемо деякі судження вчених з цього приводу.

Так, з погляду А.М. Перепелюк, структура механізму правозастосування – це його внутрішня будова, відповідне розміщення основних елементів та зв'язків, які формують його цілісність, визначають його властивості та функції і забезпечують дієвість. Вчений зазначає, що структура механізму застосування права є складною правовою категорією, елементами якої є різноманітні правові засоби, що використовуються державою, її органами та посадовими особами з метою забезпечення законного, справедливого, обґрунтованого, цільового та своєчасного застосування права відповідно до волі законодавця і структурно опосередковані в таких обов'язкових елементах, як: суб'єкт, об'єкт, процедура, метод, індивідуальні акти.

Зазначені елементи, на думку правника, можна об'єднати у різні рівні, основними серед яких є інституційний, що характеризується підвищеною стабільністю та належать до статичних категорій (суб'єкти та об'єкти правозастосовної діяльності); функціональний, що опосередковує процедуру та методи правозастосовної діяльності, вміщує досить гнучкі елементи, які належать до динамічних категорій; результативний, відображений в правозастосовних актах як офіційному результаті правозастосовної діяльності¹.

Проте, на наш погляд, зазначена позиція вченого характеризується дискусійністю, оскільки автор спочатку акцентує, що елементами механізму правозастосування є правові засоби, які використовуються різними суб'єктами, а потім наголошує на інших обов'язкових елементах, що спонукає до висновку про необов'язковість таких засобів у структурі досліджуваного механізму. Невиправданим також вважаємо відсутність серед елементів механізму нормативного рівня, що охоплює передусім нормативно-правові акти, на основі яких і здійснюється правозастосування.

Дещо інший підхід до визначення структурних елементів механізму правозастосування запропоновано В.В. Шульгіним, з погляду якого механізм є комплексною сукупністю взаємопов'язаних, взаємодіючих та взаємообумовлених правових, психологічних, інституційних, функціонально-організаційних елементів, що складають його зміст, мету та забезпечують їх неухильну, всебічну, ефективну реалізацію, а також сприяють владно-організаційному процесу втілення індивідуальних суб'єктивних прав, юридичних обов'язків та вирішення конкретних юридичних справ спеціальних суб'єктів військово-правових відносин².

З-поміж зазначених складових механізму дискусійним вважаємо

¹ Перепелюк А.М. Зазнач. твір. С. 97-98.

² Шульгін В.В. Зазнач. твір. С. 9.

психологічний елемент, який з погляду вченого в аспекті ординарного механізму пов'язаний з санкцією, що є засобом морально-психологічного впливу (охорони), точного та беззастережного дотримання встановленого правила¹.

На наш погляд, санкція, як структурна частина норми права, не є єдиним засобом впливу на поведінку суб'єкта з метою дотримання встановленого правила, оскільки такими засобами є також високий рівень правосвідомості та правової культури, в основі яких лежить переконаність у необхідності і соціальній корисності законів.

Не є одностайними твердження вчених і з приводу внутрішньої побудови механізму забезпечення прав і свобод людини.

Так, на думку А.Ю. Олійника, структурними елементами механізму забезпечення конституційних свобод людини є: а) гарантії здійснення суб'єктивних прав; б) систему органів держави і місцевого самоврядування, їх службових та посадових осіб, об'єднання громадян; в) юридичні елементи механізму реалізації; г) процес практичного втілення можливості та необхідності у дійсність; д) умови і фактори такого процесу².

Осмислення зазначеного підходу до визначення структури механізму дає можливість стверджувати про його суперечливість, виявом якої є віднесення до структурних елементів механізму гарантій здійснення суб'єктивних прав, юридичних елементів механізму реалізації та процесу практичного втілення можливості та необхідності у дійсність.

Вказаний умовивід ґрунтується на таких теоретичних положеннях:

1) гарантії забезпечення прав людини являють собою систему засобів та умов, за допомогою яких у суспільному житті реалізуються, охороняються, а в разі порушення – захищаються законодавчо визначені можливості людини;

2) зважаючи на підхід автора до розуміння поняття юридичного механізму реалізації прав людини (як взятої окремо усієї сукупності конституційних елементів, за допомогою яких умовах додержання законності з позиції гуманізму і соціальної справедливості кожною людиною і громадянином України здійснюються його конституційні можливості, знешкоджуються ті негативні умови, які можуть завдати шкоди практичному втіленню можливих соціальних благ у повсякденне життя), такими конституційними елементами можна вважати юридичні засоби, що забезпечують втілення в життя можливостей людини;

¹ Там само. С. 107.

² Олійник А.Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні: монографія. Київ: Алерта; КНТ; Центр навчальної літератури, 2008. С. 156.

3) з огляду на діалектичний взаємозв'язок філософських категорій змісту (як певним чином упорядкованої сукупності елементів та процесів, що утворюють предмет) та форми (як способу існування й вираження змісту), ми не поділяємо тези вченого, що процес практичного втілення, що співвідноситься з категорією «форма», до того ж зовнішня, є структурним елементом механізму забезпечення конституційних свобод людини.

У свою чергу, А.М. Колодій, В.В. Копейчиков та С.Л. Лисенков виокремлюють дещо інші елементи механізму забезпечення прав і свобод громадянина, а саме: а) норми права; б) правовідносини; в) акти безпосередньої реалізації прав і обов'язків; г) акти застосування норм права¹.

Аналіз запропонованої структури механізму дозволяє дійти висновку, що поза увагою вчених залишились такі важливі його елементи, як акти тлумачення норм права, що дозволяють з'ясувати зміст норм права з метою їх правильного застосування, а також правова свідомість та правова культура суб'єктів.

Більш широкий підхід до розуміння структури механізму забезпечення прав і свобод громадян, хоча й у сфері запобігання та протидії корупції, запропонував В.В. Плиска.

З погляду правника, зазначений механізм складається з таких елементів: адміністративно-правова норма; акти тлумачення адміністративних норм; адміністративно-правові акти; адміністративні правовідносини; юридичні факти у сфері корупційних правопорушень; правосвідомість суб'єктів корупційних діянь; рівень діючого в державі режиму законності; адміністративно-правові гарантії дотримання та охорони прав і свобод громадян. При тому, як стверджує автор, обов'язковими (основними) елементами такого механізму є: норми права; акти реалізації норм права та правовідносини².

Проте, на наш погляд, запропонований підхід вченого до структури досліджуваного механізму не позбавлений недоліків, а саме:

1) деякі основні елементи механізму не узгоджуються із загальною структурою. Так, наприклад, автор стверджує, що обов'язковим елементом досліджуваного механізму є норми права, однак в загальній структурі визначає лише адміністративно-правові, чим звужується обсяг цього елемента;

¹ Теорія держави і права: навч. посіб. / А.М. Колодій та ін.; за заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копейчикова. Київ: Юрінком Інтер, 2002. С. 136.

² Плиска В.А. Поняття та елементи адміністративно-правового механізму забезпечення прав і свобод громадян у сфері запобігання та протидії корупції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2015. Вип. 35. Ч. I. Том 2. С. 146-147.

2) некоректним, на наше переконання, є виокремлення такого елемента механізму, як адміністративно-правові акти, що не дозволяє зрозуміти, які види актів маються на увазі з точки зору існуючої в доктрині права їх видової диференціації;

3) серед основних елементів механізму виокремлюються акти реалізації норм права (тобто акти виконання, використання та дотримання), яких немає в загальній структурі запропонованого механізму.

Водночас в загальній структурі механізму правник виокремлює тільки акти тлумачення адміністративних норм та не передбачає інших невід'ємних правових актів.

Слід зазначити, що в теорії права також немає єдності правників щодо структури механізму правоохорони (правоохоронної діяльності). З цього приводу О. Ф. Скакун зазначає, що механізм охорони прав людини включає в себе заходи щодо профілактики правопорушень для утвердження правомірної поведінки особи¹. Таким чином, вченим фактично ототожнюється структура цього механізму з сукупністю профілактичних заходів чим, на наш погляд, звужується зміст та обсяг досліджуваного поняття.

З погляду О.В. Синьова, механізм правової охорони охоплює такі елементи: а) правові норми, серед яких вчений виділяє норми-заборони, зобов'язуючі норми, процесуальні норми; б) суб'єкти правової охорони прав та свобод громадян, серед яких більшість становлять органи держави, та громадяни, що є самостійними суб'єктами охорони і захисту своїх прав². Однак, на наше переконання, запропонована структура досліджуваного механізму є неповною, зважаючи на те, що вченим упущені такі важливі його елементи, як: 1) правові акти, що є результатом волевиявлення суб'єктів, наділених державно-владними повноваженнями; 2) правові відносини, учасниками яких є відповідні суб'єкти; 3) юридично значуща діяльність тощо.

На думку Ю.А. Ведернікова та А.М. Кучука, правоохоронна діяльність здійснюється через певний механізм, який включає в себе: нормативний компонент (система правових норм та принципів, що регулюють відносини у сфері охорони права); інституційний компонент (суб'єкти правоохоронної діяльності); функціональний компонент (відносини, що складаються при здійсненні діяльності з охорони права та свобод люди-

¹ Скакун О.Ф. Теория государства и права: учебник. Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2011. С. 206.

² Синьов О.В. Механізми охорони прав людини: генезис та сучасний стан. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2004. Вип. 28. С. 110-111.

ни)¹.

Разом з тим поза увагою вчених залишився ідеологічний компонент, що включає такі важливі елементи механізму, як правова свідомість та правова культура суб'єктів правоохорони.

На значущості такого елемента в аспекті структури механізму ефективності правореалізаційного процесу наголошує Д.В. Просандєєв, який до психологічної складової механізму відносить: загальнокультурні якості, професійну правосвідомість, мотивацію, ідеологічні пріоритети, правосвідомість, самоосвіту, правову освіту та правову культуру суб'єкта правореалізації, саморегуляцію правомірної поведінки, повагу до права, правове виховання.

Окрім зазначеного елемента вчений пропонує включати до структури механізму і інші компоненти, а саме: базовий (особистісний); соціальний; правовий; забезпечувальний (контрольний). До базового компоненту як основний з факторів, що впливають на правореалізаційний процес, науковець відносить людину як найвищу цінність, її безпеку, права і свободи, правомірну поведінку; до соціального – реальні можливості особи, допомогу держорганів, стан суспільного розвитку, соціально-орієнтовану економіку, політику, стан корупційності держапарату; до правового – якість законотворчості, систематизацію законодавства, застосовність законів, законність підзаконних актів; до забезпечувального – контроль, соціальний контроль, дотримання законності, виявлення недоліків правореалізації².

Аналіз зазначених позицій вчених щодо структури досліджуваних механізмів дає можливість дійти таких висновків:

а) диференціація структурних елементів механізму здійснюється на основі двох методологічно різних підходів, перший з яких полягає у виокремленні більших за обсягом правових утворень (компонентів, рівнів), які загалом можна назвати підсистемами, що включають споріднені елементи, другий – полягає у виокремленні лише елементів загальної системи механізму;

б) частина вчених не включає до структури механізму такі важливі його елементи, як правова культура та правова свідомість, що є складовими ідеологічної підсистеми. Водночас у структурі розглянутих механізмів взагалі відсутня комунікативна підсистема, що являє собою зв'язки, які існують між різними елементами механізму;

¹ Ведерніков Ю.А., Кучук А.М. Правоохоронна діяльність в Україні: теоретико-правовий аспект. Київ, 2009. С. 176.

² Просандєєв Д.В. Эффективность правореализационного процесса: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Ростов-на-Дону, 2004. С. 32, 49.

в) з огляду на інформативність та зручність вважаємо більш оптимальним для використання в рамках цього дослідження підхід, який передбачає виокремлення в структурі механізму не окремо взятих елементів, а підсистем, що поєднують ці елементи. Такий підхід є більш виправданим, оскільки досліджуване явище являє собою динамічну систему, що в свою чергу складається з менших за обсягом правових утворень (підсистем). Відповідно, кожна з існуючих підсистем механізму включає декілька взаємопов'язаних та однорідних елементів.

Визначившись з методологічним підходом до характеристики структури механізму імплементації постанов ЄСПЛ в національній правовій системі, з'ясуємо та розглянемо особливості його складових.

Зважаючи на те, що механізм імплементації постанов ЄСПЛ не може функціонувати хаотично, тобто без участі у цьому процесі правових норм, невід'ємною його складовою є *нормативна підсистема*, що передусім включає як елементи джерела міжнародного та національного права.

Вважаємо, що більшість норм таких джерел є регулятивними, оскільки за своєю функціональною спрямованістю розраховані на правомірну поведінку суб'єктів імплементації постанов Страсбурзького суду та визначають їх повноваження у цій сфері. І лише частина з них є охоронними, зважаючи на таке:

а) розраховані на врегулювання відносин, що виникають у зв'язку з необхідністю відновлення порушеного конвенційного права особи чи її юридичного стану;

б) визначають вид і межі юридичної відповідальності посадових та службових осіб органів державної влади за порушення норм Конвенції.

Розглядаючи нормативну підсистему досліджуваного механізму, слід наголосити, що її основу складають положення міжнародного договору, тобто Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, в п. 1 ст. 46 якої зазначається, що Високі Договірні Сторони зобов'язуються виконувати остаточні рішення Страсбурзького суду в будь-яких справах, у яких вони є сторонами¹. Водночас в доктрині права існує точка зору з приводу того, що держави-учасниці Конвенції мають виконувати не тільки рішення, ухвалені ЄСПЛ по суті справи проти неї, але й інші постанови Суду Ради Європи.

Так, наприклад, з погляду В.А. Капустинського, держави – члени Ради Європи, які ратифікували Конвенцію, визнають усі його рішення

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 (дата оновлення: 02.10.2013). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

обов'язковими для себе¹.

На наш погляд, подібні наукові висновки вступають у протиріччя з нормою Конвенції лише у тому випадку, якщо виконання постанов ЄСПЛ розглядається в аспекті виплати справедливої компенсації скаржнику. Однак, якщо йдеться про імплементацію постанов ЄСПЛ, метою якого є запровадження міжнародних стандартів Ради Європи у сфері захисту прав людини в національній правовій системі, держави-учасниці Конвенції мають зважати на постанови ЄСПЛ в їх мотивувальній частині (правові позиції Страсбурзького суду), що є обов'язковими для урахування суб'єктами владних повноважень.

Беззаперечним є той факт, що на національному рівні правового регулювання Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»² є окремим нормативно-правовим актом, в якому визначені не тільки заходи, що необхідні для забезпечення виконання постанов Страсбурзького суду, але й значення його практики для національних судових органів.

Як зазначає з цього приводу Д. Супрун, наявність такого спеціального закону ставить Україну чи не на умовне «перше місце» серед європейських країн у питанні законодавчого забезпечення виконання рішень ЄСПЛ та переконливо підтверджує прагнення України до європейської інтеграції в питаннях судочинства та захисту прав людини³.

Проте аналіз норм вищезгаданого закону та практики його застосування дозволяє виокремити такі його суттєві недоліки.

По-перше, легальна дефініція поняття «практика ЄСПЛ» визначає лише суб'єктів її формування та не надає розуміння її сутності, що призводить до неоднозначності сприйняття цієї категорії суб'єктами права, тим більше як джерела права. На наше переконання, законодавцю слід скорегувати значення вживаного терміна, зважаючи на те, що практика ЄСПЛ, як наголошувалося попередньо, є сумативним утворенням (діяльність Суду та її результати (рішення), взята в єдності з досвідом Суду Ради Європи), що унеможливорює її застосування подібно до норм права. Разом з тим практика ЄСПЛ, на відміну від Конвенції та Протоколів до неї, не може визначатися самостійним джерелом (формою) права, на-

¹ Капустинський В.А. Знач. твір. С. 3.

² Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260.

³ Супрун Д. Основні аспекти входження України в юрисдикційний механізм Європейської конвенції з прав людини. *Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст* / за ред. О.Л. Жуковської. Київ: ВІПОЛ. 2004. С. 26.

віть якщо її розглядати у ролі сукупності рішень Страсбурзького суду. Такий умовивід передусім впливає з правового статусу Суду Ради Європи, що обумовлює наявність у нього лише правозастосовної та правотлумачної функцій та відсутність нормотворчої.

Зважаючи на зазначене, ч. 1 ст. 1 та ч. 1 ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» мають бути змінені та приведені у відповідність до конвенційних положень та Регламенту Суду Ради Європи.

По-друге, виплата відшкодування стягувачеві визначається законом першим, а отже пріоритетним заходом держави при виконанні постанов Страсбурзького суду, що наш погляд, є дискусійним положенням. На підтвердження цього висновку наведемо деякі аргументи:

а) відновлення, наскільки це можливо, попереднього юридичного стану стягувача та інші заходи визначаються законом додатковими, а отже неосновними відносно виплати відшкодування, що можуть і не вживатися з боку держави-відповідача;

б) виплату справедливої сатисфакції заявнику доречно розглядати першочерговим заходом з боку держави лише за умови виконання постанови Суду Ради Європи, в якій констатовано порушення конвенційних норм, пов'язаних із захистом права власності (ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції) або відшкодуванням шкоди у разі судової помилки (ст. 3 Протоколу № 7 до Конвенції), оскільки в основі таких порушень лежить економічна складова. В інших же випадках констатації ЄСПЛ порушення прав чи свобод людини виплата відшкодування відіграє роль часткового компенсатора за моральні та/або фізичні страждання особи від дій держави та по суті є допоміжним заходом поряд з іншими більш значимими заходами відновлення порушеного права або юридичного стану особи (наприклад, звільнення з місць позбавлення свободи, покращення умов утримання, поновлення на посаді тощо);

в) виходячи зі змісту положень ст. 13 Закону, можна дійти висновку, що реалізація заходів загального характеру супроводжується вирішенням одного загального завдання – додержання положень Конвенції, а також двох спеціальних, з яких перше направлене на усунення існуючих системних проблем порушення норм Конвенції, друге – на скорочення кількості скарг до Страсбурзького суду. Однак у ч. 2 розглядуваної статті закону передбачено лише заходи загального характеру, які необхідно вжити державі задля усунення зазначеної в постанові ЄСПЛ системної проблеми та її першопричини.

Зазначена юридична конструкція, зважаючи на її буквально розуміння, вказує на те, що перелічені законом заходи загального характеру

мають бути вжиті лише у разі ухвалення ЄСПЛ постанов за пілотною процедурою (pilot procedure), оскільки саме в таких рішеннях Страсбурзьким судом вказується на наявність структурної або системної проблеми, що призводить до постійних порушень Конвенції з боку держави.

Водночас слід зауважити, що при ухваленні постанов за пілотною процедурою ЄСПЛ сам рекомендує конкретний перелік необхідних заходів, що доречно вжити державі-відповідачу, а перелічені в національному законі заходи не є для нього орієнтиром.

Оскільки сьогодні щодо України офіційно ухвалено лише дві постанови за пілотною процедурою, а саме «Юрій Миколайович Іванов проти України» від 15.10.2009 та «Сукачов проти України» від 30.01.2020, логічним є висновок про те, що визначені законом заходи загального характеру можуть бути вжиті лише на виконання тільки цих рішень Суду Ради Європи та подібних постанов у майбутньому за умови, якщо їх перелік матиме збіг з тим, що рекомендований Страсбурзьким судом в пілотному рішенні.

В деяких випадках ЄСПЛ у мотивувальній частині своїх рішень вказує про системні проблеми поза межами пілотної процедури, і такі рішення в доктрині права отримали назву «квазіпілотні» (наприклад, рішення ЄСПЛ «Харченко проти України», «Баліцький проти України», «Олександр Волков проти України» та інші).

Однак, оскільки такі рішення ухвалюються в межах звичайної процедури, вказані ЄСПЛ заходи можуть сприйматися державою як рекомендаційні, виходячи з принципу субсидіарної ролі Суду Ради Європи. Водночас законом не передбачено вжиття жодних заходів загального характеру, що необхідні для вирішення іншого важливого завдання, а саме усунення підстав надходження до ЄСПЛ скарг проти України, спричинених проблемою, що вже була предметом розгляду в Суді та не є системною.

Зважаючи на викладене, вживане в назві закону словосполучення «виконання рішень» стосовно постанов ЄСПЛ не є виправданим, оскільки за такого підходу держава бере на себе зобов'язання забезпечити лише резолютивну частину постанови судової інстанції Ради Європи, в якій, як правило, визначається лише сума справедливої компенсації, що слід виплатити скаржнику. Водночас необхідність урахування правових позицій ЄСПЛ, що є складовою мотивувальної частини його постанов, нівелюється.

Зазначене є ще одним підтвердженням необхідності трансформації існуючого механізму виконання рішень ЄСПЛ в механізм імплементації постанов Суду Ради Європи, в пріоритеті та основі якого мають бути за-

ходи, спрямовані на швидке відновлення порушених конвенційних можливостей людини та недопущення повторного порушення норм Конвенції з боку суб'єктів, наділених державно-владними повноваженнями.

По-третє, деякі визначені законом заходи загального характеру є декларативними. Так, наприклад, логічним постає питання, яким чином можна внести зміни до практики застосування чинного законодавства або адміністративної практики, виходячи з усталеного загальнотеоретичного розуміння поняття «юридична практика», основними складовими якої, як зазначалося попередньо, є діяльність та її результати (рішення). Тому абсурдним видається положення закону, що передбачає можливість внесення змін до діяльності чи її результатів. В даному випадку більш доцільно стверджувати про можливий вплив на правову свідомість суб'єктів юридичної діяльності шляхом проведення інформаційних чи освітніх заходів спрямованих на формування у них конвенційного мислення на основі правових позицій Страсбурзького суду. Разом з тим закон не дає відповіді на питання, яку практику необхідно вважати адміністративною, та хто є суб'єктом її здійснення. Виходячи з преамбули Закону, адміністративною практикою можна вважати практику будь-яких органів державної влади, окрім судових, що, на наш погляд, є суперечливим, зважаючи на існуючі не лише адміністративно-правові засади діяльності відповідних органів влади та здійснювані ними функції.

По-четверте, дискусійними є деякі визначені в законі повноваження Органу представництва. Так, наприклад, згідно з ч. 2 ст. 11 Закону «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» контроль за виконанням додаткових заходів індивідуального характеру, передбачених у рішенні, покладається на Орган представництва. Водночас в ч. 3 цієї ж статті зазначається, що в рамках здійснення контролю Орган представництва має право лише отримувати інформацію про хід і наслідки виконання таких заходів, а також вносити Прем'єр-міністрові України подання щодо забезпечення виконання додаткових заходів індивідуального характеру.

Зазначене актуалізує питання про те, чи дійсно Орган представництва виконує контрольну функцію, виходячи з:

а) його можливості отримувати лише інформацію про вжиття чи невжиття додаткових заходів індивідуального характеру від уповноважених суб'єктів;

б) відсутності у нього повноважень, що надають йому можливість застосувати владно-примусові чи оперативні заходи з метою приведення дій підконтрольного суб'єкта у відповідність до ухвалених рішень або норм закону.

Аналіз правового статусу Органу представництва дає підстави стверджувати, що він не може подібним чином впливати на суд або інші органи державної влади, що здійснюють повторний розгляд справи, вживаючи додаткові заходи індивідуального характеру, а отже визначене в законі повноваження контролю з боку Органу представництва є декларативним.

Зважаючи на викладене вище, першочерговими завданнями, що потребують невідкладного вирішення, є: 1) зміна існуючої назви спеціального закону, що пропонується викласти в такій редакції: «Про імплементацію постанов ЄСПЛ та урахування його правових позицій в юридичній діяльності»; 2) приведення у відповідність до запропонованої назви змісту закону, насамперед у частині надання пріоритетності заходам, завданням яких є відновлення порушеного права та недопущення подібних порушень конвенційних прав у подальшому.

На законодавчому рівні правового регулювання існують й інші нормативно-правові акти, статті яких сприяють імплементації рішень ЄСПЛ в національній правовій системі. До них, перш за все, слід віднести процесуальні кодекси України.

Так, наприклад, у ч. 5 ст. 9 Кримінального процесуального кодексу зазначається, що кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини¹. В ч. 2 ст. 6 Кодексу адміністративного судочинства України вказується про те, що суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини². Подібну норму права можна віднайти і в Законі України «Про Національну поліцію», в ч. 2 ст. 6 якого йдеться, що принцип верховенства права застосовується поліцією з урахуванням практики Європейського суду з прав людини³.

Проведений порівняльний аналіз положень зазначених нормативно-правових актів та попередньо розглянутого Закону «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» дає можливість дійти висновку, що законодавець в особі парламенту фактично створив колізію (невідповідність) норм, які по-різному визначають порядок дій органів державної влади.

Так, у першому із зазначених кодифікованих актів від судів вимага-

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88.

² Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35-36, № 37. Ст. 446.

³ Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 40-41. Ст. 379.

ється застосовувати практику ЄСПЛ і, таким чином, вона фактично отожднюється з нормою права, що, як зазначалося вище, є некоректним зважаючи на визначені Конвенцією повноваження ЄСПЛ та юридичну природу його актів.

В інших перелічених правових актах вказується на необхідність урахування практики Суду Ради Європи, не передбачаючи при цьому відповідного алгоритму дій, особливо у тих випадках, коли норма закону вступає у певне протиріччя з правовою позицією ЄСПЛ, що міститься в його рішенні.

Вказане дає підстави стверджувати про необхідність законодавчого закріплення єдиного порядку урахування результатів правотлумачної діяльності ЄСПЛ суб'єктами державно-владних повноважень, що відповідало б принципу правопевності та якості закону, на чому наголошує і сам Страсбурзький суд у рішенні по справі «Новік проти України», в якому наголошує, що вимога «якості закону» означає, що такий закон має бути достатньо доступним, чітко сформульованим і передбачуваним у своєму застосуванні – для того, щоб виключити будь-який ризик свавілля (подібну правову позицію було сформовано і в рішеннях «Барановський проти Польщі» та «Худойоров проти Росії»)¹.

Найбільш коректною змістовно, на наш погляд, була б норма закону, в якій зазначалось, що органи і посадові особи державної влади забезпечують дотримання та виконання норм Конвенції та Протоколів до неї з обов'язковим урахуванням правових позицій ЄСПЛ у своїй діяльності. Необхідність такої юридичної конструкції обумовлюється тим, що зміст та обсяг конвенційних прав і свобод людини, а також їх гарантії не можна досягнути без їх тлумачення-роз'яснення з боку ЄСПЛ у мотивувальній частині його постанов. Таким чином, положення Конвенції та правові позиції ЄСПЛ необхідно розглядати як єдино ціле правове явище, що має відповідно статичну та динамічну складові.

Разом з тим потребує нормативного закріплення правило, відповідно до якого у разі якщо норма національного законодавства суперечить правовій позиції ЄСПЛ, а отже і нормі Конвенції, при ухваленні рішенні перевага надається правовій позиції Суду Ради Європи. Такий підхід узгоджується з положеннями ч. 2 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України», в якій зазначається, що якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, передбачено інші правила, ніж ті, що визначено у відповідному акті законодав-

¹ Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Новік проти України» від 18.12.2008. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/974_442.

ства України, то застосовуються правила міжнародного договору¹.

Невід'ємним елементом нормативної підсистеми механізму імплементації постанов ЄСПЛ вважаємо Закон України «Про реабілітацію осіб на виконання рішень Європейського суду з прав людини», положення якого направлені на реалізацію одного із основних завдань такого механізму, а саме: відновлення, настільки це можливо, попереднього юридичного стану скаржника, що він мав до порушення Конвенції.

Цей Закон передбачає реабілітацію осіб, які були засуджені судами в період з 1 лютого 2010 року до 1 березня 2014 р. за вчинення злочинів, передбачених ст. 191, 364, 365, 367 Кримінального кодексу України за умови, що за скаргами таких осіб проти України Європейський суд з прав людини встановив порушення статті 18 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Особи, на яких поширюється дія цього Закону, вважаються реабілітованими та автоматично поновленими в усіх правах з моменту набрання чинності цим Законом².

Аналіз положень зазначеного нормативно-правового акта дозволяє дійти висновку про невідповідність назви закону, в якій задекларовані позитивні юридичні наслідки для усіх осіб, що з позиції ЄСПЛ постраждали від неправомірних дій держави, та змісту його норм. Закон обмежує як період, протягом якого здійснювалося неправомірне засудження з боку національних судових органів, так і перелік статей Кримінального кодексу, за яким відбулось таке засудження. Разом з тим положення закону направлені на виконання міжнародних зобов'язань держави перед Радою Європи лише по одній 18-й статті Конвенції.

Ухвалення такого закону, на перший погляд, зумовлює реальне втілення у життя принципу «*restitutio in integrum*» для цілої категорії осіб, які постраждали від дій держави у зазначений період, однак ґрунтовне опрацювання його норм дозволяє дійти висновку, що він став адресним лише для двох справ, а саме: «Луценко проти України» від 26.03.2013 та «Тимошенко проти України» від 10.09.2013.

Таким чином, парламент самостійно започаткував можливість вжиття ще одного не передбаченого законодавством реабілітаційного заходу задля відновлення попереднього юридичного стану скаржників, який має бути нормативно закріпленим поряд з іншими заходами загального характеру в спеціальному законі.

¹ Про міжнародні договори України: Закон України від 29.06.2004 № 1906-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 50. Ст. 540.

² Про реабілітацію осіб на виконання рішень Європейського суду з прав людини: Закон України від 28.02.2014 № 839-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 12. Ст. 194.

На підзаконному рівні правового регулювання також ухвалено ряд нормативно-правових актів, що спрямовані на імплементацію постанов Страсбурзького суду. Ключовою серед них є Постанова Кабінету Міністрів України від 31 травня 2006 р. № 784 «Про заходи реалізації Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», якою встановлено, що представництво України в ЄСПЛ здійснюється в установленому порядку Міністерством юстиції через Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини, а також затверджено Положення про діяльність останнього.

Відповідно до ч. 5 цього Положення уповноважена особа координує виконання постанов Суду, які є тлумаченням норм Конвенції та її невід'ємною частиною, містять норми права та підлягають застосуванню в порядку виконання міжнародних договорів¹.

Враховуючи трактування терміна «координація», що у тлумачному словнику інтерпретується як: 1) погодження, зведення до відповідності, установлення взаємозв'язку, контакту в діяльності людей, між діями поняттями тощо; 2) узгодженість рухів дій тощо², Уповноважений у справах ЄСПЛ має виконувати роль суб'єкта узгодження всіх дій пов'язаних з досягненням цілей механізму імплементації постанов Страсбурзького суду.

Однак аналіз його повноважень, визначених Положенням, дає підстави стверджувати, що Уповноважений у справах ЄСПЛ має можливість координувати роботу лише з підготовки пропозицій щодо організаційно-правових, процедурних та інших питань, пов'язаних із забезпеченням представництва України в Суді Ради Європи та виконання його постанов, а також з підготовки матеріалів для розгляду справ у ЄСПЛ.

З огляду на зазначене, а також те, що більшість визначених законодавством повноважень Уповноваженого у справах ЄСПЛ пов'язані з обміном інформацією, основним його призначенням як елементу механізму імплементації постанов ЄСПЛ є комунікація. Суб'єктом координації, виходячи зі змісту положень спеціального Закону, скоріше є Уряд України, що має реальні важелі впливу у сфері захисту прав людини.

Нормативним підґрунтям імплементації постанов ЄСПЛ в національній правовій системі також слугує Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про державну реєстрацію нор-

¹ Про заходи реалізації Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»: Постанова Кабінету Міністрів України від 31 травня 2006 р. № 784. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/784-2006-%BF>.

² Координація. *Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.)* / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ, 2005. С. 453.

мативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади», відповідно до норм якої разом з ухваленим нормативно-правовим актом до органу державної реєстрації подається висновок Мін'юсту або його територіальних управлінь щодо відповідності нормативно-правового акта положенням Конвенції та практиці ЄСПЛ. Положенням також передбачено обов'язок органів виконавчої влади забезпечувати постійний перегляд виданих нормативно-правових актів з метою приведення їх у відповідність до Конвенції з урахуванням практики ЄСПЛ¹.

Принагідно слід зазначити, що передбачені Положенням заходи координуються із законодавчо визначеними заходами загального характеру, метою яких є усунення зазначеної в постанові ЄСПЛ системної проблеми та її першопричини.

Важливою для механізму імплементації постанов ЄСПЛ є і фінансова складова. З цією метою Урядом України прийнято постанову «Деякі питання виконання рішень судів, що гарантовані державою, а також рішень ЄСПЛ»², яка свого часу сприяла вирішенню довготривалої української проблеми щодо виплат компенсації скажникам за рішеннями ЄСПЛ. Як зазначив, у грудні 2017 р. Уповноважений у справах ЄСПЛ І. Ліщина, за 3,5 роки державі вдалося повністю погасити борги перед заявниками по всіх ухвалених Страсбурзьким судом рішеннях³.

Вищезазначене дає підстави для таких висновків:

1) основою нормативної підсистеми механізму імплементації постанов ЄСПЛ є законодавчі акти парламенту. Однак їх аналіз вказує на пріоритетність державної політики у сфері забезпечення виконання постанов Страсбурзького суду в напрямку виплати компенсації скажникам, при цьому більш важливі завдання, які постають перед державою внаслідок ухвалення постанов Судом Ради Європи, визначаються додатковими. Такий підхід суб'єкта нормотворення до диференціації заходів в законі не є виправданим та вимагає його корегування шляхом визначення основними тих, метою яких є відновлення порушеного права та юридичного стану скажника, а також недопущення рецидиву порушення конвенційних прав;

¹ Про затвердження Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 1992 р. № 731. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/731-92-%D0F>.

² Деякі питання виконання рішень судів, що гарантовані державою, а також рішень Європейського суду з прав людини: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2015 р. № 703. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/703-2015-%D0BF>.

³ Ліщина І. Рішення Європейського суду з прав людини неможливо ігнорувати. *Українська правда*. 19 грудня 2017. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2017/12/19/7166045>.

2) зважаючи на загальнотеоретичне розуміння понять «юридична практика» та «судова практика», деякі вживані в законодавстві словосполучення, серед яких: «практика ЄСПЛ», «застосування практики ЄСПЛ», «урахування практики ЄСПЛ» вважаємо некоректними та недоречними, що обумовлює необхідність їх вилучення з відповідних нормативно-правових актів. Допустимими для використання в межах механізму імплементації постанов ЄСПЛ є словосполучення «правові позиції ЄСПЛ», «урахування правових позицій ЄСПЛ», що повинні бути вживаними в усіх актах національного законодавства;

3) потребують уточнення нормативно визначені повноваження та правовий статус суб'єктів імплементації постанов ЄСПЛ, а також визначення переліку заходів загального характеру, що необхідні для усунення причин надходження до ЄСПЛ скарг проти України з підстав, що вже були предметом розгляду в Страсбурзькому суді та не є системними;

4) у нормативно-правових актах, які регламентують діяльність деяких державних органів та служб, що є потенційними порушниками конвенційних прав, відсутні жодні норми, які б зобов'язували їх враховувати правові позиції ЄСПЛ у своїй діяльності. До таких актів, зокрема, відносяться Кримінально-виконавчий кодекс України та Закон України «Про прокуратуру», що потребують відповідного доповнення¹.

Разом з тим вважаємо, що до нормативної підсистеми досліджуваного механізму необхідним є включення правових актів Конституційного Суду України як об'єктивованих результатів волевиявлення суб'єкта уповноваженого на офіційне тлумачення, що слід розглядати у взаємозв'язку з нормами права, які тлумачаться.

Поділяємо позицію С. Шевчука про те, що саме Конституційному Суду України має належати провідна роль в узгодженні практики ЄСПЛ та імплементації її в українську правову систему з огляду на принципи верховенства Конституції України та субсидіарності. На думку правника, процес співробітництва між ЄСПЛ та КСУ можна представити формулою: спільні фундаментальні права та свободи — це спільна практика їх застосування, що має нормативне значення для всіх суб'єктів права. Хоча КСУ може піти далі у визначенні їх нормативного змісту у процесі застосування конституційних норм про права і свободи з огляду на дію принципу верховенства конституції та більш широкий перелік конституційних прав і свобод, мінімальний рівень узгодженості повинен бути

¹ Завгородній В.А. Нормативна складова механізму імплементації рішень Європейського суду з прав людини в Україні. *Правові новели*. 2018. № 4. С. 28-29.

гарантований¹.

Як слушно з цього приводу зазначає Т.М. Слінько, Конституційний Суд України в процесі вирішення конкретної справи використовує для формулювання правових позицій рішення Європейського суду, але не в цілому, а тільки окремі висновки (правові позиції) даного міжнародного органу, які сформульовані ним щодо аналогічних подібних справ. Крім того, правові позиції ЄСПЛ знаходять своє відображення в рішеннях Конституційного Суду у взаємозв'язку з якою-небудь нормою (групою норм) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколів до неї².

Із вказаного вище випливає, що у тих випадках коли в процесі формування своєї власної правової позиції Конституційний Суд України послуговувався висновками ЄСПЛ, це є свідченням їх імплементації в офіційну правоінтерпретаційну діяльність. Разом з тим такими діями КСУ виокремлює найбільш значимі та актуальні для нашої держави результати правоінтерпретаційної діяльності Страсбурзького суду, які час від часу змінюються у зв'язку із застосуванням ЄСПЛ принципу «еволютивного тлумачення».

Так, наприклад, в рішенні від 01.06.2016 № 2-рп/2016 Конституційний Суд України наголосив, що він враховує приписи чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, та практику тлумачення і застосування цих договорів міжнародними органами, юрисдикцію яких визнала Україна, зокрема Європейським судом з прав людини. Оскільки стаття 29 Конституції України кореспондується зі статтею 5 Конвенції, то відповідно до принципу дружнього ставлення до міжнародного права практика тлумачення та застосування вказаної статті Конвенції Європейським судом з прав людини має враховуватися при розгляді цієї справи³. При ухваленні цього рішення КСУ звертається до правових позицій ЄСПЛ, що містяться в рішеннях по справах «Вінтерверп проти Нідерландів» від 24 жовтня 1979 року, «Горшков проти України» від 8 листопада 2005 року, «Мак-

¹ Шевчук С. Узгодженість практики Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 4-5. С. 128, 130.

² Слінько Т.М. Практика Європейського суду з прав людини як джерело інтерпретаційної діяльності Конституційного Суду України. *Форум права*. 2013. № 3. С. 596-601.

³ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) від 01.06.2016 № 2-рп/2016. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16>.

Кей проти Сполученого Королівства» від 3 жовтня 2006 року і, таким чином, бере їх за основу власної інтерпретаційної діяльності, вказуючи на їх важливість для національної правової системи.

У рішенні від 03.11.2017 № 1-р/2017 Конституційний Суд України також послуговувався правовими позиціями ЄСПЛ у декількох справах, а саме: «Харченко проти України», «МакКей проти Сполученого Королівства», «Слоєв проти України», «Шишков проти Болгарії», «Тасе проти Румунії», «Ігнатов проти України», «Агрокомплекс проти України»¹, наголосивши, таким чином, на їх фундаментальному характері та важливості як для правоінтерпретаційної, так і правотворчої та правозастосовної юридичної діяльності в Україні.

Вважаємо, що елементом нормативної підсистеми механізму імплементації постанов ЄСПЛ в національній правовій системі є також правові акти Верховного Суду в розумінні результату волевиявлення суб'єкта, що уповноважений законом на формування правових позицій, які мають враховуватися як судами загальної юрисдикції, так й іншими суб'єктами правозастосування.

Принагідно зазначимо, що після внесення у 2016 році змін до Конституції України, функція тлумачення законів неофіційно перейшла до судів. Таку ситуацію можна розцінити як прогалину в законодавстві, зважаючи на положення ч. 2 ст. 19 Конституції України, в якій зазначається, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України, а також положення Закону «Про судоустрій і статус суддів», в якому законодавець не наділив таким повноваженням суди.

Водночас правильне застосування норм права неможливе без з'ясування змісту останніх. Більше того, в теорії реалізації норм права вчені виокремлюють як необхідну та самостійну стадію процесу застосування тлумачення норм права, що є аргументом на користь наділення цим повноваженням суб'єкта правозастосування, зокрема суд.

Так, наприклад, з позиції П.М. Рабіновича однією з п'яти основних стадій застосування правових норм є стадія з'ясування змісту, смислу правової норми, тобто її тлумачення. На думку вченого, оскільки неможливо правильно застосувати юридичну норму, не з'ясувавши точний

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради з прав людини щодо відповідності Конституції України положень третього речення ч. 3 статті 315 Кримінального процесуального кодексу України від 23.11.2017 № 1-р/2017. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1-p_2017.pdf.

зміст кожного її структурного елемента, усіх слів і речень, з яких вона складається, дана стадія є завжди обов'язковою: кожен хто застосовуватиме ту чи іншу норму, неодмінно мусить витлумачити її «для себе», правильно з'ясувати її зміст, смисл¹. Схожу позицію висловлює і В.О. Котюк, який зазначає, що застосування норм права складається з шести стадій, однією з яких є аналіз змісту і тлумачення правової норми².

Водночас виникає питання – чи всі суди, як суб'єкти правозастосування, мають право на формування такої правової позиції?

Як зазначає І. Сіденко, у цивілізованому світі застосовується такий підхід до тлумачення законів: якщо норма для суддів незрозуміла, то роз'ясненням займається вища судова інстанція; якщо норму ніхто не може роз'яснити, то парламент її змінює. Схожу думку висловлює і В. Шишкін, який наголошує, що виконувати такі обов'язки зможе Верховний Суд, який, розглядаючи конкретні справи, може викласти свою думку щодо норми закону. Це фактично й буде трактування³.

Отже, правові позиції Верховного Суду як невід'ємна частина його рішень мають нормативний характер, оскільки є результатами правотлумачної діяльності вищої судової інстанції України та є обов'язковими для врахування суб'єктами правозастосування в процесі реалізації норм законодавства.

Зазначений умовивід підтверджується і положеннями ч. 5-6 ст. 13 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», в яких зазначається, що висновки про застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, який містить відповідну норму права. Висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права⁴.

Інституційну підсистему механізму імплементації постанов ЄСПЛ складають суб'єкти, передусім органи державної влади, їх службові і посадові особи, які, використовуючи необхідні правові засоби, уповно-

¹ Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. Вид. 9-е, зі змінами. Львів: Край, 2007. С. 145, 148.

² Котюк В.О. Теорія права: курс лекцій: навч. посібник для юрид. фак. вузів. Київ: Вентурі, 1996. С. 148.

³ Функція тлумачення законів перейде до Верховного Суду. Хоча й неофіційно. URL : http://zib.com.ua/ua/print/26237-funkciya_tlumachennya_zakoniv_pereyde_do_vs_hocha_y_neoficiy.html.

⁴ Про судоустрій та статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.

важені вживати заходи індивідуального та загального характеру з метою запровадження в національній правовій системі стандартів Ради Європи у сфері захисту прав людини.

Як вважає А.І. Сидоренко, суб'єктами реалізації механізму імплементації практики ЄСПЛ є: 1) Європейський суд з прав людини та інші органи Ради Європи, які здійснюють моніторинг за дотриманням Конвенції; 2) Конституційний Суд; 3) органи законодавчої влади; 4) органи виконавчої влади (Міністерство юстиції, Міністерство економічного розвитку та ін., залежно від компетенції конкретного органу); 5) Верховний Суд. Разом з тим, як зазначає правник, оскільки між зазначеними самостійними суб'єктами відсутня субординація, внаслідок чого у процесі їх діяльності можливі розбіжності, факультативними та необхідними суб'єктами імплементації є наукові установи, які надають рекомендації щодо найбільш прийняттого варіанту такої імплементації¹.

Однак вважаємо, що підхід вченого до визначення суб'єктів імплементації постанов ЄСПЛ є дискусійним, зважаючи на таке: а) не виправданим є віднесення до таких суб'єктів безпосередньо Суду Ради Європи, враховуючи його правовий статус та субсидіарну роль; б) до системи суб'єктів чомусь не включені суди першої та апеляційної інстанцій, які мають враховувати правові позиції ЄСПЛ так само, як і Верховний Суд та забезпечувати їх імплементацію в національній правовій системі; в) наукові установи є не єдиним факультативним суб'єктом імплементації постанов Страсбурзького суду, оскільки такими суб'єктами також є заклади вищої освіти, правозахисні громадські організації, адвокатські об'єднання тощо.

Принагідно зазначимо, що базовий перелік суб'єктів, які мають бути задіяні до виконання рішень Суду Ради Європи в Україні, а отже і до їх імплементації, визначено в Законі України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», в ст. 1 якого передусім згадується Орган представництва, що є спеціальним суб'єктом, відповідальним за забезпечення представництва України в ЄСПЛ та координацію виконання його рішень на національному рівні.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 31 травня 2006 р. № 784 «Про заходи щодо реалізації Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» Органом представництва визначено Міністерство юстиції України, що звітує про хід виконання рішень Страсбурзького суду у справах, в яких Україна є стороною, через Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини.

¹ Сидоренко А.І. Зазнач. твір. С. 11.

До повноважень Органу представництва відповідно до Положення про Міністерство юстиції України, затвердженого постановою Уряду України від 2 липня 2014 р. № 228, віднесено те, що він: 1) здійснює захист інтересів України у ЄСПЛ; 2) здійснює експертизу проектів нормативно-правових актів та нормативно-правових актів, що підлягають державній реєстрації, на відповідність положенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практиці ЄСПЛ; 3) здійснює офіційне опублікування рішень ЄСПЛ щодо України в інформаційному бюлетені «Офіційний вісник України»; 4) забезпечує підготовку документів та представництво інтересів держави в ЄСПЛ під час розгляду справ про порушення Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та звітує перед Комітетом міністрів Ради Європи про стан виконання рішень ЄСПЛ у справах проти України; 5) забезпечує координацію виконання рішень Європейського суду з прав людини у справах проти України; 6) звертається до суду з позовами про відшкодування збитків, завданих Державному бюджету України внаслідок виплати відшкодування за рішеннями ЄСПЛ¹.

Аналіз визначених законом завдань Мін'юсту дозволяє дійти висновку, що в процесі імплементації постанов Страсбурзького суду в національній правовій системі на цей орган державної влади покладається ряд важливих функцій, а саме: 1) представницька, що полягає в налагодженні співпраці з Радою Європи від імені Уряду України та офіційному звітуванні перед нею з питань виконання постанов ЄСПЛ в Україні; 2) координаційна, що зводиться до ініціювання та погодження заходів, необхідних для належного виконання постанов ЄСПЛ, з усіма задіяними суб'єктами; 3) інформаційна, що полягає у забезпеченні офіційного опублікування ухвалених ЄСПЛ постанов; 4) бюджетно-відновлювальна, сутність якої зводиться до ініціювання питання про відшкодування збитків завданих державному бюджету внаслідок виплати скаргнику справедливої сатисфакції у зв'язку з ухваленням Страсбурзьким судом постанови проти України; 5) експертна, яка полягає у перевірці проектів нормативно-правових актів щодо їх відповідності конвенційним положенням на етапі їх державної реєстрації.

Вищевказані функції кореспондуються і з визначеними у Положенні про Уповноваженого у справах ЄСПЛ завданнями цього органу, серед яких слід звернути увагу на координацію роботи, пов'язаної з підготовкою матеріалів для розгляду справ у Суді та виконанням його рі-

¹ Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України: постанова Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 228. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/228-2014-%D0%BF/print1512487456062580>.

шень, співпрацю з цією метою з іншими органами державної влади та органами місцевого самоврядування¹.

Однак, на наш погляд, функція координації, що закріплена за Мі-н'юстом загалом та Уповноваженим у справах ЄСПЛ зокрема, є декларативною, що передусім впливає із трактування терміна «координація» як: погодження, зведення до відповідності, установлення взаємозв'язку, контакту в діяльності людей, між діями поняттями тощо; узгодженість рухів дій тощо².

Із зазначеного витікає, що Уповноважений у справах ЄСПЛ має бути суб'єктом узгодження всіх дій, пов'язаних з досягненням цілей механізму імплементації постанов Страсбурзького суду. Однак аналіз нормативно закріплених за цим органом повноважень дає підстави стверджувати, що Орган представництва реально координує роботу лише з таких питань, як: а) підготовка пропозицій щодо організаційно-правових, процедурних та інших питань, пов'язаних із забезпеченням представництва України в Суді та виконанням його рішень; б) підготовка матеріалів для розгляду справ у ЄСПЛ.

Зважаючи на зазначене, а також беручи до уваги те, що більшість визначених законодавством повноважень Уповноваженого у справах ЄСПЛ пов'язані з обміном інформацією, основним його призначенням в механізмі імплементації постанов ЄСПЛ є комунікація. Реальним суб'єктом координації імплементації постанов Страсбурзького суду в національній правовій системі скоріше є Уряд України, що має реальні важелі впливу у сфері захисту прав людини, які дозволяють йому узгодити більшість значимих дій задля імплементації рішень Суду Ради Європи.

На підтвердження такого висновку наведемо перелік його повноважень, визначених Законом України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ»: а) Прем'єр-міністр України відповідно до подання Уповноваженого визначає центральні органи виконавчої влади, які є відповідальними за виконання заходів загального характеру, та невідкладно дає їм відповідні доручення; б) Кабінет Міністрів України видає в межах своєї компетенції акти на виконання заходів загального характеру; в) Кабінет Міністрів України вносить у порядку законодавчої ініціативи до Верховної Ради України законопроекти щодо прийняття

¹ Положення про Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 31 травня 2006 р. № 784. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/38718936>.

² Координація. *Академічний тлумачний словник української мови (1970-1980)*. URL: <http://sum.in.ua/s/koordynacija>.

нових, скасування чинних законів або внесення до них змін¹.

Залежно від суб'єктів, які здійснюють контроль за виконанням рішень ЄСПЛ на національному рівні, з позиції В.А. Стукаленка, можна виділити такі його види: 1) контроль, який здійснює Урядовий уповноважений у справах ЄСПЛ; 2) контроль, який здійснює Секретаріат Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ; 3) контроль, який здійснюється в межах Державної виконавчої служби України; 4) контроль, який здійснює Міністр юстиції України; 5) судовий контроль тощо².

Проте переконані, що зазначена позиція правника є дискусійною, а визначена в ч. 2 ст. 11 Закону функція контролю Органу представництва (до структури якого можна віднести фактично всі вищезазначені, окрім судів, суб'єкти) є декларативною. І це, перш за все, підтверджується положеннями ч. 3 цієї ж статті, в якій зазначається, що в рамках здійснення контролю Орган представництва має право лише отримувати інформацію про хід і наслідки виконання таких заходів, а також вносити Прем'єр-міністрові України подання щодо забезпечення виконання додаткових заходів індивідуального характеру.

Виходячи із зазначеного, Орган представництва не здійснює контрольну функцію, що підтверджується і відсутністю у нього повноважень, які надають йому можливість застосувати владно-примусові чи оперативні заходи, які спрямовуються на приведення дій підконтрольного суб'єкта у відповідність до ухвалених ЄСПЛ постанов або норм Конвенції.

Суб'єктом, що наділений контрольними повноваженнями в механізмі імплементації постанов Страсбурзького суду, є передусім Парламент, в структурі якого неабияку роль відіграють комітети, що згідно з законом здійснюють контрольну функцію шляхом аналізу практики застосування законодавчих актів у діяльності державних органів та їх посадових осіб з питань, віднесених до предметів відання комітетів, підготовки та подання відповідних висновків та рекомендацій на розгляд Верховної Ради України³. Разом з тим слід зазначити, що в структурі Комітету Верховної Ради України з питань правової політики та правосуддя створено підкомітет з питань виконання рішень Європейського суду з прав людини, предметом відання якого є виконання рішень та за-

¹ Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>.

² Стукаленко В.А. До питання контролю за виконанням рішень Європейського суду з прав людини. *Альманах міжнародного права*. 2016. Вип. 12. С. 64.

³ Про комітети Верховної Ради України: Закон України від 04.04.1995 № 116/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 19. Ст. 134.

стосування практики Суду Ради Європи.

Ще одним дієвим суб'єктом імплементації постанов ЄСПЛ від імені Українського парламенту вважаємо Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, який відповідно до статті 5 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» після одержання від Органу представництва стислого викладу рішення Суду Ради Європи має ряд повноважень, що можуть бути реалізовані в частині вжиття заходів загального характеру, а саме: 1) вносити в установленому порядку пропозиції щодо вдосконалення законодавства України у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина; 2) звертатися до Конституційного Суду України з поданням; 3) ініціювати перегляд судових рішень; 4) вимагати від посадових і службових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності сприяння проведенню перевірок діяльності підконтрольних і підпорядкованих їм підприємств, установ, організацій; 5) направляти у відповідні органи акти реагування; б) перевіряти стан додержання встановлених прав і свобод людини і громадянина відповідними державними органами, в тому числі тими, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, здійснюють виконання судових рішень, вносити в установленому порядку пропозиції щодо поліпшення діяльності таких органів у цій сфері¹.

Осмислення зазначеного вище переліку повноважень дає змогу стверджувати, що парламентський омбудсман є одним із ключових суб'єктів, який після отримання постанови ЄСПЛ ухваленої проти України здійснює не тільки функцію моніторингу, але й координаційну функцію щодо її належної імплементації в національний правопорядок.

Суб'єктами, на які покладається виконання постанов Страсбурзького суду в частині виплати відшкодування, є Державна виконавча служба Міністерства юстиції України та Державне казначейство України. Перше з них, після отримання від Органу представництва оригінального тексту і перекладу резолютивної частини остаточного рішення ЄСПЛ у справі проти України, яким визнано порушення Конвенції, упродовж десяти днів з дня надходження відповідних документів відкриває виконавче провадження. І, відповідно, після підтвердження списання відшкодування, отримане від Державного казначейства України, та підтвердження виконання всіх вимог, зазначених у резолютивній частині остаточного рішення ЄСПЛ у справі проти України, виносить постанову про закінчення виконавчого провадження, про що протягом трьох днів пові-

¹ Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23.12.1997 № 776/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 20. Ст. 99.

домляє Орган представництва¹.

Виходячи зі змісту ст. 19 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» суб'єктами імплементації постанов ЄСПЛ є також міністерства та відомства, на які покладається функція забезпечення систематичного контролю за додержанням у рамках відомчого підпорядкування адміністративної практики, що відповідає Конвенції та практиці Страсбурзького суду.

На виконання зазначеного положення Закону відповідно до п. 9 постанови Уряду України «Про заходи щодо реалізації Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» Національному банку, Службі безпеки, Генеральній прокуратурі України, Центральній виборчій комісії, Державній судовій адміністрації, Національному антикорупційному бюро запропоновано визначити посадових осіб з числа заступників керівника відповідного органу для сприяння ефективному здійсненню заходів щодо забезпечення представництва України в Європейському суді з прав людини та виконання його рішень².

Проте аналіз звітів Уповноваженого у справах ЄСПЛ за 2015-2019 роки, в яких неодноразово акцентувалося на системних причинах порушення конвенційних прав і свобод людини, вказує, що зазначений вище перелік органів державної влади потребує розширення та включення до нього: Національної поліції України, Міністерства внутрішніх справ, Державної кримінально-виконавчої служби, працівники яких є потенційними порушниками конвенційних прав і свобод людини.

Серед зазначених правоохоронних відомств функцію контролю за належною імплементацією рішень ЄСПЛ має здійснювати Генеральна прокуратура України та підпорядковані їй регіональні, військова і спеціальна антикорупційна прокуратури. Позитивним кроком реформування цього державного органу є створення в структурі апарату відомства відділу впровадження практики ЄСПЛ і співробітництва з проектами Ради Європи та Європейського Союзу, що функціонує в складі Управління правового забезпечення Генеральної прокуратури України.

З-поміж інституцій, що долучаються до процесу імплементації постанов Страсбурзького суду, варто виокремити ті, що здійснюють функцію нагляду.

Однією з таких, згідно з ч. 2. ст. 46 Конвенції, є Комітет Міністрів

¹ Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>.

² Про заходи щодо реалізації Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»: Постанова Кабінету Міністрів України від 31 травня 2006 р. № 784. *Офіційний вісник України*. 2006. № 22. Ст. 1655.

Ради Європи, в структурі якого створено Департамент з питань виконання рішень Європейського суду з прав людини. Відповідно до положень ст. 46 Конвенції, якщо Комітет Міністрів вважає, що нагляд за виконанням остаточного рішення ускладнений проблемою тлумачення рішення, він може звернутися до Страсбурзького суду з метою надання відповідного роз'яснення. При цьому, якщо Комітет Міністрів вважає, що Висока Договірна Сторона відмовляється виконувати остаточне рішення у справі, в якій вона є стороною, він може, після формального повідомлення цієї сторони і шляхом ухвалення рішення більшістю у дві третини голосів представників, які мають право засідати в Комітеті, звернутися до Суду з питанням про додержання цією стороною свого зобов'язання¹.

Іншим суб'єктом нагляду за імплементацією постанов ЄСПЛ є Міністерство закордонних справ, що відповідно до ст. 17 Закону України «Про міжнародні договори України» здійснює загальний нагляд за виконанням міжнародних договорів України, в тому числі й іншими їх сторонами. На запит органів, які застосовують міжнародні договори України, Міністерство закордонних справ України надає інформацію з питань, що виникають у зв'язку з виконанням міжнародних договорів України. У разі невиконання або неналежного виконання зобов'язань України за міжнародними договорами Міністерство закордонних справ України інформує про це відповідно Президента України або Кабінет Міністрів України і вносить пропозиції щодо вжиття необхідних заходів².

Аналіз зазначених повноважень дає підстави стверджувати, що у процесі імплементації постанов ЄСПЛ в національну правову систему МЗС України виконує не тільки наглядову, але й комунікативну функцію.

Слід зауважити, що діяльність Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини на регіональному рівні забезпечують його представники, що працюють у складі головних управлінь юстиції в областях, м. Києві та Севастополі й очолюють регіональні відділення Секретаріату Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ.

До складу регіонального відділення можуть включатися спеціалісти відповідних управлінь юстиції. Крім них, на безоплатній основі можуть включатись представники державних органів, зокрема державної виконавчої служби, обласних державних адміністрацій, судових органів, територіальних органів прокуратури, МВС, Департаменту з питань вико-

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 (дата оновлення: 02.10.2013). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

² Про міжнародні договори України: Закон від 29.06.2004 № 1906-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 50. Ст. 540.

нання покарань, а також представники громадських організацій.

Основними завданнями регіональних відділень є: виконання доручень Урядового уповноваженого та Секретаріату стосовно збору і вивчення фактів і доказів у конкретних справах, що стосуються заявлених порушень Україною положень Конвенції, посилення на які містяться у запитах ЄСПЛ до Урядового уповноваженого; інформування населення про положення Конвенції та практику ЄСПЛ; проведення індивідуальних консультацій громадян з основних положень Конвенції і процедури подачі, прийняття і розгляду заяв ЄСПЛ; здійснення роз'яснювальної роботи серед посадових осіб місцевих органів виконавчої влади, працівників суду і прокуратури, органів місцевого самоврядування про суть, призначення і зміст Конвенції та протоколів до неї, про особливості застосування Конвенції та практики ЄСПЛ як джерела права. На виконання покладених завдань регіональне відділення вивчає факти, збирає докази та надсилає копії матеріалів у справах, що знаходяться в провадженні ЄСПЛ, а також іншу інформацію, необхідну для забезпечення діяльності Урядового уповноваженого, здійснює індивідуальний прийом громадян з питань організації діяльності та порядку звернення до ЄСПЛ, вживає заходів щодо попередження порушення прав людини та основоположних свобод, а також щодо відновлення порушених прав і свобод на відповідній території¹.

Огляд зазначеного дозволяє дійти висновку, що регіональні відділення та представники Уповноваженого у справах ЄСПЛ, які їх очолюють, є допоміжними суб'єктами імплементації постанов ЄСПЛ, на які покладається виконання ряд таких функцій: а) інформаційна; б) превентивна; в) консультаційна; г) правороз'яснювальна; д) забезпечення діяльності Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ.

Водночас переконані, що до переліку суб'єктів імплементації постанов ЄСПЛ, окрім органів державної влади, їх службових і посадових осіб, слід віднести правозахисні громадські організації, які активно долучаються до вжиття частини заходів загального характеру.

Діяльність громадських організацій в аспекті імплементації постанов ЄСПЛ може бути: а) самостійною та здійснюватися без погодження з уповноваженими органами державної влади; б) узгодженою або спільною з органами та посадовими особами державної влади.

Правовий статус громадських організацій, що визначений законо-

¹ Про затвердження Положення про представника Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини і регіональне відділення Секретаріату Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини: Наказ Мін-ва юстиції України № 44/5 від 09.02.2007. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_8789.

давством, дозволяє їм вчиняти такі дії: а) здійснювати моніторинг стану імплементації постанов ЄСПЛ в Україні, на основі якого визначати чинники та/або причини, які призводять до порушень прав і свобод людини, гарантованих Конвенцією; б) давати юридичну оцінку діям органів державної влади, їх службових та посадових осіб, з приводу ефективності вжитих ними заходів на виконання постанов Страсбурзького суду; в) звертатися до органів публічної влади з пропозиціями, петиціями, заявами, змістом яких є рекомендації щодо необхідності вжиття конкретних заходів задля належної імплементації рішень Суду Ради Європи; г) сприяти вжиттю державою заходів загального характеру шляхом надання різного роду підтримки (організаційної, інформаційної, матеріально-технічної тощо); д) самостійно вживати деякі заходи загального характеру, спрямовані на досягнення цілей імплементації рішень ЄСПЛ (наприклад, проводити громадські експертизи проектів законів та інших нормативно-правових актів, проводити освітні та наукові заходи з питань вивчення положень Конвенції).

Заклади вищої освіти України, серед яких слід виокремити ті, які надають освітні послуги, пов'язані зі здобуттям правничої освіти, є також тими суб'єктами, без належної діяльності яких досягнення цілей імплементації постанов ЄСПЛ неможливе. Ще у 2004 році Комітетом міністрів Ради Європи році було наголошено на важливості Європейської конвенції з прав людини та практики ЄСПЛ в університетській освіті та професійній підготовці (Рекомендації Rec (2004)4 від 12 травня 2004 року). Тому включення до освітніх програм підготовки та підвищення кваліфікації фахівців-юристів окремих навчальних дисциплін, курсів чи тем питань, присвячених Страсбурзькому правозахисному механізму, є необхідною умовою підготовки правників з конвенційним мисленням.

Зазначене дозволяє стверджувати, що до системи суб'єктів імплементації постанов ЄСПЛ належать як органи державної влади, їх службові та посадові особи, так й інші суб'єкти, серед яких слід виокремити правозахисні громадські організації, заклади вищої освіти, адвокатські об'єднання, що, використовуючи належні їм правові засоби, або сприяють вжиттю державою необхідних заходів загального характеру, або вживають їх самостійно.

Зважаючи на викладене, вважаємо, що суб'єкти інституційної підсистеми механізму імплементації постанов ЄСПЛ можуть бути класифіковані за такими критеріями:

1) за місцем в механізмі імплементації: а) основні (парламент, Уряд, Мін'юст, Уповноважений у справах ЄСПЛ, суди, Уповноважений Вер-

ховної Ради України з прав людини); б) допоміжні (Генеральна Прокуратура України, міністерства, заклади вищої освіти, правозахисні громадські організації, адвокатські об'єднання);

2) за характером компетенції суб'єктів, наділених державно-владними повноваженнями: а) загальної компетенції (Уряд України, Парламент України, суди загальної юрисдикції); б) спеціальної компетенції (Міністерство юстиції України, Міністерство закордонних справ України, Урядовий уповноважений у справах ЄСПЛ); в) галузевої компетенції (міністерства, відомства);

3) за функціональною належністю суб'єктів: а) суб'єкти координації (Кабінет Міністрів України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Міністерство юстиції України); б) суб'єкти комунікації (Урядовий уповноважений у справах ЄСПЛ, Міністерство закордонних справ України, Представництво України при Раді Європи); в) суб'єкти забезпечення виплати відшкодування, встановленого Страсбурзьким судом (Департамент державної виконавчої служби Міністерства юстиції України, Державне казначейство України); г) суб'єкти здійснення нагляду за імплементацією рішень ЄСПЛ (Комітет Ради Міністрів Ради Європи, Міністерство закордонних справ); суб'єкти контролю за виконанням рішень Суду Ради Європи (парламентські комітети, прокуратура)¹;

4) залежно від долучення суб'єктів до заходів, що вживаються задля імплементації постанов ЄСПЛ: а) суб'єкти, що виконують рішення Суду Ради Європи в частині виплати відшкодування скаргнику; б) суб'єкти, що забезпечують вжиття додаткових заходів індивідуального характеру; в) суб'єкти, що забезпечують імплементацію рішень Страсбурзького суду в частині вжиття заходів загального характеру.

Вважаємо, що для України, в аспекті визначення державних інституцій залучених до імплементації постанов ЄСПЛ в національний правопорядок є корисним досвід тих держав Ради Європи, в яких рівень гарантування конвенційних прав і свобод людини є належним. Так, наприклад, за результатами дослідження порядку виконання постанов Страсбурзького суду в Німеччині, Франції та Чеській Республіці встановлено такі особливості: 1) неабияка роль Конституційного суду в питанні контролю за виконанням постанов ЄСПЛ на національному рівні; 2) здійснення контрольної функції за виконанням постанов ЄСПЛ законодавчим органом держави; 3) активна участь Уповноваженого з прав людини та Генерального прокурора в процесі імплементації постанов

¹ Завгородній В.А. Органи державної виконавчої влади як суб'єкти виконання рішень Європейського суду з прав людини в Україні. *Актуальні проблеми політики*. 2013. Вип. 48. С. 155.

Суду Ради Європи в національній правовій системі¹.

Наступним невід'ємним елементом досліджуваного механізму є *функціональна підсистема*, з приводу значення та внутрішньої побудови якої в доктрині права існує полеміка.

Так, наприклад, на думку Ю.А. Ведернікова та А.М. Кучука, функціональною складовою механізму правоохорони є правоохоронна діяльність, в процесі здійснення якої застосовуються переважно правові засоби. З погляду правників засобами правоохоронної діяльності є передусім норми права, правові категорії, юридична техніка, а також різного роду предмети матеріального світу, що допомагають правоохоронним органам та організаціям виконувати свої завдання та реалізувати функції². Отже, вчені виокремлюють два елементи функціональної підсистеми досліджуваного механізму, якими є діяльність та правові засоби.

Схожу думку з приводу розуміння функціональної підсистеми висловлює і А.М. Перепелюк, з погляду якого існуючі елементи механізму застосування права можна об'єднати у різні рівні, серед яких основним є функціональний, що опосередковує процедуру та методи правозастосовної діяльності, вміщує досить гнучкі елементи, які належать до динамічних категорій³. У свою чергу, О.С. Категов зазначає, що функціональна складова механізму застосування права є процесуальною складовою, що характеризує дію механізму правозастосування та починається за наявності юридичного факту, правомочності суб'єкта і об'єкта правового впливу⁴.

Осмислення зазначених вище поглядів вчених дозволяє дійти висновку, що, незважаючи на різні виокремлені ними елементи, під функціональною підсистемою слід розуміти динамічну (діяльнісну) складову будь-якого механізму, елементи якої не є статичними та перебувають у русі.

На переконання інших правників, серед яких Т.О. Коломоєць, механізм адміністративно-правового регулювання включає органічну та функціональну складові, остання з яких не є обов'язковим елементом, що лише впливає на механізм та його ефективність. До елементів функціональної складової досліджуваного механізму дослідниця відносить: юридичні факти, правову свідомість, законність, акти тлумачення норм

¹ Завгородній В.А. Зарубіжний досвід виконання рішень Європейського суду з прав людини (на прикладі деяких країн Європейського Союзу). *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 62.

² Ведерніков Ю.А., Кучук А.М. Зазнач. твір. С. 137-138.

³ Перепелюк А.М. Зазнач. твір. С. 97.

⁴ Категов А.С. Механизм применения права и правовая система современной России (теоретико-методологический анализ): дис. ... д-ра юрид. наук. СПб., 2002. С. 13.

права та акти їх застосування¹.

Проте, зважаючи на існуюче трактування терміна «функціонувати», що інтерпретується в словнику української мови як «бути в дії, діяти, працювати»², не можна погодитися з твердженням, що всі із зазначених вище елементів належать до функціональної складової механізму.

Із зазначеного випливає, що до динамічних (рухомих) елементів механізму слід віднести: а) правовідносини, як врегульовані нормами права суспільні відносини, учасники яких є носіями прав і обов'язків; б) акти тлумачення норм права в їх розумінні як діяльності, спрямованої на встановлення змісту норм права з метою правильного застосування; в) акти безпосередньої реалізації норм права як процесу фактичного втілення вжиття приписів правових норм через поведінку суб'єктів. Однак переконані, що законність та норми права є складовими нормативної підсистеми, а правова свідомість та правова культура належать до елементів ідеологічної підсистеми механізму.

Саме такий методологічний підхід і буде використаний нами при визначенні та характеристиці складових функціональної підсистеми механізму імплементації постанов Суду Ради Європи.

Викладене дозволяє стверджувати, що первинним її елементом є правовідносини, які складаються між органами державної влади, їх службовими та посадовими особами, з приводу імплементації постанов ЄСПЛ в національний правопорядок. Водночас актуальним постає питання про їх види, зважаючи на особливості досліджуваного механізму. Усталеною в теорії права є диференціація правовідносин на правоохоронні та регулятивні за функціональним призначенням.

Під правоохоронними відносинами, як стверджує І.А. Сердюк, слід розуміти правову форму соціальної взаємодії право-дієздатних суб'єктів, яка носить владний характер, детермінована фактом вчинення правопорушення і має на меті його попередження чи припинення, відновлення порушеного права, притягнення правопорушника до певного виду юридичної відповідальності та уможлиблює примусове виконання ним суб'єктивного юридичного обов'язку, передбаченого законом або договором і опосередкованого правозастосовним актом³.

Регулятивними, як зауважує Є.Я. Мотовиловкер, є правовідносини, що виникають із правомірних дій або подій з метою забезпечення нор-

¹ Коломoeць Т.О. Адміністративне право України: підручник. Вид. 2, змін. і доп. Київ: Істина, 2012. С. 19-20.

² Функціонувати. *Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970-1980)*. URL: <http://sum.in.ua/s/funkcionuvaty>.

³ Сердюк І.А. *Основи теорії правоохоронних відносин: монографія*. Дніпро: Ліра ЛТД, 2010. С. 29-30.

мальної організації суспільного життя¹.

Виходячи із зазначеного, правоохоронними, в рамках механізму імплементації постанов ЄСПЛ, є ті правовідносини, що складаються в процесі вжиття додаткових заходів індивідуального характеру та спрямовані на відновлення порушеного права та/або попереднього правового стану скажника шляхом повторного розгляду справи в суді чи адміністративним органом.

Такі правовідносини можуть виникнути і у разі ухвалення парламентом законодавчого акту (йдеться про законопроект про внесення змін до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (щодо вдосконалення процедури виконання рішень та пропозицій Європейського суду з прав людини)), що передбачає відшкодування видатків Державного бюджету України на виконання рішень Суду Ради Європи за рахунок посадових осіб, незаконні дії або бездіяльність яких спонукали стягувача подати заяву до Страсбурзького суду, а також позбавлення таких осіб права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Відповідно всі інші правовідносини, які складаються в процесі вжиття державою заходів загального характеру задля імплементації постанов ЄСПЛ в національній правовій системі, є регулятивними, оскільки обумовлюються правомірною поведінкою їх учасників.

Разом з тим слід зауважити, що правовідносини, які складаються у процесі імплементації постанов ЄСПЛ, за своїм характером є: а) публічно-правовими, оскільки в їх межах реалізуються як суспільні, так і державні інтереси; б) складними (багатосторонніми); в) загальними, оскільки кількість уповноважених та зобов'язаних суб'єктів задіяних до імплементації постанов ЄСПЛ точно не визначена законодавством; г) переважно активного типу, зважаючи на те, що уповноважені державні органи зобов'язані вчинити дії з метою імплементації постанов Суду Ради Європи; д) тривалими, оскільки не завершуються одноразовою виплатою скажнику справедливої сатисфакції та пов'язані з необхідністю вжиття комплексу заходів індивідуального та загального характеру.

Складовою функціональної підсистеми досліджуваного механізму є також і юридично значуща діяльність, під якою в теорії права пропонується розуміти різновид правової діяльності, що здійснюється у формах практичної, освітньої та наукової, юристами, на професійній основі, з метою отримання відповідного правового результату, задоволення пот-

¹ Мотовиловкер Е.Я. Теория регулятивного и охранительного права. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1990. С. 54.

реб та інтересів соціальних суб'єктів¹.

Зважаючи на зазначене, видається можливим виокремити такі види юридичної діяльності, що здійснюється з метою імплементації постанов ЄСПЛ в національній правовій системі: а) правозастосовна, включаючи правоохоронну, яка здійснюється при вжитті заходів індивідуального характеру; б) правотворча, що здійснюється уповноваженими суб'єктами нормотворення (парламентом, Урядом України); в) правоінтерпретаційна, що здійснюється Конституційним Судом України; г) освітньо-наукова, що здійснюється закладами вищої освіти України як самостійно, так і за сприяння міжнародних та національних організацій в рамках вжиття заходів загального характеру.

Поділяємо позицію тих вчених, які до функціональної підсистеми механізму пропонують включати методи, що в тлумачних словниках трактуються як шлях, спосіб теоретичного дослідження або практичного здійснення чого-небудь². В рамках нашого дослідження під методами пропонується розуміти способи досягнення цілей механізму імплементації постанов ЄСПЛ, що зумовлюють вплив на поведінку учасників правовідносин, за допомогою правових засобів.

Такими методами, на наш погляд, є:

а) переконання – спосіб активного впливу на свідомість і поведінку суб'єктів, наділених державно-владними повноваженнями, ідейно-моральними засобами задля формування у них конвенційного мислення, що ґрунтуються на глибокому розумінні сутності правових позицій ЄСПЛ (застосовується при проведенні бесід, лекцій, диспутів, дискусій, семінарів, вебінарів, форумів, конференцій);

б) заохочення – психологічний та/або матеріальний вплив на службових та посадових осіб державної влади шляхом встановлення для них різноманітних пільг, переваг тощо з метою стимулювання виконання та дотримання норм Конвенції через врахування правових позицій ЄСПЛ у повсякденній професійній діяльності (наприклад, встановлення додаткових премій для суддів, які при ухваленні рішень ураховують правові позиції Суду Ради);

в) рекомендаційний, що полягає в наданні вказівок вищими або центральними органами державної влади, що не є загальнообов'язковими для виконання підпорядкованими органами та посадовими особами, однак містять найбільш раціональні та прийнятні способи і заходи, застосування та вжиття яких відповідно дозволить запобігти по-

¹ Гусарев С.Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2007. С. 16.

² Метод. *Вільний словник. Вікісловник*. URL: <https://uk.wiktionary.org/wiki/метод>.

рушенням конвенційних прав і свобод людини в майбутньому (наприклад, подання Урядового Уповноваженого у справах ЄСПЛ про вжиття заходів загального характеру, в якому пропонується органам державної влади здійснити певні дії);

г) примусу – спосіб впливу на поведінку службових та посадових осіб, дії та рішення яких обумовили порушення норм Конвенції, що полягає у притягненні їх до юридичної відповідальності (матеріальної та/або дисциплінарної), що призводить до негативних наслідків для таких осіб (наприклад, повернення до державного бюджету коштів, які були виплачені скаржнику на виконання постанови ЄСПЛ, звільнення або пониження в посаді тощо).

Таким чином, функціональна підсистема механізму імплементації постанов ЄСПЛ являє собою сукупність динамічних елементів цього механізму, якими є усі види юридичної діяльності, правовідносини регулятивної й охоронної спрямованості, а також методи, що сприяють досягненню цілей механізму імплементації рішень Страсбурзького суду, що ухвалюються ним по суті справи.

Окремою підсистемою досліджуваного механізму вважаємо *ідеологічну*, структурними елементами якої є правосвідомість та правова культура суб'єктів, які здійснюють державну політику щодо імплементації постанов Страсбурзького суду в національній правовій системі.

Принагідно зазначимо, що розуміння категорії «правосвідомість» в сучасній теорії права характеризується полісемічністю.

Як зауважує з цього приводу С.С. Алексєєв, правосвідомість є суто суб'єктивним явищем, яке складається з уявлень людей про право (чинне, минулих епох, бажане); суб'єктивного ставлення до самого феномену права, його цінностей; правової психології, навіть індивідуальної або масової емоційної реакції на право, часто інтуїтивної, підсвідомої (наприклад, реакції на порушення норм писаного права)¹.

Зазначене дає підстави стверджувати, що досліджуване явище правової дійсності включає такі складові елементні, як: уявлення, ставлення та емоції стосовно права.

Так, М.Є. Черкас доходить висновку, що правосвідомість є різновидом суспільної свідомості, яка відображає в правових чуттєво-раціональних формах існуючу правову дійсність, правові явища, що існували в минулому, і бажані правові явища, здійснює нормативно-

¹ Алексєєв С.С. Теория права. Изд. 2-е, перераб. и доп., Москва: Издательство БЕК, 1995. С. 201.

регулюючи дію на соціальну діяльність людей¹. Таким чином, вченим підкреслюється природа цього юридичного феномену та наголошується на його регулятивних властивостях.

З погляду А.Б. Венгерова, правосвідомість можна визначити як об'єктивно існуючий набір взаємопов'язаних ідей, емоцій, що виражають відношення суспільства, груп, індивідів до права – цього цілісного соціального інституту, його системи й структури, до окремих законів, інших характеристик правової системи. Це, на думку правника, ще й канал впливу права через мотивацію, емоції, свідомість на поведінку людей, на формування суспільних відносин². Із зазначеного випливає, що слід виокремлювати індивідуальну, групову та суспільну правосвідомість, які в сукупності є її соціальною структурою.

Деякими правниками наголошується і на тому, що правову свідомість слід розглядати як цілісне утворення психологічних (почуття, уявлення, настрої), інтелектуальних (знання, ідеї, концепції) та ідеологічних (інтереси, цілі) чинників, що знаходяться у взаємодії і взаємозумовлюють один одного³. А отже, в структурі правосвідомості виокремлюються і такі елементи, як правова психологія та правова ідеологія.

Щоправда, в юридичній літературі наголошується і на поведінковій складовій – вольовий бік правосвідомості, що являє собою процес переведення приписів правових норм у реальну правову поведінку⁴.

Аналіз наведених суджень дає підстави для таких висновків, що мають методологічне значення: а) правосвідомість є формою та різновидом суспільної свідомості; б) вона є невід'ємною властивістю праводієздатних суб'єктів суспільних відносин; в) об'єктом пізнання правосвідомості виступає чинне право, право в минулому або бажане право; г) виражається у формі знань, уявлень, поглядів, ставлення, емоцій, почуттів, ідей, теорій щодо права та діяльності, що з ним пов'язана; д) є чинником для розвитку праворозуміння та формування правової культури; е) її високий рівень є умовою гарантування прав і свобод людини, їх дотримання та непорушності.

Ураховуючи зазначені вище підходи до розуміння досліджуваної

¹ Черкас М.Є. Правосвідомість та її функції в механізмі правового регулювання: монографія. Харків: Право, 2014. С. 30.

² Венгеров А.Б. Теория государства и права: учебник для юрид. вузов. 3-е изд. Москва: Юриспруденция, 2000. С. 294.

³ Шаравара І.І. Правосвідомість як юридична категорія та її основні структурні елементи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2015. Випуск 33. Том 1. С. 58.

⁴ Теорія держави і права: підруч. / кол. авт. кер. авт. кол. Ю. А. Ведерніков. 2-е вид. перероб. і доп. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2015. С. 362.

категорії, під правосвідомістю в аспекті нашого дослідження пропонуємо розуміти сукупність ідей, емоцій, почуттів, внутрішніх настанов і переконань, в яких відображається ставлення суспільства, соціальних груп й окремих індивідів до норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також практики їх застосування та тлумачення Страсбурзьким судом.

Правосвідомості, як елементу досліджуваної підсистеми, притаманні такі суттєві риси: а) є сукупністю знань, поглядів та установок щодо норм та принципів Конвенції, а також практики її тлумачення та застосування ЄСПЛ; б) її носіями є громадяни, а також службові та посадові особи, як суб'єкти імплементації постанов ЄСПЛ в національній правовій системі; в) об'єктом пізнання правосвідомості є конвенційні положення та правові позиції ЄСПЛ, що є відповідно статичною та динамічною складовими єдиного цілого; г) обумовлюється політикою держави-учасниці Конвенції, яка забезпечує виконання конвенційних зобов'язань; д) може бути професійною та буденною, індивідуальною та колективною.

Вважаємо, що в рамках характеристики механізму імплементації постанов ЄСПЛ правосвідомість включає: 1) знання норм Конвенції та Протоколів до неї, а також правових позицій ЄСПЛ щодо різних категорій справ (інтелектуальна складова); 2) переконаність у необхідності та соціальній корисності урахування правових позицій ЄСПЛ при ухваленні юридично-значущих рішень (вольова складова); 3) уміння користуватися спеціальним правовим інструментарієм ЄСПЛ (автономними поняттями, принципами та способами тлумачення тощо) у практичній юридичній діяльності (поведінкова складова).

Слід зауважити, що в загальній теорії права в аспекті розуміння правової культури існує декілька підходів, серед яких можна відзначити два, а саме: 1) правова культура – це різновид загальної культури, який становить систему цінностей, що становить систему правових цінностей (форм, норм, приписів та інститутів), розумінь і настанов, які відображають у правовій формі стан свободи і соціальних цінностей людства, суспільства, особи¹; 2) правова культура – це якісний стан правового життя суспільства, який характеризується досягнутим рівнем розвитку правової системи – станом та рівнем правосвідомості, юридичної науки, системи законодавства, правозастосовної практики, законності і правопорядку, правової освіти, а також ступенем гарантованості основних

¹ Скакун О.Ф. Знач. твір. С. 648.

прав і свобод людини¹.

Аналіз першого із зазначених підходів дозволяє виокремити такі цінності, що притаманні механізму імплементації постанов ЄСПЛ: а) людину, її права і свободи як засіб самообмеження державної влади; б) верховенство Конституції в межах національного законодавства, на основі якої складається конституційний правопорядок як реальний прояв втілення в життя пріоритету прав і свобод людини; в) верховенство права як базовий та найбільш значущий принцип організації усього соціального організму, в тому числі і державного; г) цивілізаційне (у межах Європейського континенту) надбання, що існує у формі Конвенції та практики її тлумачення і застосування Страсбурзьким судом; д) можливість захисту прав людини від свавілля держави.

Однак переконані, що саме другий з розглянутих нами вище підходів правників до розуміння категорії «правова культура» є найбільш прийнятним в рамках нашого дослідження, зважаючи на те, що з'ясування якості правового життя, а отже і рівня правової культури суспільства, є неможливим без визначення стану впливу практики ЄСПЛ на кожен із зазначених характеристик, серед яких: законодавство і практика його застосування, правова освіта і наука, ступінь гарантованості прав людини.

Як слушно з цього приводу зауважує М.Ф. Целуйко, компетентна правова культура при здійсненні державної влади в Україні – це якісний стан правового життя суспільства, що має вираження у високому рівні правосвідомості і правової діяльності².

Невід'ємною складовою механізму імплементації постанов ЄСПЛ є *комунікативна підсистема*, що являє собою зв'язки, існуючі між різними елементами досліджуваного механізму.

Зокрема, П.М. Рабінович за змістом (типом) зв'язку розрізняє такі види державно-правових закономірностей: а) генетичні – закономірності виникнення державно-правових явищ; б) структурні – закономірності формування, організації державно-правових явищ (наприклад, зв'язок між елементами юридичної норми); в) функціональні – закономірності взаємозв'язку, взаємовпливу державно-правових явищ (наприклад зав'язок між матеріальними і процесуальними юридичними нормами,

¹ Яковюк І.В. Правова культура суспільства. *Загальна теорія держави і права*: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закладів / за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. С. 550.

² Целуйко М.Ф. Компетентна правова культура в механізмі формування та реалізації українського права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2012. С. 4.

закономірності зміни, розвитку державно-правових явищ)¹.

З огляду на вищевикладене доходимо висновку, що структурні зв'язки є відображенням організаційного аспекту механізму імплементації постанов ЄСПЛ, а функціональні – динамічного.

Структурні зв'язки в межах досліджуваного механізму виникають між: а) структурними елементами правовідносин (їх суб'єктами, об'єктом та змістом); б) структурними елементами правової свідомості (теоретичними, психологічними, поведінковими) (внутрішні зв'язки); в) між правосвідомістю суб'єктів юридичної діяльності та їх правомірною юридично-значущою поведінкою, спрямованою на імплементацію практики ЄСПЛ (зовнішні зв'язки); г) елементами норм права (гіпотезами, диспозиціями, санкціями); д) складовими частинами постанов ЄСПЛ (мотивувальною та резолютивною частинами); е) елементами юридичної практики (діяльністю, її результатами та соціально-правовим досвідом у цій сфері).

Відповідно, функціональні (динамічні) зв'язки виникають між: а) суб'єктами імплементації постанов ЄСПЛ; б) юридичними фактами та правовідносинами; в) методами діяльності уповноважених суб'єктів; г) правосвідомістю та правовою культурою; д) суб'єктами (державними органами, їх службовими і посадовими особами) та нормами права, які визначають повноваження таких суб'єктів; е) правовими позиціями ЄСПЛ та правовими актами національних органів державної влади.

Водночас зазначені зв'язки можна диференціювати на: 1) вертикальні, що складаються за принципом «зверху вниз і знизу вгору» (зв'язки між приписами нормативно-правових актів різних рівнів правового регулювання, між правовими актами судів різних інстанцій, між суб'єктами, що перебувають у підпорядкуванні); 2) горизонтальні, які складаються на основі принципу «рівності» (зв'язки між рівними за правовим статусом суб'єктами, між нормами одного нормативно-правового акта, між методами діяльності, правовими позиціями Верховного Суду тощо).

Зазначене дає можливість для висновку, що призначенням ідеологічної підсистеми досліджуваного механізму є необхідність визначення теоретичної, психологічної та вольової складових правосвідомості суб'єктів, які відповідальні за впровадження стандартів Ради Європи у сфері захисту прав людини на національному рівні, що у результаті призводить до покращення якості правового життя та утвердження конвенційних цінностей. У свою чергу, комунікативна підсистема відобра-

¹ Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. Вид. 9-е, зі змінами. Львів: Край, 2007. С. 177.

жає генетичні, структурні та функціональні зв'язків, які існують між різними елементами механізму імплементації постанов Страсбурзького суду в Україні¹.

Узагальнення всього викладеного вище дає підстави стверджувати, що внутрішня будова механізму імплементації постанов ЄСПЛ охоплює собою такі обов'язкові складові (підсистеми), як: інституційна, нормативна, функціональна, ідеологічна, комунікативна, кожна з яких має своє призначення та особливості. З'ясована структура досліджуваного механізму дозволяє сформулювати цілісне уявлення про цей правовий феномен як складне системне утворення, дійти висновків про ефективність кожної із складових, а також визначити шляхи їх удосконалення².

4.3. Зміст та обсяг категорій «заходи індивідуального характеру» та «заходи загального характеру» в аспекті імплементації постанов Страсбурзького суду

Виконання державою-відповідачем ухвалених ЄСПЛ постанов, що в рамках даного дослідження охоплюється механізмом їх імплементації в національній правовій системі, є неможливим без вжиття відповідних заходів, вид та значення яких в кожному конкретному випадку констатації Судом Ради Європи порушення конвенційних прав та/або свобод людини є різним.

Слід зауважити, що, незважаючи на прийняття Парламентом України окремого Закону «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ», його положення не розкривають зміст вживаних в ньому понять «заходи індивідуального характеру» та «заходи загального характеру», що також актуалізує питання про обсяг цих юридичних категорій.

Зважаючи на те, що досліджувані правові явища у своїй основі мають ключове слово «захід», вважаємо, що з'ясування його сутності є першочерговим завданням.

В Академічному тлумачному словнику української мови зазначається, що термін «захід» має декілька значень, серед яких: 1) сукупність дій або засобів для досягнення, здійснення чого-небудь; 2) намір, задум

¹ Завгородній В.А. Ідеологічна та комунікативна підсистеми механізму імплементації рішень Міжнародного Суду Ради Європи в Україні. *Публічне право*. 2019. № 3 (35). С. 56-57.

² Завгородній В.А. Структура механізму імплементації рішень Європейського Суду з прав людини. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. 2018. № 1. URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2018/n1/18zvazpl.pdf>.

здійснити що-небудь¹. Тотожне трактування цього слова наявне і у Великому тлумачному словнику сучасної української мови².

Подібна інтерпретація слова «заходи» пропонується і в тлумачному словнику С.І. Ожегова та Н.Ю. Шведової, в якому цей термін розглядається як засіб для здійснення чого-небудь, захід (наприклад, запобіжні заходи, рішучі заходи, необхідні заходи)³. В тлумачному словнику Д.М. Ушакова термін «меры» трактується дещо інакше, що, окрім іншого, розуміється як спосіб дії⁴, тобто у розумінні сукупності прийомів.

Зазначене дозволяє стверджувати, що у довідковій літературі інтерпретація категорії «заходи» характеризується полісемічністю, що в аспекті нашого дослідження може бути розглянута як: 1) дії (правомірна поведінка правомочних суб'єктів задля досягнення визначеної мети); 2) засоби (те, що слугує знаряддям досягнення суб'єктами визначеної мети); 3) наміри (задекларовані бажання суб'єктів зробити, вчинити що-небудь); 4) способи (сукупність прийомів досягнення визначеної мети).

Принагідно зазначимо, що в юридичній науці та законодавстві слово «заходи» вживається як складова багатьох термінів, серед яких: «заходи примусу», «запобіжні заходи», «заходи профілактики», «поліцейські заходи» тощо, розуміння сутності яких дозволить сформулювати більш повне та ґрунтовне уявлення про досліджуваний феномен.

Аналіз норм процесуального законодавства дає підстави стверджувати, що під категорією «заходи примусу» розуміється правомірна поведінка (дія) одних суб'єктів з метою впливу на інших.

Так, наприклад, згідно з ч. 1 ст. 143 Цивільного процесуального кодексу та ч. 1 ст. 144 Кодексу адміністративного судочинства України заходами процесуального примусу є процесуальні дії, що вчиняються судом у визначених Кодексом випадках з метою спонукання відповідних осіб до виконання встановлених у суді правил, добросовісного виконання процесуальних обов'язків, припинення зловживання правами та запобігання створенню протиправних перешкод у здійсненні судо-

¹ Захід. *Академічний тлумачний словник української мови (1970-1980)*. URL: <http://sum.in.ua/s/zakhid>.

² Захід. *Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; ІРПНЬ. ВТФ «Перун», 2005. С. 433.*

³ Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. *Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений. 4-е изд., доп.* Москва: Азбуковник, 1999. 944 с. URL: <http://www.ozhegov.com/words/15648.shtml>.

⁴ Ушаков Д.Н. *Большой толковый словарь современного русского языка.* Москва: Альта-Принт, 2005. VIII. С. 439.

чинства¹².

Схожий підхід законодавця до визначення поняття «захід» прослідковується і в Законі України «Про Національну поліцію», в ч. 1 ст. 29 якої зазначається, що поліцейський захід – це дія або комплекс дій превентивного або примусового характеру, що обмежує певні права і свободи людини та застосовується поліцейськими відповідно до закону для забезпечення виконання покладених на поліцію повноважень³.

В даному випадку суб'єкт нормотворення зводить розуміння категорії «заходи» до сукупності дій, що вчиняються уповноваженими суб'єктами задля виконання поставлених перед ними завдань.

В аспекті виконання рішень Страсбурзького суду подібну думку відстоює і О.Ю. Кайдаш, який зауважує, що адміністративна процедура реалізації рішень ЄСПЛ в Україні являє собою врегульовану нормами адміністративного законодавства послідовність юридично значущих дій органів публічної адміністрації, встановлену і гарантовану державою на підставі і в межах прийнятих міжнародних зобов'язань, з метою оперативного, своєчасного та повного виконання рішень Суду Ради Європи в Україні⁴.

Загалом категорично не заперечуючи існування такого підходу до розуміння поняття «заходи», все ж зауважимо, що будь-які дії уповноважених суб'єктів навряд чи можуть досягти поставленої мети без використання відповідних юридичних засобів. А отже, ототожнення категорії «заходи» лише з діями або їх сукупністю є звуженим та неприйнятним.

У доктрині адміністративного та кримінального права термін «заходи» трактується з використанням категорії «способи».

Таку думку, наприклад, висловлює О.А. Ковальчук, який зауважує, що заходи процесуального примусу в адміністративному процесі – це способи примусового впливу на учасників процесу з метою забезпечення повного, об'єктивного та неупередженого вирішення адміністративних справ, а також підтримання певного порядку у судовому засіданні

¹ Цивільний процесуальний кодекс від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>; Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.

² Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.

³ Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.

⁴ Кайдаш О.Ю. Адміністративно-правове забезпечення реалізації рішень Європейського суду з прав людини в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2016. С. 16.

та під час їх розгляду¹.

Схожих висновків доходить і В.О. Козаченко, який наголошує, що під кримінально-правовим заходом слід розуміти систему прийомів і способів здійснення примусового та реабілітаційно-заохочувального впливу держави на кримінальні практики (кримінальні правопорушення, об'єктивно протиправні діяння, зловживання правом та інші), правомірну постзлочинну поведінку, за умови, що такий вплив здійснюється на підставі закону, детермінованого культурним середовищем, що склалося в конкретно-історичних умовах розвитку суспільства².

Аналіз зазначеного дає підстави стверджувати, що вищевикладений підхід правників тяжіє до технологічного аспекту розуміння категорії «заходи», оскільки термін «спосіб», виходячи з етимології його розуміння, дає відповідь на питання про те, як саме слід застосувати чи використати суб'єкту той чи інший засіб.

Однак слід зауважити, що спосіб не можна розглядати відокремлено від дій суб'єкта в різних їх проявах (примус, заохочення, вплив, переконання тощо), а тому ототожнення заходів та способів є некоректним.

У свою чергу, частина правників акцентують, що поняття «заходи» слід інтерпретувати послугувавшись терміном «засоби».

Так, наприклад, А.М. Яценко, досліджуючи поняття і зміст заходів кримінального характеру, вказує, що під ними необхідно розуміти засоби впливу, які передбачені законом про кримінальну відповідальність за вчинення злочинного чи зовні схожого на нього діяння або суспільно-небезпечного діяння, передбаченого Особливою частиною кримінального закону ...³.

Подібних висновків доходить і В.В. Рожнова, зазначаючи, що заходи процесуального примусу – це передбачені кримінально-процесуальним законом процесуальні засоби державно-правового примусу, які застосовуються уповноваженими на те органами (посадовими особами), що ведуть процес, у чітко визначеному законом порядку щодо осіб, які залучаються до кримінально-процесуальної діяльності, для попередження і припинення їх неправомірних дій, виявлення і закріплення

¹ Ковальчук О.А. Узагальнення практики застосування заходів процесуального примусу в адміністративному процесі. URL: https://kmoas.gov.ua/sites/default/files/files/zahodi_procesualnogo_primusu_na_sayt.doc.

² Козаченко О.В. Ознаки та властивості кримінально-правових заходів примусового та заохочувального впливу. *Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані*: монографія / за ред. О. В. Козаченка, Є. Л. Стрельцова. Миколаїв: Іліон, 2016. С. 34.

³ Яценко А.М. Заходи кримінально-правового характеру: поняття, зміст і сутність. *Форум права*. 2013. № 3. С. 781.

доказів, з метою успішного вирішення завдань кримінального судочинства¹.

Слід зазначити, що і сам Суд Ради Європи у своєму рішенні у справі «Скоццарі і Дж'юнта проти Італії» («Scozzari and Giunta V. Italy») наголошує, що держава-відповідач залишається вільною у виборі засобів, за допомогою яких вона виконуватиме своє зобов'язання згідно зі ст. 46 Конвенції, за умови їх відповідності тим, що їх викладено у висновках рішення Суду².

Зважаючи на зазначене та те, що такі засоби є однозначно правовими, з'ясування їх юридичної природи вимагає звернення до існуючої теорії правих засобів.

Так, з погляду Л.П. Рассказова, під правовими засобами необхідно розуміти своєрідні юридичні інструменти, за допомогою яких здійснюється упорядкування суспільних відносин та задовольняються інтереси суб'єктів права. До них, зокрема, правник відносить: норми права, суб'єктивні права та юридичні обов'язки, правові обмеження, правові стимули, правові заохочення³. Схожу позицію висловлюють М.Б. Смолянський та Л.Ю. Колюшкіна, які наголошують, що правові засоби – це ті юридичні інструменти, за допомогою яких право служить регулятором суспільних відносин⁴.

Однак зазначений підхід вчених вважаємо звуженим та однобічним, зважаючи як на попередньо досліджене сутнісне розуміння категорії «засоби», так і на неможливість досягнення суб'єктом поставленої мети за наявності виключно інструментарію без його відповідного та належного використання.

З цього приводу найбільш переконливою та обґрунтованою видається позиція А.В. Малька, який стверджує, що правові засоби – це правові явища, вираженням яких є інструменти (встановлення) і діяння (технології), за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення соціально корисних цілей. Разом з тим вчений пропонує такі критерії для їх класифікації:

1) залежно від ступеня складності – первинні (елементарні) та ком-

¹ Рожнова В.В. Застосування заходів процесуального примусу, пов'язаних з ізоляцією особи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2003. С.11.

² European Court of Human Rights judgment in the case of «Scozzari and Giunta V. Italy» on 13 July 2000 (applic. Nos. 39221/98 and 41963/98). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58752>.

³ Рассказов Л.П. Теория государства и права: учебник для вузов. Москва: Риор, 2008. С. 402.

⁴ Смолянский М.Б., Колюшкіна Л.Ю. Теория государства и права: учебное пособие. Москва: Дашков и К; Ростов н/Д: Наука-Прогресс, 2008. С. 264.

плексні (комбіновані);

2) залежно від ролі, яку вони виконують – регулятивні (дозволяння) і охоронні (заходи захисту);

3) за предметом правового регулювання – конституційні, адміністративні, цивільні, кримінальні та ін.;

4) за характером – матеріально-правові (рекомендації) та процесуальні (позов);

5) за значенням наслідків – звичайні (штраф) і виключні (смертна кара);

б) за часом дії – постійні і тимчасові;

7) за різновидом правового регулювання – нормативні та індивідуальні;

8) за інформаційно-психологічним напрямком – стимулюючі і обмежуючі¹.

Із зазначеного випливає, що правник наголошує на необхідності розуміння правових засобів через сукупність двох складових, а саме: інструментальної та технологічної, що, на наш погляд, відображає повноту цього явища правової дійсності та дозволяє стверджувати про відповідність цієї категорії саме в такому розумінні поняттю «заходи».

Разом з тим вважаємо, що зазначені А.В. Мальком критерії для класифікації правових засобів є прийнятними і для здійснення видової диференціації досліджуваних заходів, що додатково підтверджує нашу тезу про максимальну близькість категорій «заходи» і «правові засоби».

Заходи індивідуального характеру, наприклад, слід віднести до первинних правових засобів, а виплату грошової компенсації – взагалі до елементарних. У свою чергу, заходи загального характеру є комбінованими, комплексними юридичними засобами. За значенням наслідків виплата компенсації є звичайним правовим засобом, а перегляд справи скажника у вищій судовій інстанції є виключним юридичним засобом.

Підсумовуючи, доходимо висновку, що розуміння категорії «заходи» в рамках нашого дослідження має також ґрунтуватися на поєднанні як інструментального, так і технологічного аспектів до розуміння поняття «засоби», тобто в їх діалектичній єдності. Інструментальний аспект дає відповідь на питання за допомогою чого досягається поставлена мета, здійснюється вплив на поведінку суб'єктів чи розв'язується конкретне завдання. Технологічний аспект вказує на те, у який спосіб застосовується чи використовується той або інший засіб, тобто за допомогою сукупності яких юридичних прийомів діяти уповноваженому

¹ Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2002. С. 722-723.

суб'єкту.

Так, наприклад, в межах вжиття одного із заходів індивідуального характеру, яким є виплата справедливої компенсації, що присуджена ЄСПЛ, грошові кошти є засобом досягнення мети цього заходу, а їх перерахування з рахунку Державної казначейської служби на рахунок потерпілої особи (скаржника) є відповідно способом дії уповноваженого суб'єкта.

Аналіз положень ст. 1 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» дає підстави стверджувати, що порядок виконання постанов Страсбурзького суду включає три складові, а саме: 1) виплату Стягувачу відшкодування; 2) вжиття додаткових заходів індивідуального характеру; 3) вжиття заходів загального характеру¹.

Зважаючи на те, що перші два заходи мають персоніфікований характер, їх закономірно відносять до індивідуальних, хоча слід зауважити, що в самому Законі виплата відшкодування безпосередньо так не розглядається.

Схожу позицію з цього приводу висловлює і К.О. Клименко, який наголошує, що вищезазначені заходи – це заходи «багаторівневого балансування» як індивідуального характеру на користь заявника (має бути виправлена незаконна ситуація та відшкодовані її наслідки), так і загального характеру – на користь суспільства (усунення проблеми у внутрішньому правопорядку для запобігання подальшим правопорушенням подібного типу)². А отже, їх доречно розглядати суспільно корисними діями органів державної влади, їх службових та посадових осіб, що мають власних адресатів.

З погляду О.Ю. Кайдаш, адміністративна процедура реалізації рішень ЄСПЛ в Україні являє собою врегульовану нормами адміністративного законодавства послідовність юридично значущих дій органів публічної адміністрації, встановлену і гарантовану державою на підставі і в межах прийнятих міжнародних зобов'язань, з метою оперативного, своєчасного та повного виконання рішень Страсбурзького суду в Україні³.

Загалом погоджуючись з позицією вченого, що реалізація рішень ЄСПЛ – це передусім нормативно врегульовані, послідовні юридично значущі дії уповноважених органів влади, дискусійним видається твердження правника про те, що такі дії врегульовані виключно нормам ад-

¹ Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260.

² Клименко К.О. Правозастосування в судовому адміністративному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2008. С. 11.

³ Кайдаш О.Ю. Зазнач. твір. С. 16.

міністративного законодавства. Разом з тим потребують уточнення і суб'єкти здійснення відповідних дій, якими скоріше є не органи публічної адміністрації, а отже й органи місцевого самоврядування, що не мають конвенційних зобов'язань у сфері захисту прав та свобод людини перед Радою Європи, а лише органи державної влади.

Виплата відшкодування (справедлива сатисфакція) є першим необхідним заходом, що вживається державою на виконання резолютивної частини постанови Страсбурзького суду та по суті являє собою грошову суму, яка виплачується з бюджету держави як компенсація за протиправні дії з боку її органів чи посадових осіб. Однак слід наголосити, що встановлення такого відшкодування скажнику постановою ЄСПЛ обумовлюється низкою особливостей, що потребують осмислення.

Принагідно зазначимо, що ст. 41 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод встановлено такі умови надання потерпілій стороні справедливої сатисфакції: визнання Судом Ради Європи факту порушення Конвенції або Протоколів до неї; якщо внутрішнє право відповідної Високої Договірної Сторони передбачає лише часткове відшкодування; за необхідності¹.

Із зазначеного випливає, що встановлення Страсбурзьким судом факту порушення конвенційних норм ще не є підставою для присудження скажнику грошової компенсації та потребує з'ясування ЄСПЛ особливостей національних компенсаційних механізмів на предмет їх повноти. Водночас Суд Ради Європи має обґрунтувати у своєму рішенні необхідність виплати сатисфакції, що до того ж має бути справедливою, зважаючи на обставини справи.

Як вбачається з аналізу рішень ЄСПЛ проти України та деяких інших європейських держав, виконання умови «необхідності призначення сатисфакції» загалом зводиться до аналізу заяви скажника на предмет наявності від нього вимоги про відшкодування завданої державою шкоди. Якщо такої вимоги не має, Страсбурзький суд, навіть за констатації порушення конвенційних прав, не вбачає підстав для присудження сатисфакції.

Так, наприклад, у рішенні по справі «Тимошенко проти України» ЄСПЛ дійшов висновку, що оскільки заявниця не подала будь-яких вимог щодо компенсації шкоди, судових або інших витрат, за пунктами ст. 41 Конвенції їй нічого не присуджується².

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 / Рада Європи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

² Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Тимошенко проти України» від 30.04.2013 (заява № 49872/11). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_924.

Отже, однією з обов'язкових умов отримання грошової компенсації є її вимога з боку скаржника. Огляд значної кількості постанов Страсбурзького суду дає підстави стверджувати, що заявник часто вимагає значну суму компенсації завданої шкоди, яку Суд Ради Європи визнає необґрунтованою, надмірною чи документально непідтвердженою.

Разом з тим слід зауважити, що ЄСПЛ виконуючи оціночну функцію під час визначення розміру матеріальної чи моральної шкоди, виходить із відповідних втрат і витрат, яких поніс заявник, а також зазнаних ним страждань чи пригнічень. Однак у деяких випадках Страсбурзький суд доходить висновку, що сама собою констатація порушення прав чи свобод людини вже становить достатню справедливую сатисфакцію, з огляду на обставини справи.

Таких висновків, наприклад, дійшов ЄСПЛ у рішенні по справі «Назарчук проти України», в якому зазначається, що Суд Ради Європи не бачить жодного причинно-наслідкового зв'язку між констатованим порушенням і заявленою вимогою заявника щодо матеріальної шкоди. Суд не присуджує компенсації в цьому зв'язку. Що ж стосується моральної шкоди, то Суд визнає вимоги заявника необґрунтованими і вважає, що факт визнання порушення становитиме достатню справедливую сатисфакцію в цій справі, зважаючи на тривале мовчання заявника щодо виконання рішення суду у його справі¹. Отже, необґрунтованість вимог заявника та його бездіяльність на внутрішньодержавному рівні призводять до неотримання жодної грошової компенсації, хоча й постанова Страсбурзького суду ухвалена на його користь.

Зазначене вказує, що, незважаючи на традиційне уявлення про справедливую компенсацію як грошову виплату скаржнику державою-відповідачем, за певних обставин конкретної справи ЄСПЛ не розглядає її в грошовому еквіваленті, щоправда, на наше переконання, такі висновки Суду Ради Європи напряду залежать від наявності вимог та/або дій скаржника.

Зважаючи на те, що метою заходів індивідуального характеру є не тільки виплата справедливої компенсації скаржнику, але й припинення встановленого Страсбурзьким судом порушення прав заявника та відновлення його правового становища настільки, наскільки це можливо, до того стану, в якому скаржник перебував до порушення Конвенції (*restitutio in integrum*), держава має вжити й інші ефективні заходи, вибір яких залишається за останньою.

Водночас, як зазначив сам ЄСПЛ у рішенні по спра-

¹ Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Назарчук проти України» від 19.04.2005 (заява № 9670/02). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_026#Text.

ві «Папаміхалопулос та інші проти Греції» («Papamichalopoulos and Others v. Greece»), Високі Договірні Сторони в принципі вільні у виборі засобів, шляхом використання яких вони виконуватимуть рішення, в якому Суд визнав порушення. Ця свобода дій щодо способу виконання рішення відображає свободу вибору, пов'язаного з першочерговим зобов'язанням держав забезпечувати визначені Конвенцією права і свободи (ст. 1). Якщо природа Конвенції дозволяє «restitutio in integrum», то держава-відповідач може сама його виконати, оскільки у Суду немає ні таких повноважень, ні практичних можливостей для виконання «restitutio in integrum». З іншого боку, якщо внутрішнє право не дозволяє – або дозволяє лише частково – компенсацію, то ст. 41 дозволяє Суду надати потерпілій стороні відшкодування, яке, як він вважає, буде адекватним¹.

Аналіз зазначеної правової позиції Страсбурзького суду дозволяє стверджувати про прямий зв'язок розміру справедливої сатисфакції та можливості перегляду судового рішення на національному рівні після констатації ЄСПЛ порушення конвенційних прав або свобод людини, що актуалізує питання про необхідність закріплення на законодавчому рівні обов'язкового перегляду справи скажника Верховним Судом. Щодо цього як на міжнародному, так і на національному рівнях сформовано низку положень, що мають як рекомендаційний, так і до певної міри нормативний характер.

Відповідно до Рекомендації NR (2000)2 «Щодо повторного розгляду або поновлення провадження у певних справах на національному рівні після ухвалення рішень ЄСПЛ» Комітет міністрів Ради Європи закликає Договірні Сторони, зокрема, до перегляду своїх національних правових систем із метою забезпечення адекватних можливостей повторного розгляду справи, включаючи поновлення провадження, коли Страсбурзький Суд визнав порушення Конвенції, особливо:

а) коли потерпіла сторона і далі зазнає значних негативних наслідків рішення, ухваленого на національному рівні, – наслідків, щодо яких справедлива сатисфакція не була адекватним засобом захисту, і які не можна виправити інакше, ніж через повторний розгляд або поновлення провадження;

б) коли рішення Суду Ради Європи спонукає до висновку, що оскаржене рішення національного суду суперечить Конвенції по суті, або в основі визнаного порушення лежали суттєві процедурні помилки чи не-

¹ European Court of Human Rights judgment in the case of «Papamichalopoulos and Others v. Greece» 24 June 1993 (Application № 14556/89). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57836>.

доліки, які ставлять під серйозний сумнів результат оскарженого провадження на національному рівні¹.

Погоджуючись із запропонованими Комітетом міністрів Ради Європи підставами для перегляду національного судового чи іншого рішення, у разі констатації ЄСПЛ порушення прав людини, нагальним постає питання про те, хто із суб'єктів і на якому етапі має взяти до уваги вищезгадані умови.

У статті 11 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» зазначається, що право порушити провадження про перегляд справи та/або право на відновлення провадження є виключним правом лише самого заявника². Можливість перегляду рішень національних судових інстанцій за виключних обставин, однією з яких є встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні даної справи судом передбачена також і гл. 34 Кримінального процесуального кодексу України, гл. 3 р. V Цивільного процесуального кодексу України, гл. 3 р. IV Кодексу адміністративного судочинства України.

Однак слід наголосити, що згідно з положеннями зазначених кодексів, право подати заяву про перегляд за виключними обставинами має особа, на користь якої постановлено рішення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, не пізніше тридцяти днів із дня, коли така особа дізналася або могла дізнатися про набуття цим рішенням статусу остаточного (п. 2 ч. 5 ст. 461 КПК, п. 5 ч. 1 ст. 424 ЦПК, п. 6 ч. 1 ст. 363 КАСУ).

Отже, ймовірність вжиття такого заходу індивідуального характеру, як перегляд справи, на пряму залежить не тільки від рівня освіченості та правосвідомості людини, конвенційне право якої було порушене, але й від дотримання нею визначених законодавством строків. Виходячи з логіки законодавця та беручи до уваги попередньо зазначені рекомендації Ради Європи, саме потерпіла від дій держави особа має спершу визначитися, чи є присуджена ЄСПЛ справедлива сатисфакція адекватним для неї засобом захисту її порушеного права, чи може повторний розг-

¹ Рекомендація № R(2000)2 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Щодо повторного розгляду або поновлення провадження у певних справах на національному рівні після прийняття рішень Європейським судом з прав людини»: прийнята Комітетом міністрів Ради Європи на 694-му засіданні заступників міністрів від 19 січня 2000 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_175.

² Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>.

ляд або поновлення провадження справи виправити негативні наслідки попередньо ухваленого рішення, і чи ухвалене рішення на національному рівні суперечить Конвенції або ж мало суттєві процедурні помилки чи недоліки. На наше переконання, відповіді на ці запитання може надати лише кваліфікований правник, послугами якого може скористатися не кожен громадянин.

Зазначене вказує, що законодавець, перекладаючи ініціативу вжиття цього заходу на скаржника, фактично визнає його неосновним (факультативним) в механізмі імплементації постанов ЄСПЛ в національній правовій системі, що у підсумку призводить до їх незначної кількості вжиття з боку держави-відповідача. При цьому роль держави зводиться лише до інформування потерпілої особи про її право на ініціювання перегляду.

Так, за інформацією судді Верховного Суду Д. Гудими, упродовж 2018 року Велика палата ВС розглянула по суті 70 заяв про перегляд судових рішень за виключними обставинами, з яких: 9 задовольнила повністю, 5 задовольнила частково, відмовила в задоволенні – 40, закрила провадження щодо 16¹.

З цього приводу слід зауважити, що сам по собі факт констатації ЄСПЛ порушення конвенційних прав чи свобод людини передусім вказує на неефективність саме судової системи держави-відповідача, а тому запуск процедури відновлення попереднього юридичного стану заявника шляхом перегляду попередньо ухваленого рішення вищою національною судовою інстанцією має бути обов'язком держави, а не питанням власного розсуду скаржника.

Однак Великою палатою Верховного Суду з цього приводу сформовано дещо іншу позицію, згідно з якою не може застосовуватися як захід індивідуального характеру на виконання рішення ЄСПЛ перегляд судових рішень у зв'язку з виключними обставинами за п. 2 ч. 3 ст. 423 ЦПК України у випадках, якщо встановлені ЄСПЛ порушення Україною міжнародних зобов'язань:

- 1) повинні бути усунуті лише шляхом вжиття заходів загального характеру;
- 2) не стосуються особи, яка подала заяву про перегляд судових рішень;
- 3) не стосуються справи про перегляд судового рішення, в якій подана заява;

¹ Суддя Великої Палати ВС Дмитро Гудима розповів про практику Верховного Суду щодо перегляду судових рішень після ЄСПЛ. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/625223>.

4) стосуються лише тривалості розгляду даної справи чи тривалості невиконання ухвалених у ній судових рішень¹.

Схожу позицію висловлює і К.В. Андріанов, який зазначає, що перегляд рішень українських судів після прийняття рішення ЄСПЛ проти України може відбутися лише за виняткових, виключних обставин, визначених законодавством, коли права суб'єктів права нашої держави не можуть бути відновлені в інший спосіб².

Проте вважаємо, що у такий спосіб Верховний Суд, який діє від імені держави, фактично відсторонюється від забезпечення належної охорони конвенційних прав і свобод людини, що категорично неприйнятно для правової держави, в якій діє принцип надійної юридичної захищеності особи. Зазначена вище позиція вищої судової інстанції, на нашу думку, свідчить не про імплементацію конституційного принципу верховенства права, а про фактичну його підміну уявною «доцільністю» ефективної організації здійснення правосуддя. Така уявність підтверджується суперечністю вищезгаданої позиції Верховного Суду меті правосуддя, що полягає у захисті прав і свобод людини та їх відновленні у разі порушення.

Тому переконані, що у разі констатації Судом Ради Європи факту порушення конвенційних прав чи свобод конкретної людини на національному рівні має бути законодавчо визначена процедура обов'язкового перегляду справи скажника, що має ініціюватися Органом представництва (Міністерством юстиції України) з одночасним повідомленням про це самому заявнику.

Водночас у разі, якщо заявник задоволений присудженою Страсбурзьким судом справедливою сатисфакцією, визнаючи її адекватним засобом захисту порушеного права, та офіційно відмовляється від перегляду його справи, про що письмово повідомляє Орган представництва, не вжиття цього заходу індивідуального характеру є виправданим.

Як зауважують Д.В. Аббакумова та Є.М. Білоусов, у деяких рішеннях ЄСПЛ може вказати на окремі заходи індивідуального характеру, яких має вжити держава для виконання рішення Страсбурзького Суду. Так, у рішенні «Олександр Волков проти України» від 09.01.2013 Суд, констатувавши порушення п. 1 ст. 6, ст. 8 Конвенції, серед іншого постановив, що Україна має забезпечити якнайшвидше поновлення скаж-

¹ Постанова Велика Палата Верховного Суду від 29 березня 2018 року (справа № 2-2119/12). Провадження № 14-1 звч 18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73195064>.

² Андріанов К.В. Зазнач. твір. С. 11.

ника на посаді судді ВСУ¹.

До такого роду заходів індивідуального характеру, що доречно визначити як невідкладні, також слід віднести: припинення обмежувальних заходів з боку держави; надання дозволу на в'їзд; дострокове звільнення з-під варти чи відбування покарання; скасування рішення про примусове видворення іноземця; зняття арешту з майна тощо.

Аналіз постанов, що ухвалювалися ЄСПЛ у справах проти різних держав-учасниць Конвенції, дозволяє стверджувати, що визначення Судом Ради Європи таких невідкладних індивідуальних заходів зумовлюється різними чинниками, серед яких: суспільний резонанс справи, її виняткові обставини; наголошення на таких заходах як найбільш прийнятних для припинення встановленого у справі порушення; необхідність якнайшвидшої реакції держави-відповідача на встановлене порушення; відсутність реального вибору інших індивідуальних заходів, які б виправили порушення прав людини.

Принагідно слід зазначити, що вжиття необхідних заходів індивідуального характеру з боку держави-учасниці Конвенції по відношенню до скаржника, заява якого визнана ЄСПЛ прийнятною, є важливим чинником утвердження конвенційного правопорядку в Україні не лише при виконанні постанов Страсбурзького суду, що набули властивості остаточних, але й при укладенні між сторонами конфлікту декларації про дружнє врегулювання спору або ухваленні з боку Уряду односторонньої декларації задля вичерпання конфлікту та вилучення заяви з реєстру справ Суду Ради Європи.

Так, наприклад, за заявою № 4199/09, поданою Тетяною Едіксонівною Мілух проти України, та 7 інших заяв Страсбурзьким судом підтверджено факт отримання декларацій щодо дружнього врегулювання спору, відповідно до яких заявники погодились відмовитись від будь-яких подальших скарг проти України щодо фактів, викладених у цих заявах, в обмін на зобов'язання Уряду сплатити їм відповідні суми. Як наголошено Судом Ради Європи у своєму рішенні, виплата зазначених сум становитиме остаточне вирішення справ².

Отже, вжиття належних заходів індивідуального характеру може здійснюватися державою до розгляду ЄСПЛ справи по суті.

¹ Аббакумова Д.В., Білоусов Є.М. Національна процедура виконання рішень Європейського суду з прав людини щодо України. *Теорія та практика застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод*: компендіум / О.В. Сердюк та ін.; за заг. ред. О.В. Сердюка, І.В. Яковюка. Харків: Право, 2017. С. 52.

² Рішення Європейського Суду з прав людини від 17 листопада 2016 року за заявою № 4199/09, поданою Тетяною Едіксонівною Мілух проти України, та 7 інших заяв. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_b76#Text.

Водночас слід зауважити, що держава, погоджуючись на умови декларації щодо дружнього врегулювання спору, окрім виплати компенсації, часто бере на себе зобов'язання щодо вжиття і інших заходів як індивідуального, так і загального характеру.

Прикладом цьому слугує Декларація про дружнє врегулювання у справі «Гонгадзе проти України», за умовами якої Уряд, окрім добровільної сплати пані М. Гонгадзе суми в розмірі 100 000 євро, зобов'язався вжити всіх необхідних заходів для продовження ретельного розслідування обставин вбивства п. Г. Гонгадзе з метою притягнення до відповідальності всіх осіб, винних у скоєнні злочину, та забезпечуватиме в майбутньому дотримання вимог, передбачених положеннями зазначених статей¹.

Юридичним фактом започаткування інституту односторонніх декларацій Уряду вважається рішення ЄСПЛ у справі «Акман проти Туреччини», в якому Суд Ради Європи постановив припинити провадження за заявою п. Акмана, на підставі п. «с» ч. 1 ст. 37 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, з огляду на проголошення 21.03.2001 Урядом Туреччини декларації наступного змісту: «Уряд визнає, що застосування надмірної чи непропорційної сили, яке призводить до загибелі людей, становить порушення ст. 2 Конвенції. Уряд зобов'язується прийняти відповідні інструкції та вжити усіх інших необхідних заходів, спрямованих на забезпечення права на життя та проведення ефективних розслідувань фактів загибелі людей у майбутньому. У цьому контексті уряд наголошує на тому, що уже зараз вжиті ним правові та управлінські заходи призвели до зменшення кількості випадків загибелі людей за обставин, подібних до обставин смерті Мурата Акмана, а також до підвищення ефективності розслідування таких справ. Уряд Туреччини також зобов'язується сплатити на користь заявника 85 тис. фунтів стерлінгів»².

Критерії прийнятності односторонніх декларацій з боку Уряду були вироблені Великою палатою Страсбурзького Суду у рішенні по справі «Тагсін Аджар проти Туреччини» («Tahsin Acar v. Turkey») від 06.05.2003, якими з погляду Суду Ради Європи є:

- а) характер поданої скарги;
- б) співвідношення питань, що піднімаються у скарзі, з попередньою

¹ Про дружнє врегулювання у справі в Європейському Суді з прав людини: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 травня 2005 р. № 169-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/17371955>.

² Рішення Європейського Суду з прав людини від 26 червня 2001 р. у справі «Акман проти Туреччини». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_061#Text.

практикою ЄСПЛ у подібних справах, а також характером і масштабами заходів вжитими державою-відповідачем в контексті виконання рішень Страсбурзького Суду в подібних справах та вплив таких заходів на розгляд конкретної справи;

в) чи оскаржуються факти між сторонами, якщо так, то якою мірою і яку доказову цінність *prima facie* мають надані документи щодо відповідних фактів;

г) визнання державою-відповідачем передбачуваного порушення Конвенції в поданій нею односторонній декларації та обсяг такого визнання;

д) спосіб забезпечення відшкодування завданої шкоди заявнику¹.

Як впливає із зазначеного, держава-відповідач має не тільки визнати факт порушення конвенційних норм з боку її органів чи посадових осіб, але й переконати Суд Ради Європи, що вона попередньо вживала належних заходів у подібних справах задля вирішення конфлікту та запропонувати такі заходи з відшкодування шкоди заявнику, які дозволять ЄСПЛ дійти висновку про те, що подальший розгляд цієї заяви є невиправданим.

Остаточний порядок ухвалення односторонньої декларації був унормований правилом 62 А Регламенту Суду Ради Європи², аналіз змісту якого дозволяє зробити висновок про те, що її прийняття ЄСПЛ від держави-відповідача можливе за таких умов: 1) скаржник відмовився від пропозиції щодо дружнього врегулювання спору шляхом підписання декларації; 2) держава-учасниця Конвенції ініціює вилучення заяви з реєстру справи; 3) при зверненні до Страсбурзького суду держава визнає факт порушення конвенційних норм та зобов'язується виплатити належну суму компенсації, а також вжити інших необхідних заходів задля виправлення ситуації, що склалася.

Прикладом схвалення односторонньої декларації Уряду України може слугувати рішення ЄСПЛ за заявою № 18251/12, поданою Дмитром Вікторовичем Донським проти України. Як зазначено у рішення Страсбурзького суду, після невдалих спроб досягти дружнього врегулювання Уряд повідомив Суд про свою пропозицію укласти односторонню декларацію з метою врегулювання питань, які порушувались цими скаргами. Урядом також було запропоновано Суду вилучити заяву з реєстру справ відповідно до ст. 37 Конвенції. Уряд визнав надмірну

¹ European Court of human rights judgment in the case of «Tahsin Acar v. Turkey» 6 May 2003 (Application no. 26307/95). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61076>.

² Rules of European Court of human rights (incorporates amendments made by the Plenary Court on 4 Nov. 2019). URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Rules_Court_ENG.pdf.

тривалість кримінального провадження та відсутність у національному законодавстві ефективного засобу юридичного захисту. Уряд запропонував сплатити заявнику суму, наведену в таблиці у додатку, та закликав Суд вилучити заяву з реєстру справ. Заявника було повідомлено про умови односторонньої декларації Уряду за кілька тижнів до дати постановлення цього рішення, однак Суд не отримав відповіді від заявника про прийняття умов односторонньої декларації. Суд встановив чітку та вичерпну практику з приводу скарг щодо надмірної тривалості кримінальних проваджень. З огляду на характер визнань, які містяться в деклараціях Уряду, а також запропоновану суму відшкодування, яка є співмірною із сумами, що присуджуються у подібних справах, Суд вважає, що подальший розгляд цих заяв є не виправданим¹.

Аналіз положень вищезгаданої постанови Суду Ради Європи дає підстави стверджувати про те, що відсутність позитивної відповіді скажника щодо умов односторонньої декларації Уряду не є підставою для відмови в задоволенні клопотання держави про вилучення заяви з реєстру ЄСПЛ.

Водночас у практиці Страсбурзького суду наявні випадки, коли він приймає односторонню декларацію за умови, коли Уряд пропонує фінансову компенсацію як захід індивідуального характеру *ex gratia*, тобто не визнаючи свою відповідальність за порушення конвенційних норм та інших юридичних зобов'язань держави.

Найбільш показовою у цьому плані є справа «Рохля проти України», в якій ЄСПЛ наголошує на тому, що пропонована Урядом компенсація *ex gratia*, що означає без визнання будь-якої відповідальності або юридичного обов'язку, є можливою, оскільки порушення прав заявниці не ґрунтуються на проблемах системного характеру (таких як, наприклад, законодавча прогалина або неналежна адміністративна практика), що вимагають вжити заходів загального характеру для запобігання схожих порушень в майбутньому.

Разом з тим Уряд запропонував достатнє відшкодування моральної і матеріальної шкоди та компенсацію судових витрат, що, на думку Суду Ради Європи, припинить порушення та усуне його наслідки у спосіб, який відновить настільки, наскільки це можливо, ситуацію, що існувала

¹ Рішення Європейського Суду з прав людини від 07 грудня 2017 року за заявою № 18251/12, подану Дмитром Вікторовичем Донським проти України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c21#Text.

до порушення¹. Щоправда, варто наголосити, що у цій справі, незважаючи на декларування компенсації *ex gratia*, Уряд України все ж визнав порушення державою ст. 8 Конвенції та ст. 1 Першого протоколу до Конвенції.

Враховуючи викладене, запропонуємо такий концепт правового феномену, що складає предмет дослідження: «заходи індивідуального характеру – це сукупність регламентованих нормами національного законодавства дій уповноважених суб'єктів права, наділених державно-владними повноваженнями, що у поєднанні з юридичними засобами інструментального та технологічного характеру забезпечують виконання постанов ЄСПЛ, у яких констатовано порушення одного чи кількох прав та/або свобод конкретної людини (людей) або положень декларації про дружнє врегулювання спору, або односторонньої декларації Уряду та мають на меті відшкодування потерпілому завданої матеріальної та/або моральної шкоди внаслідок неправомірних дій (або бездіяльності) органів державної влади, їх службових та посадових осіб, припинення порушення конвенційних можливостей людини, що має триваючу дію, а також відновлення, наскільки це можливо, попереднього юридичного та фактичного стану потерпілої особи»².

Заходам індивідуального характеру, як юридичному явищу, властиві такі риси:

- а) вони вживаються державою на користь потерпілої особи;
- б) мають персоніфікований, приватно-правовий характер;
- в) мають компенсаційне та/або правовідновлювальне призначення;
- г) з погляду юридичного обов'язку виконання постанови ЄСПЛ їх вжиття має пріоритетне (першочергове) значення по відношенню до заходів загального характеру;
- д) як правило, вживаються на виконання резолютивної частини постанови ЄСПЛ, у якій визначаються ці заходи.

За черговістю їх вжиття державою-відповідачем заходи індивідуального характеру пропонується поділяти на:

- 1) невідкладні (позачергові), що: а) встановлюються ЄСПЛ при ухваленні рішення як найбільш прийнятні для припинення встановленого у справі порушення та у зв'язку з відсутністю реального вибору інших

¹ Рішення Європейського Суду з прав людини від 17 травня 2011 року за заявою № 46014/07, подану Євгенією Володимирівною Рохлею проти України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_647#Text.

² Завгородній В.А. Зміст та обсяг категорії «заходи індивідуального характеру» в аспекті імплементації рішень Європейського суду з прав людини. *Альманах міжнародного права*. 2019. Вип. 21. С. 66-74. С. 72.

індивідуальних заходів, які б виправили порушення конвенційних прав заявника; б) обумовлені суспільним резонансом справи, її винятковими обставинами та нагальною необхідністю; в) потребують якнайшвидшого вжиття з боку держави-відповідача; г) вживаються державою на виконання постанови ЄСПЛ, що набула властивості остаточної, в її резолютивній частині;

2) першочергові, які: а) мають пріоритет щодо додаткових; б) знаходять свій вияв у справедливій сатисфакції, що, як правило, становить грошову виплату з державного бюджету держави-відповідача, розмір якої точно визначається в резолютивній частині постанови ЄСПЛ або обмежуються власне констатацією порушення конвенційних прав; в) встановлюються ЄСПЛ за умови передбачення внутрішнім національним правом держави-відповідача лише часткового відшкодування завданої шкоди та у разі необхідності, а також за наявності безпосередньої вимоги їх вжиття з боку скажника у заяві до Страсбурзького суду; г) спрямовані на відшкодування спричиненої матеріальної та/або моральної шкоди скажнику з боку держави, а також компенсацію судових та інших витрат; д) детально регламентовані чинним національним законодавством в частині етапів, строків та суб'єктів їх вжиття; е) не потребують ініціювання з боку скажника для їх вжиття державою-порушником Конвенції; ж) вживаються державою-відповідачем на виконання постанови ЄСПЛ в її резолютивній частині або декларації про дружнє врегулювання спору чи ухваленої з боку Уряду односторонньої декларації;

3) додаткові (факультативні), які: а) вживаються з метою відновлення стану заявника, який існував до порушення конвенційного права, або з метою припинення обмежувальних заходів з боку держави; б) здійснюються шляхом повторного розгляду справи або поновлення провадження; в) вживаються лише за умови їх ініціювання скажником перед уповноваженим органом; г) спрямовані на припинення триваючих порушень конвенційних прав і свобод; д) є актуальними за умови, якщо їх вжиття уможливило відновлення ситуації в тому вигляді, в якому вона була до порушення прав чи свобод людини; е) передбачені положеннями національного законодавства як на рівні спеціального закону, так і на рівні процесуальних кодексів; ж) вживаються як на виконання постанови ЄСПЛ в її мотивувальній частині, так і у зв'язку з виконанням декларації про дружнє врегулювання спору чи ухваленої з боку Уряду односторонньої декларації.

Наступним не менш важливим етапом ефективної імплементації постанов ЄСПЛ в національній правовій системі є вжиття з боку держа-

ви належних заходів загального характеру, про які йдеться в ст. 13 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ».

Аналіз змісту цієї статті закону дає можливість дійти висновку про те, що вжиття таких заходів супроводжується вирішенням одного загального завдання – забезпечення дотримання та виконання державою положень Конвенції та двох спеціальних, з яких перше спрямоване на усунення існуючих системних проблем порушення норм Конвенції, друге – на скорочення кількості скарг до Страсбурзького Суду.

Однак у ч. 2 зазначеної статті передбачено перелік заходів загального характеру, що можуть вживатися лише для усунення зазначеної в рішенні ЄСПЛ системної проблеми та її першопричини¹. Разом з тим вживане в ч. 2 ст. 13 Закону «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини» слово «зокрема», зважаючи на його тлумачення в словнику української мови (уживається для підкреслення, виділення чого-небудь з-поміж однотипного²), вказує на можливість проведення з боку держави й інших подібних заходів.

Виходячи з буквального розуміння зазначеної норми Закону, зазначимо, що перелічені заходи загального характеру мають вживатися лише у разі ухвалення ЄСПЛ пілотних або квазіпілотних рішень, оскільки саме в них визначається природа системної (структурної) проблеми, що призводить до порушення конвенційних прав і свобод людини. Водночас слід зазначити, що при ухваленні пілотних чи квазіпілотних рішень Страсбурзький суд сам пропонує державі-відповідачу ті належні заходи, що необхідно вжити для усунення системної проблеми, а перелічені в національному законі заходи не є для нього орієнтиром.

Вважаємо такий підхід законодавця до визначення мети вжиття заходів загального характеру неприйнятним, зважаючи на те, що держава-відповідач не має чекати, доки порушення норм Конвенції людини набуде ознак системності, та, відповідно має реагувати на всі вказані в постанові ЄСПЛ проблеми, пов'язані з порушенням конвенційних прав і свобод людини.

Принагідно зазначимо, що представниками різних правничих шкіл висловлюються різні погляди щодо мети (цілі) заходів загального характеру.

Так, наприклад, Т.І. Дудаш наголошує, що заходи загального характеру – це заходи, яких держава зобов'язана вжити для запобігання у

¹ Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260.

² Зокрема. *Словник української мови*: в 11 томах. Том 3. 1972. С. 679. URL: <http://sum.in.ua/s/zokrema>.

майбутньому новим порушенням, подібним до тих, які Суд констатував у своєму рішенні¹.

Схожу позицію висловлюють Д.В. Аббакумова та Є.М. Білоусов, які зазначають, що зобов'язання вжити заходів загального характеру спрямоване на те, щоб запобігти порушенням, схожим на ті, що вже встановлені Судом, і може залежно від обставин припускати перегляд законодавства та судової практики. Особливість заходів загального характеру полягає в тому, що вони виходять за межі конкретної справи та зачіпають широке коло осіб. Їх прийняття має на меті, перш за все, визначити причини, які призвели до порушення Конвенції, та пошук шляхів усунення цих причин².

Аналіз зазначених позицій вчених вказує на ототожнення заходів загального характеру з превентивними заходами, що, на наше переконання, є доволі звуженим уявленням про цей феномен. Водночас думка правників про те, що вжиття таких заходів спрямоване на визначення причин порушення конвенційних норм та пошук шляхів їх усунення видається дискусійною. На підтвердження своєї позиції зауважимо, що причини порушень конвенційних норм визначає сам Суд Ради Європи у своїх рішеннях, що ухвалюється ним по суті справи. Відповідно держава-відповідач має здійснювати не пошукові заходи задля визначення причин та шляхів їх усунення, а реальні дії щодо усунення таких причин.

Наш умовивід підтверджується і висновками Л.Л. Грицаєнка, який зазначає, що відповідно до практики ЄСПЛ, виявляючи недолік у національній правовій системі, ця судова інституція вказує на джерело відповідної проблеми, щоб допомогти Договірним державам у пошуку належного її вирішення. Беручи до уваги системний характер проблеми, яку виявлено в певній справі, Суд рекомендує реформувати законодавство або адміністративну практику для приведення їх у відповідність до висновків Суду³.

В юридичній науці висловлюється думка, що заходи загального характеру спрямовані загалом на виконання позитивних зобов'язань дер-

¹ Дудаш Т.І. Зазнач. твір. С. 105.

² Аббакумова Д.В., Білоусов Є.М. Національна процедура виконання ЄСПЛ щодо України. *Теорія та практика застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод*: компендіум / О.В. Сердюк та ін.; за ред. О.В. Сердюка, І.В. Яковюка. Харків: Право, 2017. С. 52.

³ Грицаєнко Л.Л. Значення заходів загального характеру у виконанні рішень Європейського суду з прав людини. *Практика Європейського суду з прав людини в діяльності органів прокуратури і суду: виклики та перспективи*: матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 13 черв. 2018 р.). Київ: Національна академія прокуратури України, 2018. С. 54.

жави забезпечувати ефективне дотримання прав людини¹.

З цього приводу видається слушною позиція Г.О. Христової, яка вказує, що позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини є такими, що становлять юридичну повинність держави в особі всіх її гілок влади запроваджувати прийнятні, належні й достатні заходи матеріального або процесуального, юридичного або фактичного характеру для захисту від порушень всього спектра прав людини з боку публічних або приватних осіб та сприяння їх реалізації, межі яких визначаються принципом пропорційності, пріоритетами й ресурсами держави за широкою свободи розсуду у виборі засобів виконання таких зобов'язань².

Попри вільний вибір конкретних засобів у державі, заснованій на верховенстві права, В.В. Лемак та А.Ю. Бадида пропонують таке бачення сукупності позитивних зобов'язань держави в сфері прав людини:

1) створення законодавства, яке б втілювало принципи права та спеціалізовані норми національних Конституцій та Конвенції, які гарантують права людини;

2) усунення «правових перешкод» у законодавчому регулюванні в сфері прав людини;

3) підтримання інфраструктури правопорядку, тобто заснування законом і забезпечення функціонування органів публічної влади та інших спеціалізованих органів, які наділені повноваженнями в сфері прав людини;

4) здійснення державою конкретних адміністративних заходів (адміністративної практики), тобто здійснення таких практичних заходів, які покликані гарантувати усталений принцип ЄСПЛ, згідно з яким Конвенція гарантує не якісь теоретичні чи ілюзорні права, а права, які є ефективними на практиці;

5) вирішення комплексних суспільних проблем, які окреслені ЄСПЛ як «структурні проблеми» певної держави³.

Вищезазначене дозволяє дійти висновку про тісний зв'язок позитивних зобов'язань держави та заходів загального характеру, а також їх взаємну обумовленість. Однак слід зауважити, що якщо позитивні зобов'язання держави, зважаючи на положення ч. 2 ст. 3 Конституції

¹ Бортновська З. Позитивні зобов'язання держави за Конвенцією про захист прав людини та основних свобод: практика Європейського суду з прав людини та завдання для України. *Права людини в Україні: стан справ, проблеми, перспективи*; редкол.: Ю.І. Сватко та ін. Київ: КМ Академія, 2003. С. 34-38.

² Христова Г.О. Доктрина позитивних зобов'язань держави у сфері прав людини: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2019. С. 31.

³ Бадида А.Ю., Лемак В.В. Позитивні зобов'язання держави в контексті розуміння прав людини. *Публічне право*. 2017. № 2 (26). С. 250-251.

України, є постійними та ключовими заходами її органів у сфері захисту прав людини, то заходи загального характеру, що вживаються на виконання постанов Страсбурзького суду, відіграють лише роль окремих, цілеспрямованих дій держави щодо усунення конкретних причин порушень існуючого каталогу прав і свобод людини, що гарантований Конвенцією. А отже, ці дві категорії співвідносяться як загальне та часткове правове явище.

На підтвердження власної наукової позиції наведемо думку С.П. Погребняка, який зауважує, що обсяг позитивних зобов'язань держави за тими чи іншими основоположними правами не може бути вужчим за відповідні типи позитивних обов'язків, які визнано стосовно цього права у практиці Європейського суду. Це обумовлено статусом самого Суду, який покликаний формувати єдині європейські стандарти правозахисту, юридичною силою його рішень, а в найбільш широкому контексті, розвинутим ним принципом правової визначеності¹.

Проте слід виокремити і суттєві відмінності між досліджуваними поняттями: а) позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини ґрунтуються на конституційно-правових принципах; заходи загального характеру – на загальних принципах міжнародного права, одним з яких є добросовісне виконання міжнародних зобов'язань; б) позитивні зобов'язання держави не мають часових обмежень існування та є постійними її повинностями доки вона існує як суспільно-політична, суверенна організація; заходи загального характеру мають часові рамки та вважаються завершеними за умови досягнення визначеної мети; в) позитивні зобов'язання держави є повинністю усього механізму держави; заходи загального характеру вживаються лише тією частиною державного апарату, що долучаються до них з ініціативи Органу представництва; г) при виконанні позитивних зобов'язань держава користується абсолютною свободою розсуду щодо дій, ресурсів та засобів, які необхідні для досягнення мети; заходи загального характеру вживаються з урахуванням правових позицій Страсбурзького суду та під контролем Комітету Міністрів Ради Європи; д) позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини виникають у неї з моменту фактичного створення та міжнародного визнання; заходи загального характеру вживаються у разі ухвалення ЄСПЛ постанови проти держави-відповідача або ж укладення декларації про дружнє врегулювання спору.

Як слушно зауважує Д. Супрун, на практиці іноді дуже складно визначити заходи загального характеру, а тим більше їх застосувати. У де-

¹ Погребняк С.П. *Основоположні принципи права (змістовна характеристика)*: монографія. Харків: Право, 2008. С. 178-192.

яких випадках причина порушення є більш-менш очевидною та коріниться у певному законі; в інших випадках причиною порушення може бути відсутність відповідної законодавчої бази. Водночас у багатьох випадках причини порушення прав заявника не є однозначно очевидними, а пов'язані з проблемою різною у тлумаченні чи застосуванні національними компетентними інстанціями внутрішнього права¹.

У зв'язку з цим видається доцільним з'ясування сучасних підходів правників до видової диференціації існуючих заходів загального характеру.

Як зазначає К.О. Клименко, заходи загального характеру, які вживаються на виконання рішень ЄСПЛ, розподіляються на дві основні групи: активні – внесення змін у законодавство та проведення глобальних правових реформ та пасивні – публікація рішень Європейського Суду в офіційних вісниках для інформування громадськості та доведення до уваги судів; контроль за правозастосовною діяльністю, з метою її коригування та запобігання аналогічним порушенням на стадії використання національних засобів правового захисту прав осіб².

Проте, зважаючи на інтерпретацію слова «пасивний», що у словнику української мови трактується як «бездіяльний, позбавлений активної, діяльної основи»³, погляд вченого на досліджуване правове явище характеризується суперечністю. Контрольні, превентивні або дії, пов'язані з публікацією рішень Суду Ради Європи, апріорі не можуть бути здійснені у формі бездіяльності уповноважених посадових осіб, а отже їх віднесення до пасивних є некоректним.

З цього приводу слушною вважаємо думку А.В. Деменевої, що для запобігання подальших порушень Конвенції, а отже для превентивного захисту можливих потенційних заявників, з боку держави мають бути проведені активні дії, перелік яких, виходячи з практики, є достатньо широким⁴.

Більш ґрунтовну класифікацію заходів загального характеру запропоновано П.М. Рабіновичем. На думку вченого, види цих заходів слід виокремлювати за різним підставами, а саме: 1) залежно від їх державно-правової природи: а) юридично значущі (тобто ті, які безпосередньо викликають певні юридичні наслідки, є формально обов'язковими для ви-

¹ Супрун Д. Знач. твір. С. 851.

² Клименко К.О. Знач. твір. С. 11.

³ *Пасивний*. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970-1980). URL: <http://sum.in.ua/s/pasyvnyj>.

⁴ Деменова А.В. Юридические последствия постановлений Европейского Суда по правам человека для Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Екатеринбург, 2010. С. 78.

конання тими суб'єктами, котрих вони стосуються); б) юридично незначущі (або ж неюридичні; тобто позбавлені такої обов'язковості); 2) за темпоральними параметрами (оперативністю, швидкістю вжиття таких заходів після ухвалення Європейським судом рішення): а) не пізніше ніж, через один рік («своєчасні»); б) у проміжку від одного до двох років («несвоєчасні»); в) пізніше, ніж через два роки («запізнілі» заходи).

Разом з тим правником наголошується, що до юридично незначущих заходів належать, зокрема, публікація у національних виданнях рішень ЄСПЛ задля ознайомлення з ними якомога ширшого кола юристів, правозахисників та інших зацікавлених осіб. Юридично значущі заходи можуть бути або індивідуальними (вживані державою на виконання певного рішення Страсбурзького суду, насамперед виплата нею потерпілому заявнику визначеної Судом компенсації, що є немінучими, невідворотними, самоочевидними), або загальними (нормативними), які необхідно поділяти на нормативно-правові (внесення змін до чинного законодавства, ухвалення актів національним органом конституційного судочинства (під впливом рішень ЄСПЛ), якими визнаються не чинними певні національні закони) та правоінтерпретаційні (прийняття національним органом конституційного судочинства чи іншим уповноваженим органом правотлумачного акта)¹.

Загалом погоджуючись із запропонованими вченим підставами для класифікації заходів загального характеру, дискусійним вважаємо твердження автора про те, що виплата потерпілому справедливої компенсації є юридично значущим заходом загального характеру. Наш умовивід ґрунтується на тому, що досліджувані заходи, як зазначалося попередньо, є не персоніфікованими та стосуються широкого (чітко невизначеного) кола осіб.

Дискусійною є і позиція автора щодо виокремлення такого виду юридично-значущих заходів загального характеру, як «загальні заходи», оскільки вчений фактично вдався до тавтології. Більш прийнятним є вживаний автором вид «нормативні заходи».

На думку А.В. Деменєвої, заходи загального характеру – це заходи, що вживаються державою для запобігання подальших порушень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, а також для запобігання направленню аналогічних скарг проти держави. Вони, у свою

¹ Рабінович П.М. Рішення Європейського Суду з прав людини як «праволюдніні» стандарти. *Європейський Суд з прав людини. Матеріали практики (1993-2003 рр.)*. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України. / редкол.: П.М. Рабінович та ін. Серія 11. Коментарі прав і законодавства. Вип. 4. Київ: Фенікс, 2004. С. 21-23.

чергу, можуть бути умовно поділені на заходи законодавчого і практичного характеру. З погляду правника, заходи законодавчого характеру обов'язково вживаються державою у випадку, якщо в рішенні ЄСПЛ встановлено, що застосоване в справі законодавство вступає у протиріччя зі змістом і духом Конвенції чи відповідне законодавство відсутнє. А також вживаються державою в деяких інших випадках, коли держава вважає, що практичних та адміністративних заходів буде недостатньо для змінення негативної практики. Заходи практичного характеру, стверджує вчений, достатньо різноманітні та можуть включати: листи та інструкції виконавчих органів про заборону застосування тих чи інших положень законодавства до приведення закону у відповідність до Конвенції; роз'яснення, як тлумачити національне законодавство у світлі змісту рішень ЄСПЛ; інформування правозастосовних органів про рішення Суду, доведення його змісту до компетентних органів та вимоги застосування національного законодавства у світлі тлумачення ЄСПЛ; застосування правових позицій Страсбурзького суду безпосередньо правозастосовними органами держави при розгляді аналогічних справ; використання дипломатичних зносин для усунення і попередження порушень¹.

Аналіз висновків вченого про досліджуване поняття дозволяє стверджувати про їх дискусійність у зв'язку з таким:

а) правником не визначено конкретного критерію для класифікації усіх існуючих заходів загального характеру на законодавчі та практичні;

б) вважаємо, що заходи законодавчого характеру є також різновидом практичних заходів, а тому їх виокремлення в окрему групу є недоцільним;

в) вченим не конкретизовано, яким чином можна використати дипломатичні зносини («основна форма підтримки офіційних відносин між державами відповідно до норм міжнародного права і практики міжнародного спілкування, що покликані сприяти розвитку дружніх відносин між державами, підтримці міжнародного миру і безпеки»²) для усунення та попередження причин порушень норм Конвенції на національному рівні, а отже постає питання про доцільність їх включення до обсягу категорії «заходи загального характеру»;

г) у тексті роботи вченого також згадується і такий окремий різновид заходів загального характеру, як адміністративні, однак їх не конкретизовано та не охарактеризовано.

¹ Деменева А.В. Зазнач. твір. С. 88-89.

² Дипломатичні відносини. *Вікіпедія. Вільна енциклопедія.* URL. https://uk.wikipedia.org/wiki/Дипломатичні_відносини.

Досліджуючи питання інтеграції європейських стандартів щодо захисту прав людини у правову систему України, К.В. Андріанов зауважує, що така інтеграція може здійснюватися як опосередковано, так і безпосередньо. Опосередкований шлях, з погляду правника, здійснюється за допомогою комплексу заходів правозастосовного, організаційного та інформаційного характеру. Безпосередній шлях, як зауважує вчений, передбачає виконання Україною рішень Суду Ради Європи у випадку порушення нашою державою норм Конвенції. Цей шлях ще можна назвати імплементаційним. Адже рішення ЄСПЛ є актами тлумачення і застосування норм Конвенції і ухвалюються на підставі норм міжнародного права. Вони є міжнародними актами і не можуть безпосередньо застосовуватись в рамках правопорядку держави. Для їх виконання необхідно вжити додаткові імплементаційні заходи, передбачені національним правом. Це продиктоване як самою правовою природою рішень, так і їх формою¹.

Зазначене дозволяє стверджувати, що запропонований автором опосередкований шлях інтеграції європейських стандартів є сукупністю заходів загального характеру. Щоправда, їх перелік є доволі звуженим, при цьому правник уникає такої назви. Разом з тим позиція вченого щодо необхідності вжиття додаткових заходів в рамках безпосереднього (імплементаційного) шляху потребує уточнення, оскільки така ідея автора є неконкретизованою та може бути предметом наукової дискусії.

Урахування зазначених вище позицій та підходів вчених до диференціації заходів загального характеру, а також їх критичне осмислення дозволяє запропонувати власні підстави для їх класифікації.

Передусім вважаємо, що такі заходи слід диференціювати *за формами здійснення функцій держави* на: а) нормотворчі, у процесі яких здійснюється приведення національного законодавства у відповідність до норм та принципів Конвенції з урахуванням правових позицій ЄСПЛ; б) правозастосовні, що спрямовані на корегування правозастосовної практики, її приведення у відповідність до європейських стандартів захисту прав людини (державні органи, їх службові та посадові особи мають керуватися не політичною, економічною, правоохоронною чи іншою доцільністю, а ціннісними орієнтирами, якими є людина, її гідність, права і свободи); в) правоінтерпретаційні, спрямовані на зміну підходів та принципів, що використовуються суб'єктами правотлумачної діяльності в процесі трактування норм національного законодавства; г) організаційні, що вживаються з метою налагодження співпраці органів та посадових осіб держави з Радою Європи з питань імплементації

¹ Андріанов К.В. Знач. твір. С. 11.

постанов ЄСПЛ в національний правопорядок (організація та проведення зустрічей, круглих столів, нарад, слухань тощо); д) правоустановчі, що вживаються з метою створення нових або реорганізації діючих органів державної влади, що відповідають за стан дотримання конвенційних прав і свобод людини (наприклад, створення в структурі Генеральної прокуратури України Управління впровадження практики Європейського суду з прав людини і співробітництва з проектами Ради Європи та Європейського Союзу Генеральної прокуратури України¹, або створення наказом Міністерства Юстиції України від 21.03.2017 № 884/7 міжвідомчої робочої групи у складі Уповноваженого з прав людини та представників Верховної Ради України, Генеральної Прокуратури України, Мін'юсту, МВС, Національної поліції України, Вищої ради правосуддя, Верховного Суду та інших з метою дослідження практики та рекомендацій Ради Європи стосовно можливих засобів ефективного захисту від надмірної тривалості провадження).

Ураховуючи законодавчо визначену мету вжиття заходів загального характеру, а саме забезпечення додержання державою положень Конвенції, усунення недоліків системного характеру, що лежать в основі виявленого порушення, усунення підстав для надходження до ЄСПЛ заяв проти України, варто зауважити, що вони вживаються в рамках здійснення правоохоронної функції держави. Водночас такі заходи відображають публічну сторону захисного механізму Конвенції, зважаючи на те, що спричиняють зміни в правопорядку держави-відповідача.

Одним із критеріїв для класифікації заходів загального характеру вважаємо їх *спрямованість*, відповідно до якої слід виокремити інформаційні, освітні, наукові та лінгвістично-публікаційні заходи. Коло суб'єктів вжиття таких заходів є набагато ширшим за попередньо визначені, оскільки до них можуть долучатися як органи державної влади, так і недержавні, освітні та наукові установи, ЗМІ, правозахисні громадські організації, незалежні експерти, представники бізнесу тощо.

Інформаційні заходи спрямовано на доведення усталених, нових та змінених (*mutatis mutandis*) правових позицій ЄСПЛ, в тому числі тих, що сформовані в постановах Суду Ради Європи проти інших держав-учасниць Конвенції, до відома широкого загалу. Первинними адресатами таких заходів мають бути органи державної влади, їх посадові і службові особи, що є потенційними порушниками конвенційних прав лю-

¹ Положення про Управління впровадження практики Європейського суду з прав людини і співробітництва з проектами Ради Європи та Європейського Союзу Генеральної прокуратури України: Наказ Генеральної прокуратури України від 13 листопада 2017 року № 321.

дини. Вважаємо ефективним інформування відповідних суб'єктів про актуальні правові позиції ЄСПЛ через підготовку та поширення різного роду дайджестів, оглядів, посібників, методичних рекомендацій тощо.

Освітні заходи спрямовані на підвищення рівня знань суб'єктів юридичної діяльності, а також здобувачів правничої освіти та інших зацікавлених осіб про правові позиції Страсбурзького суду, порядку їх урахування в повсякденній юридичній практиці, способи і принципи тлумачення конвенційних норм Судом Ради Європи.

Наукові заходи є майданчиком для визначення проблем виконання та дотримання норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод з урахуванням релевантних правових позицій ЄСПЛ в Україні, юридичної природи рішень Суду Ради Європи, а також пошук ефективних шляхів належного виконання постанов Страсбурзького Суду на національному рівні. Належними формами проведення таких заходів є науково-практичні конференції, круглі столи, семінари, форуми тощо. Лінгвістично-публікаційні заходи відіграють важливу роль в аспекті здійснення перекладу та поширення (оприлюднення) постанов ЄСПЛ, ухвалених як проти України, так інших держав-учасниць Конвенції в виданнях України, в тому числі через мережу Інтернет.

За значенням в механізмі імплементації постанов ЄСПЛ слід виокремити такі різновиди заходів, як: а) основні (першочергові) заходи, вжиття яких прямо витікає з ухваленого ЄСПЛ рішення (наприклад, нормотворчі та правозастосовні); б) допоміжні (подальші), що вживаються державою на власний розсуд (наприклад, освітні, наукові, інформаційні, інституційні тощо).

За сферою діяльності суб'єктів уповноважених на виконання функцій держави усі заходи загального характеру доцільно розподілити на: 1) заходи політичного характеру; 2) заходи економічного характеру; 3) правоохоронні заходи.

До загальних заходів політичного характеру, наприклад, слід віднести дії Уряду України в рамках виконання рішення ЄСПЛ по справі «Харченко проти України» від 10 травня 2011, з яким пов'язано ще 30 подібних рішень щодо незаконного та тривалого тримання під вартою (справи «Групи Харченка»). Україною у листопаді 2011 року було розроблено та надано Комітету Міністрів Ради Європи стратегію реформи у вигляді Плану дій, яким було задекларовано проведення ряду як законодавчих заходів, так і заходів, спрямованих на зміну адміністративної

практики щодо проблем, визначених у рішенні Страсбурзького суду¹.

До таких заходів загального характеру також слід віднести дії держави, спрямовані на виконання міжнародних домовленостей з питань припинення воєнного конфлікту на Сході України, зважаючи на те, що велика кількість заяв до ЄСПЛ (понад 3500) зумовлена окупацією Донбасу та порушенням Конвенції окупаційним режимом, а також проведення нагальних реформ (судової, правоохоронної, антикорупційної та ін.).

Прикладом вжиття Урядом України економічних заходів загального характеру є прийняття Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення платежів, пов'язаних з виконанням рішень закордонних юрисдикційних органів, прийнятих за наслідками розгляду справ проти України². Відповідно до нього бюджетні кошти спрямовуються, зокрема, на витрати, пов'язані із виконанням рішень національних судів, невиконання яких стало підставою для звернення до ЄСПЛ, та витрати, пов'язані із здійсненням інших заходів загального характеру на виконання рішень Суду Ради Європи. Згідно з Тіньовим звітом Уряду 2018 року, виконання подібних заходів загального характеру вже здійснювалось за кошти даної програми у 2008 році. Так, на підставі внесених змін до згаданого вище Порядку Міністерством юстиції виплачувалась заборгованість з виплати заробітної плати звільненим працівникам ДБПК «Атомспецбуд» як захід загального характеру на виконання відповідних рішень Європейського суду³.

До економічних заходів загального характеру також слід віднести і такі дії з боку держави, як: а) здійснення реструктуризації фактичної заборгованості за рішеннями ЄСПЛ, ухваленими за наслідками розгляду справ проти України, шляхом видачі фінансових казначейських векселів строком обігу до семи років з відстроченням платежів за такою заборгованістю на один рік та відсотковою ставкою 9,3 відсотка річних. Таку можливість передбачено постановою Кабінету Міністрів України від

¹ DH-DD (2011)1066E, 22 november 2011, Action plan / Action report – Communication from Ukraine concerning the case of Kharchenko against Ukraine (Application No. 40107/02). Council of Europe. URL: <https://wsd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.Instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=1&DocId=1824778&Usage=2>.

² Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення платежів, пов'язаних з виконанням рішень закордонних юрисдикційних органів, прийнятих за наслідками розгляду справ проти України: Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 7 березня 2007 р. № 408. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/408-2007-%D0%BF>.

³ Тіньовий звіт щодо стану виконання Урядом України рішення Європейського суду з прав людини у справі «Бурмич та інші проти України» / Лабораторія законодавчих ініціатив. Київ, 2018. С. 12.

16.09.2015 № 703¹; б) інвентаризацію невиконаних рішень національних судів, які підлягають виконанню за раніше винесеними рішеннями ЄСПЛ, та вжиття заходів щодо їх виконання протягом року.

Правоохоронними заходами загального характеру, що мають вжитися з боку держави-відповідача, є: а) дії з боку уповноважених органів щодо притягнення до юридичної відповідальності службових та посадових осіб, дії та рішення яких призвели до порушення конвенційних прав і свобод людини; б) превентивні дії суб'єктів, що наділені контрольно-наглядовими повноваженнями, метою яких є унеможливлення подібних порушень конвенційних прав і свобод людини в подальшому; в) дії, спрямовані на покращення ефективності, якості та своєчасності розслідування фактів щодо порушення прав і свобод людини, гарантованих Конвенцією.

Слід зауважити, що питання відповідальності працівників правоохоронних органів за порушення прав людини неодноразово порушувалися як безпосередньо самим Страсбурзьким судом у своїх рішеннях, так і Радою Європи.

У низці справ, а саме «Савін проти України» від 16 лютого 2012 року, «Каверзін проти України» від 15 травня 2012 року, «Данилов проти України» від 13 березня 2014 року та деяких інших, Страсбурзький суд вказав на відсутність повноцінних спроб з боку української влади боротися з неналежним поведженням з боку працівників правоохоронних органів, що сприяло утвердженню атмосфери практично повної безкарності правоохоронців в Україні за вчинені ними катування або неналежне поведження. Разом з тим ЄСПЛ констатував відсутність швидкого, незалежного та ефективного розслідування фактів неналежного поведження з боку спеціальних підрозділів правоохоронних органів України².

Суд Ради Європи також неодноразово повторював, що коли представник держави обвинувачується у вчиненні злочину, пов'язаного з катуванням або жорстоким поведженням, кримінальне провадження та

¹ Деякі питання виконання рішень судів, що гарантовані державою, а також рішень Європейського суду з прав людини: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2015 р. № 703. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703-2015-%D0%BF>.

² Рішення Європейського Суду з прав людини по справі «Савін проти України» від 16 лютого 2012 року; Рішення Європейського Суду з прав людини по справі «Каверзін проти України» від 15 травня 2012 року; Рішення Європейського Суду з прав людини по справі «Давидов та інші проти України» від 01 липня 2010 року; Рішення Європейського Суду з прав людини по справі «Данилов проти України» від 13 березня 2014 року. URL: <https://minjust.gov.ua/m/stisli-vykladi-rishen-schodo-ukraini-vineseni-evropeyskim-sudom-z-prav-lyudini>.

винесення вироку не повинні здійснюватися поза межами строку давності, а амністія чи помилування при цьому не допускаються¹.

У свою чергу, Комітет Міністрів Ради Європи наголошував, що: а) з метою уникнення прогалин в законодавстві, які сприяють безкарності, держави повинні вжити всіх необхідних заходів для виконання своїх зобов'язань по Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та прийняти такі положення кримінального права, які б ефективно дозволяли карати за серйозні порушення прав людини з допомогою адекватних покарань. Ці положення повинні застосовуватися відповідними органами виконавчої та судової влади в узгодженій і недискримінаційній формі; б) держави повинні передбачати можливість дисциплінарного провадження стосовно державних чиновників; в) держави, включаючи їх посадових осіб та представників, повинні публічно засудити серйозні порушення прав людини; г) держави повинні впроваджувати політику і вживати практичні заходи для запобігання та боротьби з інституційною культурою, яка сприяє безкарності².

Зазначене дозволяє стверджувати, що правоохоронні заходи не є допоміжними чи факультативними, а займають чільне місце в системі заходів загального характеру, які мають вживатися невідкладно в рамках імплементації постанов ЄСПЛ в національній правовій системі.

Залежно від того, чи забезпечує вживаний захід усунення повторюваності (системності) порушень конвенційних прав і свобод людини, слід вирізняти: а) заходи, що вживаються для усунення системних або структурних проблем; б) заходи, що вживаються для усунення несистемних проблем (або «точкові заходи»).

До першого із зазначених видів заходів перед усім необхідно віднести ті, на необхідності вжиття яких наголошує безпосередньо сам ЄСПЛ при ухваленні пілотних чи квазіпілотних постанов, а отже їх мінімальний перелік є чітко визначеним, щоправда держава-відповідач необмежена у вжитті й інших необхідних заходів загального характеру.

Однак, як слушно наголошує Є. Сушко, ухвалюючи пілотне рішення, Страсбурзький суд, як правило, надає державі певний строк для усу-

¹ Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Алексахін проти України» від 19 жовтня 2012 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_925, Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Абдюльсамет Яман проти Туреччини» від 02 листопада 2004 року. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO1358.html.

² Керівні принципи Ради Європи щодо викорінення безкарності за серйозні порушення прав людини: прийняті Комітетом Міністрів Ради Європи на 1110-му засіданні 30 березня 2011 року (Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on eradicating impunity for serious human rights violations). URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805cd111.

нення недоліків та зупиняє розгляд інших типових справ. У той же час у квазіпілотних рішеннях Суд Ради Європи не дає можливості коментувати сторонам це питання, практично ніколи не встановлює строків для вирішення структурної проблеми та не зупиняє розгляд інших типових справ¹. А отже, слід зауважити, що визначені в пілотній постанові ЄСПЛ необхідні заходи загального характеру є не тільки обов'язковими для вжиття державою-відповідачем, але й мають певні часові рамки. В той же час вжиття заходів загального характеру на виконання квазіпілотної постанови ЄСПЛ не мають таких обмежень.

Аналіз листів та щорічних звітів про результати діяльності Урядового Уповноваженого у справах ЄСПЛ дає підстави стверджувати, що до заходів, які вживаються для усунення системних або структурних проблем, слід віднести всі ті, які направлені на усунення таких ганебних явищ, як: надмірна тривалість кримінального та цивільного провадження; жорстоке поводження з особами, що перебувають в місцях несвободи; порушення права на життя, а також відсутність ефективного розслідування; неналежна адміністративна та судова практика затримання особи та обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою; неналежні умови тримання під вартою; ненадання медичної допомоги затриманим особам; неефективне функціонування судової влади; прогалини в законодавстві щодо врегулювання свободи мирних зібрань.

До «точкових заходів» варто віднести ті, які вживаються з боку держави для усунення порушень конвенційних можливостей людини, що поки не набули системного характеру, направлені на певну групу адресатів та мають одноразовий характер.

Так, наприклад, на виконання рішень ЄСПЛ у справах «Півень проти України» та «Жовнер проти України» 2004 року, з метою виплати заборгованостей через недофінансування окремих статей Державного бюджету працівникам навчальних закладів, було прийнято Закон України «Про реструктуризацію заборгованості з виплат, передбачених ст. 57 Закону України «Про освіту» педагогічним, науково-педагогічним та іншим категоріям працівників навчальних закладів»². Для виконання цього закону у Державному бюджеті на 2005 рік було закладено кошти у розмірі понад 600 млн. гривень, що були повністю профінансовані.

¹ Sushko Y. Pilot and quasi-pilot judgments of the European court of human rights: ensuring enhanced protection of human rights. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2019. Випуск 68. С. 61-62.

² Про реструктуризацію заборгованості з виплат, передбачених статтею 57 Закону України «Про освіту» педагогічним, науково-педагогічним та іншим категоріям працівників навчальних закладів: Закон України від 9 вересня 2004 року № 1994-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/1994-15>.

Однією з підстав для класифікації досліджуваних заходів вважаємо *ефективність*, тобто визначення їх корисності для суспільства, зважаючи на витрати, що понесла держава для їхнього вжиття. Однозначно ефективними є лише ті заходи, які найбільшою мірою сприяли досягненню поставленої мети.

Слід зауважити, що Урядом України розроблено Методику проведення оцінки ефективності здійснення спільних заходів, передбачених угодою щодо регіонального розвитку, в якій зазначається, що оцінка ефективності здійснення заходів проводиться за показниками результативності здійснення зазначених заходів та передбачає визначення їх економічної, бюджетної, соціальної ефективності та рівня впливу на розвиток регіону¹. Вважаємо, що зазначені складові оцінки ефективності заходів можуть бути взяті за основу і для аналізу вжитих державою заходів загального характеру на виконання постанов ЄСПЛ, щоправда їх сутнісне наповнення однозначно потребує корегування.

Наприклад, економічна ефективність вжиття заходів загального характеру має визначатися шляхом співставлення отриманих результатів та витрат на проведення таких заходів у грошовому еквіваленті.

Як слушно з цього приводу зауважує М.С. Максименко, кількісні показники економічної ефективності, що дозволяють визначити величину ефекту й обрати найкращий варіант вирішення завдання, поділяються на натуральні і вартісні. Натуральні показники використовуються в зіставленні з вартісними показниками для визначення вартості вирішення задачі. Вартісні показники дають можливість зіставити показники економічного результату, отриманого внаслідок проведення заходів, зі здійсненими витратами. При цьому виробляється спільний облік економічних результатів від реалізації заходів та витрат, пов'язаних з їх здійсненням на основі розрахунку таких трьох основних показників: чистого економічного ефекту; загальної економічної ефективності; порівняльної економічної ефективності².

Бюджетну ефективність заходів загального характеру слід визначати шляхом проведення аналізу стану витрат коштів з державного бюджету до і після вжиття відповідних заходів на виконання постанов ЄСПЛ. Соціальна ефективність заходів загального характеру має визначатися шляхом проведення оцінки впливу результатів їх вжиття на рі-

¹ Методика проведення оцінки ефективності здійснення спільних заходів, передбачених угодою щодо регіонального розвитку: постанова Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2011 року № 1187. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/244720158>.

² Максименко М.С. Економічна ефективність заходів з охорони праці. URL: https://www.kpi.kharkov.ua/archive/MicroCAD/2016/S18/file_385.pdf.

вень гарантування конвенційних прав і свобод людини, тобто наявність або відсутність системності їх порушення з боку держави. Зважаючи на зазначене, за ступенем ефективності (результативності) заходи загального характеру слід розподілити на: ефективні, малоефективні та неефективні заходи.

За характером наслідків вжиття існуючі заходи загального характеру пропонується розподілити на: а) заходи, що усувають проблеми порушень конвенційних прав людини; б) заходи, що частково усувають проблеми порушень конвенційних прав людини; в) заходи, що не усувають проблеми порушень конвенційних прав та свобод людини. Необхідність запровадження такої видової диференціації заходів загального характеру обумовлюється результатами аналізу заходів, яких було вжито державою на виконання таких відомих постанов ЄСПЛ проти України, як «Ю.М. Іванов проти України» та «Бурмич та інші проти України».

Парламентом та Урядом України відповідно було вжито нормотворчих заходів, а саме у 2012 році прийнято Закон України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень»¹ та у 2014 році – постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку погашення заборгованості за рішеннями суду, виконання яких гарантується державою»², в яких передбачено порядок стягнення коштів з боржників, якими є державний орган, державне підприємство, установа, юридична особа, примусова реалізація майна яких забороняється відповідно до законодавства та встановлено черговість погашення заборгованості за рішеннями суду.

Проте зазначені заходи так і не вирішили ряд проблемних питань, а саме: а) мораторій на примусову реалізацію майна державних підприємств; б) недостатність бюджетного фінансування. А отже їх, за пропонуванним критерієм для класифікації, варто віднести до заходів загального характеру, які частково усунули проблеми порушень конвенційних прав і свобод людини. Принагідно слід зазначити, що навіть сам Страсбурзький суд у своїх постановках неодноразово наголошував, що розмір відшкодування на національному рівні не повинен бути нерозумним порівняно з розміром відшкодувань, призначених ЄСПЛ в аналогічних справах³, що фактично є критерієм ЄСПЛ для визначення ефективності

¹ Про гарантії держави щодо виконання судових рішень: Закон України від 5 червня 2012 року № 4901-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4901-17>.

² Про затвердження Порядку погашення заборгованості за рішеннями суду, виконання яких гарантується державою: постанова Кабінету Міністрів України від 3 вересня 2014 р. № 440. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/440-2014-п>.

³ European Court of human rights judgment in the case «Burdov v. Russia (no/ 2) of 15 January 2009 (Application no. 33509/04). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/i=001-90671>.

вживаного заходу з боку держави.

На виконання пілотної постанови ЄСПЛ у справі «Ю.М. Іванов проти України» було вжито і інших заходів, серед яких прийняття Урядом України постанови № 703 «Деякі питання виконання рішень судів, що гарантовані державою, а також рішень Європейського суду з прав людини» у 2015 році, якою передбачається видача фінансових казначейських векселів¹. Однак цей захід варто віднести до тих, яким не було вирішено проблему виконання судових рішень, зважаючи на довгий строк погашення заборгованості (до 7 років); визначену відсоткову ставку, що не покриває інфляційний втрат; відсутність бажання заявників отримувати векселі.

Усе викладене дозволяє сформулювати поняття заходів загального характеру як сукупності урегульованих нормами національного законодавства дій уповноважених суб'єктів права (переважно державних органів, їх посадових і службових осіб), що у поєднанні з юридичними засобами інструментального та технологічного характеру вживаються на виконання постанов ЄСПЛ і мають на меті усунення існуючих системних та/або несистемних проблем, пов'язаних із дотриманням прав людини і основоположних свобод, гарантованих Конвенцією, запобігання порушенню конвенційних норм у майбутньому і, як наслідок, скорочення кількості скарг на протиправні дії держави, поданих до Суду Ради Європи².

¹ Деякі питання виконання рішень судів, що гарантовані державою, а також рішень Європейського суду з прав людини: постанова Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2015 р. № 703. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703-2015-п>.

² Завгородній В.А. Поняття та види заходів загального характеру, що вживаються в межах імплементації рішень Страсбурзького суду Ради Європи. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2019. Том 30 (69). № 5. С. 17.

Розділ 5

ВПЛИВ ПРАКТИКИ СТРАСБУРЗЬКОГО СУДУ ЯК БАГАТОАСПЕКТНОГО ЯВИЩА ПРАВОВОЇ ДІЙНОСТІ НА ЮРИДИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ

5.1. Поняття та аспекти впливу практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні

Вплив як багатогранний феномен є одним з основних чинників формування та функціонування багатьох суспільно-психологічних, політичних та правових явищ.

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови цей термін трактується як дія, яку певна особа чи предмет або явище виявляє стосовно іншої особи чи предмета; а також сила влади, авторитету¹. Аналіз зазначеного вказує на існування в структурі механізму впливу когось або чогось, що здійснює вплив та об'єкта, на який направлена його дія. Одним із різновидів такого впливу є правовий, що, на наше переконання, властивий і практиці Європейського суду з прав людини, однак розуміння сутності такого впливу в доктрині права характеризується полісемічністю.

Так, наприклад, А.М. Денисова пропонує розуміти правовий вплив як один із проявів дії права на широке коло суспільних відносин, свідомість та поведінку людей за допомогою правових і не правових (психологічних, ідеологічних тощо) механізмів. При цьому правовий вплив виявляється не в дії права як сукупності правових норм, а як «духу» (змісту та сутності) права².

Із зазначеного випливає, що правовий вплив слід розглядати як сукупність емоцій, почуттів, внутрішніх установок та переконань, в яких відображається ставлення суб'єкта до права, виключаючи нормативне врегулювання його поведінки.

Схожу позицію з цього приводу висловлює Ю.М. Оборотов, який

¹ Вплив. *Великий тлумачний словник сучасної української мови* / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ: Ірпінь: Перун, 2004. С. 160.

² Денисова А.М. Правовий вплив: природа та функціональне призначення. *Вісник Львівського університету: Серія юридична*. 2012. № 55. С. 4.

зазначає, що правовий вплив розглядається як ціннісно орієнтований вплив права на свідомість і поведінку людей¹, а також В.В. Лазарєв, який стверджує, що під дією права необхідно розуміти здатність права у певному середовищі справляти ідейно-мотиваційний вплив на особу чи групу осіб та, як наслідок цього, забезпечувати відповідно до своїх цілей, принципів та приписів правомірний характер людської діяльності та вчинків².

Вчені-теоретики часто розглядають правовий вплив у взаємозв'язку з правовим регулюванням, водночас більшість із них співвідносять ці категорії як загальне та часткове правове явище.

Так, з погляду С.А. Комарова, термін «вплив» означає вплив на будь-що за допомогою системи дій. Він включає як регулювання за допомогою певної правової норми, так й інші правові засоби і форми впливу на поведінку людей. Правовий вплив, на думку правника, це результативний, нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини як спеціальної системи власне правових засобів (норм права, правовідносин, актів реалізації та застосування), так і інших правових явищ (правосвідомості, правової культури, правових принципів, правотворчого процесу)³.

Схожих висновків доходять Г.П. Серєда та С.Г. Стеценко, що правовий вплив – це нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини як системи правових засобів, так і інших правових явищ (правосвідомість, правова культура, правотворчість), в той час як правове регулювання – це вплив права на суспільні відносини за допомогою спеціальних юридичних засобів⁴.

Дещо іншу позицію щодо досліджуваних феноменів висловлюють О.В. Малько та М.І. Матузов, зазначаючи, що категорія «правовий вплив» – це взятий в єдності та багатоманітності весь процес впливу права на соціальне життя, свідомість та поведінку людей. При цьому правове регулювання – це лише одна з форм впливу права на суспільні відносини, що не охоплює всіх інших його форм, до яких вчені відносять: 1) інформаційно-психологічний (мотиваційний, імпульсивний) аспект; 2) виховний (педагогічний, ціннісно-орієнтаційний, загально ідео-

¹ Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс: учебник / Ю.Н. Оборотов и др.; под ред. Ю.Н. Оборотова. Одеса: Феникс, 2011. С. 187-188.

² Теория права и государства: учебник / под ред. В.В. Лазарева, 4-е изд., перераб., и доп. Москва, 2005. С. 141.

³ Комаров С.А. Общая теория государства и права: учебник. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Юрайт, 1998. С. 379-380.

⁴ Серєда Г.П., Стеценко С.Г. Проблеми теорії держави і права: навч. посіб. у визнач. та схемах. Київ: КНТ, 2009. С. 128.

логічний) аспект; 3) соціальний аспект¹.

Разом з тим в юридичній науці з цього приводу висловлюється і протилежна думка. Так, з погляду А.С. Піголкіна, правове регулювання охоплює собою всі форми впливу права на суспільне життя: правотворчість, загальновиховну роль права, реалізацію правових приписів в конкретних діях суб'єктів права, забезпечення виконання цих приписів, тобто саму правомірну поведінку, а також все те, що створює основи і передумови для такої поведінки, забезпечує її².

Однак переконані, що зазначену позицію правника слід віднести до дискусійних, зважаючи на те, що право може впливати на свідомість людини і поза межами регулювання її поведінки, формуючи при цьому ставлення до права чи відповідні емоції. Так, наприклад, прийнятий парламентом закон, що не набув своєї чинності, або прийняте судове рішення, що не набуло властивості остаточного, впливає на правосвідомість громадян та зумовлює у них позитивні або негативні емоції, а також ставлення до зазначених правових феноменів.

У свою чергу, Т.М. Радько виокремлює ряд критеріїв, за якими необхідно розмежовувати правове регулювання та правовий вплив, серед них: 1) розбіжність за обсягом дії: якщо правове регулювання у всіх випадках має бути пов'язане з процесом регламентації дій учасників суспільних відносин, з їх юридичною розстановкою, то правовий вплив здійснюється й поза такою регламентацією; 2) вплив не передбачає державного примусу, що є одним із елементів правового регулювання; 3) правовий вплив відрізняється від правового регулювання об'єктом, на який вони спрямовані: перший – на свідомість і поведінку людей, а другий – на суспільні відносини; 4) форми реалізації даних явищ: для правового впливу загальні правовідносини, а для правового регулювання – конкретні; 5) відмінність впливу і регулювання в тому, що право може впливати на правосвідомість, але не може її регулювати³.

Наведена точка зору свідчить про те, що правовий вплив може бути охарактеризований як багатостороння дія права на свідомість та поведінку людей, в той час як правове регулювання є лише одним з варіантів дії права, метою якого є унормування суспільних відносини.

Аналіз викладеного дає можливість дійти висновків, що мають методологічне значення для досягнення поставленої мети: а) правовий

¹ Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: учебник. Москва: Юристъ, 2004. С. 230-231.

² Піголкін А.С. Формы реализации норм общенародного права. *Советское государство и право*. 1963. № 6. С. 26.

³ Теория государства и права: учебник для бакалавров / Радько Т.Н., Лазарев В.В., Морозова Л.А. Москва: Проспект, 2013. С. 206-209.

вплив – це різноаспектна дія юридичного феномену (права в різних його проявах) на свідомість та поведінку людей, що може відбуватися як без участі правового регулювання, так і одночасно з ним; б) враховуючи, що правий вплив в загальному та повному розумінні включає нормативний (регулятивний) аспект, в його структурі є місце і для правового регулювання; в) досягнення юридичної науки дозволяють виокремити такі аспекти (напрямки) правового впливу: інформаційний, психологічний, ціннісний, мотиваційний, соціальний, виховний, культурний, ідеологічний, нормативний.

Зазначене дозволяє перейти до з'ясування тих характерних рис, що притаманні впливу практики Страсбурзького суду на юридичну діяльність, уявлення про які неможливо сформулювати без попереднього дослідження сутності різних аспектів такого впливу.

Вважаємо, що вплив практики ЄСПЛ на юридичну діяльність розпочинається з моменту інформування відповідних суб'єктів про рішення Суду Ради Європи, що ухвалені проти як України, так і інших держав-учасниць Конвенції. Водночас при отриманні такої інформації у суб'єктів юридичної діяльності одночасно формується відповідне ставлення до неї, а отже доцільним вважаємо дослідження інформаційного та психологічного аспектів впливу практики ЄСПЛ у комплексі.

Інформаційно-психологічний вплив як предмет наукового дослідження не новий для сучасної доктрини, що обумовлюється комплексністю цього феномену. Його розробкою займалися такі вітчизняні та зарубіжні вчені: М.С. Андріанов, В.В. Бедь, В.К. Бутранець, А.М. Денисова, Я.М. Жарков, В.М. Куліков, В.В. Москаленко, О.О. Немцева, Л.Е. Орбан-Лембрик, В.М. Петрик, М.М. Присяжнюк, Л.Г. Чистоклетов, В.Й. Шишко та інші. Однак проведені вченими дослідження не торкалися особливостей інформаційно-психологічного впливу практики ЄСПЛ на юридичну діяльність в Україні, що зумовлює необхідність проведення подальших наукових розвідок у цій царині.

Як слушно з цього приводу зауважує М.С. Андріанов, інформаційно-психологічний вплив – це розповсюдження (передавання) інформації, орієнтоване на зміну психології та поведінки об'єкта впливу, нерозривно пов'язане зі смисловим або комунікативним аспектом спілкування¹. У свою чергу, Л.Г. Чистоклетов та В.Й. Шишко визначають інформаційно-психологічний вплив як вплив словом, інформацією, що виокремлює основною метою пропаганду певних світоглядних ідей, погля-

¹ Андріанов М.С. Злоупотребление свободой массовой информации при освещении проблем преступности: по материалам мониторинга ведущих печатных изданий. *Уголовное право*. 1999. № 2. С. 90.

дів, уявлень, переконань, із одночасним формуванням у людей позитивних або негативних емоцій, почуттів, масових психічних реакцій¹.

Отже, у загальному розумінні інформаційно-психологічний вплив практики ЄСПЛ на юридичну діяльність можна представити як процес доведення до відповідних адресатів результатів волевиявлення Страсбурзького суду з метою зміни їх психічного ставлення до норм Конвенції та Протоколів до неї.

Зазначене дає підстави стверджувати, що джерелом такого впливу є рішення ЄСПЛ, з яких безпосередньо черпається інформація про зміст та обсяг конвенційних прав і свобод людини. Правові позиції, як складову частину таких рішень та результат правороз'яснювальної діяльності Суду Ради Європи, слід розглядати правовими засобами впливу, зважаючи на те, що вони є юридичним інструментарієм ЄСПЛ при вирішенні соціального конфлікту, який виник між людиною та державою, що також дозволяють збагнути цінність конвенційних норм як регулятора суспільних відносин та реалізувати їх потенціал.

Правові позиції Страсбурзького суду також варто розглядати і різновидом правової інформації, що як певні кодовані Судом Ради Європи юридичні сигнали доносяться до суб'єктів права і уособлюють собою зміст інформаційного впливу практики ЄСПЛ. На підтвердження нашої позиції наведемо результати дослідження О.В. Харченко, який під правовою інформацією пропонує розуміти знакові комбінації у формі відомостей та/або даних, що є об'єктами публічного або приватного інтересу².

Вважаємо, що дослідження інформаційно-психологічного аспекту впливу практики ЄСПЛ на юридичну діяльність не можливе без з'ясування його складових.

Як стверджує В.М. Куліков, в інтегративній структурі психологічного впливу необхідно виокремлювати такі його елементи: 1) суб'єкт впливу; 2) об'єкт впливу; 3) цілі впливу; 4) дії в структурі впливу; 5) результати впливу³. Дещо інший підхід до структури інформаційно-психологічного впливу підтримують Я.М. Жарков, В.М. Петрик та М.М. Присяжнюк, які виділяють такі його компоненти: об'єкти впливу, мето-

¹ Чистоклетов Л.Г., Шишко В.Й. Інформаційно-психологічні впливи як невід'ємна складова парадигми інформаційної безпеки. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (Серія психологічна)*, 2012. № 2 (1). С. 186.

² Харченко О.В. Поняття «інформація» в юридичній науці та законодавстві України. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 3. С. 120.

³ Куліков В.Н. Прикладное исследование социально-психологического воздействия. *Прикладные проблемы социальной психологии*. Москва: Наука, 1983. С. 171.

ди впливу, спрямованість впливу, мету впливу (реакція, поведінка)¹.

З погляду В.В. Москаленка, до структури соціально-психологічного впливу входять: а) суб'єкт (індивід, група, інформаційний ресурс, ЗМІ, ситуація тощо), який організує і реалізує дії, що спрямовуються на зміни в об'єкті впливу; б) об'єкт впливу (окремий індивід, група, суспільство, на які спрямовано тиск суб'єкта взаємовпливу); в) зміст впливу (певним чином побудоване повідомлення, яке має на меті схилити адресата впливу до заданих змін у об'єкта впливу); г) засоби впливу (засоби, технологічне супроводження, прийоми, завдяки яким досягається зміна системи соціальних установок, уявлень, відносин, поведінки в об'єкта впливу); д) результати впливу (зміни, які відбуваються в об'єкта впливу у цьому процесі – перебудова системи соціальних установок, аттітюдів, уявлень, ставлень, відношень, поведінки особистості або групи)².

Однак, на наше переконання, останній із зазначених підходів до структури соціально-психологічного впливу не позбавлений дискусійних положень, а саме:

1) зважаючи на філософське розуміння поняття «суб'єкт» (особа, організована група осіб, соціальна, етнічна та політична спільнота, суспільство в цілому, що здійснюють властиву їм діяльність спрямовану на практичне перетворення предметної дійсності, теоретичне і духовно-практичне освоєння об'єктивної реальності; носій означених якостей, що уможливають виконання ним суспільно значущих функцій³), некоректним вважаємо включення до переліку суб'єктів впливу інформаційні ресурси та ситуації, що водночас не відповідає вказаному автором призначенню суб'єкта – організовувати та реалізовувати дії, що спрямовуються на зміни в об'єкті впливу;

2) недостатньо обґрунтованою є позиція вченого про те, що об'єктом соціально-психологічного впливу є безпосередньо індивід чи група людей, що притаманно лише фізичному впливу. При психологічному впливі його об'єктом скоріше виступає свідомість людини, на яку він спрямований. Такий умовивід підтверджується і позицією Я.М. Жаркова, В.М. Петрика та М.М. Присяжнюка, які зазначають, що інформаційно-психологічний вплив спрямовано на індивідуальну або суспільну свідомість інформаційно-психологічними або іншими засобами, що викликає трансформацію психіки, зміну поглядів, думок, відносин, цінніс-

¹ Інформаційно-психологічне протиборство (еволюція та сучасність): монографія / Я.М. Жарков та ін. Київ: Віпол, 2013. С. 124.

² Москаленко В.В. Психологія соціального впливу: навч. посіб. Київ: Центр навчальної літератури, 2007. С. 39-40, 47.

³ Шинкарук В.І. Суб'єкт. *Філософський енциклопедичний словник*. Київ: Абрикос, 2002. С. 612-613.

них орієнтацій, мотивів, стереотипів особистості з метою впливу на її діяльність і поведінку¹;

3) при визначенні переліку засобів впливу вчений не уникнув тавтології, зазначивши, що ними є засоби. Разом з тим, є незрозумілим, що саме слід розуміти під поняттям «технологічне супроводження».

Вищевикладене дає можливість дійти висновку, що до структури інформаційно-психологічного впливу практики ЄСПЛ доцільним є включення таких елементів: суб'єкт впливу, об'єкт впливу, цілі впливу, методи впливу.

Джерелом інформаційно-психологічного впливу практики ЄСПЛ в інституційному аспекті безпосередньо є сам Страсбурзький суд, що, ухвалюючи рішення, формує правові позиції. Разом з тим неабияку роль відіграють і суб'єкти, що сприяють інформаційно-психологічному впливу практики ЄСПЛ. Ними є як органи влади держави-учасниці Конвенції, так і інші суб'єкти (наприклад, правозахисні громадські організації, наукові та навчальні установи, адвокатські об'єднання тощо), які виконують важливу функцію ретрансляції правових позицій Суду Ради Європи шляхом їх оприлюднення та доведення до широкого загалу.

На наше переконання, саме останні, зважаючи на наявні у них ресурси (людські, матеріально-технічні, фінансові тощо) отримавши інформацію про ухвалені Страсбурзьким судом рішення можуть значно розширити масштаб її подальшої передачі як в заданому, так інших напрямках, збільшуючи коло адресатів.

Об'єктом інформаційно-психологічного впливу практики ЄСПЛ є правосвідомість та поведінка суб'єктів юридичної діяльності.

Традиційний підхід до структури правосвідомості, дозволяє виокремити такі його складові: 1) правову психологію, під якою в рамках нашого дослідження необхідно розуміти сукупність почуттів та емоцій, що виражають ставлення суб'єктів до правових позицій ЄСПЛ як явища правової дійсності; 2) правову ідеологію, що являє собою сукупність ідей, теорій, концепцій, які відображають осмислення правових позицій ЄСПЛ та усвідомлення їх змісту і сутності; 3) поведінкова складова, що являє собою процес урахування правових позицій ЄСПЛ при здійсненні юридичної діяльності.

Зазначений підхід кореспондується з позицією В.Г. Криська, який вирізняє такі сфери психіки окремої людини, груп людей і суспільної свідомості в цілому, на які чиниться інформаційно-психологічний

¹ Інформаційно-психологічне протиборство (еволюція та сучасність): монографія / Я.М. Жарков та ін. Київ: Віпол, 2013. С. 125.

вплив: а) потребово-мотиваційна (знання, переконання, ціннісні орієнтації, потяги, бажання); б) інтелектуально-пізнавальна (відчуття, сприйняття, уявлення, уява, пам'ять і мислення); в) емоційно-вольова (емоції, почуття, настрої, вольові процеси); г) комунікативно-поведінкова (характер і особливості спілкування, взаємодії, взаємовідносин, міжособистісного сприйняття)¹.

Важливою в аспекті розгляду цього питання є мета інформаційно-психологічний впливу. Як відзначає В.К. Бутранець, головна мета впливу – це закріплення чи зміна поведінки об'єкта, його ставлення до певних подій, процесів у всіх сферах діяльності, у тому числі факторів інформаційного впливу з боку конкурента². З погляду Я.М. Жаркова, В.М. Петрика та М.М. Присяжнюка, кінцевою метою інформаційно-психологічний впливу є досягнення певної реакції, поведінки (дії або бездіяльності) особистості, яка відповідає цілям впливу³.

Іншу позицію щодо розуміння мети інформаційно-психологічного впливу висловлює М.С. Андріанов, який зазначає, що основними цілями такого впливу є: формування певних правових поглядів, переконань, ціннісних орієнтацій, ідеологій, уявлень і соціальних ідентичностей, що досягаються донесенням до людей тієї інформації, яка відповідає завданням впливу, а також наданням їй в тому вигляді та обсязі, які найбільше підходять для сприйняття й зумовлюють найбільший ступінь її впливу на об'єкти впливу⁴.

Зважаючи на зазначене вище, а також наявність в розглядуваному аспекті впливу практики ЄСПЛ двох складових, а саме інформаційної та психологічної, його метою можемо визначити: 1) доведення сформульованих правових позицій Суду Ради Європи до суб'єктів, які на професійній основі здійснюють юридичну діяльність в Україні; 2) формування у таких суб'єктів поглядів на зміст та обсяг конвенційних прав і свобод людини в їх інтерпретації ЄСПЛ, а також гарантії їх реалізації; 3) утвердження у суб'єктів юридичної діяльності правових настанов щодо необхідності обов'язкового урахування результатів правороз'яснювальної діяльності Страсбурзького суду в повсякденній пра-

¹ Крысько В.Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт). Москва: Харвест, 1999. С. 98.

² Бутранец В.К. Информационное противоборство: понятие, субъекты, цели. *Государственное управление и право*. 2008. № 3 (28). С. 106.

³ Інформаційно-психологічне протиборство (еволюція та сучасність): монографія / Я.М. Жарков та ін. Київ: Віпол, 2013. С. 127.

⁴ Андріанов М.С. Злоупотребление свободой массовой информации при освещении проблем преступности: по материалам мониторинга ведущих печатных изданий. *Уголовное право*. 1999. № 2. С. 90.

вничій теоретичній та практичній діяльності; 4) формування конвенційного мислення, в основі якого лежить принцип верховенства права, а не ідея верховенства закону.

Як слушно зазначають О.В. Басай та В.В. Коцинець, внутрішнє переконання багато в чому залежить від інтелектуального й емоційного потенціалу індивіда, рівня його освіченості, правосвідомості, здатності аналітично мислити, життєвого досвіду, знання менталітету, вдач і звичаїв людей різних соціальних верств тощо, а істотну частку в оцінюванні вірогідності й достатності доказів становить суб'єктивність. Неоднозначні докази учасники судового процесу схильні інтерпретувати відповідно до своїх, часто упереджених, думок. Тому найважливішим чинником впливу на юридичний результат справи стає переконання, яке формується, у тому числі й на підставі знання практики ЄСПЛ¹.

Доречною в аспекті нашого дослідження вважаємо позицію О.О. Немцевої, яка наголошує, що цілі інформаційно-психологічного впливу визначають характер цього процесу та методи, завдяки яким його буде здійснено, вони залежать від інтересів суб'єктів².

В юридичній психології традиційно розглядають такі методи психологічного впливу, як: переконання, рефлексія та навіювання³. Серед зазначених методів передусім необхідно звернути увагу на рефлексію, під якою в академічному тлумачному словнику української мови розуміється самоаналіз, роздуми людини над власним душевним станом⁴.

З-поміж існуючих в науці видів рефлексії І.І. Сенчак виокремлює правову рефлексію, як невід'ємний компонент у механізмі формування правосвідомості. З погляду вченого, правова рефлексія може бути повсякденною і професійною і залежно від свого виду впливає на формування відповідно повсякденної чи професійної правової свідомості, а тому необхідно розмежовувати такі поняття, як «правова рефлексія» та

¹ Басай О.В., Коцинець В.В. Вплив практики Європейського суду з прав людини на формування внутрішнього переконання судді при розгляді адміністративних справ. *Практика Європейського суду з прав людини в діяльності органів прокуратури і суду: виклики та перспективи*: матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 13 червня 2018 р.). Київ: Національна академія прокуратури України, 2018. С. 15.

² Немцева О.О. Структура інформаційно-психологічного впливу. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації*. 2015. № 4. С. 44.

³ Бедь В.В. *Юридична психологія*: навч. посіб. 2-ге вид., стереотип. Львів: Новий світ – 2000, 2004. С. 43-49.

⁴ Рефлексія. *Академічний тлумачний словник української мови (1970-1980)*. URL: <http://sum.in.ua/s/refleksija>.

«професійна рефлексія» юриста¹.

Схожу позицію висловлює і Л.А. Носко, який зазначає, що рефлексія професійної діяльності – це така форма рефлексії, яка включає результат фіксування рівня свого професійного розвитку і саморозвитку, його аналіз, що проявляється у здатності фахівця займати аналітичну позицію по відношенню до власної професійної діяльності; розвиває його здатності бачити прогалини власної професійної діяльності, модифікувати її за рахунок власних внутрішніх ресурсів, що і робить розвиток рефлексії у діяльності фахівця його першочерговою задачею².

Аналіз зазначеного вказує, що рефлексія має стати ключовим методом інформаційно-психологічного впливу практики ЄСПЛ на правосвідомість суб'єктів юридичної діяльності, зважаючи на те, що вона (рефлексія) дозволяє: а) усвідомити особливості, умови та проблеми, які виникають при дотриманні та виконанні норм Конвенції з урахуванням правових позицій Страсбурзького суду; б) проаналізувати власні професійні дії на предмет їх відповідності конвенційній системі захисту прав людини; в) визначити ефективний алгоритм подальшого руху суб'єктів у сфері захисту прав людини. Разом з тим цей метод впливу на об'єкт (правосвідомість) не потребує участі в цьому процесі будь-яких зовнішніх чинників впливу та напряду залежить від внутрішніх установок суб'єктів юридичної діяльності.

Значимим для інформаційно-психологічного впливу є і метод переконання.

Як зазначає В.М. Петрик, переконання звернене до власного критичного сприйняття дійсності та має такий алгоритм впливу: 1) логіка переконання повинна бути доступною інтелекту об'єкта впливу; 2) переконання необхідно здійснювати, спираючись на факти, відомі об'єкту; 3) переконувальна інформація повинна містити узагальнюючі пропозиції; 4) переконання має складатися з логічно несуперечливих тез; 5) факти, що повідомляються, повинні бути відповідним чином емоційно забарвлені³. Дещо іншу позицію з цього приводу висловлює Л. Орбан-Лембрик, яка стверджує, що метод переконання як спосіб впливу

¹ Сенчак І.А. Правова рефлексія як невід'ємний компонент у механізмі формування правосвідомості. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2011. №1 (3). URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2011/n1/11siimfp.pdf>.

² Носко Л.А. Методологія поняття рефлексії як психолого-педагогічної категорії. *Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України*. 2015. Випуск 28. С. 362-363.

³ Сучасні технології та засоби маніпулювання свідомістю, ведення інформаційних війн і спеціальних інформаційних операцій: навч. посіб. / Петрик В.М. та ін. Київ: Росава, 2006. С. 144.

усуває фільтри на шляху інформації до свідомості та почуттів об'єкта інформаційно-психологічного впливу. Учена поділяє переконання на пряме й непряме. Передумовою прямого способу є зацікавленість реципієнта в інформації, зосередженість його уваги на логічних, правдивих, очевидних аргументах. За непрямого способу переконання реципієнт стає підвладним випадковим чинникам, наприклад привабливості комунікатора¹.

Вищевикладене дозволяє стверджувати, що цей метод інформаційно-психологічного впливу практики ЄСПЛ може бути застосований суб'єктами-ретрансляторами правових позицій ЄСПЛ шляхом безпосереднього вербального контакту з суб'єктами юридичної діяльності. Його успішне застосування у результаті призводить до: а) включення правових позицій ЄСПЛ як юридичної матриці до системи аргументації суб'єктів юридичної діяльності при ухваленні рішень; б) трансформації світогляду таких суб'єктів на права людини як найвищу соціальну цінність, корегування підходів оцінки конкретної ситуації, пов'язаної з їх порушенням; в) зміни мотиваційної основи поведінки суб'єктів юридичної діяльності.

На противагу методу переконання виокремлюють такий метод впливу, як навіювання, що, з погляду І.І. Амінова, являє собою цілеспрямований, неаргументований вплив однієї людини на іншу. При навіюванні, як стверджує вчений, відбувається некритичне сприйняття інформації, чужого погляду чи позиції, прийняття її як своєї власної. Навіювання як метод психологічного впливу на особистість розраховане на придушення волі людини, підпорядкування її вимогам особи, що здійснює навіювання².

У свою чергу, Л. Орбан-Лембрик пропонує поділяти навіювання за змістом та результатом впливу на позитивне (етичне) і негативне (неетичне). Перше, з погляду вченого, застосовується у багатьох сферах соціальних відносин як засіб активізації групової діяльності: виробничої, навчальної тощо. Останнє, стверджує автор, застосовують як інструмент маніпуляції свідомістю індивіда, групи³.

Аналіз зазначених позицій вчених щодо розуміння сутності методу навіювання дає підстави стверджувати про те, що його застосування для досягнення мети інформаційно-психологічного впливу практики ЄСПЛ є неприйнятним, зважаючи на таке: а) у суб'єктів юридичної діяльності,

¹ Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: посіб. Київ: Академвидав, 2003. С. 87.

² Аминов И.И. Психологический практикум для юристов: учеб. пособ. Москва: Экмос, 2001. С. 58.

³ Орбан-Лембрик Л.Е. Знач. твір. С. 92.

правосвідомість яких здебільшого формувалась під впливом позитивістської (нормативістської) концепції до розуміння права, здебільшого існує критичне ставлення до правових позицій Страсбурзького суду, як до чогось стороннього та необов'язкового для урахування; б) придушення волі суб'єктів юридичної діяльності чи її підпорядкування положенням, викладеним в рішеннях ЄСПЛ, є недосяжною метою, зважаючи на субсидіарну роль Суду Ради Європи та відсутність механізму юридичної відповідальності за ігнорування його правових позицій на національному рівні.

Вищевикладене дозволяє дійти висновку, що інформаційно-психологічний вплив практики ЄСПЛ виявляється у доведенні до відома суб'єктів, які на професійній основі здійснюють юридичну діяльність, ухвалених Судом Ради Європи рішень шляхом їх опублікування у визначених офіційних виданнях з метою формування у зазначених суб'єктів поглядів на зміст і обсяг конвенційних прав людини та її основоположних свобод в інтерпретації ЄСПЛ, гарантії їх реалізації, а також правових настанов щодо необхідності обов'язкового урахування результатів правороз'яснювальної діяльності Страсбурзького суду в теоретичній і практичній правничій діяльності.

Досліджуваному аспекту впливу практики ЄСПЛ притаманні такі характерні риси: 1) джерелом впливу в інституційному аспекті є Страсбурзький суд, у формально-юридичному – результати діяльності Суду Ради Європи, що об'єктивовані в його рішеннях; 2) засобами впливу, з одного боку, є правові позиції як складові мотивувальної частини його рішень, з іншого – ретранслятори правових позицій Суду Ради Європи, що сприяють інформуванню правників про результати правоінтерпретаційної діяльності ЄСПЛ; 3) об'єктом інформаційно-психологічного впливу практики Страсбурзького суду виступає правосвідомість суб'єктів юридичної діяльності та їх юридично значуща поведінка; 4) дієвими методами впливу є рефлексія та переконання; 5) цілями інформаційно-психологічного впливу практики ЄСПЛ є: а) доведення сформульованих правових позицій Страсбурзького суду до суб'єктів, які на професійній основі здійснюють юридичну діяльність в Україні; б) формування у таких суб'єктів уявлень про зміст та обсяг конвенційних прав і свобод людини, а також гарантії їх дотримання; в) утвердження у суб'єктів юридичної діяльності правових настанов щодо необхідності обов'язкового урахування результатів правороз'яснювальної діяльності

ЄСПЛ в повсякденній правничій теорії та практиці¹.

Одним із аспектів впливу практики ЄСПЛ на суб'єктів юридичної діяльності є соціально-правовий, що попередньо не досліджувався в юридичній науці. Вихідною категорією для здійснення характеристики цього аспекту впливу вважаємо «соціальний вплив», який в наукових джерелах характеризується по-різному.

Так, проведене В.А. Янчук дослідження дало змогу вченому виокремити такі підходи зарубіжних та вітчизняних учених щодо розуміння сутності соціального впливу в різні роки: а) усвідомлена спроба зміни думок і дій шляхом маніпулювання мотивами людини щодо бажаного результату (W. Brembeck, W. Howell, 1952 р.); б) комунікація, спрямована на зміну вибору (W. Brembeck, W. Howell, 1970-ті pp.); в) сукупність ефектів в адресата впливу (Fotheringham); г) мистецтво використання ресурсів невизначеності, ідентифікація зі змістом впливу через мову адресата впливу (K. Burke); д) взаємодія, кооперація між джерелом і адресатом впливу, створення стану ідентифікації або орієнтації між джерелом і адресатом, що відбувається завдяки використанню символів (C. Larson); е) будь-яка комунікація спрямована на зміну уявлень, аттитюдів інших людей (A. Manstead), проникнення однієї особистості (або групи осіб) в психіку іншої особистості (або групи осіб) з метою зміни та перебудови індивідуальних або групових психічних явищ (поглядів, відношень, мотивів, установок, станів) (В.М. Куликов); ж) одна з форм зв'язків і відносин між людьми, що опосередковується цілями, завданнями і змістом спільної діяльності (А.В. Петровський)².

Аналіз зазначеного вказує на те, що соціальний вплив може мати як позитивні наслідки для суб'єктів, на яких направлено такий вплив, так і негативні, в яких зацікавлений суб'єкт впливу.

Так, наприклад, маніпуляція є видом соціально-психологічного впливу, який використовується для прихованого впровадження в психіку жертви цілей, бажань, намірів, відносин або установок маніпулятора, які не збігаються з актуально існуючими потребами жертви³.

Отже, за метою і наслідками необхідно розмежовувати позитивний та негативний соціальний вплив когось або чогось на психіку людини. Разом з тим, зважаючи на етимологічне значення слів «кооперація»,

¹ Завгородній В.А. Інформаційно-психологічний аспект впливу практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 3. С. 27.

² Янчук В. А. Введение в современную социальную психологию: учеб. пособ. для вузов. Минск: АСАР, 2005. С. 445-446.

³ Психологічна маніпуляція. *Вікіпедія. Вільна енциклопедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Психологічна_маніпуляція.

«комунікація», «відносини», соціальний вплив необхідно також розглядати як процес досягнення відповідної мети.

Едді Ван Авермат розглядає соціальний вплив у загальному розумінні як дію однієї людини (людей) на поведінку іншої людини та у вузькому розумінні як зміну у думках, судженнях і установках особистості, яка відбувається в результаті дії на неї поглядів інших людей¹. Схожу думку висловлює і П.М. Шихирєв, який визначає соціальний вплив в широкому розумінні як асиметричні відносини між людьми, коли одна людина отримує можливість застосовувати дію щодо іншої, а у вузькому розумінні – як зміну знань, установок або емоцій людини, яка може бути спричинена діями інших людей².

Такий підхід учених до інтерпретації поняття «соціальний вплив» дає змогу розглядати його як дії одного суб'єкта на іншого, що досягла результату.

З погляду Ф. Зімбардо та М. Ляйппе, процес соціального впливу передбачає таку поведінку однієї людини, яка має своїм наслідком або метою зміну того, як інша людина поводить себе, що відчуває або думає стосовно деякого стимулу. У ролі стимулу може виступати будь-яка соціально-значуща проблема, продукт, дія³. Зазначене дозволяє дійти висновку, що соціальний вплив може також розглядатися як бажана мета без настання очікуваних наслідків.

Деяку іншу позицію щодо предмета нашого дослідження висловлює В.В. Москаленко, який зазначає, що соціальний вплив – це тиск на людину з боку агента впливу, який здійснюється без будь-яких насильницьких дій, без обмежень фізичної свободи дій, без будь-якої загрози (прямої чи опосередкованої) життю або здоров'ю об'єкта впливу. З погляду вченого, об'єкт впливу вільно, добровільно приймає систему ціннісних смислів суб'єкта впливу. Соціальний вплив є впливом на психіку людини, який здійснюється на основі законів людської психіки і ґрунтується на психологічних особливостях людини, які роблять її податливою до впливу⁴.

Однак, на наше переконання, твердження вченого про досліджуване поняття характеризується суперечністю, оскільки в змісті вищенаведеної дефініції автор вживає категорію «тиск» стосовно людини, який мо-

¹ Авермат Э. Ван. Социальное влияние в малых группах. *Перспективы социальной психологии: учеб. пособие*. Москва: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. С. 545.

² Шихирев П.М. Социальное воздействие. *Энциклопедический социологический словарь* / общ. ред. Г.В. Осипова. Москва. 1995. С. 100.

³ Зимбаро Ф., Ляйппе М. Социальное влияние. Санкт-Петербург: Издательство «Питер», 2000. С. 16.

⁴ Москаленко В.В. Знач. твір. С. 14-15.

же бути не тільки фізичним, але й психічним, що в науці психології розуміється як вплив на психіку людини шляхом залякування, погроз з метою її спонукання до певної запланованої моделі поведінки¹. Наявність такого тиску унеможливорює вільне чи добровільне сприйняття суб'єктом запропонованої системи цінностей.

Узагальнення вищезазначених позицій вчених дозволяє виокремити такі основні підходи до розуміння сутності поняття «соціальний вплив»: а) дія на людину; б) спроба зміни думок і дій людини; в) кооперація між джерелом і адресатом впливу; г) комунікація, спрямована на зміну уявлень людини; д) асиметричні відносини між людьми; є) тиск однієї людини на іншу з метою зміни у неї знань, установок, поведінки або емоцій про те чи інше явище.

Зазначене та попередньо отримані результати дослідження сутності поняття «вплив практики ЄСПЛ на юридичну діяльність» дають змогу дійти висновку, що його соціальний-правовий аспект характеризується дією правових позицій ЄСПЛ на правосвідомість та поведінку суб'єктів юридичної діяльності, результатом чого є позитивні зміни у взаємовідносинах між громадянським суспільством (або окремими його представниками) та правовою державою, як наслідок утвердження ідеї верховенства права, цінності конвенційних прав людини та її основоположних свобод в національній правовій системі України.

Вважаємо, що усвідомлення дійсного змісту та обсягу конвенційних прав і свобод людини в їх інтерпретації Страсбурзьким судом у результаті призводить до активізації дій щодо їх захисту не лише суб'єктами, які на професійній основі здійснюють юридичну діяльність. Підтвердженням цьому є ті позитивні зміни в соціумі, які відбуваються під впливом правових позицій ЄСПЛ.

Наприклад, у політичній сфері можна споглядати зміни в суспільному житті при реалізації суб'єктами права таких важливих політичних прав людини, як участь у мирних зібраннях та виборах.

Свідченням цьому є результати дослідження М. Середи, який зазначає, що прецеденти, встановлені Європейським судом з прав людини у справах «Веренцов проти України» (Vyarentsov v. Ukraine, no. 20372/11, ECHR, 11 April 2013) та «Шмушкович проти України» (Shmushkovych v. Ukraine, no. 3276/10, ECHR, 14 November 2013), використовуються активістами при оскарженні законності актів місцевих органів влади, які обмежують право громадян на проведення мирних зібрань у різних містах, серед яких Полтава та Харків. Водночас суттєво

¹ Сугестивні технології маніпулятивного впливу: навч. посіб. / В.М. Петрик та ін.; за заг. ред. Є.Д. Скулиша. Київ: ЗАТ «ВПОЛ», 2011. С. 26.

зменшився і відсоток судових заборон мирних зібрань. Так, у 2015 році суди заборонили лише 19 зібрань (51%), що є значним прогресом порівняно з відсотком судових заборон у 2011 (89%), 2012 (88%), 2013 і 2014 роках (по 83%). Відносно позитивною для організаторів мирних зібрань у 2015 році була практика апеляційних судів та Вищого адміністративного суду України. У чотирьох з семи випадків апеляційні суди приймали рішення на користь організаторів зібрань. Вищий адміністративний суд України був на боці організаторів зібрань у двох з трьох випадків¹.

Аналіз зазначених результатів соціологічного дослідження дає підстави стверджувати, що суспільство, не очікуючи реакції держави на вказані в рішеннях Страсбурзького суду недоліки чинного національного законодавства щодо врегулювання порядку проведення мирних зібрань, оскаржує рішення органів публічної влади спираючись на правові позиції ЄСПЛ, і, таким чином, ще раз додатково наголошує на їх вагомості при забезпеченні і гарантуванні прав людини. Водночас судді, ухвалюючи рішення у зв'язку з надходженням відповідних позовів, не ігнорують висновки ЄСПЛ, що вказує на позитивні зрушення соціально-правового характеру, які відбуваються під впливом практики Страсбурзького суду.

Соціально-правовий аспект впливу практики ЄСПЛ на економічну сферу життєдіяльності суспільства яскраво простежується і через нове усвідомлення суб'єктами правовідносин змісту таких юридичних категорій, як «майно» та «власність» в їх інтерпретації ЄСПЛ, що, як відомо, є основою будь-якої економічної системи.

Як стверджує О.А. Мірошніченко, кількість скарг щодо захисту права власності (всіх держав-учасниць) у ЄСПЛ сягає 13,35% за період з 1959 року по 2012 рік. Захист цього права посідає друге місце після скарг щодо справедливого судового розгляду (ст. 6 ЄКПЛ), які займають 45,01% від всіх скарг, які надійшли до суду протягом періоду 1959-2012 рік. Якщо конкретизувати ці дані, то станом на 2012 рік проти України було подано 305 скарг громадян на підставі ст. 1 Додаткового протоколу до Конвенції².

Зазначені кількісні показники вказують, що сформовані ЄСПЛ правові позиції у таких відомих справах, як «Бейєлер проти Італії» (1996 року), «Броньовський проти Польщі» (2004 року), «Копецький проти

¹ Серєда М. Мирні зібрання у практиці адміністративних судів 2015: масштаби змінилися, проблеми лишилися. Центр політико-правових реформ. URL: <http://pravo.org.ua/ua/news/20871282-mirni-zibrannya-u-praktitsi-administrativnih-sudiv-2015-masshtabi-zminilisya,-problemi-lishilisya>.

² Мірошніченко О.А. Право власності в розумінні Європейського суду з прав людини (загальна характеристика). *Форум права*. 2013. № 2. С. 371.

Словаччини» (2004 р.) та ін., обумовили переосмислення громадянами України обсягу та змісту права на власність, активізували процеси звернення до ЄСПЛ і, як наслідок, ухвалення проти України вже більш ніж 150 рішень по ст. 1 Першого протоколу до Конвенції.

Серед ухвалених Страсбурзьким судом постанов слід виокремити ті, що стосувалися заборгованості по виплаті заробітної плати, а саме: «Баландіна проти України», «Батрак проти України», «Безуглий проти України», «Білецька проти України», «Деревенко та Довгалюк проти України», «Дідух проти України» (прийняті в період 2000-2009 років). Зазначені рішення, на наш погляд, вплинули на загальну ситуацію вирішення вказаної проблеми в державі, що підтверджується й офіційною статистикою. Так, за даними Державної служби статистики України, в цей період існувала така динаміка суми заборгованості з виплати заробітної плати: 2000 рік – 6400,8 млн грн; 2001 рік – 4928,0 млн грн; 2002 рік – 2656,6 млн грн; 2003 рік – 2548,2 млн грн; 2004 рік – 2232,4 млн грн; 2005 рік – 1111,2 млн грн; 2006 рік – 960,3 млн грн; 2007 рік – 806,4 млн грн; 2008 рік – 668,7 млн грн¹.

Як впливає зі зазначеного, з кожним наступним роком ситуація покращувалась. Хоча варто зауважити, що практика ЄСПЛ була не єдиним чинником позитивного впливу на ситуацію, що склалася, поряд з економічним зростанням, державним менеджментом, ефективною діяльністю контрольних відомств.

Результати впливу практики ЄСПЛ на сімейну сферу суспільного життя передусім яскраво проявляються у змінах до сутнісного розуміння таких соціально-правових інститутів, як «сім'я» та «усиновлення».

Так, наприклад, дві гомосексуальні пари з України подали позов до ЄСПЛ з вимогою визнання в Україні одностатевих партнерств на рівні шлюбу, посилаючись на рішення ЄСПЛ у справі «Schalk and Kopf v. Austria» (no. 30141/04, ECHR 2010), в якому ЄСПЛ визнав, що відносини співжиття одностатевої пари, яка живе в стабільному «de facto» партнерстві, підпадає під поняття «сімейного життя»². На переконання заявників, різниця в правах між одностатевими і різностатевими парами не переслідує законних цілей і є дискримінаційною, оскільки не має розумного виправдання.

Такі звернення до Суду Ради Європи, зважаючи на прецедентний характер його рішень, потенційно можуть мати позитивні результати

¹ Динаміка суми заборгованості з виплати заробітної плати: Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

² Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Schalk and Kopf v. Austria» від 24.06.2010 (Application № 30141/04). URL: <http://hudoc.echr.coe.int>.

для скаржників, оскільки схожі питання вже були предметом розгляду ЄСПЛ у справах: «Карнер проти Австрії», в якому ЄСПЛ зазначив, що держава має забезпечувати захист прав традиційного подружжя, при цьому не порушуючи права гомосексуальних пар¹; «Оліярі та інші проти Італії», в якому ЄСПЛ ухвалив рішення, яким зобов'язав законодавчо створити форму союзу, відмінну від шлюбу, але таку, яка узаконює союз одностатевих пар, адже «право на союз має бути у всіх пар, включаючи одностатеві»².

Щоправда, у справі «Chapin and Charpentier v. France» Страсбурзький суд дійшов протилежних висновків, а саме що ст. 12 «Право на шлюб», у комбінації зі статтями 14 «Заборона дискримінації» та 18 «Право на повагу до приватного і сімейного життя» не є порушеними, якщо держава не дозволяє своїм громадянам одностатеві «шлюби» чи «сім'ї», підтвердивши, таким чином, правильність рішення Верховного суду Франції про те, що не йдеться про жодну дискримінацію, якщо держава не надає своїм громадянам можливості одностатевих «шлюбів»³. Отже, Франція як держава-учасниця Конвенції не зобов'язана вносити зміни до чинного сімейного законодавства в частині легалізації одностатевих шлюбів.

Слід констатувати, що, перебуваючи під постійним натиском частини громадськості, органи публічної влади змушені реагувати на виклики сучасності, що прослідковується в ухвалених ними рішеннях. Підтвердженням чому є затверджений Кабінетом Міністрів України План заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року, до якого в частині «Створення ефективної системи запобігання та протидії дискримінації» включено пункт щодо необхідності розроблення та подання на розгляд Уряду законопроекту про легалізацію в Україні зареєстрованого цивільного партнерства для різностатевих і одностатевих пар з урахуванням майнових і немайнових прав, зокрема володіння та наслідування майна, утримання одного партнера іншим в разі непрацездатності, конституційного права несвідчення проти

¹ Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Karner v. Austria» від 24.07.2003 (Application № 40016/98). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61263>.

² Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Oliari and Others v. Italy» від 21.07.2015 (Applications № 18766/11 and 36030/11). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-156265>.

³ Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Chapin and Charpentier v. France» від 09.06.2016 (Applications № 40183/07). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-163436>.

свого партнера¹.

Як зауважує Г. Журавльова, гостро постає і питання стосовно усиновлення або спільного виховання дітей представниками ЛГБТ-спільноти. За даними соціальних опитувань, жителі України здебільшого виступають проти усиновлення дітей одностатевими парами чи самотніми особами, представниками ЛГБТ-спільноти, пов'язуючи усиновлення за таких обставин з наслідком у вигляді виникнення в дітей гомосексуальної орієнтації чи зміни гендерної ідентичності².

Однак за результатами опитувань центру «ЦІМЕС», які оприлюднені на національному ЛГБТ порталі України, близько 21 % українців позитивно ставляться до всиновлення одностатевими парами дітей³, а це фактично кожен п'ятий з опитаних, що вказує на поступові зміни у ставленні людей до цього питання, в тому числі під впливом рішень Страсбурзького суду, серед яких: 1) «Е.Б. проти Франції», в якому Суд Ради Європи постановив, що гомосексуальність не може бути підставою для відмови в усиновленні дитини⁴; 2) «Фретте проти Франції», у якій ЄСПЛ встановив, що французькі органи влади неправомірно відмовили заявникові в наданні попереднього дозволу на усиновлення дитини за ознакою сексуальної орієнтації заявника⁵.

Правові норми, що уможливають подібне усиновлення, містяться і в Європейській конвенції про усиновлення дітей, яку 15.02.2011 було ратифіковано Українським парламентом, хоча й з відповідними застереженнями.

Зважаючи на підвищений інтерес суспільства до цього питання, у своєму роз'ясненні від 14.04.2011 Міністерство юстиції України зазначило, що у зв'язку з численними зверненнями громадян стосовно начебто можливості усиновлення дітей одностатевими парами та щодо зміни визначення поняття шлюбу у зв'язку з прийняттям Закону України «Про ратифікацію Європейської конвенції про усиновлення дітей (переглянутої)», Міністерство юстиції повідомляє, що держави можуть поширювати дію цієї Конвенції на одностатеві пари, які одружені або перебувають

¹ Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.11.2015 № 1393-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/248740679>.

² Журавльова Г. Принцип гендерної рівності: Україна та міжнародний досвід. *Visegrad journal on human rights*. 2016. № 2/1. С. 67.

³ Національний ЛГБТ-портал України. URL: https://www.lgbt.org.ua/news/show_2947.

⁴ Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Е.В. v. France» від 22.01.2008 (Application № 43546/02). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-84571>.

⁵ Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Fretté v. France» від 26.02.2002 (Application № 36515/97). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60168>.

у зареєстрованому партнерстві. Вони також можуть поширювати дію цієї Конвенції на різностатеві й одностатеві пари, які разом проживають у постійних стосунках. Проте зазначена стаття дає право (а не встановлює обов'язок) державам, враховуючи їх національне законодавство, поширювати дію цієї Конвенції на одностатеві пари¹.

Аналіз зазначених вище документів дає підстави стверджувати, що органи державної влади, які водночас є суб'єктами юридичної діяльності, постійно перебувають під натиском частини соціуму, що формує свої вимоги як на основі положень міжнародних договорів, так і правових позицій Страсбурзького суду. Однак мають шукати компроміс, враховуючи думку більшості населення держави.

Переконані, що соціально-правовий аспект впливу практики ЄСПЛ також тісно пов'язаний із формуванням в Україні громадянського суспільства.

Зважаючи на запропоновані О.В. Скрипнюком риси, що притаманні сучасному громадянському суспільству, а саме: а) висока політична культура членів суспільства у поєднанні з високим розвитком політичних, економічних, правових та культурних відносин; б) включеність до сфери громадянського суспільства всього життя громадян, а також та частина суспільного життя, що не регулюється політичними нормами; в) повнота прав і свобод самостійного громадянина, які захищаються системою загальнодержавного та міжнародного права; г) широкий розвиток інститутів самоврядування; д) розвиток економіки на засадах приватної та колективної власності², роль практики Суду Ради Європи в процесі його формування важко переоцінити.

Це, передусім, пов'язано з тим, що під впливом правових позицій ЄСПЛ формується нове конвенційне мислення, яке дозволяє членам суспільства усвідомити дійсні європейські цінності, досягнути актуальний зміст та обсяг прав і свобод людини, визначити для себе ефективний алгоритм дій для їх захисту, створювати умови для недопущення їх порушення. І тільки за таких обставин доцільно говорити про повноту прав і свобод людини, що забезпечуються не лише через їх формальне закріплення в Конституції України чи Конвенції, а й їх неілюзорність та реальність для кожної людини.

Становлення громадянського суспільства в Україні не є можливим

¹ Щодо змін у законодавстві у зв'язку з ратифікацією Європейської конвенції про усиновлення дітей (переглянутої): Роз'яснення Міністерства юстиції України від 14.04.2011 р. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/n0027323-11>.

² Скрипнюк О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України: монографія. Київ, 2000. С. 396.

без одночасного покращення і рівня якості життя людей.

Як зазначає І.В. Гукалова, за допомогою якості життя населення характеризуються суттєві обставини життя конкретної територіальної спільності людей, які, крім іншого, визначають і ступінь свободи, реалізації прав людини. Фактично, це характеристика дієздатності соціуму в конкретних суспільно-географічних, макроекономічних і політичних умовах¹.

Схожу позицію висловлюють і автори аналітичної доповіді, що присвячена вимірюванню якості життя в Україні. Ними виокремлено такі підсистеми якості життя українського населення: а) якість громадського життя; б) якість трудового життя; в) якість сімейного життя; г) якість особистого життя, забезпечення високого рівня яких залежить від розвитку громадянського суспільства. Репрезентуючи інтереси різних прошарків населення, громадянське суспільство є гармонічною складовою суспільно-політичного середовища. З іншого боку, вкрай важливою у контексті забезпечення якості життя є можливість вільного висловлювання людиною власних політичних уподобань, своєї громадянської позиції².

Вважаємо, що кожна із зазначених підсистем якості життя напряду залежна від рівня гарантування в Україні відповідних конвенційних прав і основоположних свобод людини, що неможливо без урахування правових позицій ЄСПЛ суб'єктами, що наділені державно-владними повноваженнями.

Вищевикладене дає змогу виокремити суттєві риси, що притаманні соціально-правовому аспекту впливу практики ЄСПЛ: 1) об'єктом впливу є як свідомість і поведінка суб'єктів юридичної діяльності, так і тих учасників суспільного життя, які здійснюють професійну діяльність не на професійній основі, а добровільній чи за покликанням; 2) зумовлює зміни у взаємовідносинах (взаємних зв'язках) між громадянським суспільством та правовою державою; 3) проявляється в різних сферах життєдіяльності суспільства (політичній, економічній, сімейній та ін.); 4) є чинником змін якості життя людей та формування в Україні громадянського суспільства.

Принагідно слід зазначити, що соціально-правовий аспект впливу практики ЄСПЛ на юридичну діяльність в Україні відбувається через ланку, якою є члени суспільства та їх об'єднання, що, звертаючись до

¹ Гукалова І.В. Якість життя населення України: суспільно-географічна концептуалізація: монографія. Київ, 2009. С. 83.

² Вимірювання якості життя в Україні. Аналітична доповідь / Лібанова Е.М. та ін. Київ, 2013. С. 25-26.

відповідних суб'єктів нормотворчої або правозастосовної діяльності, наголошують на необхідності урахування правових позицій Страсбурзького суду при ухваленні ними різного роду рішень. Разом з тим соціально-правовий вплив практики ЄСПЛ відбувається і в зворотному порядку, тобто у тих випадках коли відповідні органи державної влади, їх службові та посадові особи, ухвалюючи власні рішення спираються на практику ЄСПЛ, що також, безсумнівно, зумовлює вплив на правосвідомість членів суспільства¹.

Ухвалення ЄСПЛ рішень по суті справи є підставою для запуску державою-відповідачем механізму відновлення порушеного права скаржника та недопущення повторного порушення конвенційних прав та/або свобод людини, а отже одним із аспектів впливу практики Страсбурзького суду на юридичну діяльність є охоронний, дослідження якого не можливе без попереднього з'ясування сучасних підходів правників до розуміння таких суміжних юридичних категорій, як «правоохоронна функція держави», «правоохоронна діяльність» та «правоохоронні відносини», що не мають однозначного розуміння в сучасній доктрині права.

Так, наприклад, В.І. Осадчий зазначає, що правоохоронна функція – це гарантування функціонування суспільних відносин, врегульованих правом². Проте, на наш погляд, підхід вченого до розуміння розгляданого поняття є доволі абстрактним, оскільки не дозволяє відмежувати правоохоронну функцію держави від інших її функцій (наприклад, політичної, економічної, соціальної тощо), в процесі здійснення яких також створюються умови (гарантії) для функціонування правових відносин.

З погляду П.В. Онопенко, правоохоронними функціями держави є об'єктивно зумовлені її охоронними правовими потребами і сутністю державної влади однорідні стійкі напрямки її діяльності із задоволення цих потреб³. Зазначений погляд ученого вважаємо дискусійним, зважаючи на таке: 1) необґрунтованою є теза про те, що держава здійснює не одну, а декілька правоохоронних функцій; 2) в змісті вищенаведеної дефініції автор вживає категорію «потреби» стосовно держави, що є некоректним виходячи з тлумачення слова «потреба» в довідкових джерелах (стан живого організму, людської особистості, соціальної групи чи суспільства в цілому, що виражає необхідність у чомусь, залежність від об'єктивних умов життєдіяльності і є рушійною силою їхньої активнос-

¹ Завгородній В.А. Соціально-правовий аспект впливу практики Європейського суду з прав людини. *Право та державне управління*. 2018. № 3. С. 31.

² Осадчий В.І. Правоохоронні органи як суб'єкти кримінально-правового захисту. *Право України*. 1997. № 11. С. 71.

³ Онопенко П.В. Правоохоронні функції української держави: зміст і реалізація: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2005. С. 5.

ті¹); 3) держава виступає як суб'єктом, так і об'єктом зазначеного напрямку діяльності, тобто охороняє і задовольняє лише себе, що суперечить нормам статті 3 Конституції України.

На думку Й.І. Горінецького, правоохоронна функція сучасної держави становить самостійний і пріоритетний напрям державної політики, котрий за допомогою юридичних засобів здійснюється для досягнення такого соціального ефекту як захист права загалом, основ конституційного ладу, в тому числі прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина та інших об'єктів, зміцнення законності і правопорядку і одночасно виступає правовою формою досягнення інших цілей суспільства і держави².

У цілому погоджуючись із запропонованою вченим дефініцією досліджуваного поняття, дискусійним вважаємо твердження правника, що правоохоронна функція є одночасно і напрямком діяльності держави, і правовою формою досягнення інших її цілей. Наш умовивід ґрунтується на тому, що під правовими формами здійснення функцій держави розуміють однорідні за своїми суттєвими рисами та властивостями види діяльності державних органів, пов'язані зі створенням правових актів³. А як відомо, правоохоронна діяльність – це діяльність, яка не завжди пов'язана з ухваленням правових актів (наприклад, здійснення профілактики правопорушень).

У свою чергу, І.В. Кріцак пропонує розглядати правоохоронну функцію держави як забезпечений системою необхідних ресурсів комплексний напрямок діяльності держави, який об'єднує низку заходів, у тому числі примусових, заснованих на принципах справедливості та ефективності, що спрямовані на безконфліктну реалізацію прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, забезпечення соціальної злагоди, недопущення індивідуальних, колективних та масових порушень законності й правопорядку⁴.

Аналіз зазначеної дефініції поняття дає підстави для висновку, що вчений звужує його обсяг, оскільки зводить правоохоронну функцію держави лише до заходів, спрямуванням яких є безконфліктна реаліза-

¹ Марценюк С.П. Потреба. *Вільна енциклопедія «Вікіпедія»*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Потреба>.

² Горінецький Й.І. Правоохоронна функція держав Центральної Європи: теоретичні і практичні аспекти: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2005. С. 4.

³ Теорія держави і права: підруч. / кол. авт.; кер. авт. кол. Ю. А. Ведерніков. 2-ге вид. перероб. і доп. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2015. С. 63.

⁴ Кріцак І.В. Правоохоронна функція держави та її вплив на формування функцій надання послуг населенню органами внутрішніх справ України. *Форум права*. 2009. № 3. С. 369.

ція прав людини та профілактика правопорушень. Водночас такі важливі напрямки діяльності, як припинення правопорушень та притягнення винних осіб до юридичної відповідальності, безпідставно залишаються поза межами дефініції цієї функції держави.

В юридичних джерелах можна споглядати погляди вчених, які тягнуть до розширеного тлумачення досліджуваного поняття.

Так, наприклад, як зазначає О.Л. Соколенко, правоохоронна функція держави – це комплексний цілісний пріоритетний напрямок державної політики, спрямований на забезпечення відповідно до засад верховенства права та пріоритету прав людини охорони права і правовідносин, а також захисту основ конституційного ладу, у тому числі прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, законності та правопорядку¹.

Виходячи зі змісту запропонованого поняття, правоохоронна функція держави включає одночасно три складові, а саме: забезпечення, охорону та захист прав людини, що в теорії права розглядаються крізь призму різних механізмів.

Найбільш прийнятним в рамках нашого дослідження вважаємо підхід, запропонований І.А. Сердюком. З погляду правника, однією з внутрішніх функцій держави є правоохоронна, в рамках якої держава забезпечує охорону прав і свобод людини, вживає заходів, спрямованих на запобігання та припинення правопорушень, відновлення порушених прав, притягнення винних осіб до юридичної відповідальності². Щоправда, більшість правників схиляються до думки про те, що відновлення порушених прав людини є метою правозахисної функції, здійснення якої покладається на суд, адвокатуру, правозахисні громадські організації.

Вищевикладене дозволяє виокремити такі суттєві ознаки, що притаманні правоохоронній функції держави: а) є комплексним напрямком діяльності держави, який в сукупності з іншими напрямками розкриває її сутність; б) здійснюється переважно спеціально уповноваженими державними органами з використанням необхідних ресурсів та засобів, правових і організаційних форм та методів; в) зводиться до запобігання та припинення правопорушень, відновлення порушених прав і свобод людини, притягнення винних осіб до юридичної відповідальності.

¹ Соколенко О.Л. Поняття та ознаки правоохоронної функції держави як основи правоохоронної діяльності. *Форум права*. 2012. № 4. С. 851.

² Сердюк І. А. Цілі, завдання та функції держави. *Теорія держави і права: підручник / кол. авт.; кер. авт. кол. Ю.А. Ведерніков*. 2-ге вид. перероб. і доп. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД. 2015. С. 60.

Принагідно зазначимо, що вказана функція держави доповнюється охоронним впливом практики ЄСПЛ на існуючу систему суспільних відносин, а точніше на правосвідомість різних учасників суспільного життя. Постанови Страсбурзького суду актуалізують правоохоронний потенціал держави в аспекті відновлення порушеного права потерпілої особи, притягнення винних до відповідальності, профілактики порушень конвенційних прав людини у майбутньому. У зв'язку з цим практику ЄСПЛ можна ототожнити з юридичною енергією, що передає сигнал відповідним суб'єктам правоохоронної діяльності з метою активізації їх дій в напрямку забезпечення конвенційних прав і свобод людини.

Дотичною до поняття «правоохоронна функція держави» є категорія «правоохоронна діяльність», які не варто ототожнювати, зважаючи на те, що функція вказує лише на один із напрямків діяльності держави, відповідно діяльність є проявом активності відповідних суб'єктів.

Під правоохоронною діяльністю Ю.А. Ведерніков та А.М. Кучук пропонують розуміти професійну діяльність спеціально уповноважених державних органів та організацій, що здійснюється на підставі та відповідно до закону, а у випадках, встановлених законом, – у відповідній процесуальній формі із застосуванням правових засобів й спрямована на охорону прав та свобод людини і громадянина, законності та правопорядку, усіх врегульованих правом суспільних відносин¹. Зазначений підхід правників тяжіє до вузького розуміння правоохоронної діяльності, в частині суб'єктів її здійснення, оскільки з погляду правників ними є лише спеціально уповноважені компетентні органи.

Схожу позицію з цього приводу висловлюють М.І. Мельник та М.І. Хавронюк, які зазначають, що правоохоронною діяльністю займаються лише спеціально створені державні органи. Така діяльність включає застосування передбачених законом примусових заходів до осіб, що вчиняють суспільно небезпечні діяння, і заходів з відновлення порушених в результаті їх вчинення прав і законних інтересів юридичних і фізичних осіб².

Як наголошує С.А. Буткевич, у широкому розумінні правоохоронна діяльність – це діяльність всіх державних органів (законодавчої, виконавчої та судової влади), що забезпечують дотримання прав і свобод

¹ Ведерніков Ю.А., Кучук А.М. Знач. твір. С. 79.

² Мельник М.І., Хавронюк М.І. Правоохоронні органи та правоохоронна діяльність. Київ: Атіка, 2002. С. 27.

громадян, їх реалізацію, законність і правопорядок¹. Однак, на наше переконання, такий підхід є широким лише щодо суб'єктів здійснення правоохоронної діяльності та є доволі звуженим щодо її напрямків.

Водночас вважаємо, що найбільш повне уявлення про суб'єктів правоохоронної діяльності мають ті правники, які зазначають, що правоохоронна діяльність виходить за межі діяльності лише правоохоронних органів. Окремі її функції виконують законодавча й виконавча гілка влади, інститути громадянського суспільства тощо. Відповідно, суб'єктами правоохоронної діяльності є: держава, яку представляють законодавчі, виконавчі, судові органи, прокуратура; громадські об'єднання; окремі громадяни, яким державою делеговано певні повноваження з урахуванням розподілу серед них компетенції, форм і засобів здійснення².

Зазначене дозволяє стверджувати, що об'єктом охоронного впливу практики ЄСПЛ є правосвідомість та поведінка як працівників правоохоронних органів, так і інших суб'єктів, що дотичні до здійснення правоохоронної функції. Однак слід наголосити, що охоронний вплив практики ЄСПЛ передусім адресований суб'єктам правоохоронних відносин, якими переважно є правоохоронні органи, їх службові і посадові особи, а також потерпілі від їх дій та рішень, що визнані ЄСПЛ як такі, що порушують конвенційні положення.

Засобом здійснення правоохоронної функції держави є правоохоронні відносини, під якими розуміють правову форму соціальної взаємодії право-дієздатних суб'єктів, що має владний характер, детермінована фактом вчинення правопорушення і має на меті його попередження чи припинення, відновлення порушеного права, притягнення правопорушника до певного виду юридичної відповідальності та уможлиблює примусове виконання ним суб'єктивного юридичного обов'язку, передбаченого законом або договором і опосередкованого правозастосовним актом³. Правоохоронні відносини, як і будь-які інші правовідносини, виникають, змінюються та припиняються у зв'язку з наявністю юридичних фактів.

Констатація ЄСПЛ у своїй постанові, що набула властивості остаточної, порушення норм Конвенції з боку держави, на наш погляд, і є

¹ Буткевич С.А. Органи та підрозділи внутрішніх справ як суб'єкти службово-бойової діяльності. *Наукове забезпечення службово-бойової діяльності внутрішніх військ МВС України*: матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 17-18 берез. 2010 р.). Харків, 2010. С. 78.

² Микитенко В.В. Теоретико-правові аспекти правоохоронної діяльності органів внутрішніх справ України. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 3. С. 242.

³ Сердюк І.А. Знач. твір. С. 162-163.

тим преюдиціальним фактом, що, по-перше, виключає можливість держави-відповідача оспорювати таке рішення; по-друге, слугує підставою для виникнення нових правоохоронних відносин, в межах яких уповноважені державні органи зобов'язані вжити заходів індивідуального характеру стосовно тих осіб, чиї діяння призвели до порушення конвенційних прав скаржника.

Огляд норм чинного національного законодавства дозволяє дійти висновку, що координація вжиття таких заходів повинна бути покладена на прокуратуру, однією з конституційних функцій якої є нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку.

Підтвердженням правильності такої позиції є створення у 2017 році в структурі Генеральної прокуратури України відділу впровадження практики ЄСПЛ, серед функцій якого слід виокремити: координацію заходів із виконання рішень ЄСПЛ органами прокуратури, у тому числі при розгляді відповідних заяв Міністерства юстиції України; вжиття в межах компетенції заходів щодо забезпечення додержання вимог Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» з метою усунення констатованих ЄСПЛ порушень та їх причин; узагальнення практики ЄСПЛ для використання у правозастосовній діяльності органів прокуратури¹.

На наше переконання, саме прокурори цього відділу мають ініціювати та проводити службові розслідування щодо фактів порушення суб'єктами правоохоронної діяльності конвенційних прав і свобод людини, які констатовані ЄСПЛ у його постановках. У діючих регіональних прокуратурах доцільним є призначення спеціалізованих прокурорів, що мають бути відповідальні за усунення виявлених ЄСПЛ порушень та їх першопричин.

У тому випадку, якщо порушення конвенційних прав людини зумовлене безпосередньо діями або рішеннями прокурорів, реагувати на такі випадки має Генеральна інспекція Генеральної прокуратури України, завданнями якої є: а) здійснення повноважень щодо досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених прокурорами та працівниками органів прокуратури у випадках та порядку, визначених Кримінальним процесуальним кодексом України; б) проведення службових ро-

¹ Положення про Управління впровадження практики Європейського суду з прав людини і співробітництва з проектами Ради Європи та Європейського Союзу Генеральної прокуратури України: Наказ Генеральної прокуратури України від 13 листопада 2017 року № 321. URL: <https://www.gp.gov.ua>.

зслідувань щодо прокурорів та працівників органів прокуратури¹.

Встановлення Страсбурзьким судом факту порушення норм Конвенції беззаперечно є і наслідком незадовільної діяльності національної судової системи, що не змогла захистити або відновити порушені державою конвенційні права та/або свободи людини на національному рівні. Тому логічним постає питання про виникнення правоохоронних відносин між державою в цілому та представниками судової гілки влади в аспекті дисциплінарної відповідальності суддів та недопущення в подальшому ухвалення ними рішень без урахування правових позицій ЄСПЛ. У зв'язку з цим вважаємо, що постанови ЄСПЛ проти України, в яких Страсбурзьким судом констатовано факт порушення конвенційних норм, мають бути юридичною підставою і для відкриття дисциплінарного провадження щодо суддів з боку Вищої ради правосуддя (далі – ВРП).

Ознайомлення з результатами діяльності цього державного органу за 2017-2019 роки вказує на те, що правові позиції ЄСПЛ дедалі більше стають правовим засобом, який використовується ним при розгляді скарг на рішення національних судів.

Так, наприклад, при розгляді скарги на рішення судді Вищого адміністративного суду України Перша Дисциплінарна палата ВРП дійшла висновку, що при постановленні ухвали про відмову у відкритті касаційного провадження суддя допустив порушення норм процесуального права, яке полягає у незазначенні мотивів ухвалення судового рішення та неврахуванні правових позицій ЄСПЛ у цьому питанні². Згодом Перша Дисциплінарна палата ВРП притягнула цього суддю до дисциплінарної відповідальності, винісши йому попередження³.

На наше переконання, саме така постійна практика дисциплінарних органів ВРП може стати ефективною на шляху до подолання правового нігілізму щодо практики Суду Ради Європи серед суддів України. Разом з тим у разі, якщо рішенням національного суду було завдано суттєву шкоду скаржнику, що звертався до Страсбурзького суду, судді першої та/або апеляційної інстанції за рішенням ВРП мають бути тимчасово відсторонені від здійснення правосуддя строком від 2 до 4 місяців з направленням до Національної школи суддів України з метою прохо-

¹ Положення про Генеральну інспекцію Генеральної прокуратури України: Наказ Генеральної прокуратури України від 16 червня 2016 року № 204. URL: https://www.gp.gov.ua/geninsp.html?_m=publications&_t=rec&id=205553.

² Про відкриття дисциплінарної справи стосовно судді Вищого адміністративного суду України: Ухвала Першої дисциплінарної палати Вищої Ради правосуддя від 17 лютого 2017 року № 280/1дп/15-17. URL: http://www.vru.gov.ua/add_text/226.

³ Рішення Першої Дисциплінарної палати Вищої ради правосуддя від 2 листопада 2017 року № 3549/1дп/15-17. URL: http://www.vru.gov.ua/add_text/226.

дження курсу підвищення кваліфікації з питань дотримання та виконання норм Конвенції в їх тлумаченні Страсбурзьким судом та подальшим кваліфікаційним оцінюванням здатності судді здійснювати правосуддя на засадах верховенства права.

Вищезазначене дозволяє дійти висновку про необхідність запровадження солідарної відповідальності для всіх службових та посадових осіб, чії дії або рішення призвели до звернення в Суд Ради Європи та констатацію останнім факту порушення конвенційних прав або основоположних свобод людини.

В рамках розгляду особливостей юридичної відповідальності за порушення приписів Конвенції актуальним постає питання про відшкодування коштів, що виплачені з державного бюджету на виконання постанов Страсбурзького суду.

Відповідно до ч. 5 ст. 9 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» позивачем у справах про відшкодування збитків, завданих Державному бюджету України внаслідок виплати відшкодування, виступає Орган представництва, який зобов'язаний протягом шести місяців з моменту, визначеного в частині четвертій ст. 8 цього Закону (з дня списання на вказаний стягувачем банківський рахунок коштів), звернутися до суду з відповідним позовом. Загальний строк позовної давності для звернення з такими позовами визначається відповідно до Цивільного кодексу України¹.

Аналіз змісту зазначеної норми статті Закону зумовлює виникнення двох логічних запитань, а саме: 1) до якого суду має звернутися Орган представництва; 2) які службові чи посадові особи органів державної влади є відповідачами при розгляді такого позову. І саме така нормативна абстрактність, на наш погляд, призводить до ситуації, коли Орган представництва не подав досі жодного подібного позову до національного суду.

Спробою врегулювати деякі питання щодо повернення виплачених грошових коштів державному бюджету є нещодавно прийнятий Закон України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення забезпечення дотримання прав учасників кримінального провадження та інших осіб правоохоронними органами під час здійснення досудового розслідування» від 18.09.2018, що набув чинності 04.11.2018. Ним вносяться доповнення до ч. 2 ст. 130 Кримінального процесуального кодексу наступного змісту: «держава, відшкоду-

¹ Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260.

вавши шкоду, завдану слідчим, прокурором, застосовує право зворотної вимоги до цих осіб у разі встановлення в їхніх діях складу кримінального правопорушення за обвинувальним вирокom суду, який набрав законної сили, або дисциплінарного проступку незалежно від спливу строків застосування та дії дисциплінарного стягнення»¹.

Беззаперечною новелою цієї частини статті кодексу є можливість застосування процедури регресної вимоги грошових коштів до службових або посадових осіб у разі вчинення ними не тільки злочину, але й дисциплінарного делікту. При цьому законодавець фактично допускає той факт, що із кола суб'єктів, визначених у ч. 1 ст. 130 КПК, припуститися правозастосовної помилки може лише суд, уникнувши таким чином регресу завданої шкоди. Такий підхід суб'єкта нормотворення, по-перше, виводить з-під відповідальності суддів, по-друге, свідчить про колізію норм між частиною 1 та 2 ст. 130 Кодексу.

На наше переконання, існуючий масовий потік звернень українських громадян до ЄСПЛ передусім є яскравим свідченням того, як функціонує національна судова система і як її неефективність призводить до системної констатації Судом Ради Європи порушень конвенційних прав людини та виплати справедливої сатисфакції. Відповідно, між результатами дій суддів України, що відображаються в їх правових актах, та наслідками, якими є виплати з державного бюджету на виконання рішень ЄСПЛ, існує причинно-наслідковий зв'язок, що притаманний правопорушенню. А отже, ті судді, що при ухваленні рішень не забезпечили дотримання та виконання норм Конвенції в їх тлумаченні Страсбурзьким судом, поряд з іншими службовими та посадовими особами, чії безпосередні дії призвели до порушення конвенційних прав і свобод людини, мають нести солідарну матеріальну відповідальність та відшкодувати відповідні збитки державному бюджету.

Більше того, існують випадки, коли сам суддя, який діє від імені держави, є єдиним порушником конвенційних прав чи свобод людини (наприклад, коли слідчий суддя за клопотанням слідчого Національної поліції ухвалює рішення про застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту особи, а потім ЄСПЛ у своєму рішенні приходять до висновку, що в конкретному випадку було порушено гарантовані Конвенцією свободи людини).

Зважаючи на зазначене, у тому випадку коли Дисциплінарна палата

¹ Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення забезпечення дотримання прав учасників кримінального провадження та інших осіб правоохоронними органами під час здійснення досудового розслідування: Закон України від 18.09.2018 № 2548-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2548>.

Вищої ради правосуддя вирішить притягнути до дисциплінарної відповідальності суддю з підстав неврахування ним при ухваленні рішення практики ЄСПЛ, що призвело до констатації порушення прав людини в Суді Ради Європи, до такого судді має бути застосовано процедуру регресу. Ініціювати дисциплінарне провадження перед ВРП має Орган представництва (Міністерство юстиції) після отримання ним постанови ЄСПЛ, що набула властивості остаточної. Позов про відшкодування збитків державному бюджету, у зв'язку з виконанням рішення ЄСПЛ, суддею чи іншими посадовими особами має бути предметом розгляду Верховного Суду, оскільки саме цей суд є однією з ключових інституцій в механізмі імплементації постанов ЄСПЛ в Україні.

Важливим питанням в рамках нашого дослідження є результативність охоронного аспекту впливу практики ЄСПЛ для суб'єктів права, що визнані потерпілими від дій та рішень органів публічної влади. Законодавством України передбачено два ключових заходи індивідуального характеру, що здійснюються з боку держави при виконанні рішень ЄСПЛ, а саме: виплата справедливої сатисфакції та відновлення порушеного права шляхом перегляду справи, реалізація яких напряму залежить від вчинення потерпілим (стягувачем) активних дій.

Однак якщо неподання стягувачем заяви про виплату відшкодування згідно з законом не є перешкодою для виконання рішення, то обов'язковою умовою для запуску процедури відновлення порушеного права шляхом перегляду справи є подача відповідної заяви до Верховного Суду протягом встановлених відповідними кодексами строків (не пізніше 1-3 місяців з дня, коли особі стало відомо про остаточне рішення Міжнародного суду).

Вважаємо такий підхід законодавця малоефективним, оскільки залежність перегляду справи від бажання або рівня правосвідомості потерпілого призводить до часткового відновлення порушених прав людини в рамках лише матеріальної компенсації та не сприяє запобіганню їх порушень у майбутньому. Так, наприклад, у 2015 році до Верховного Суду України надійшло 21 таке звернення про перегляд справи (з 51 справи проти України, в яких констатовано факт порушення), а в 2016 році – 36 звернень (з 73 рішень проти України, в яких констатовано факт порушення Конвенції)¹. Ці кількісні показники вказують на те, що більш ніж 50% констатованих ЄСПЛ порушень прав людини не були предметом перегляду вищої судової інстанції України.

Зважаючи на слабкий рівень захисту конвенційних прав людини в

¹ Чому ЄСПЛ у рішенні по справі «Устименко проти України» констатував порушення національними судами принципу правової визначеності. URL: <https://protocol.ua>.

нашій державі, що обумовлений в тому числі відсутністю єдності національної судової практики, доцільним є запровадження на законодавчому рівні обов'язкового перегляду справи Верховним судом з підстави констатації ЄСПЛ у своєму рішенні порушення норм Конвенції. Щоправда, законодавством має бути передбачений механізм, за якого скаржник не тільки повідомляється про перегляд його справи, але й має можливість відмовитися від такого перегляду.

Актуальними в цьому аспекті є положення проекту Закону № 8607 від 13.07.2018, яким пропонується внести зміни до процесуальних кодексів та доповнити їх відповідні статті абзацами такого змісту: «У разі ухвалення нового судового рішення у зв'язку з рішенням Європейського суду з прав людини таке рішення Верховного Суду має містити результати відповідного аналізу з метою встановлення та усунення в подальшому недоліків судового процесу, які призвели до порушень прав заявника, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод»¹.

Однак слід наголосити, що важливим з боку Верховного Суду є встановлення при перегляді справи не лише недоліків судового процесу, що призвели до порушень конвенційних прав і свобод, але й недоліків врегулювання суспільних відносин нормами матеріального права, застосування яких суддями інших інстанцій зумовлює порушення норм Конвенції. Більше того, наявність таких повноважень у вищій судовій інстанції актуалізує питання про розширення кола суб'єктів законодавчої ініціативи, наділивши цим правом Верховний Суд, який, виявивши відповідні недоліки чинного законодавства щодо його невідповідності Конвенції та практиці ЄСПЛ, міг би напряму звернутися до парламенту із відповідним законопроектом.

На жаль, в історії перегляду справ Верховним Судом України у зв'язку з винятковими обставинами існує прецедент, що нівелював цю процедуру як ефективний захід індивідуального характеру. Так, у своїй Ухвалі від 14 березня 2008 року ВСУ грубо викривив висновки рішення ЄСПЛ у справі «Бочан проти України» від 3 травня 2007 року. Зокрема, він встановив, що скарга не підлягає задоволенню з підстав порушення судами України лише «розумних строків» розгляду справи, за що скаржнику виплатили грошову компенсацію, а інші твердження скаржника

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України: проект Закону України № 8607 від 13.07.2018. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64442. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Бочан проти України (№ 2)» від 05.02.2015. URL: <https://minjust.gov.ua/m/stattya-6-pravo-na-spravedliviy-sud>.

визнано як явно необґрунтовані¹.

При повторному розгляді справи «Бочан проти України (№ 2)» (5.02.2015) Велика палата Суду Ради Європи зауважила, що обґрунтування Верховного Суду України можна тлумачити лише як «грубе свавілля» або «відмову у правосудді» у тому розумінні, що викривлений виклад рішення 2007 року у першій справі «Бочан проти України» призвів до руйнування намагань заявниці домогтися розгляду у рамках передбаченої національним законодавством процедури касаційного типу її майнових вимог на підставі рішення суду у попередній справі².

Подібні дії, що виражаються в перекручуванні або викривленні правових позицій ЄСПЛ з боку суддів найвищої та інших судових інстанцій, вказують на їх спробу по-своєму розтлумачити висновки Суду Ради Європи. Подібні випадки, на наш погляд, є абсурдними, зважаючи на те, що правові позиції Страсбурзького суду є результатом тлумачення норм Конвенції, зловживання якими на національному рівні фактично зводить нанівець взяті на себе Україною міжнародні зобов'язання перед Радою Європи.

На основі вищевикладеного можна запропонувати такий концепт охоронного аспекту впливу практики ЄСПЛ на юридичну діяльність в Україні: це дія рішень Страсбурзького суду на правосвідомість і поведінку суб'єктів правоохоронної діяльності з метою запобігання порушенню конвенційних прав людини та її основоположних свобод, припиненню фактів порушень норм Конвенції, притягнення до юридичної відповідальності посадових і службових осіб, винних у порушенні конвенційних норм, відновлення, за наявності такої можливості, порушених прав або свобод скаржника, а також матеріального відшкодування завданої йому шкоди з боку держави.

Охоронному аспекту впливу практики ЄСПЛ притаманні такі риси: 1) за своєю юридичною природою є явищем динамічним; 2) являє собою дію рішень ЄСПЛ та її результат; 3) об'єктом цієї дії є юридично значуща поведінка правоохоронних органів держави, їх службових та посадових осіб; 4) спрямованість цієї дії на відновлення прав скаржника, припинення триваючих порушень прав людини, притягнення до юридичної відповідальності осіб, винних у порушенні конвенційних прав і свобод людини, недопущення подібних порушень з боку органів державної влади, їх службових та посадових осіб у майбутньому;

¹ Ухвала Верховного Суду України від 14 березня 2008 року № 1681775. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/1681775>.

² Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Бочан проти України (№ 2)» від 05.02.2015. URL: <https://minjust.gov.ua/m/stattya-6-pravo-na-spravedliviy-sud>.

5) результативність цієї дії знаходить свій вияв у юридичних наслідках для суб'єктів права: а) для потерпілої особи – у виплаті справедливої сатисфакції та відновленні порушеного права; б) для осіб, винних у порушенні конвенційних прав – притягнення їх до різних видів юридичної відповідальності (кримінальної або дисциплінарної), а також відшкодування матеріальної шкоди державі у порядку регресу¹.

Реалізація ЄСПЛ наданих йому повноважень із застосування конвенційних норм та їх тлумачення, а також результати діяльності Суду Ради Європи є підставою для постановки питання про регулятивний вплив практики цієї міжнародної правозахисної інституції на юридичну діяльність в Україні.

У гносеологічному плані важливе значення має і теоретичне положення про те, що феномен регулятивного впливу практики ЄСПЛ має досліджуватися у взаємозв'язку із регулятивним впливом самої Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Принагідно зазначимо, що висвітлення особливостей регулятивного аспекту впливу практики Страсбурзького суду є неможливим без попереднього з'ясування сутності такої важливої загальнотеоретичної категорії, як правове регулювання. Такий підхід вважаємо єдино правильним, зважаючи на спорідненість понять «правовий вплив» та «правове регулювання», перше з яких за функціями та предметом впливу є значно ширшим та охоплює друге.

Огляд наукових та навчальних джерел з досліджуваної проблематики вказує на те, що вчені по-різному визначають зміст цього поняття, свідченням чого є такі його інтерпретації.

Під категорією «правове регулювання» П.М. Рабінович розуміє здійснюваний державою за допомогою всіх юридичних засіб владний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, закріплення, охорони і розвитку². На думку О.Ф. Скакун, правове регулювання являє собою здійснюване державою за допомогою права і сукупності правових засобів упорядкування суспільних відносин, їх юридичне закріплення, охорону і розвиток³.

Своєрідним узагальненням поглядів правників на правове регулю-

¹ Завгородній В.А. Правоохоронний аспект впливу практики Страсбурзького суду Ради Європи на національну юридичну діяльність. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. Спеціальний випуск № 3 (94) «Права людини: методологічний, гносеологічний та онтологічний аспекти». С. 248.

² Рабінович П.М. *Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник*. Видання 5-те, зі змінами. Київ: Атіка, 2001. С. 153.

³ Скакун О.Ф. *Теорія держави і права: підручник / пер. з рос.* Харків: Консум, 2001. С. 488.

вання є висновки О.М. Куракіна про це явище правової дійсності, а саме: правовому регулюванню, на відміну від інших видів соціального регулювання, притаманна низка специфічних рис. Однією з них є тісний зв'язок правового регулювання з державою. Саме держава в особі її уповноважених органів, відповідно до закономірностей розвитку і потреб суспільного життя, встановлює загальні принципи, цілі, завдання, межі та розробляє основні засоби правового регулювання¹.

Зі змісту вищенаведених суджень випливає, що суб'єктом, який опосередковано, через правові засоби здійснює правове регулювання, є держава. Такий підхід характерний для позитивіського праворозуміння, що вступає у протиріччя з концепцією правової держави в частині суб'єктів правоутворення. Згідно з положеннями цієї теорії, роль останньої у процесі правоутворення зводиться до виявлення створених суспільством правових норм та надання їм необхідної юридичної форми закону чи іншого документального джерела, а також захист правових норм.

Зважаючи на це, потребує свого корегування і підхід до розуміння категорії «правове регулювання», зміст якої відображає таке судження про однойменний правовий феномен: правове регулювання – це здійснюваний громадянським суспільством та/або правовою державою за допомогою системи юридичних засобів владний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, охорони та розвитку.

Запропонований підхід до розуміння досліджуваного поняття в контексті Конвенції та практики ЄСПЛ вимагає свого корегування в частині загальнотеоретичних категорій, що відображають правовий інструментарій, тобто юридичні засоби, які задіяні в цьому процесі. Йдеться, зокрема, про способи, методи та типи правового регулювання.

Традиційно вчені виокремлюють такі способи правового регулювання, як дозвіл, зобов'язання та заборону. Водночас деякі правники наголошують, що ці три способи слід розглядати як основні, оскільки існують й інші, додаткові, до яких відносять рекомендації та стимули². Важливим у методологічному плані є зауваження О.Ф. Скакун, що способи правового регулювання (дозвіл, зобов'язання, заборона) з більшою ефективністю досягають своєї мети лише в тісному взаємозв'язку один з одним³.

¹ Куракін О.М. Теорія держави і права: підручник / кол. авт; кер. авт. кол. Ю.А. Ведерніков. 2-е вид. перероб. і доп. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ: Ліра ЛТД, 2015. С. 377.

² Луць Л.А. Загальна теорія держави та права: навч.-метод. посіб.(за кредитно-модульною системою). Київ: Атіка, 2007. С. 370-371.

³ Скакун О.Ф. Зазнач. твір. С. 496.

У межах наявної правової доктрини такі способи правового регулювання як зобов'язання та заборони, що характерні для діяльності органів публічної влади, не викликають особливих заперечень. Проте дозвіл і його використання в аспекті досліджуваного регулятивного впливу Конвенції і практики ЄСПЛ є підґрунтям для наукової дискусії.

Передусім постає питання, чи може держава в особі уповноважених державних органів надавати дозвіл на реалізацію таких природних можливостей людини, як право на життя, особиста недоторканість, свобода думки і вираження поглядів тощо? З усією очевидністю відповідь на це питання матиме форму заперечення.

Як блюзнірська сприймається навіть згадка про те, що ці права людина отримує від держави. Роль останньої чітко визначена в ч. 2 ст. 3 Основного Закону України, а саме: утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави¹, а також у преамбулі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, в якій зазначається, що високі Договірні Сторони гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в розділі I цієї Конвенції².

У зв'язку з цим виникає потреба у залученні до наукового обігу нового терміно-поняття, відмінного від «дозволу» як за своїм смисловим навантаженням, так і змістовним наповненням. Найбільш коректним для цього вважаємо поняття, словесним символом якого є «уможливлення». На підтвердження цієї тези наведемо трактування цього терміна, що знайшло своє відображення в довідковій літературі.

Так, у Великому тлумачному словнику сучасної української мови слово «уможливлювати» інтерпретується як «робити можливим, забезпечувати можливість здійснення чого-небудь»³.

Урахування викладеного вище дозволяє стверджувати, що здійснюваний регулятивний вплив Конвенцією та практикою ЄСПЛ здійснюється за допомогою і такого способу правового регулювання як «правове уможливлення». Його сутність, на нашу думку, полягає у визнанні державою існуючого на європейському просторі каталогу основоположних прав і свобод людини, що формально закріплені Радою Європи у Конвенції, та їх забезпечення шляхом створення необхідних умов для втілення цих можливостей у життя.

¹ Конституція України від 28 червня 1996 року (зі змінами та доповненнями станом на 30.09.2016). URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

² Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

³ Уможливлювати. *Великий тлумачний словник сучасної української мови*: 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. VIII, С. 1506.

Ми поділяємо думку тих правників, які метод правового регулювання інтерпретують як сукупність прийомів і способів, за допомогою яких здійснюється вплив на поведінку суб'єктів суспільних відносин для забезпечення правопорядку¹.

У правничій доктрині традиційно розрізняють два основні методи: 1) імперативний (ґрунтується на нерівності правового статусу суб'єктів, як учасників правовідносин; впорядкування їх поведінки здійснюється на основі субординації); 2) диспозитивний (ґрунтується на рівності правового статусу суб'єктів правовідносин, впорядкування поведінки яких здійснюється на основі координації).

У питанні розуміння методу правового регулювання як системного утворення поділяємо позицію В.Д. Сорокіна, що він включає взяті в органічній єдності три способи, а саме дозвіл, зобов'язання, заборона з переважанням якогось одного із елементів². А отже, принципова відмінність між згаданими вище методами виявляється в тому, що вони в різних пропорціях поєднують в собі існуючі способи правового регулювання: в диспозитивному методі переважають дозволи, а в імперативному – зобов'язання та заборони.

Зважаючи на те, що діяльність органів публічної влади ґрунтується на зобов'язанні дотримуватися норм Конвенції в їх трактуванні ЄСПЛ, а також на забороні порушення конвенційних прав і свобод людини, поведінка таких суб'єктів упорядковується за допомогою імперативного методу правового регулювання. Підтвердженням цьому є галузева приналежність правовідносин, у межах яких забезпечується виконання постанов Страсбурзького суду (кримінально-процесуальні, адміністративно-процесуальні).

Водночас цей метод правового регулювання містить і елементи диспозитивності. Йдеться про значний масив управоможень, що використовуються для впорядкування суспільних відносин, в межах яких людина як право-дієздатний суб'єкт права реалізує свої основоположні права і свободи, що гарантовані Конвенцією.

Важливим в рамках нашого дослідження є також з'ясування типу правового регулювання, що притаманний Конвенції і практиці ЄСПЛ.

З погляду В.В. Копейчикова та А.М. Колодія, під типами правового регулювання необхідно розуміти особливості загального порядку регулювання того, на чому базується правове регулювання в певному конк-

¹ Теорія держави і права. Академічний курс: підруч. / Зайчук О.В. та ін. К.: Юрінком Інтер, 2008. С. 391.

² Сорокин В.Д. Правовое регулирование: предмет, метод, процесс: монография. СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. С. 112.

ретному випадку: дозволу чи заборони. Відповідно, вчені виокремлюють такі типи правового регулювання, як загальний дозвіл та загальна заборона¹. На наше переконання, використання такого типу правового регулювання, як загальна заборона, що ґрунтується на принципі «заборонено все, окрім прямо дозволеного законом» не є доцільним у межах нашого дослідження, оскільки його існування є виправданим лише в рамках кримінального права.

Більш прийнятним вважаємо підхід вчених, серед яких М.В. Цвік, О.В. Петришин, П.М. Рабінович, що виокремлюють такі типи правового регулювання, як загальнодозвільний та спеціально-дозвільний. Так, наприклад, П.М. Рабінович вказує на те, що залежно від співвідношення та способу поєднання загальних юридичних дозволів і загальних юридичних заборон, слід виділяти загальнодозволеній (можна робити все, крім того, що прямо заборонено законом) та спеціально-дозволеній (можна робити лише те, що прямо дозволено законом) типи правового регулювання².

Наведене вище дає підстави для висновку про те, що діяльність органів державної влади, їх службових та посадових осіб упорядковується за допомогою спеціально-дозвільного типу правового регулювання, який передбачає наявність у таких суб'єктів: 1) державно-владних повноважень, що здійснюються як у рамках норм Конвенції, так і на виконання постанов ЄСПЛ (дозволена поведінка); 2) відповідних заборон на обмеження та порушення конвенційних прав і свобод людини; 3) зобов'язань щодо гарантування визначених Радою Європи можливостей людини.

Однак попередньо обґрунтований спосіб правового регулювання, яким є правове уможливлення, вказує на некоректність використання в рамках Страсбурзького правозахисного механізму загальнодозвільного типу правового регулювання. Аргументом на користь такого висновку є судження про конвенційні права людини як такі, що мають природне походження, а отже не потребують дозволу з боку держави. У зв'язку з цим вважаємо, що в аспекті Конвенції та практики ЄСПЛ для упорядкування поведінки людей як тип правового регулювання слід використовувати «загальне уможливлення».

Квінтесенцією існуючих у правничій науці типів правового регулювання є відповідні принципи, що лежать в їх основі. Що ж до пропо-

¹ Теорія держави і права: навч. посіб. / Колодій А.М. та ін.; за заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копейчикова. Київ: Юрінком Інтер, 2003. С. 260-261.

² Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. Львів: Край, 2007. С. 165.

нованого нами типу правового регулювання (загальне уможливлення), то є певна складність у відображенні його як відповідної основоположної ідеї. Зважаючи на цей факт, запропонуємо максимально лаконічне його пояснення у вигляді такої тези: правові уможливлення, як спосіб правового регулювання, апріорі хоча й не є дозволами з боку держави, проте мають бути гарантовані нею.

Зважаючи на те, що правове регулювання є складним та багатогранним явищем правової дійсності, важливим питанням є його видова диференціація, критерієм якої є масштаб здійснюваного впливу на суспільне життя.

За цією підставою розрізняють: а) нормативне регулювання, що здійснюється за допомогою норм права, об'єктивованих у законах та інших нормативно-правових актах, санкціонованих державою звичаїв, нормативно-правових договорів, правових прецедентів; б) індивідуальне регулювання, якому притаманні такі риси: реагування на конкретні життєві факти; спрямованість на юридичне опосередкування відносин між чітко визначеними (персоніфікованими) суб'єктами; індивідуальні правові рішення формулюються лише для даного випадку і не є обов'язковими для інших аналогічних ситуацій¹.

З огляду на предмет дослідження та враховуючи викладені вище теоретичні положення, що відображають видову диференціацію категорії «правове регулювання», обґрунтованою вважаємо постановку питання про те, який із двох зазначених його різновидів здійснює Конвенція та практика Суду Ради Європи.

Зважаючи на нормативно-правовий припис, закріплений у ч. 1 ст. 9 Конституції України, вважаємо аргументованим судження про здійснення Конвенцією, як частиною національного законодавства, нормативного регулювання суспільних відносин, що складаються в галузі забезпечення прав людини.

Не настільки однозначною є відповідь на питання щодо видової приналежності правового регулювання здійснюваного практикою ЄСПЛ, що її часто ототожнюють із сукупністю рішень цього міжнародного судового органу.

За усталеним у сучасній правничій науці підходом, такі рішення відносять до правозастосовних актів, що як відомо не містять норм права і не деталізують норм Конвенції, а отже не можуть здійснювати нормативного регулювання. Вони є об'єктивованим результатом вирішення

¹ Теорія держави і права: підруч. / кол. авт.; кер. авт. кол. Ю.А. Ведеріков. 2-е вид. перероб. і доп. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ: Ліра ЛТД, 2015. С. 381.

конкретної юридичної справи щодо порушення державою конвенційних прав і свобод людини. Про це свідчить резолютивна частина цих рішень, у якій встановлюється факт правопорушення, а також міститься припис, адресований державі щодо необхідності вжиття заходів індивідуального характеру. Саме через цей зобов'язуючий припис і здійснюється індивідуальне правове регулювання поведінки персоніфікованих суб'єктів суспільних відносин, якими є держава в особі її уповноважених органів влади та скаржник.

Принагідно слід зазначити, що регулятивний вплив рішень ЄСПЛ не обмежується їх резолютивною частиною. Його може здійснювати і мотивувальна частина рішення за умови відображення в ній правової позиції Страсбурзького суду, що склалася на основі усталеної судової практики. Проте правові позиції ЄСПЛ, як результат офіційного тлумачення конвенційних норм, не здійснюють самостійного регулювання суспільних відносин і лише в сукупності з нормою Конвенції можуть мати нормативний характер, зважаючи на те, що розраховані не на один випадок, а на всі подібні випадки застосування відповідної конвенційної норми.

Проведене дослідження дозволяє сформулювати ряд суджень, що мають методологічне значення для розуміння характерних рис, притаманних регулятивному впливу Конвенції та практики ЄСПЛ на юридичну діяльність в Україні:

а) конвенційний правопорядок, як результат такого впливу, забезпечується за допомогою особливого правового режиму, що являє собою поєднання способів, методів і типів правового регулювання;

б) у рамках регулятивного впливу Конвенції та практики ЄСПЛ поведінка людини упорядковується не за допомогою загальнодозвільного типу правового регулювання, а за допомогою загального уможливлення як типу правового регулювання, в основі якого лежить ідея про те, що «правові уможливлення, як спосіб правового регулювання, апріорі хоча й не є дозволами з боку держави, проте мають бути гарантовані нею»;

в) у межах досліджуваного аспекту дії Конвенції та практики ЄСПЛ поведінка суб'єктів, наділених державно-владними повноваженнями, упорядковується за допомогою імперативного методу правового регулювання, що не позбавлений і елементів диспозитивності;

г) нормативне регулювання суспільних відносин, у межах яких утверджуються та забезпечуються права людини, здійснюється Конвенцією як частиною національного законодавства України;

д) через зобов'язуючий припис, що міститься в резолютивній частині постанови ЄСПЛ проти України, здійснюється індивідуальне пра-

вове регулювання поведінки персоніфікованих суб'єктів суспільних відносин, якими є держава в особі її уповноважених органів та скаржника;

е) правові позиції ЄСПЛ, як частина його постанов та результат офіційної інтерпретації конвенційних норм, не здійснюють самостійного регулятивного впливу на суспільних відносини, а діють лише в сукупності із закріпленими у Конвенції правилами поведінки, що тлумачаться, а отже мають нормативний характер.

Враховуючи вищевикладене, запропонуємо такий концепт феномену регулятивного впливу Конвенції та практики ЄСПЛ на юридичну діяльність в Україні – це їх дія на суспільні відносини, поведінку суб'єктів з метою їх упорядкування, охорони та розвитку, проявами якої є нормативне регулювання, що здійснюється мотивувальною частиною постанов Страсбурзького суду у сукупності з нормою Конвенції, зміст якої роз'яснюється, та/або індивідуальне регулювання, що здійснюється резолютивною частиною постанов Суду Ради Європи¹.

Узагальнення усіх попередньо зроблених висновків дає підстави для такого судження про вплив практики ЄСПЛ на юридичну діяльність в Україні: це дія рішень Страсбурзького суду на правосвідомість і поведінку право-дієдатних суб'єктів, передусім осіб, які на професійній основі здійснюють освітньо-наукову, правотворчу, правоінтерпретаційну, правозастосовну та правозахисну діяльність, що виявляється у їх поінформованості про актуальні правові позиції ЄСПЛ, формуванні на цій основі як поглядів на зміст і обсяг конвенційних прав людини та її основоположних свобод, так і правових настанов про необхідність обов'язкового урахування результатів правороз'яснювальної та правозастосовної діяльності Суду Ради Європи у власній практичній діяльності з метою утвердження ідеї верховенства права в національній правовій системі України.

Впливу практики ЄСПЛ на юридичну діяльність в Україні притаманні такі риси:

1) є соціально-правовим, динамічним явищем, що являє собою дію рішень Страсбурзького суду та її результат;

2) джерелом такої дії (впливу) виступають: а) в інституційному аспекті – ЄСПЛ, який уповноважений ухвалювати різноманітні рішення; Комітет Міністрів Ради Європи, котрий здійснює контрольну функцію щодо виконання постанов ЄСПЛ державою-відповідачем; б) у формально-юридичному аспекті – рішення Суду Ради Європи у справах як проти України, так і інших держав-учасниць Конвенції, що

¹ Завгородній В.А. Регулятивний вплив практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні. *Правовий часопис Донбасу*. 2018. № 4 (65). С. 67-68.

об'єктивовані в юридичних документах (ухвалах, постановах, консультативних висновках);

3) засобами впливу є: а) правові позиції Страсбурзького суду як складові мотивувальної частини його рішень; зобов'язуючі приписи, що містяться в резолютивній частині ухвал і постанов ЄСПЛ, переважно ухвалених проти України; б) ретранслятори правових позицій ЄСПЛ, які сприяють інформуванню правників про результати правотлумачної діяльності Суду Ради Європи (Мін'юст, ОБСЄ, правозахисні громадські організації, заклади вищої освіти тощо);

4) об'єктом впливу є, передусім, правосвідомість суб'єктів, які на професійній основі здійснюють освітньо-наукову, правотворчу, правоінтерпретаційну, правозастосовну та правозахисну діяльність та їх юридично значуща поведінка, на яку спрямовується такий вплив;

5) метою впливу є утвердження в національній правовій системі України ідеї верховенства права, цінності конвенційних прав людини і основоположних свобод.

5.2. Вплив практики Страсбурзького суду на правову доктрину та юридичну освіту в Україні

Юридична наука є тим соціальним середовищем, сферою людської діяльності, що, на наше переконання, перш за все, зазнає впливу з боку ухвалених Страсбурзьким судом рішень, а точніше відображених у них правових позицій. Тож першочерговим завданням у межах визначеного предмета дослідження вважаємо з'ясування результатів дії практики ЄСПЛ на національну правову доктрину.

Юридична наука, як зауважують М.В. Цвік та Д.О. Вовк, спрямована на здобування, узагальнення, систематизацію і використання знань про державно-правову дійсність. Будь-якій науці, на думку правників, притаманні такі цілі: 1) пояснення явищ навколишнього світу і закономірностей їх виникнення та розвитку на основі сформульованих наукою законів, теорій, принципів; 2) втілення наукових досягнень у практику задля поліпшення життя людини та суспільства; 3) прогнозування розвитку природних і суспільних процесів у майбутньому з метою спрямування темпів та шляхів розвитку людства¹.

З огляду на вказані цілі завдання представників національної прав-

¹ Цвік М. В., Вовк Д. О. *Поняття та система юридичної науки. Загальна теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. заклад. / М. В. Цвік та ін.; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. С. 13-14.*

ничої науки, які перебувають під дією результатів волевиявлення Суду Ради Європи, вбачаємо у розробці та втіленні в життя науково-обґрунтованих ідей, концепцій, теорій, які б дозволили Україні наблизитися до існуючих європейських стандартів у сфері захисту прав людини, забезпечити розв'язання проблем (перешкод), що зустрічаються на цьому шляху.

Принагідно зазначимо, що практика ЄСПЛ наклала свій відбиток на методологію юридичної науки, а остання, як відомо, є тим теоретичним інструментарієм, за допомогою якого пізнаються різні явища правової дійсності, в тому числі й сама практика Страсбурзького суду.

Підтвердженням цьому слугують висновки П.М. Рабіновича, який, дослідивши правові позиції Страсбурзького суду на предмет визначення онтичних властивостей права, з'ясував, що згідно з європейським праворозумінням право – це об'єктивно зумовлені біологічними та соціальними факторами конкретні й реальні можливості задоволення потреб (інтересів) суб'єктів соціуму, справедливо збалансовані з можливостями задоволення потреб (інтересів) інших суб'єктів та й усього суспільства. Якщо зважати на той визначальний соціально-філософський концептуальний підхід, що на ньому ґрунтується наведена інтерпретація, то таке праворозуміння можна вважати інструментально-потребовим. А оскільки йдеться про потреби людські, потреби людей, то воно є засадничо антропологічним¹. Таким чином, правником було обґрунтовано новий методологічний підхід до розуміння права – потребовий.

Відповідно до цього підходу, зауважує вчений, правом загальносоціальним (тобто не державно-владним, не «юридичним») пропонується визнавати певні можливості учасників суспільного життя, необхідні для задоволення потреб їх існування й розвитку, які (можливості) об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку суспільства і мають бути загальними та рівними для всіх однойменних суб'єктів. А таким різновидом загальносоціального права, як основоположні права людини, пропонується визнавати певні можливості, необхідні для задоволення потреб її існування й розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно зумовлені досягнутим рівнем розвитку суспільства і мають

¹ Рабінович П.М. Практика Страсбурзького суду: філософсько-правові та гносеологічні виміри. *Практика Європейського суду з прав людини: загальнотеоретичні дослідження*: праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 21. Львів: Край, 2009. С. 9-10.

бути загальними та рівними для всіх людей¹.

На переконання С.П. Рабіновича, в інтегрованому праворозумінні ЄСПЛ важливе значення відіграє підхід, який може бути названо юснатуралізмом соціологічної орієнтації, або ж юридичною соціологією природно-правового спрямування. Суттєвою особливістю такого юснатуралізму є ситуативна змінюваність його окремих положень при незмінності загальних принципів, використовуваних для їх вироблення. Водночас, як наголошує правник, навіть залишаючись переважно соціологічною «юриспруденцією інтересів», практика ЄСПЛ зберігає смислові зв'язки з ідеями й концепціями юснатуралізму. Чи не найважливішим проявом природно-правового підходу в юриспруденції Суду є соціально-сутнісне осмислення юридичних явищ, прагнення пізнати їх антропосоціальне значення, співвіднести їх з потребами та інтересами конкретної людини².

Зазначені умовиводи вченого вказують на важливість динамічного розуміння феномену прав людини з одночасним збереженням існуючих європейських цінностей, принципів права, моралі та балансу між інтересами всього суспільства й окремої людини.

Іншим дослідником Львівської лабораторії прав людини і громадянина, а саме Д.А. Гудимою, обґрунтовується важливість філософсько-антропологічного дослідницького підходу, який, на думку правника, є заснованою на висновках філософської антропології світоглядною ідеєю щодо природи та сутності людини як родової істоти (автономного, одного індивіда, наділеного особливими властивостями, спільними для всіх представників людського роду). Вченим констатовано, що вказаний підхід є методологічною основою для проведення філософсько-антропологічних досліджень в юриспруденції, зокрема у царині природних прав людини, для вивчення яких визначальне значення має саме філософська антропологія. Водночас автор наголошує на тому, що філософсько-антропологічний підхід у філософії права сприяє утвердженню уявлення про державу і здійснюване нею юридичне регулювання як про інструменти забезпечення умов для реалізації, охорони та захисту люд-

¹ Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Вид. 10-те, доповнене. Львів, 2008. С. 17-18.

² Рабінович С.П. Юснатуралістична аргументація в рішеннях Європейського суду з прав людини. *Практика Європейського суду з прав людини: загальнотеоретичні дослідження*: праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 21. Львів: Край, 2009. С. 55-56.

ських прав¹. Із зазначеного випливає, що роль сучасної правової держави вбачається в гарантуванні прав людини.

В межах природно-правової парадигми А.М. Кучуком обґрунтовано принцип поліцентризму як елемент сучасної методології дослідження державно-правових явищ.

На думку вченого, особливе місце (зважаючи на європейський вибір українського народу та практику ЄСПЛ) серед концепцій посідає природно-правова, яка фактично ототожнює (у західній культурі) право з мораллю – мораллю-обов'язком чи мораллю, якій властива атрибутивність, а не лише імперативність, що є фактором неуніверсальності права: загальне розуміння моралі можливе у межах однієї культури (цивілізації); у різних культурах різне сприйняття поведінки як моральної чи аморальної. Правник наголошує на тому, що компаративне дослідження правових явищ має ґрунтуватися на принципі правового поліцентризму, який зобов'язує дослідника виходити з неуніверсальності права, що розглядається як соціокультурний феномен, зміст якого відрізняється у кожній з культур (цивілізацій) і має не лише раціональну, але й амбівалентну природу. Остання зумовлює евентуальність використання аксіологічного, герменевтичного і феноменологічного підходів².

На важливості герменевтичного підходу наголошує і Т.І. Дудаш. Як стверджує дослідниця, тлумачення Конвенції у світлі умов сьогодення та цілей цього договору, відповідає такій онтичній сутності процесу розуміння у герменевтиці, як «проникнення у текст сам по собі» через механізм смислотворення. Цей різновид онтичної сутності процесу розуміння з необхідністю передбачає можливість переінтерпретації рішень суду під впливом детермінант інтерпретації, що, реалізується у практиці ЄСПЛ³.

Викладене вище дає підстави для висновку, що результатом теоретичного осмислення представниками національної правової доктрини правових позицій Суду Ради Європи стало суттєве збагачення методології юридичної науки в частині обґрунтування нових методологічних підходів (потребового, філософсько-антропологічного, юснатуралістського, герменевтичного), а також гносеологічного принципу правового поліцентризму як основоположної ідеї, що є відображенням ацентризму права та умовою неможливості однозначного його визначення.

¹ Гудима Д.А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2008. С. 8.

² Кучук А.М. Основи теорії правового поліцентризму: монографія. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2017. С. 266, 268.

³ Дудаш Т.І. Зазнач. твір. С. 157.

Урахування діалектичного підходу, що покладений в основу нашого дослідження та ґрунтується на ідеї взаємозв'язку і розвитку явищ державно-правової дійсності, дозволяє стверджувати, що практика ЄСПЛ як правовий феномен тісно пов'язана з іншими явищами правової дійсності, серед яких джерела права, застосування норм права, їх тлумачення, правова поведінка тощо. Цей зв'язок знаходить своє відображення в системі ідей, що являють собою різні теорії, які у своїй сукупності і утворюють доктрину права.

Як попередньо наголошувалося, визнання на законодавчому рівні практики Страсбурзького суду поряд з Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод джерелом права стало чинником для актуалізації питання про її місце в існуючій системі джерел національного права. Відповідь на це питання намагалися знайти як представники загальнотеоретичної юридичної науки, так і галузевих правових наук, що однозначно збагатили існуючу *теорію джерел права та правоутворення*.

Так, за результатами комплексного дослідження, яке було завершене ще у 2009 році, Н.М. Пархоменко доходить висновку, що з огляду на визнання обов'язковості виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ в Україні в майбутньому існує можливість запровадження судового прецеденту у систему джерел права України. Разом з тим при здійсненні судової правотворчості і визнанні судового прецеденту джерелом права на сучасному етапі державотворення і правотворення в Україні слід уникнути суперечностей в системі джерел права. Основою цього процесу є закріплення даного положення на рівні правової доктрини, підвищення рівня правосвідомості суддів, зміцнення поваги до права тощо¹. Аналіз зазначеного дозволяє стверджувати про доволі зважену позицію правника щодо перспектив запровадження серед джерел права результатів судової правотворчості.

Більш радикальну позицію з цього приводу висловлює С.В. Шевчук, яким запропоновано та обґрунтовано теорію судової правотворчості.

На переконання правника, нормативність актів судової влади ґрунтується на результатах розгляду судами конкретної справи у вигляді правових позицій (правоположень), що містяться у мотивувальній частині акта судової влади, та мають обов'язкову силу не тільки для сторін у справі, а й для інших суб'єктів права відповідно до закону або в силу дотримання принципу ієрархічності судової системи (обов'язковість рішень вищих судів для нижчих) або в силу їх переконливості при розг-

¹ Пархоменко Н.М. Джерела права: теоретико-методологічні засади: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2009. С. 23.

ляді аналогічних справ. Ці правові позиції можуть неодноразово застосовуватися судами при вирішенні аналогічних справ, тобто набувати ознак неконкретності адресату, та неодноразово повторюватися у наступних рішеннях, а також бути невичерпними. Разом з тим вчений доходить висновку, що акти судової влади нормативного характеру в умовах романо-германської правової сім'ї мають додатковий характер щодо основних джерел права. Вченим також встановлено, що акти ЄСПЛ мають нормативні прояви, підтвердженням чому слугують положення Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ», наявність посилань на Конвенцію та рішення ЄСПЛ в актах КСУ, а також в актах судів загальної юрисдикції. Ця Конвенція, стверджує дослідник, в Україні повинна застосовуватися комплексно (норми права разом із практикою їх застосування). Крім того, виходячи з європейських прагнень України, що вже закріплені в українському законодавстві, при адаптації українського законодавства до законодавства ЄС слід урахувати нормативний зміст актів Суду ЄС¹.

Однак переконані, що слід розмежовувати вживані правником категорії «нормативність акта судової влади» та «судова правотворчість», оскільки це суть різні поняття. Ознака нормативності для акта судової влади не означає автоматичної притаманності цієї риси судовій діяльності.

В сучасних умовах, як зауважує Р.Б. Тополевський, необхідність переосмислення категорії «система джерел права» та поглибленого дослідження системних зв'язків між джерелами права, як традиційними, так і нетрадиційними обумовлена тим, що: 1) Україна визнала ратифіковані Парламентом міжнародні договори частиною національного законодавства, і за рахунок них зросла роль нормативно-правових договорів серед інших юридичних джерел права; 2) в Україні поширилася дія прецедентів Європейського суду з прав людини, а певні рішення Конституційного Суду України стали визнаватися прецедентами тлумачення; 3) зберегли, а подекуди поновили своє значення правові звичаї (звичаї ділового обороту, торгівельні звичаї, міжнародні звичаї тощо) і узвичаєння (адміністративні, торгівельні)².

Таким чином, правник наголошує на тих основних чинниках, які обумовлюють необхідність зміни підходу до розуміння існуючих джерел права, що утворюють систему.

Слід наголосити, що в доктрині конституційного права відстоюють-

¹ Шевчук С.В. Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2008. С. 25, 27.

² Тополевський Р.Б. Системні зв'язки юридичних джерел права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2004. С. 4.

ся позиція, що рішення ЄСПЛ, поряд з рішеннями Конституційного Суду України, правовою доктриною та звичаями слід віднести до нетрадиційних джерел конституційного права України, що є основою для подальшого розвитку сучасної системи таких джерел¹.

Як наголошує Д.С. Терлецький, джерела конституційного права як вагома складова системи джерел національного права зазнають впливу тих самих тенденцій, що впливають на цю систему в цілому. Найбільш значущою серед них слід визнати тенденцію примноження національно-правових джерел здебільшого за рахунок впровадження (нерідко включення) нових форм, як це є з правовими позиціями Конституційного Суду України або міжнародними договорами та практикою Європейського суду з прав людини.

Однак, стверджує правник, актуальний та прогресивний характер положення Закону («Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ») фактично знівельовано до декларативного рівня через повну відсутність зрозумілого механізму застосування практики ЄСПЛ під час реалізації судочинства – Закон про виконання містить положення лише щодо порядку посилання на Конвенцію та практику ЄСПЛ. Природно, що врахування судами під час реалізації судочинства рішень ЄСПЛ або в контексті Закону про виконання – їх застосування як джерел права, вимагає вирішення не стільки організаційно-методичних питань, скільки передбачає сприйняття суддями міжнародно-правових актів, зокрема Конвенції в контексті рішень ЄСПЛ (адже застосування Конвенції значною мірою трансформовано в застосування прецедентного права ЄСПЛ, вирішальна роль в якому належить національним органам правосуддя) як складової національного конституційного та поточного законодавства та в більш широкому розумінні — правової системи України².

Загалом погоджуючись з твердженням вченого, що положення закону про визнання практики ЄСПЛ джерелом права носять здебільшого декларативний характер, водночас не поділяємо позицію вченого, що закон містить положення про порядок посилання на Конвенцію та практику ЄСПЛ. На наш погляд, конкретного порядку дій чи алгоритму посилання на практику Суду Ради Європи закон не передбачає, що у результаті призводить до хаотичного урахування правових позицій Страсбурзького суду з боку суддів національних судових органів.

¹ Васильченко О.П. Джерела конституційного права України (системно-функціональний аналіз): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2007. С. 16.

² Терлецький Д.С. Нетрадиційні джерела конституційного права. *Проблеми сучасної конституціоналістики*: навч. посіб. / М.П. Орзіх та ін.; за ред. М.П. Орзіха. Київ: Юрінком Інтер, 2011. С. 99, 113.

Підтвердженням цьому слугують висновки В.В. Онопенка, який наголошує, що аналіз судової практики показує, що багато представників вітчизняного суддівського корпусу через різні причини недостатньо готові до практичного впровадження підходів і позицій ЄСПЛ в український правовий простір і у багатьох випадках, застосовуючи практику ЄСПЛ, суди не мають чіткого й однозначного уявлення про те, у чому полягає правовий зміст такого застосування, тому досить поширеним у діяльності вітчизняних судів є абстрактне посилення на практику ЄСПЛ без вказівок на конкретні рішення цього органу, а нерідко навпаки – в судових рішеннях вітчизняних судів робиться посилення на конкретне рішення ЄСПЛ, але без зазначення його співвідносності з нормами національного права й обставинами конкретної справи¹. А отже, питання належної методики урахування правових позицій ЄСПЛ при здійсненні правосуддя залишається актуальним.

Як зазначає П.П. Андрушко, до джерел кримінального права, окрім Конституції України, кримінального закону, правових позицій КСУ, викладених у прийнятих ним рішеннях, міжнародно-правових договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, нормативно-правових актів регулятивного законодавства, правових позицій Верховного Суду України, викладених у його рішеннях, слід віднести і правові позиції ЄСПЛ, викладені у його рішеннях, в яких дається тлумачення норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., а також дається оцінка змісту окремих ознак складів злочинів, передбачених національним законодавством, з позиції їх відповідності положенням норм Конвенції, як вони тлумачаться (розуміються, визнаються і конкретизуються) ЄСПЛ². Із зазначеного випливає, що дослідником обраний дуальний підхід до розуміння джерел права, за якого такими джерелами є як загальнообов'язкові, формально визначені правила поведінки, так і правові позиції суддів як результат їх правоінтерпретаційної діяльності. Щоправда, не можна повною мірою погодитися з тим, що правові позиції національних судів (КСУ та ВС), а також ЄСПЛ, які правник називає правозастосовними орієнтирами, є судовими прецедентами, зважаючи на доволі усталене розуміння останніх в теорії права.

У свою чергу, В.Г. Уваров доходить висновку, що прецедентна

¹ Онопенко В.В. Механізм захисту прав людини в Україні потребує істотного вдосконалення: доповідь на Міжнар. конф. «Проблеми застосування практики Європейського суду з прав людини в правовій системі України». *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 7. С. 5.

² Андрушко П.П. Джерела кримінального права України: поняття, види. *Адвокат*. 2011. № 8 (131). С. 21.

практика ЄСПЛ є важливим джерелом кримінально-процесуального права України¹. У свою чергу, на переконання Т. Стоянової, практику Страсбурзького суду слід розглядати джерелом цивільного процесуального права².

Аналіз зазначених позицій правників дає підстави стверджувати, що: а) в доктрині права відбувається відхід від розуміння джерел права виключно як форми буття права та набуває популярності теорія щодо необхідності сприйняття таким джерелом того, що породжує право; б) правоутворення є процесом не виключно нормотворчої діяльності, що здійснюється уповноваженими суб'єктами законодавчої та виконавчої гілок державної влади; в) відбувається поетапна зміна існуючої наукової парадигми з позитивістської на природно-правову та соціологічну.

На підтвердження зазначеного наведемо позицію Т.О. Дідича, що «правоутворення в сучасній Україні потребує вдосконалення як в частині формування та реалізації системи ідеолого-концептуальних засад утворення права, так і посилення соціальної та людиноцентристської зумовленості утворення права, що передбачає: визнання та дотримання пріоритетності невід'ємних прав і свобод людини в процесі утворення права, в його змісті та в подальшій реалізації права; утворення нових норм права має бути здійснено суб'єктом, здатним співвіднести його майбутню дієвість з наявними соціальними, економічними, морально-духовними умовами суспільного буття і тенденціями їх розвитку; для ініціювання утворення права та визначення засобів правового впливу на суспільні відносини надзвичайно важливо створити ефективний механізм виявлення потреб суспільства у відповідних змінах за допомогою створення нових правових норм або зміни чинних...»³.

Вважаємо, що практика ЄСПЛ здійснила суттєвий вплив і на *теорію застосування норм права*.

Так, з погляду М.І. Козюбри, до основних вимог правозастосування, зокрема, належать: а) пропорційність, яка вимагає прийняття рішення, в якому був би дотриманий необхідний баланс між несприятливими наслідками для прав, свобод та інтересів особи і цілями, на досягнення яких спрямоване це рішення; б) обґрунтованість, яка означає, що прийняття правозастосовного рішення має базуватися на всебічному і

¹ Уваров В.Г. Застосування практики Європейського суду з прав людини та норм міжнародно-правових актів в удосконаленні кримінального судочинства України: монографія / за заг. ред. В.М. Тертишника. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2012. С. 26.

² Стоянова Т. Практика Європейського суду з прав людини як джерело цивільного процесуального права України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 6. С. 57.

³ Дідич Т.О. Правоутворення в Україні: теоретико-правові та практичні аспекти: монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 2017. С. 436.

повному дослідженні всіх фактичних обставин, що мають значення для справи, і має бути забезпечене належною та переконливою аргументацією; в) доцільність, яка полягає в обов'язку суб'єкта правозастосування обирати саме те рішення, яке є найбільш сприятливим для досягнення цілей та реалізації завдань відповідної норми права, найкраще враховує специфіку конкретної життєвої ситуації; г) розумність, яка зобов'язує суб'єкта правозастосування приймати рішення, які б були розсудливими, обачними, відповідали здоровому глузду та ін.; д) своєчасність, яка визначає обов'язок здійснювати застосування норм права протягом розумного строку, без невиправданих зволікань, у найкоротший строк, достатній для отримання обґрунтованого результату; е) правова визначеність, що висуває вимоги зрозумілості, несуперечливості, повноти, остаточності й виконуваності правозастосовних актів¹.

На важливості та неабиякому значенні принципу правової визначеності (правопевності) при здійсненні правозастосовної діяльності наголошують й інші правники. Правопевність, як стверджує Р. Циппеліус, обґрунтовано вважається однією з основних гарантій правової держави, принципом якої виступає надійність, непорушність закону і ухвалення на його основі актів (передусім судових рішень, що набрали чинності)².

У свою чергу, І.А. Сердюком виокремлюються такі аспекти імперативності вимог цього принципу: 1) надійність, непорушність закону і ухвалених на його основі актів, передусім судових рішень; 2) чіткість цілей і змісту нормативно-правових приписів, особливо тих із них, адресатами яких є безпосередньо громадяни; 3) дотримання учасниками правовідносин, переважно визнаних суспільством стереотипів і правил поведінки, а також визнання цих стереотипів судами³.

Небезпідставно вважаємо, що зазначені вище принципи (вимоги до правозастосування ґрунтуються на правових позиціях Страсбурзького суду, що були сформульовані ним переважно при розгляді справ щодо порушення положень ст. 8 Конвенції.

Під впливом практики ЄСПЛ уточнено і погляд щодо *кількості стадій правозастосовного процесу*. Зокрема, стадія виконання рішень тепер розглядається як обов'язкова.

¹ Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. С. 239.

² Циппеліус Р. Методика правозастосування. Київ: ТОВ «ВО «Юстініан», 2016. С.10.

³ Сердюк І.А. Відповідність принципу правопевності як суттєва ознака категорії «правовий акт». *Практика Європейського суду з прав людини як джерело національного права*: матеріали круглого столу (м. Дніпро, 24 листоп. 2017 р.). Дніпро: ДДУВС; Ліра ЛТД, 2017. С. 44.

З цього приводу слід навести позицію І.А. Сердюка, яким наголошується, що виконання ухваленого правозастосовного акта є виявом досягнення не лише проміжної, але й кінцевої мети процесу застосування норм права, що сприяє утвердженню правопорядку. Такий умовивід, наголошує правник, узгоджується з правовою позицією ЄСПЛ, неодноразово підтвердженою ним у своїх рішеннях. Її суть зводиться до тези про ілюзорність процесу правосуддя (а по суті – процесу застосування норм права), в якому не забезпечено виконання ухваленого рішення¹.

Вважаємо, що теорія правозастосування була доповнена і в частині підстав застосування норм національного права, однією з яких стало ухвалення ЄСПЛ постанови проти України, що набула властивості остаточної. Наявність такого рішення Суду Ради Європи зумовлює вжиття необхідних заходів індивідуального та загального характеру з боку органів державної влади, їх службових та посадових осіб, а отже у них виникає необхідність у застосуванні відповідних норм законодавства України.

Суттєвий вплив практика ЄСПЛ здійснила і на *теорію тлумачення норм права* в частині принципів інтерпретації волі суб'єкта нормотворчості.

Як слушно наголошує П.М. Рабінович, слід виділити два основні напрями впливу рішень Страсбурзького суду на конституційне правосуддя, другим з яких є врахування вироблених ЄСПЛ принципів, концептуально-методологічних основ судового захисту прав людини при прийнятті рішень конституційними судами. Хоча цей «канал», як зазначає правник, є менш формалізованим, ніж перший, однак коло його застосування може бути незрівнянно ширшим².

Так, з погляду О.В. Сердюка, можна виокремити такі базові принципи тлумачення ЄСПЛ норм Конвенції: «принцип автономного тлумачення понять»; «принцип еволюційного (динамічного) тлумачення»; «принцип європейського консенсусу», «принцип розсуду держави», «принцип ефективного тлумачення»³.

Схожих висновків доходить і Т.І. Дудаш, яка наголошує, що ЄСПЛ протягом своєї діяльності виробив низку принципів тлумачення її норм,

¹ Сердюк І.А. Плюралізм підходів до визначення кількісного аспекту стадій правозастосовного процесу. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 2 (93). С. 28.

² Рабінович П. Практика Страсбурзького суду як орієнтир діяльності конституційних судів з імплементації європейських стандартів прав людини. *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 6. С. 35-36.

³ Теорія та практика застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: компендіум / О.В. Сердюк та ін.; за заг. ред. О.В. Сердюка, І.В. Яковюка. Харків: Право, 2017. С. 41.

які визначають основні засади, вихідні ідеї розуміння їхнього змісту, а саме: принцип ефективного тлумачення; принцип еволюційного тлумачення; принцип забезпечення правової визначеності; принцип пропорційності та балансу інтересів; принцип забезпечення свободи національного розсуду; принцип автономного тлумачення; принцип об'єктивного тлумачення¹.

Вченими виокремлюється і більш широкий перелік принципів тлумачення конвенційних норм, а саме: 1) пропорційності та забезпечення рівноваги інтересів; 2) ефективного та динамічного тлумачення; 3) забезпечення правової визначеності (принцип дотримання прецеденту); 4) забезпечення певної свободи національного розсуду; 5) автономного тлумачення; 6) врахування загальноновизнаних міжнародних стандартів і принципів міжнародного права; 7) забезпечення мінімальних гарантій прав і свобод людини², що, на наше переконання, суттєво збагачує існуючу теорію правоінтерпретації.

Переконані, що практика ЄСПЛ наклала свій відбиток і на *теорію правотворчості*, в частині збільшення переліку суб'єктів законодавчої ініціативи. Така позиція пояснюється тим, що сам Страсбурзький суд є тією інституцією, яка впливає на цю стадію нормотворчості, оскільки через ухвалення пілотних чи квазіпілотних постанов не тільки сигналізує про існуючі суттєві недоліки чинного національного законодавства, що не відповідає конвенційним приписам, але й рекомендує (ініціює) внесення змін до нього.

Як слушно з цього приводу зауважують П. Євграфов та В. Тихий, разом з конвенційними нормами правові положення Європейського суду регулюють діяльність держав-учасниць Ради Європи, всієї державної влади, особливо законодавчої, у сфері прав людини та основних свобод³.

Вважаємо, що у результаті дії практики ЄСПЛ на доктринальну свідомість зазнала впливу і *теорія правових актів*. Хоча ця теорія перебуває лише в стані своєї розробки, тим не менш вона також була доповнена положеннями щодо складної юридичної природи постанов Страсбурзького суду. Разом з тим збагачено погляд і на класифікацію правозастосовних актів, зокрема щодо їх видової диференціації за територією дії на: акти екстериторіальної дії, акти екстратериторіальної дії та акти

¹ Дудаш Т.І. Зазнач. твір. С. 130.

² Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України: навч. посіб. / М.В. Мазур та ін.; відп. ред. В.М. Карпунов. Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. С. 131.

³ Євграфов П., Тихий В. Правотлумачення Європейського Суду з прав людини і його значення для національного конституційного судочинства. *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 6. С. 82.

ультратериторіальної дії (є чинними на території усіх держав, які визнали юрисдикцію міжнародного органу)¹.

Зважаючи на той факт, що правові акти є проявом правомірної поведінки, переконані, що судження про них збагачують уявлення і про *теорію правової поведінки*.

Однією із найбільш збагачених та доповнених теорій під впливом практики ЄСПЛ вважаємо *теорію верховенства права*.

Осмислення змісту правових позицій Страсбурзького суду дало змогу багатьом вітчизняним правникам сформулювати власне бачення сутності цього правового феномену на національному рівні.

Так, з погляду М.І. Козюбри, принципом верховенства права охоплюється низка таких тісно пов'язаних між собою гетерогенних підпринципів-вимог, які дають повне уявлення про зміст, спрямованість та умови забезпечення цього феномену у сучасному суспільстві: 1) природні, невід'ємні і невідчужувані права і свободи людини набувають вирішального значення у відносинах між нею і державною владою; 2) принцип розподілу влади; 3) обмеження дискреційних повноважень; 4) верховенство Конституції; 5) принцип визначеності, зміст якого, з погляду правника, слід черпати з правових позицій Європейського суду з прав людини, які сформовані, зокрема, у справах «Санді Таймс проти Сполученого королівства», «Олсон проти Швеції» та інших; 6) принцип пропорційності; 7) принцип правової безпеки і захисту довіри; 8) незалежність суду і суддів².

Проаналізувавши низку рішень ЄСПЛ, П.М. Рабінович доходить висновку, що до характерних властивостей верховенства права слід віднести: визнання пріоритетності, домінування, визначальної ролі прав людини у діяльності держави, оскільки, за висловом Євросуду, принцип верховенства права втілено в усіх статтях Конвенції, яку зобов'язалися дотримувати держави-члени Ради Європи; поширюваність цієї пріоритетності, цього принципу на діяльність усіх без винятку органів держави, включаючи, зокрема, органи прокуратури; правову певність, визначеність (*legal certainty*) становища людини у тій ситуації, в якій вона перебуває; неприпустимість затримання особи на невизначений і непередбачуваний термін, якщо воно не ґрунтується на законі чи судовому рішенні; обсяг будь-якого правового розсуду й спосіб його здійснення

¹ Сердюк І.А. Доктринальні підходи до видової диференціації категорії акт застосування норм права. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*. 2019. Вип. 3 (87). С. 181-182.

² Козюбра М.І. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог. *Наукові записки: юридичні науки*. 2007. Том 64. С. 4-7.

мають бути з достатньою ясністю визначені законом; наявність громадської довіри до судів як до гарантів справедливості; майже безперешкодну можливість доступу до суду; наявність судового контролю за втручанням виконавчих органів у права людини; підпорядкованість судовому рішенню усіх органів держави і обов'язковість виконання його будь-якими органами і посадовцями; можливість скасування вищим судом рішення нижчого суду, яке не набрало чинності; незмінність, неоспорюваність остаточного судового рішення, що набрало чинності; невтручання законодавчої влади у відправлення правосуддя; секулярність (світський характер) держави; забезпечення державою, у разі застосування смертельної зброї, швидкого й ефективного розслідування справи її органами, «аби підтримувати громадську довіру й дотримання ними верховенства права»¹.

На переконання А.М. Колодія, верховенство права є найбільш значущим та базовим принципом. На думку вченого, цей принцип означає, що не держава створює право, а навпаки, право є основою організації і життєдіяльності держави в особі її органів і посадових осіб, інших організацій, а звідси випливає і твердження про те, що не держава надає права і свободи людині, а народ створює право, щоб насамперед обмежити ним державну владу. Адже, як стверджує правник, у правовій державі владі притаманні деякі межі, які вона не може переступити. Обмеженість влади у правовій державі створюється визнанням за особою непорушних і недоторканих прав, поділом влади, чітким визначенням компетенції її структурних одиниць тощо².

Зміст принципу верховенства права в аспекті ст. 8 КПК, як стверджує В.Г. Уваров, слід розкрити більш повно і доповнити такими положеннями: 1) права і свободи людини, визначені в міжнародних правових актах, рішеннях ЄСПЛ та законах України, є непорушними. Усі сумніви щодо визначення обсягу і змісту прав людини тлумачаться і вирішуються на користь прав людини; 2) процесуальна діяльність має здійснюватися в такому порядку, формі й режимі, за яких втручання в гарантовані законом права і свободи людини зовсім не мало б місця або здійснювалося лише в передбачених законом випадках, в умовах крайньої необхідності; 3) при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів, а також при офіційному тлумаченні норм, що визначають права і свободи людини, не допускається звуження змісту та обсягу існуючих

¹ Рабінович П.М. Верховенство права в інтерпретації Страсбурзького суду та Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2006. № 1. С. 40-41.

² Колодій А.М. Принципи права України: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 1998. С. 124.

прав і свобод людини¹.

Аналіз вищенаведеного дає підстави стверджувати, що при характеристиці сутності принципу «верховенства права» вченими: а) категорично заперечується його ототожнення з верховенством закону; б) визнається його складність (комплексність), оскільки ним акумулюється ряд наскрізних фундаментальних засад та ідей, на яких має ґрунтуватися правова держава; в) констатується його прямий зв'язок з гарантіями прав і свобод людини, що лежать в основі цього принципу та визначають зміст і спрямованість діяльності органів публічної влади.

Неабиякого впливу практики Страсбурзького суду зазнала і *теорія юридичної відповідальності*, яка, на наше переконання, збагатилася положеннями щодо: а) відповідальності держав за невиконання взятих на себе міжнародних зобов'язань у сфері захисту прав людини; б) відповідальності конкретних посадових і службових осіб органів державної влади за порушення норм міжнародного права; в) відповідальності осіб за невиконання постанов Суду Ради Європи.

Так, Л.Г. Гусейнов доходить висновку, що держава визнається відповідальною за будь-яке міжнародно-протиправне діяння в галузі прав людини, яке присвоюється їй як такий. Порушення прав людини може бути викликане діяннями будь-якого органу (законодавчого, виконавчого або судового) або представника, незалежно від його положення в державному механізмі, навіть якщо ці діяння являють собою «*ultra vires*» або зроблені в порушення національно-правових настанов. Міжнародний судовий або квазісудовий орган при встановленні факту порушення не вказує, який національний орган влади відповідає за дане порушення, а констатує міжнародну відповідальність держави в цілому. Держава зобов'язана вживати всіх необхідних заходів, спрямованих проти порушень прав індивіда і з боку приватних осіб².

Як наголошує вчений, ЄСПЛ не дає конкретних вказівок державі-правопорушнику щодо шляхів і засобів виправлення порушень та відновлення порушеного права, якщо навіть заявник подає відповідні прохання, наприклад змінити внутрішнє законодавство, скасувати неправосудний вирок тощо, однак держава, виконуючи конкретне рішення Суду Ради Європи, зобов'язана вжити також загальні заходи за межами даного рішення. Це впливає як з обов'язку держави забезпечити, щоб її за-

¹ Уваров В.Г. Застосування практики Європейського Суду з прав людини та норм міжнародно-правових актів в удосконаленні кримінального судочинства України: монографія / за заг. ред. В. М. Тертишника. Дніпропетровськ: ДДУВС; Ліра ЛТД, 2012. С. 217.

² Гусейнов Л.Г. Відповідальність держав за порушення міжнародних зобов'язань у галузі прав людини: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2000. С. 26.

конодавство та адміністративна практика відповідали Конвенції, так і з її обов'язку запобігати повторенню аналогічних порушень у майбутньому. На цій основі в держав, що порушили свої зобов'язання за Європейською конвенцією, виникають такі «повторні» зобов'язання: а) припинити протиправне діяння; б) забезпечити повне відшкодування за всі наслідки цього діяння; в) забезпечити сатисфакцію, включаючи відповідні гарантії неповторення аналогічних актів у майбутньому¹.

Слід констатувати, що правниками розробляються та пропонуються різні механізми притягнення до юридичної відповідальності осіб з підстави неналежного виконання постанов Страсбурзького суду як в резолютивній, так і мотивувальній його частинах.

З погляду О.О. Кочури, оскільки відповідно до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» за органом, відповідальним за забезпечення представництва України в Суді Ради Європи та координацію виконання його рішень, закріплено право здійснювати контроль за виконанням додаткових заходів індивідуального характеру, передбачених у рішенні суду, необхідним є доповнення глави 15 Кодексу України про адміністративні правопорушення статтею, яка б передбачала адміністративну відповідальність за невиконання законних вимог органу, відповідального за забезпечення представництва України в ЄСПЛ².

На переконання О.Р. Романишина, не викликає труднощів кваліфікація злочину, передбаченого ч. 4 ст. 382 КК України у випадку невиконання фінансових зобов'язань за наслідками прийнятого рішення ЄСПЛ. Натомість виконання інших зобов'язань, які може містити резолютивна частина такого рішення, є проблематичним. Законодавець, встановивши кримінальну відповідальність за невиконання рішення ЄСПЛ шляхом застосування бланкетного виду диспозиції кримінально-правової норми, не врахував часткову відсутність законодавства щодо порядку виконання рішень ЄСПЛ. Як наслідок, у єдиному державному реєстрі судових рішень вироків за ч. 4 ст. 382 КК України немає, а невиконання рішень ЄСПЛ є однією із найбільш гострих проблем у цій сфері³.

Розглядаючи питання відповідальності за регресним позовом держави внаслідок виконання рішень ЄСПЛ, Є.Б. Кубко зауважує про таке:

¹ Там само. С. 20.

² Кочура О.О. Окремі аспекти виконання Україною рішень Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2015. Вип. 32. Том 1. С. 120-121.

³ Романишин О.Р. Кримінально-правова протидія умисному невиконанню рішення Європейського суду з прав людини (ч. 4 ст. 382 КК України): проблемні аспекти. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2013. № 3. С.105-106.

1) передусім, необхідно визначити коло винних осіб, що не становить значних труднощів, якщо дотримуватися головного правила: винні в порушенні Конвенції особи мають бути чітко визначені в рішенні ЄСПЛ; 2) із суб'єктивної сторони порушення Конвенції, яке зафіксоване у рішенні ЄСПЛ, звичайно, повинно мати відповідну форму вини, яка встановлена в рішенні ЄСПЛ, яке не може бути переглянуте, піддане сумніву чи заперечене; 3) для відповідальності за регресним позовом повинні бути визначені в рішенні ЄСПЛ конкретні дії відповідних органів або відповідних посадових осіб чи юридичних або фізичних осіб приватного права. Такі дії мають бути чітко визначені в рішенні ЄСПЛ, хоча міра деталізації цих дій може бути доволі загальною; 4) має існувати причинно-наслідковий зв'язок між діями осіб, які вказані в рішенні Європейського суду, щодо порушення Конвенції й негативними наслідками для держави, пов'язаними з виконанням рішення ЄСПЛ. Відповідно не можна притягати до відповідальності за законом 2006 р. до того, коли відбудеться реальне виконання рішення ЄСПЛ¹.

В аспекті розглядуваної теорії переконані, що персональна відповідальність службових та посадових осіб за порушення норм Конвенції є невід'ємним елементом механізму імплементації постанов ЄСПЛ в національній правовій системі. На наш погляд, це дасть можливість запобігти системним порушенням прав і свобод людини, зменшити кількість скарг до Суду Ради Європи, а також забезпечить обов'язковість дотримання норм Конвенції з урахуванням правових позицій Страсбурзького суду.

Така відповідальність може бути цивільно-правовою, дисциплінарною, адміністративною чи кримінальною залежно від кваліфікації діяння особи, яка порушила конвенційні норми, що має бути визначена виключно за результатами проведення незалежного, всебічного та ефективного розслідування².

Під впливом практики Страсбурзького суду була розвинута і *теорія правового регулювання*. Вважаємо, що збагачення цієї теорії відбулося передусім в частині юридичних засобів, за допомогою яких упорядковуються суспільні відносини, в тому числі і системою ідей про вплив рішень ЄСПЛ на національну правову систему.

Висвітлюючи особливості діяльнісного способу позитивації природного права у практиці Страсбурзького суду, С.П. Рабінович пропо-

¹ Кубко Є.Б. Виконання рішень ЄСПЛ: регресні позови, аналогія закону та аналогія права. *Правова держава*. 2018. Вип. 29. С. 39-40.

² Завгородній В.А. Персональна відповідальність посадових осіб як елемент механізму виконання остаточних рішень Європейського суду з прав людини в Україні. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 5/2. С. 56.

нує такі принципи оцінювання діяльності державно-юридичних інституцій, які перебувають у смисловому зв'язку з природно-правовими ідеями та концепціями: соціально-сутнісна спрямованість правового пізнання, ціннісний пріоритет антропосоціальної реальності перед державно-юридичними нормами, які мають цій реальності відповідати, засади справедливості, розумності й домірності. Засобами реалізації природно-правових підходів у діяльності цього Суду, на думку правника, слугують соціально-цільове тлумачення правових явищ, а також звернення до критерію необхідності як засобу соціально-правового пізнання. Рішення ЄСПЛ, стверджує вчений, є прикладом того, як у процесі позитивації природно-правових положень та безпосередньої інтеграції концепцій юснатуралізму в реальну юридичну практику відбувається їх соціальна функціоналізація й інструменталізація¹.

Дослідження вченими юридичної природи актів Суду Ради Європи, на наш погляд, призвело до розширення уявлення про існуючі правові засоби упорядкування суспільних відносин, серед яких в доктрині права традиційно виокремлюють норми права, правовідносини, правові акти, акти безпосередньої реалізації норм права та інші засоби. Щоправда, з цього приводу, як наголошувалося нами в попередніх розділах роботи, немає однастайності, оскільки одні вчені називають рішення ЄСПЛ судовими прецедентами, а отже визнають за ними властивості норми права, інші наголошують на правоінтерпретаційній чи правозастосовній природі таких актів, треті – на їх складній (дуальній) природі, яку поділяємо і ми.

Так, наприклад, з погляду Д.В. Кухнюк, практика Європейського суду з прав людини має природу судового прецеденту як для Європейського суду, так і судів судової системи України². Підтримує таку позицію і В.А. Капустинський, який стверджує, що діяльність Страсбурзького суду ґрунтується на самій Конвенції, розробленому, доопрацьованому, прийнятому для внутрішнього користування Регламенті Суду та судових прецедентах – рішеннях, винесених раніше Європейським судом та Комісією з прав людини³.

З погляду Т.І. Дудаш, рішенням Страсбурзького суду притаманні усі ознаки правозастосовних актів⁴. Схожих висновків доходить і О.С. Волохов, яким наголошено, що акти ЄСПЛ, у яких формалізується

¹ Рабінович С.П. Природно-правові засади юридичного регулювання суспільних відносин в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2011. С. 19-20.

² Кухнюк Д.В. Судовий прецедент як джерело кримінально-процесуального права України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2008. С. 11.

³ Капустинський В.А. Зазнач. твір. С. 12.

⁴ Дудаш Т.І. Зазнач. твір. С. 124.

його практика, є актами тлумачення, що мають обов'язковий характер та повинні виконуватися судовими та іншими державними органами, виходячи із факту ратифікації Україною Конвенції 1950 року¹.

У свою чергу, В.В. Завальнюк стверджує, що з точки зору загальної теорії права рішення ЄСПЛ є правозастосовними актами, які, однак, поєднують у собі й певні властивості актів правоінтерпретаційних². На комплексності рішень ЄСПЛ наголошує і С.В. Васильєв, за думкою якого така комплексність зумовлена такими чинниками: а) правові позиції, що містяться в рішеннях Суду, мають нормативний характер; б) у рішеннях дається тлумачення Конвенції і протоколів до неї; в) самі вони є правозастосовними, оскільки містять рішення у конкретній справі³.

Узагальнення викладеного вище дозволяє дійти висновку, що під впливом практики ЄСПЛ на юридичну науку слід розуміти дію правових позицій Страсбурзького суду на доктринальну свідомість, результатом якої є поступова трансформація існуючої наукової парадигми з позитивістської на природно-правову та соціологічну, а також системи цінностей із акцентом на визнанні людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканості і безпеки найвищою соціальною цінністю, а також ідеї верховенства права.

Підсумовуючи, слід констатувати, що практика Страсбурзького суду вплинула на розвиток теорій правоутворення і джерел права, правового регулювання, правових актів, правової поведінки, юридичної відповідальності, тлумачення норм права, правозастосування, правотворчості, теорію верховенства права, суттєво збагативши їх.

Аналіз щорічних кількісних показників випуску фахівців з вищою юридичною освітою в Україні (приблизно 30-35 тисяч осіб) дає підстави стверджувати про престижність такої освіти та попит на неї. Однак наскільки сучасною, з точки зору опанування здобувачами вищої освіти європейських стандартів захисту прав людини, була отримана така правнична освіта, є питанням, що залишається актуальним. Вважаємо, що відповідь на нього можна дати лише після визначення реального стану впливу практики Суду Ради Європи на освітню діяльність відповідних закладів вищої освіти, що готують правників.

Принагідно слід зазначити, що ще у 2004 році Комітет Міністрів

¹ Волохов О.С. Рішення Європейського суду з прав людини у системі джерел трудового права України. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини*: зб. наук. статей Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 15 вересня 2012 р.). Одеса: Фенікс; НУ «ОЮА». 2012. С. 467.

² Завальнюк В.В. Знач. твір.

³ Васильєв С.В. Місце практики Європейського суду з прав людини в цивільному судочинстві України. *Проблеми законності*. 2012. Вип. 120. С. 72-73.

Ради Європи рекомендував державам-членам пересвідчитися в тому, що в рамках університетської освіти і професійної підготовки на національному рівні провадиться вивчення Конвенції та прецедентної практики Суду, і що така освіта й підготовка включені, зокрема: як елемент загальної навчальної програми для одержання диплома в галузі права; як елемент підготовчих програм при складанні іспитів на місцевому або загальнодержавному рівнях для отримання різноманітних правничих спеціальностей, а також первісної підготовки і підвищення кваліфікації суддів, прокурорів та адвокатів; як елемент програм первісної підготовки та підвищення кваліфікації кадрів в інших сферах правозастосовчої діяльності (працівників правоохоронних органів чи служби безпеки, персоналу пенітенціарних установ)¹.

Однак, як стверджує Л.М. Липачова, станом на 2005 рік прослідковувався недостатній рівень професійної правосвідомості представників судових та правоохоронних органів України, а також адвокатів, спричинений головним чином внаслідок браку правових знань стосовно рішень, які ухвалюються Європейським судом з прав людини².

Подальша оцінка навчальних планів, що здійснювалася ОБСЄ у 2009-2010 роках, вказує на те, що застосуванню міжнародних договорів, згода на які надана Верховною Радою України і які є частиною національного законодавства, приділялося недостатньо уваги. Окремої уваги, з погляду експертів, заслуговує вивчення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини, зважаючи на їхню роль у формуванні правопорядку сучасної Європи, а також на ту кількість справ, що надходять від громадян України до ЄСПЛ у зв'язку з порушенням їхніх прав, гарантованих Конвенцією³.

Виходячи із зазначеного, в період до 2010 року, а це майже 13 років з моменту взяття Україною на себе міжнародних зобов'язань у сфері захисту прав людини перед Радою Європи, стан вивчення положень Конвенції в їх інтерпретації Страсбурзьким судом слід визнати незадовільним. Наскільки змінилася ця ситуація за останні 5 років – вважаємо тим

¹ Рекомендація Rec (2004)4 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про роль Європейської конвенції з прав людини в університетській освіті та професійній підготовці: Ухвалено на 114-й сесії Комітету міністрів від 12 травня 2004 р. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_573.

² Липачова Л.М. Реалізація конституційного права людини та громадянина на звернення за захистом своїх прав і свобод до Європейського суду з прав людини: монографія. Дніпропетровськ: Юрид. акад. М-ва внутр. справ; Ліра ЛТД, 2005. С. 149.

³ Стан юридичної освіти та науки в Україні (результати дослідження) / Координатор проектів ОБСЄ в Україні; Національний університет «Києво-Могилянська Академія». Київ, 2009-2010. С. 163.

питанням, що потребує невідкладного з'ясування.

З метою системного та ґрунтовного аналізу освітніх програм навчання правників в Україні, на наш погляд, доцільним є їх розподіл на групи за напрямками підготовки фахівців, а саме для: а) органів публічної влади та недержавних установ і організацій у класичних університетах; б) органів судової влади; в) здійснення адвокатської діяльності; г) правоохоронних органів.

І зазначеного впливає, що передусім слід розглянути підхід до імплементації норм Конвенції та практики Суду Ради Європи в навчальний процес юридичних факультетів класичних університетів.

Ознайомлення з освітньо-професійною та освітньо-науковою програмами за спеціальністю «Право», затвердженими в Київському національному університеті ім. Т.Г. Шевченка¹, дозволяє стверджувати, що при здобутті бакалаврського та магістерського освітнього ступеня практика ЄСПЛ як окрема нормативна дисципліна не вивчається, підтвердженням чому слугує її відсутність серед обов'язкових компонентів обох освітніх програм.

Разом з тим практика Страсбурзького суду вплетена в різні навчальні курси при вивченні окремих тем, пов'язаних із захистом прав людини, серед них: «Конституційно-правовий статус особи та громадянина в Україні», «Міжнародний захист прав людини», «Кримінальний процес» (3-4 курс бакалаври); «Принципи виборчого права та міжнародні виборчі стандарти», «Порядок оскарження порушень виборчого законодавства та розгляду виборчих спорів», «Role of the ECHR in enforcing human right» (1 курс магістри). Варто зазначити, що для підготовки магістрів в університеті розроблено та затверджено окрему спеціалізацію «Європейські стандарти захисту основоположних прав людини», що правда переважна більшість дисциплін, що вивчається в її рамках, присвячена соціальному захисту та пенсійному забезпеченню.

Дисципліною, що спрямована на поглиблення теоретичних та практичних знань здобувачів вищої освіти щодо практики Суду Ради Європи, є «Європейське судочинство з захисту прав людини». Однак вона вивчається лише в рамках підготовки фахівців за спеціальністю «Міжнародне право» в Інституті міжнародних відносин Київського університету на другому (магістерському) ступені вищої освіти. Курс пе-

¹ Освітньо-професійна програма «Право» на здобуття освітнього ступеня «бакалавр» Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. URL: <https://law.knu.ua/ua/osvitnia-prohrama-bakalavrat>; Освітньо-наукова програма «Право» на здобуття освітнього ступеня «магістр» Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. URL: <https://law.knu.ua/ua/osvitnia-prohrama-mahistr-pravo>.

редбачає висвітлення основних принципів функціонування ЄСПЛ, його практики та правових позицій, аналіз рішень Страсбурзького Суду, що ухвалені проти України¹.

Аналіз навчально-методичного забезпечення дисциплін, що викладаються на кафедрах юридичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна², дає підстави для таких висновків:

1) знати судову практику, у тому числі рішення ЄСПЛ в конкретних кримінальних і цивільних справах різних країн, є одним із запланованих результатів вивчення дисципліни «Порівняльне судове право», що викладається для здобувачів освітнього ступеня «магістр». Водночас огляд затверджених тем, що передбачаються для вивчення в рамках цього навчального курсу, дозволяє стверджувати про декларативність зазначеної мети, зважаючи на відсутність конкретних питань, пов'язаних з опануванням практики Суду Ради Європи. Схожий підхід до побудови курсу застосовується і при формуванні навчальної дисципліни «Актуальні питання кримінального права». Водночас серед основних завдань навчальних дисциплін «Актуальні питання адміністративного права», «Актуальні проблеми конституційного права», «Актуальні питання цивільного права» відсутні положення щодо необхідності опанування здобувачами вищої освіти результатів волевиявлення Страсбурзького суду як джерела національного права, що, як відомо, носить дискусійний характер в юридичній науці;

2) незважаючи на те, що згідно з робочою програмою дисципліни «Кримінальний процес» студенти повинні знати судову практику, у тому числі рішення Конституційного Суду України, Європейського суду з прав людини, постанови Верховного Суду, вивчення рішень Страсбурзького суду як одного з джерел кримінально-процесуального права включено лише до теми № 2 «Кримінальне процесуальне право і кримінальне процесуальне законодавство», що, на наш погляд, не дозволяє здобувачам вищої освіти повною мірою сформулювати ґрунтовне уявлення про порядок урахування практики Суду Ради Європи при застосуванні кримінального процесуального законодавства України. Схожа ситуація прослідковується і з навчальної дисципліни «Кримінально-виконавче право»;

¹ Навчальні курси кафедри порівняльного і європейського права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. URL: http://www.iir.edu.ua/education/international_law/comparative_law/courses.

² Методичне та навчальне забезпечення юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. URL: http://jurfak.univer.kharkov.ua/kafedry/kaf_konst-prava/kmp_metod.php.

3) навчальна дисципліна «Прецеденти Європейського суду з прав людини», що в своїй структурі уміщує три розділи, а саме: а) «Міжнародні стандарти та європейська система захисту прав людини», в рамках якого вивчаються питання щодо історії прийняття та подальшого розвитку Конвенції та протоколів до неї, структури та повноважень Страсбурзького суду, його регламенту та порядку звернення до нього, правової природи рішень ЄСПЛ та порядку їх виконання; б) «Особисті права і свободи в рішеннях Європейського суду» (право на життя, заборона катувань, нелюдського та такого, що принижує гідність поводження і покарання, заборона рабства та примусової праці, право на свободу та особисту недоторканість, право на захист, право на повагу до приватного і сімейного життя); в) «Політичні, соціально-економічні та духовно-культурні права в рішеннях Європейського суду» (право на свободу думки, совісті і віросповідання, право на свободу вираження поглядів та свободу зібрань та об'єднання, право на вільні вибори, захист права власності, право на освіту), пропонується для вивчення здобувачам вищої освіти як вибіркова навчальна дисципліна лише на другому (магістерському) освітньому ступені;

4) на першому (бакалаврському) ступені вищої освіти за спеціальністю «Міжнародне право» компетенція, порядок передачі і розгляду скарг ЄСПЛ фрагментарно вивчаються здобувачами вищої освіти лише в рамках вибіркової навчальної дисципліни «Європейська система захисту прав людини» та нормативної дисципліни «Права людини в міжнародному праві»;

5) слухачі магістратури, що навчаються за спеціальністю «Міжнародне право», мають змогу здобути знання про правові основи діяльності ЄСПЛ, організацію і порядок його функціонування, зміст індивідуальної скарги та умови її прийнятності, здійснення провадження в ЄСПЛ, юридичну природу постанов та консультативних висновків ЄСПЛ в рамках вивчення вибіркової навчальної дисципліни «Міжнародне судочинство», щоправда обсяг аудиторних годин на опанування теми «Органи міжнародного правосуддя з прав людини» на денній формі навчання складає всього чотири години. Аналіз компетенції і процедури розгляду справ міжнародними судовими органами, зокрема ЄСПЛ, є завданням магістерської нормативної дисципліни «Право міжнародної відповідальності». Однак огляд силабусу цього навчального курсу дозволяє стверджувати про відсутність в його структурі окремих питань, присвячених вивченню особливостей провадження в Страсбурзькому Суді. Водночас слід зазначити, що питання правових основ діяльності ЄСПЛ, звернення до нього як правозахисного органу Ради Європи включені до

таких нормативних дисциплін, як «Право міжнародних організацій» та «Міжнародно-правові засади правозахисної діяльності», що є логічним та виправданим.

Освітня бакалаврська програма підготовки правників у Національному університеті «Києво-Могилянська академія» поєднує в собі навчальні дисципліни вітчизняної моделі юридичної освіти й адаптовані курси європейських та американських моделей правничих шкіл, з яких не більше 20% – нормативні, інші – вибіркові навчальні дисципліни.

Знання практики ЄСПЛ на першому (бакалаврському) рівні вищої освіти здобувачі отримують в рамках вивчення таких вибіркових навчальних курсів, як: а) «Права людини та їх захист», основним завданням якого є оволодіння певною системою загальнотеоретичних знань про права людини, умінням працювати з міжнародними та національними джерелами з прав людини, вмінням аналізувати практику забезпечення прав людини в Україні та користуватися національними та міжнародними механізмами захисту прав людини (2-й рік підготовки); б) «Європейське право з прав людини», в якому найбільша увага приділяється системі захисту прав людини Ради Європи і, зокрема, Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та практиці її застосування Європейським судом з прав людини як одному з найголовніших механізмів захисту прав людини для України (3-й рік підготовки), а також нормативної дисципліни «Міжнародне право захисту прав людини», метою якої є забезпечити студентів базовими знаннями про міжнародно-правові універсальні та регіональні стандарти й механізми захисту прав людини, розглянути способи імплементації міжнародного права з прав людини в законодавство України, в тому числі за допомогою аналізу справ Європейського Суду з прав людини (4-й рік підготовки)¹.

Загалом позитивно оцінюючи наявність дисциплін, якими передбачено опанування практики ЄСПЛ на кожному курсі бакалаврської програми, починаючи з другого, все ж переконані, що такий навчальний курс, як «Міжнародне право захисту прав людини», який передбачений освітньою програмою як нормативний (обов'язковий), має бути включено до переліку дисциплін вже з другого курсу навчання задля розуміння студентами ролі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод в її тлумаченні та застосуванні Страсбурзьким судом в національному механізмі захисту прав людини.

Поглиблені знання юрисдикції Суду Ради Європи та порядку звер-

¹ Бакалаврська програма «Право» Факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія». URL: <https://law.ukma.edu.ua/programs/bakalavrskaja-programa-pravo>.

нення до нього здобувач вищої освіти Києво-Могилянської академії має можливість отримати в рамках магістерської програми. Однак слід зауважити, що всі спеціалізовані курси, пов'язані з практикою ЄСПЛ, віднесені виключно до вибіркового, а отже здобуття знань про результати діяльності Страсбурзького суду та набуття умінь щодо їх урахування на національному рівні залежить виключно від бажання здобувача.

Так, в рамках першого року підготовки магістра пропонуються для вивчення такі вибіркові дисципліни: 1) «Практичні аспекти звернень до ЄСПЛ», метою якої є надання студентам теоретичних знань та практичних навичок щодо представництва інтересів заявників в органах Ради Європи щодо їх скарг на порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; 2) «Прецедентне право ЄСПЛ», метою якої є навчити студентів використовувати прецеденти ЄСПЛ у правотворчості та у правозастосуванні, підготувати студентів до їх можливої роботи у судових та правоохоронних органах, а також науково-дослідної і викладацької роботи; 3) «Застосування Європейської конвенції з прав людини та практики Страсбурзького суду у діяльності захисника», в рамках опанування якої відбувається вивчення положень Конвенції з прав людини та практики ЄСПЛ, що можуть бути застосовані захисником у кримінальному провадженні.

На другому курсі підготовки слухачів магістратури практика ЄСПЛ є предметом вивчення в межах вибіркового курсу «Судова правотворчість», завданням якого є поглиблене вивчення студентами проблем судової правотворчості, формування вміння застосовувати досягнення різних наук в сфері судової правотворчості, навчання студентів використовувати світовий досвід у даній сфері, поєднати досягнення юридичної науки з практикою, підготовка студентів до участі в правотворчій діяльності органів державної влади та до науково-дослідної роботи. А також курсу «Принцип верховенства права та проблеми його реалізації», в якому значна увага приділяється аналізу основних вимог (складових) верховенства права, стану та перспектив вдосконалення гарантій і механізмів їх втілення у вітчизняну юридичну практику¹.

Переконані, що переважна частина із зазначених навчальних курсів мали б вивчатися здобувачами вищої освіти на 3 та 4 курсах бакалаврської програми підготовки, зважаючи навіть на те, що ряд важливих питань, серед яких порядок звернення до Страсбурзького суду, його юрисдикційні повноваження, порядок урахування правових позицій ЄСПЛ, є

¹ Магістерська програма «Право» Факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія». URL: <https://law.ukma.edu.ua/programs/magisterska-programa-pravo>.

вкрай важливими як для практичної юридичної діяльності, що буде здійснюватися після отримання освітнього ступеня «бакалавр», так і подальшого складання зовнішнього незалежного оцінювання з метою навчання на другому (магістерському) рівні вищої освіти. Водночас вважаємо, що освітня програма підготовки магістра може бути доповнена й іншими не менш важливими вибірковими навчальними курсами, які б передбачали отримання знань та навичок застосування Конвенції з урахуванням правових позицій ЄСПЛ не тільки у кримінальному провадженні.

Серед класичних університетів України найбільший вплив практики ЄСПЛ на освітню діяльність простежується на юридичному факультеті Львівського національного університету ім. І. Франка.

Аналіз затверджених робочих навчальних планів підготовки бакалаврів за спеціальністю «Право» дає можливість сформулювати таку загальну картину опанування здобувачами вищої освіти положень Конвенції та практики Страсбурзького суду: 1) до нормативних навчальних дисциплін 1-го курсу підготовки включено дисципліну «Міжнародні стандарти захисту прав людини»; 2) серед вибіркових навчальних дисциплін 2-го року навчання пропонуються для вивчення: «Вступ до практики ЄСПЛ»; «Права людини та їх захист в Україні»; «Дотримання прав людини в процесі кримінального переслідування: історично-правові аспекти»; «Права людини: основні теорії та практика реалізації»; 3) на 3-му курсі підготовки фахівців поряд з нормативною навчальною дисципліною «Міжнародне публічне право» серед вибіркових дисциплін наявний навчальний курс «Захист права власності у практиці ЄСПЛ»; 4) до вибіркових дисциплін 4-го року навчання включено курс «Право на справедливий суд у практиці ЄСПЛ»¹.

Зазначене вказує на те, що програма підготовки фахівців-юристів побудована таким чином, щоб на кожному році навчання здобувачі вищої освіти мали змогу долучитися до вивчення конвенційних норм у світлі практики Суду Ради Європи. Щоправда, ознайомлення з навчально-методичними матеріалами таких дотичних, на наш погляд, до практики ЄСПЛ навчальних дисциплін, як «Кримінально-виконавче право України», «Захист прав дитини: історико-правовий аспект», дозволяє дійти висновку про недостатню увагу розробників цих курсів до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також рішень Страсбурзького суду, одне з яких, а саме «Сукачов проти України», ухвалене за пілотною процедурою з питань умов ув'язнення, що вказує на

¹ Робочий навчальний план підготовки на 2019-2020 роки: спеціальність 081 Право; освітній ступінь: бакалавр. Львівський національний університет імені Івана Франка. URL: <https://law.lnu.edu.ua/academics/bachelor>.

структурну проблему з цього питання в нашій державі.

Слід зауважити, що ще у 2009 році П.М. Рабіновичем та Т.І. Дудаш було розроблено та запропоновано для впровадження в інших закладах вищої освіти навчальний курс «Практика ЄСПЛ».

За задумом авторів, програма курсу в своїй структурі повинна мати загальну та спеціальну частини, яким передуює вступ. У ньому, з погляду розробників, слід акцентувати на підставах і цілях вивчення Конвенції та практики її застосування Страсбурзьким судом у системі вітчизняної юридичної освіти, значенні цих знань для правотворчої, правотлумачної та правозастосовної діяльності юристів, охарактеризувати основні джерела вивчення курсу, його структуру, особливості методики засвоєння навчального матеріалу та форми контролю знань студентів.

Як наголошують вчені, у загальній частині курсу тема № 1 має бути присвячена детальній характеристиці Конвенції. У темі № 2 слід розкрити роль ЄСПЛ у формуванні, розвитку та впровадженні європейських праволюдських стандартів, висвітлити порядок формування, склад і структуру Страсбурзького суду, його компетенцію, порядок і форми діяльності (за Конвенцією та Регламентом Суду Ради Європи), охарактеризувати юридичну природу рішень ЄСПЛ, їх вплив на законотворчу, конституційно-юрисдикційну й правозастосовну діяльність в Україні та інших державах-членах Ради Європи, докладно висвітлити право на звернення до ЄСПЛ та умови його реалізації. Належну увагу, за твердженням розробників, слід приділити і характеристиці ролі Комітету Міністрів Ради Європи, що здійснює контроль за виконанням рішень Страсбурзького суду, а особливо – законодавчо врегульованому порядку виконання цих рішень в Україні. У темі № 3 предметом окремого вивчення мають стати методологічні засади та принципи правоінтерпретаційної та правозастосовної діяльності Суду Ради Європи¹.

У спеціальній частині курсу, з погляду правників, слід охарактеризувати зміст низки передбачених Конвенцією прав (в автономній інтерпретації Суду), їх структуру (елементи), обов'язки держав-членів Ради Європи із забезпечення таких прав. Йдеться про: право на життя та заборону катувань (ст. 2 і 3 Конвенції); право на свободу та особисту недоторканність (ст. 5 Конвенції); право на справедливий судовий розгляд (ст. 6 Конвенції); захист права власності (ст. 1 Першого протоколу до

¹ Рабінович П.М., Дудаш Т.І. Навчальний курс «Практика Європейського суду з прав людини»: львівський досвід. *Практика Європейського суду з прав людини: загальнотеоретичні дослідження* / Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 21. Львів: Край, 2009. С. 140-148.

Конвенції) – тема 7; право на повагу до приватного й сімейного життя (ст. 8 Конвенції); свободу віросповідання (ст. 9 Конвенції); свободу вираження поглядів (ст. 10 Конвенції); право на свободу об'єднань (ст. 11 Конвенції); право на ефективний засіб правового захисту (ст. 13 Конвенції) і, нарешті, заборону дискримінації (ст. 14 Конвенції). Курс «Практика Європейського суду з прав людини», як стверджують автори, має чітко виражений комплексний, міждисциплінарний характер, оскільки спирається на знання як загальної теорії права, так і окремих галузей системи національного права, а також міжнародного публічного права. Тому найбільш прийнятним є його вивчення студентами-юристами саме останнього року навчання¹.

Загалом позитивно оцінюючи підхід вчених до структури та змісту запропонованого навчального курсу, все ж варто зауважити, що його вивчення має бути запроваджене не на останньому, а на третьому році підготовки бакалаврів, що пояснюється опануванням ними за перші два роки навчання не тільки загальної теорії права, але й значної частини галузевих наук, серед яких конституційне, адміністративне, кримінальне, цивільне право тощо.

Поділяють такий підхід і розробники силабусу курсу «Практика ЄСПЛ» на 2020-2021 навчальний рік, якими є Д.А. Гудима та Т.І. Дудаш. Як зазначається в анотації до цього курсу, дисципліна «Практика Європейського суду з прав людини» є завершальною вибірковою дисципліною зі спеціальності «Право» для освітньої програми бакалавра, що викладається в 5-му семестрі обсягом 3 кредити².

Однак переконані, що окрім вивчення здобувачами вищої освіти практики Страсбурзького суду та положень Конвенції, що дають уявлення про зміст та обсяг конвенційних прав і свобод людини, невід'ємним елементом такого навчального курсу має бути окрема тема, присвячена методиці урахування правових позицій ЄСПЛ при ухваленні рішень суб'єктами, наділеними державно-владними повноваженнями. Відсутність саме таких знань та навиків у підсумку призводить до некоректного чи нерелевантного використання результатів волевиявлення ЄСПЛ в національній юридичній діяльності.

Водночас вважаємо, що на четвертому році підготовки не зайвим буде включення до вибірових дисциплін робочого навчального плану спеціалізованих навчальних курсів задля більш поглибленого вивчення

¹ Там само.

² Гудима Д.А., Дудаш Т.І. Силабус курсу «Практика Європейського суду з прав людини» 2020-2021 навчального року. URL: <https://law.lnu.edu.ua/vybirkovyi-navchalni-dystsypliny>.

практики Суду Ради Європи з питань, які необхідні для майбутніх правників, враховуючи обрану ними спеціалізацію подальшої юридичної діяльності (кримінально-правову, цивільно-правову тощо).

Огляд робочих навчальних планів підготовки магістрів за спеціальністю 081 «Право» дозволяє стверджувати, що у Львівському національному університету ім. І. Франка вивчення практики ЄСПЛ передбачено лише на 2 курсі навчання з такими особливостями: 1) дисципліна «Проблеми застосування практики ЄСПЛ у кримінальному праві» вивчається тільки слухачами за освітньо-науковою програмою «Публічно-правовий напрямок» як нормативна (обов'язкова) дисципліна; 2) дисципліна «Практика ЄСПЛ» пропонується для вивчення слухачам за освітньо-науковою програмою «Приватно-правовий напрямок» як вибіркова навчальна дисципліна спеціалізації; 3) при підготовці магістрів за різними спеціалізаціями ситуація є такою: а) за спеціалізаціями «Юрисдикційні способи захисту порушених прав та інтересів», «Юридична служба у сфері соціального захисту та охорони довкілля», «Прокуратура», «Нотаріат», «Інтелектуальна власність», «Корпоративне право» вивчення практики ЄСПЛ окремим курсом не передбачено; б) за спеціалізацією «Правосуддя і судове адміністрування» серед вибірових дисциплін передбачено курс «Проблеми застосування адміністративними судами практики ЄСПЛ»; в) за спеціалізацією «Адвокатура» до вибірових навчальних дисциплін віднесено лише курс «Проблеми застосування практики ЄСПЛ у кримінальному праві»; г) за спеціалізацією «Юридичне забезпечення євроінтеграції України» до вибірових дисциплін включено навчальні курси «Національні та міжнародні процедури захисту від дискримінації та порушення прав людини» та «Європейські стандарти права на приватність»¹.

Зазначене дозволяє стверджувати, що: 1) підготовка магістрів за освітньо-науковою програмою, тобто майбутніх науково-педагогічних працівників, загалом відбувається з вивченням практики Суду Ради Європи, щоправда не виправданим вважаємо викладання однієї й тієї ж дисципліни, а саме «Практика ЄСПЛ», при здобутті як бакалаврського, так і магістерського освітнього ступеня, а також її віднесення до вибірових дисциплін; 2) підготовка магістрів за спеціалізаціями «Юрисдикційні способи захисту порушених прав та інтересів» та «Прокуратура» беззаперечно вимагає включення до відповідних робочих навчальних планів таких важливих курсів, як «Проблеми застосування адміністративними

¹ Робочий навчальний план підготовки на 2019-2020 роки: спеціальність 081 Право; освітній ступінь: магістр. Львівський національний університет імені Івана Франка. URL: <https://law.lnu.edu.ua/academics/master>.

судами практики ЄСПЛ» та «Проблеми застосування практики ЄСПЛ у кримінальному праві», що неодмінно сприятиме підвищенню рівня фахової кваліфікації здобувачів вищої освіти; 3) невинуватим вважаємо обмеження спеціалізації «Адвокатура» включенням до неї лише дисципліни «Проблеми застосування практики ЄСПЛ у кримінальному праві» як вибіркової, зважаючи на те, що сфера правозахисної діяльності таких фахівців не обмежується лише кримінальними провадженнями.

Всебічне опанування практики ЄСПЛ та її включення до різних навчальних дисциплін й спеціалізованих курсів підготовки правників у Львівському національному університеті ім. І. Франка є невинуватим, адже в даному регіоні нашої держави створена та ефективно діє Львівська лабораторія прав людини і громадянина Національної академії правових наук України під керівництвом видатного вченого – доктора юридичних наук, професора, академіка Академії правових наук України Рабіновича Петра Мойсейовича. Значна частина наукових праць лабораторії, як відомо, присвячена дослідженню юридичної природи практики Страсбурзького суду.

Вивчення практики ЄСПЛ як окремої вибіркової початкової дисципліни здійснюється й студентами юридичного факультету Ужгородського національного університету, щоправда це відбувається в рамках восьмого (останнього) семестру 4-го року підготовки бакалаврів. Особливістю побудови цього навчального курсу вважаємо у тому, що з 15 тем, які передбачені його структурою, перші п'ять, а саме: «Природа ЄКПЛ», «Структура і організація ЄСПЛ», «Процедура розгляду справ ЄСПЛ», «Тлумачення Конвенції ЄСПЛ», «Юридична природа і порядок виконання рішень ЄСПЛ», вивчаються лише в рамках лекційних занять та самостійної роботи.

Разом з тим, з метою опанування здобувачами вищої освіти положень Конвенції в їх інтерпретації Страсбурзьким судом права і свободи людини, що перебувають під захистом Ради Європи, об'єднано в групи, а саме: статті 2, 5 Конвенції та статті 2, 4 Протоколу № 4 (тема 6); статті 3 та 4 Конвенції (тема 7); статті 6, 13 Конвенції та статтю 2 Протоколу № 7 (тема 8); стаття 7 Конвенції та стаття 4 Протоколу № 7 (тема 9); статті 8 та 12 Конвенції (тема 10); статті 9 та 10 Конвенції (тема 11); стаття 11 Конвенції (тема 12); стаття 14 Конвенції та стаття 5 Протоколу № 7 до Конвенції (тема 13); стаття 1 Протоколу № 1 до Конвенції (тема 14); стаття 3 Протоколу № 7 до Конвенції (тема 15)¹.

¹ Програми навчальних дисциплін кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права Ужгородського національного університету. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/33>.

Зазначений підхід до побудови навчального курсу, з одного боку, сприяє формуванню системних знань у сфері захисту прав і свобод людини на регіональному (європейському) рівні, з іншого, зважаючи на відведений час для вивчення кожної із зазначених тем (1-2 аудиторні години), вказує на поверхневий підхід до опанування змісту та обсягу можливостей людини та їх захисту з боку Ради Європи.

Принагідно зазначимо, що кафедрою конституційного права та порівняльного правознавства Ужгородського національного університету студентам пропонується альтернативна вибіркова дисципліна «Захист людини у Європейському суді з прав людини», що також, як і попередньо зазначений навчальний курс, передбачається для вивчення у восьмому семестрі 4 курсу підготовки бакалаврів.

Слід відзначити іншу структуру цього навчального курсу, до якого включено такі теми: «Загальна характеристика Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод»; «ЄСПЛ: порядок формування, структура та юрисдикція»; «Процедура розгляду справ ЄСПЛ та порядок виконання його рішень»; «Особливості тлумачення норм Європейської конвенції»; «Роль прецеденту в діяльності ЄСПЛ»; «Проблема застосування прецедентів ЄСПЛ українськими судами»; «Основні концепції, що визначають зміст «права на справедливий суд» у статті 6 Конвенції»; «Особливості статті 8 Конвенції «право на повагу до приватного і сімейного життя»»; «Застосування положень статті 3 Конвенції «заборона катування»»; «Застосування положень статті 5 Конвенції право на свободу та особисту недоторканість»»; «Концепція приватного життя в мережі Інтернет»: «прецедентне право ЄСПЛ»; «Зобов'язання держав у боротьбі з насильством та іншою злочинною або незаконною діяльністю в Інтернеті»; «Захист прав дітей: практика ЄСПЛ»; «Використання інформаційних технологій у діяльності суду»; «Правила заповнення формуляру заяви до ЄСПЛ»¹.

Вважаємо, що такий підхід до побудови навчального курсу зміщує акцент отримання знань щодо результатів правоінтерпретаційної та правозастосовної діяльності Суду Ради Європи по кожній зі статей Конвенції на юрисдикцію самого Страсбурзького суду та порядок звернення до нього.

Первинні знання щодо правової природи рішень ЄСПЛ, як одного з джерел міжнародного права, студенти юридичного факультету, які навчаються за спеціальністю 081 «Право», отримують в ході опанування

¹ Робочі програми навчальних дисциплін кафедри конституційного права та порівняльного правознавства Ужгородського національного університету. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/20295>.

навчальної дисципліни «Міжнародне право», що викладається в першому семестрі 3 курсу підготовки та завершується складанням екзамену¹. Більш поглиблене вивчення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод здійснюється на магістерському рівні вищої освіти в рамках опанування навчальної дисципліни «Кримінально-правова охорона прав та законних інтересів людини і громадянина: національні та міжнародні аспекти»².

Проведений аналіз освітніх програм та навчально-методичних матеріалів підготовки правників в класичних університетах України дає підстави стверджувати про різні підходи закладів вищої освіти до вивчення положень Конвенції та практики Суду Ради Європи здобувачами вищої освіти. Така ситуація, на наш погляд, дозволяє констатувати реальність принципу автономії закладів вищої освіти, про яку йдеться в Законі України «Про вищу освіту», що ухвалений у 2014 році в рамках проведення освітньої реформи.

Дія практики ЄСПЛ на підготовку фахівців-юристів є відчутною і в найбільш відомих в Україні юридичних закладах вищої освіти.

Так, при підготовці бакалаврів за спеціальністю 081 «Право» в Національному університеті «Юридична академія України ім. Я. Мудрого» однією з навчальних дисциплін виступає «Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та практика її застосування», потреба в опануванні якої, як зазначається в програмі, з одного боку, викликана необхідністю неухильного дотримання прав людини в Україні, як це передбачено ст. 3 Конституції України, а з другого – необхідністю сумлінного виконання Україною (*parata sunt servanda*) міжнародно-правових зобов'язань перед Радою Європи, в рамках якої укладено Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод. У своїй структурі ця дисципліна уміщує дев'ять тем, а саме: «Історія створення та загальна характеристика Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод», «Структура та процедури ЄСПЛ», «Проведення в ЄСПЛ та особливості тлумачення ним конвенції про захист прав людини і основоположних свобод», «Імплементация в Україні Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод», «Права, пов'язані з особистою недоторканістю людини», «Право на справедливий судовий розгляд», «Право на повагу до приватного та сі-

¹ Робочі програми навчальних дисциплін кафедри міжнародного права Ужгородського національного університету. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/2529>.

² Робочі програми навчальних дисциплін кафедри кримінального права і процесу Ужгородського національного університету. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/4405>.

мейного життя. Свобода віросповідання», «Свобода вираження поглядів та свобода мирних зібрань та об'єднання», «Права вразливих верств населення»¹, опанування яких достатньою мірою дає загальне уявлення про чинний Страсбурзький механізм захисту прав і свобод людини на регіональному (європейському) рівні.

Слід зазначити, що розробниками цього навчального курсу приділено увагу і такому важливому питанню, як порядок застосування судами України Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та актів її тлумачення ЄСПЛ, що, як випливає з результатів нашого дослідження, часто упускається науково-педагогічними працівниками при розробці подібних навчальних курсів.

Юрисдикція ЄСПЛ, його устрій, процедура звернення до нього є тими наскрізними питаннями, що також включені до бакалаврської навчальної дисципліни «Міжнародне право».

Здобувачі вищої освіти, які навчаються на першому рівні вищої освіти за спеціальністю «Міжнародне право», опановують структуру, компетенцію, порядок звернення та ухвалення рішень ЄСПЛ в рамках вивчення навчальної дисципліни «Судові системи та порівняльне судове право»².

Аналіз каталогу № 1 вибіркових навчальних дисциплін першого рівня вищої освіти дає підстави стверджувати, що здобувачі освітнього ступеня «бакалавр» можуть отримати додаткові знання щодо практики Страсбурзького суду при обранні для вивчення таких навчальних курсів: а) «Судове право», що дозволяє здобувачам вищої освіти ознайомитися з актами міжнародних судових установ як джерелами судового права, а також з'ясувати порядок виконання і застосування практики ЄСПЛ³, «Верховенство права» (підготовка за спеціальністю «Право»);

¹ Програма навчальної дисципліни «Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та практика її застосування» / уклад.: М.В. Буроменський, В.М. Стешенко. Харків: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2011. 12 с. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/PROGRAMS_2012/Pr_0042.pdf.

² Навчально-методичний посібник для самостійної роботи та практичних занять з навчальної дисципліни «Судові системи та порівняльне судове право» (напрямок підготовки «Міжнародне право», перший (бакалаврський) освітній рівень) для студентів II курсу денної форми навчання / уклад.: Л.М. Москвич, І.В. Назаров, І.В. Юревич та ін. Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2016. 45 с.

³ Програма навчальної дисципліни «Судове право» (галузь знань 08 «Право», перший (бакалаврський) освітньо-кваліфікаційний рівень, спеціальність 081 «Право») для студентів IV курсу денної форми навчання Інституту підготовки кадрів для органів юстиції / уклад.: Л.М. Москвич, І.В. Назаров, О.М. Овчаренко та ін. Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого, 2015. 12 с. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/PROGRAMS_2015/Pr_125.pdf.

б) «Європейська конвенція з прав людини та практика її застосування» (підготовка за спеціальністю «Міжнародне право»); в) «Практика ЄСПЛ як джерело права» (для студентів-клініцистів наскрізного модулю «Юридична клініка» (підготовка за спеціальностями «Право», «Міжнародне право»)¹.

Питання діяльності Страсбурзького суду та особливості виконання його рішень органічно включені і до деяких нормативних навчальних дисциплін магістерського рівня освіти.

Так, наприклад, однією з тем навчального курсу «Організація роботи адвокатури України», що викладається для слухачів магістратури I курсу денної форми навчання Інституту підготовки кадрів для органів юстиції України та господарсько-правового факультету, є «Особливості участі адвоката в конституційному судочинстві та у Європейському суді з прав людини», в рамках якої вивчаються питання щодо повноважень адвоката при розгляді справ у ЄСПЛ, особливості доказової діяльності адвоката у ЄСПЛ, роль адвоката на стадії виконання рішень ЄСПЛ². Рішення Страсбурзького суду вивчаються слухачами магістратури факультету правосуддя в рамках опанування дисципліни «Теорія та практика застосування цивільного процесуального законодавства».

Варто зауважити, що в Національному університеті «Юридична академія України ім. Я. Мудрого» юрисдикційні повноваження Суду Ради Європи, його рішення та порядок звернення до нього більш широко пропонуються для вивчення як вибіркові навчальні дисципліни саме слухачам магістратури.

Підтвердженням цьому слугують такі навчальні курси, що включені до каталогу № 2 вибіркового навчальних дисциплін другого (магістерського) рівня за спеціальністю «Право»: 1) «Питання кримінального права в практиці Європейського Суду з прав людини» (профілі освітніх програм «Прокурор у кримінальному провадженні», «Правосуддя та судова діяльність», «Нотаріат та виконавче провадження»); 2) «Застосування норм міжнародного права у національному правопорядку Украї-

¹ Каталог №1 вибіркового навчальних дисциплін першого (бакалаврського) рівня (ВНД БР) 2019-2020 н.р.: затверджено рішенням Вченої ради університету від 19 квітня 2019 року протокол № 11; введено в дію наказом ректора Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого» № 103 від 23.04.2019. URL: <https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/0/9B%D0%9E%D0%93-1.FR12.pdf>.

² Програма навчальної дисципліни «Організація роботи адвокатури України» (галузь знань 08 «Право», другий (магістерський) освітньо-кваліфікаційний рівень, спеціальність 081 «Право») для студентів I курсу денної форми навчання Інституту підготовки кадрів для органів юстиції України та господарсько-правового факультету / уклад.: Т.Б. Вільчик, А.В. Іванцова, Я.О. Ковальова. Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2015. 10 с. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/PROGRAMS_2015/Pr_128.pdf.

ни» (профілі освітніх програм «Досудове розслідування», «Юридичний антикорупційний менеджмент», «Міжнародне публічне право»); 3) «Практика ЄСПЛ у цивільному судочинстві» (профіль освітньої програми «Судове адміністрування та судова діяльність»); 4) «Право на справедливий судовий розгляд у цивільному процесі» (профіль освітньої програми «Цивільне судочинство»); 5) «Забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні» (профілі освітніх програм «Правосуддя та судова діяльність», «Нотаріат та виконавче провадження»); 6) «Міжнародне правосуддя» (профіль освітньої програми «Адвокатура»/«Адвокатська діяльність»).

Слід зауважити, що за спеціальністю «Міжнародне право» до каталогу № 2 (магістерського) рівня включено лише такий вибірковий навчальний курс, як «Процедура розгляду справ Європейським судом з прав людини» (профіль освітньої програми «Міжнародне право»). Водночас цим же каталогом серед вибірових навчальних дисциплін наскрізного модулю «Юридична клініка» (для студентів-клініцистів) передбачений навчальний курс «Практика ЄСПЛ як джерело права»¹.

Зазначене дає можливість стверджувати, що практика Суду Ради Європи включена для вивчення не тільки в рамках опанування дисциплін міжнародно-правової та кримінально-правової спрямованості, але й цивільно-правової, що, на наше переконання, сприяє розширенню знань здобувачів вищої освіти у сфері захисту прав людини.

Практика ЄСПЛ значною мірою включена і до ряду навчальних дисциплін, що викладаються в Національному університеті «Одеська юридична академія», який готує правників для адвокатури, прокуратури, слідства та інших органів публічної влади. Серед них: «Використання практики ЄСПЛ в кримінальному провадженні», «Права людини в сфері кримінальної юстиції», «Міжнародний захист прав людини», «Практика ЄСПЛ», «Захист прав юридичних осіб в ЄСПЛ», «Права людини в Україні», «Міжнародне правосуддя», «Міжнародно-правові механізми захисту прав людини», «Основи міжнародно-правових стандартів прав людини», «Практика ЄСПЛ у цивільному судочинстві»².

Із зазначеного витікає, що правові позиції Страсбурзького суду широко імплементовані в навчальний процес кафедрами університету.

¹ Каталог № 2 вибірових навчальних дисциплін другого (магістерського) рівня (ВНД МР) 2019-2020 н.р.: затверджено рішенням Вченої ради університету від 19 квітня 2019 року протокол № 11; введено в дію наказом ректора Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого» № 103 від 23.04.2019. URL: <https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/07/КАТАЛОГ-2.FR12.pdf>.

² Кафедри Національного університету «Одеська юридична академія». URL: <http://onua.edu.ua/ua/201-kafedry-ukr?layout=blog>.

Водночас не виправданим вважаємо відсутність відповідних спецкурсів з практики ЄСПЛ на кафедрі кримінального права, а також адміністративного і фінансового права.

Наявність окремих навчальних дисциплін з вивчення практики Страсбурзького суду простежується і в програмах закладів вищої освіти, де підготовка юристів не є основним напрямком освітньої діяльності.

Так, відповідно до плану підготовки бакалаврів Національного університету біоресурсів і природокористування України за спеціальністю «Право» серед дисциплін за вибором студентів передбачено навчальний курс «Практика ЄСПЛ», в рамках якого студенти мають можливість опанувати практичне значення основ теорії прав людини, дослідити форми та моделі юридичної діяльності в сфері прав людини, зрозуміти механізм застосування Європейської конвенції; оволодіти знаннями щодо прийнятності заяв в ЄСПЛ; проаналізувати практику ЄСПЛ щодо України, навчитися аналізувати правові питання в сфері захисту прав людини і основоположних свобод в Україні¹. Водночас нелогічним вважаємо відсутність тем, присвячених захисту прав людини з боку ЄСПЛ, у навчальній дисципліні «Міжнародний захист прав людини»².

На юридичному факультеті Тернопільського національного економічного університету однією з дисциплін підготовки здобувачів вищої освіти другого ступеня вищої освіти (магістр) за спеціальністю «Право» та «Міжнародне право» є «Прецедентна практика ЄСПЛ в національному судочинстві»³. Незважаючи на доволі дискусійну назву зазначеного начального курсу, до його змісту включено теми, що пов'язані з заходами індивідуального та загального характеру, які вживаються державою на виконання рішень Суду Ради Європи, а також юридичною природою пілотних рішень ЄСПЛ.

Актуальною в умовах сьогодення видається бакалаврська програма з права, що розроблена та затверджена в Українському католицькому університеті. Особливістю цієї ціннісно орієнтованої освітньої програми за

¹ Анотація навчальної дисципліни «Практика Європейського Суду з прав людини» Національного університету біоресурсів і природокористування України. URL: https://nubip.edu.ua/sites/default/files/u213/14-05_5_semestr_pratkika_ies.pdf.

² Анотація навчальної дисципліни «Міжнародний захист прав людини» Національного університету біоресурсів і природокористування України. URL: https://nubip.edu.ua/sites/default/files/u213/14-05_5_semestr_zahist_prav_lyudini.pdf.

³ Робоча програма з дисципліни «Прецедентна практика Європейського суду з прав людини в національному судочинстві» підготовки магістрів спеціальності 081 «Право», 293 «Міжнародне право»: затверджена деканом юридичного факультету та проректором Тернопільського національного економічного університету 30.08.2019. URL: https://www.tneu.edu.ua/opp/uf/pravo/pravo_magistr/pretsendentna_praktyka_espl_prav_liudyny_v_natsionbalnomy_sudochynstvi/work.pdf.

спеціальністю «Право» є те, що усі навчальні дисципліни розподілені на три категорії: а) базові юридичні дисципліни (45%); б) дисципліни за вибором студента (30%); в) дисципліни світоглядного ядра (25%). Водночас слід наголосити на тому, що навчальні курси «Права людини. Міжнародні стандарти» (2 курс) та «Право Ради Європи. Практика ЄСПЛ» (3 курс, англ. мовою)¹ віднесені до базових юридичних дисциплін.

До обов'язкових дисциплін магістерської програми з права віднесено навчальний курс «Захист прав людини в ЄСПЛ». В той же час студентам університету пропонується широкий перелік вибіркового навчальних курсів, серед яких «Застосування практики ЄСПЛ в адміністративному судочинстві», «Свобода від катувань, жорстокого та такого, що принижує гідність поводження: міжнародні стандарти», «Застосування практики ЄСПЛ в цивільному судочинстві»². Переконані, що до переліку вибіркового дисциплін для слухачів магістратури доцільно було б включити такі навчальні курси, як «Урахування практики ЄСПЛ у кримінальному провадженні», «Питання кримінального права в практиці Страсбурзького суду».

Системна імплементація практики ЄСПЛ в навчальний процес прослідковується при підготовці та підвищенні кваліфікації працівників апарату судів, а також суддів різних інстанцій в Національній школі суддів України.

Як зазначає Т. Фулей, Національною школою суддів України забезпечений «багатосходинковий» механізм з вивчення Конвенції та практики ЄСПЛ, який охоплює обов'язкові тренінги як «базові», так і «спеціалізовані», альтернативні дистанційні навчальні курси та інформаційні матеріали для самостійного опрацювання, що покликане сприяти дотриманню суддями конвенційних гарантій прав людини при здійсненні правосуддя в Україні. Серед розроблених тренінгів особливе місце займають два «базові» курси – для суддів загальних та адміністративних судів. «Базовість» цих курсів означає, що судді-учасники до їх проходження мали б оволодіти певним мінімальним теоретичним рівнем (під час спеціальної підготовки в Національній школі суддів України чи самостійно), необхідним для складання кваліфікаційного іспиту³.

Оскільки, як зауважує правник, основне завдання тренінгів з темати-

¹ Бакалаврська програма з права Українського католицького університету. URL: <http://law.ucu.edu.ua/bakalavrat>.

² Магістерська програма з права Українського католицького університету. URL: <http://law.ucu.edu.ua/bazovi-dystsypliny/>; <http://law.ucu.edu.ua/vybirkovyi-dystsypliny>.

³ Фулей Т. Впровадження практики ЄСПЛ у суддівську освіту: методичні підходи. *Слово Національної школи суддів України*. 2017. № 3 (20). С. 26.

ки Конвенції та практики ЄСПЛ – розвиток навичок правильного застосування положень Конвенції при здійсненні правосуддя, то для досягнення цього завдання учасники повинні розуміти дію конвенційного механізму захисту прав, яка розкривається через рішення ЄСПЛ. Для цієї мети розробники дійшли висновку про необхідність попереднього опрацювання учасниками рішень ЄСПЛ до проходження тренінгів. Це стало однією з особливостей усіх курсів тематики Конвенції, як «базових», так і «спеціалізованих». Для кожного тренінгу підібрано по 5-8 рішень ЄСПЛ. Альтернативною формою навчання тренінгам, наголошує Т. Фулей, є проходження дистанційного навчання, для чого Національною школою суддів України розроблено та впроваджено 4 дистанційних навчальних курси з тематики Конвенції, присвячені застосуванню Конвенції у цивільному судочинстві, під час судового розгляду та досудового розслідування та курс для суддів адміністративних судів¹.

Слід наголосити, що практика Суду Ради Європи широко включена Національною школою суддів України до програм підготовки безпосередньо самих суддів. Так, наприклад, в стандартизованій програмі підготовки суддів окружних адміністративних судів передбачено такі важливі для вивчення теми: «Застосування судами принципів адміністративного судочинства у світлі практики ЄСПЛ», «Практика ЄСПЛ у справах, які стосуються спорів державних службовців», «Практика ЄСПЛ щодо застосування ст. 8 Конвенції з питань доступу до правосуддя у справах, що стосуються довкілля»².

У свою чергу, в стандартизовану програму підготовки суддів судових палат у кримінальних справах апеляційних судів в апеляційних округах включені такі питання: «Урахування практики ЄСПЛ щодо належної вмотивованості вироку», «Практика ЄСПЛ щодо гарантування прав неповнолітніх за ст. 5, 6, 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод», «Міжнародні стандарти забезпечення прав людини при проведенні негласних слідчих (розшукових) дій: практика ЄСПЛ», «Застосування Конвенції з прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини у кримінальному судочинстві. Рішення ЄСПЛ проти України за статтями 5 та 6 ЄКПЛ», «Практика ЄСПЛ щодо забезпечення права на захист в аспекті статей 3, 5, 6 ЄКПЛ», «Практика ЄСПЛ щодо екстрадиції та інших форм міжна-

¹ Там само.

² Стандартизована програма підготовки суддів окружних адміністративних судів Національної школи суддів України. URL: <http://nsj.gov.ua/files>.

родного співробітництва у кримінальному провадженні»¹.

Практика ЄСПЛ достатньою мірою включена і до планів підготовки працівників апарату судів. Підтвердженням цьому слугують затверджені плани підготовки керівників апаратів місцевих (окружних) та апеляційних судів, помічників суддів і консультантів місцевих загальних (окружних) та апеляційних судів, секретарів, головних і провідних спеціалістів місцевих (окружних) та апеляційних судів, судових розпорядників місцевих та апеляційних судів, секретарів судового засідання місцевих (окружних) та апеляційних господарських судів та інших працівників апарату суду.

Зазначеними вище категоріями працівників суду вивчаються питання щодо: а) застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики ЄСПЛ в національній судовій практиці; б) захисту права власності в практиці ЄСПЛ (ст. 1 протоколу № 1 до ЄКПЛ зі змінами, внесеними Протоколом № 11); в) порядку виконання рішень ЄСПЛ в Україні. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ»; г) правових позицій ЄСПЛ, викладених в його рішеннях, що набули статусу остаточних; д) підстав звернення до ЄСПЛ, порядку звернення та зміст заяви².

Аналіз програм підготовки суддів та планів підготовки працівників апарату суду, дає підстави дійти висновку, що у випадку коли випускник закладу вищої освіти України має недостатній рівень знання щодо Конвенції та практики Страсбурзького суду, то такі знання він отримає при подальшій підготовці у відповідних регіональних школах суддів.

Слід відзначити кількість та змістовну наповнюваність навчально-наукових матеріалів Національної школи суддів України, які використовуються в процесі підготовки правників, серед них: «Застосування Європейської конвенції з прав людини при розгляді в судах господарських справ» (посібник для суддів); «Застосування практики ЄСПЛ в адміністративному судочинстві» (роздаткові матеріали); «Застосування практики ЄСПЛ в адміністративному судочинстві» (науково-методичний посібник для суддів); «Застосування практики ЄСПЛ при здійсненні правосуддя» (науково-методичний посібник для суддів); «Застосування в Україні європейських стандартів протидії жорстокому по-

¹ Стандартизована програма підготовки суддів судових палат у кримінальних справах апеляційних судів в апеляційних округах Національної школи суддів України. URL: <http://nsj.gov.ua/files>.

² Типові плани підготовки працівників апаратів судів, затверджені ректором Національної школи суддів України. URL: <http://nsj.gov.ua/pidgotovka-pratsivnikiv-apatativ-sudiv/tipovi-plani-2019-rik>.

водженню і безкарності» (посібник для суддів); «Стаття 8 Конвенції: стандарти застосування при здійсненні правосуддя» (посібник) та інші¹.

До освітньо-професійних програм підготовки майбутніх фахівців адвокатської діяльності також включено ряд дисциплін, що орієнтовані на вивчення практики Страсбурзького суду.

Так, наприклад, студентами Академії адвокатури України 3-го року підготовки обов'язково вивчається навчальний курс «Міжнародно-правові механізми захисту прав людини», в рамках якого здобувачі вищої освіти знайомляться з положеннями Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, особливостями її тлумачення і застосування в національному правопорядку, організацією та юрисдикцією ЄСПЛ, процедурою звернення до нього, реформою Євросуду, порядком виконання рішень ЄСПЛ в Україні, в тому числі у справах «Бурмич та інші проти України», «Бочан проти України № 2», заходами індивідуального та загального характеру, що вживаються державою на виконання рішень ЄСПЛ, функціями Комітету Міністрів Ради Європи щодо контролю за виконанням рішень Страсбурзького суду. Практика ЄСПЛ включена для вивчення і до таких вибіркового навчальних курсів підготовки бакалаврів за спеціальністю «Право» та «Міжнародне право», як «Право міжнародних договорів», «Судові системи і порівняльне судове право» (2-й рік підготовки) «Міжнародне гуманітарне право» (4-й рік підготовки)².

Разом з тим серед вибіркового компонентів освітньо-наукової програми другого (магістерського) рівня вищої освіти передбачені для вивчення такі навчальні дисципліни, як «Право міжнародної відповідальності» та «Міжнародне правосуддя»³, опанування яких, у разі вибору, також дозволить слухачам магістратури розширити свій світогляд щодо ролі і місця практики Суду Ради Європи в системі джерел права.

До окремої групи дослідження слід віднести відомчі заклади вищої освіти, що готують фахівців-юристів як для правоохоронних органів, так і інших органів публічної влади на базі юридичних факультетів.

Огляд відповідних освітніх програм дозволяє стверджувати, що для спеціальної підготовки кандидатів на посаду прокурора в Національній академії прокуратури України запроваджено спеціальний курс «Прак-

¹ Наукові посібники Національної школи суддів України. URL: <http://nsj.gov.ua/science/prints/890>.

² Робочі програми навчальних дисциплін Академії адвокатури України. URL: <https://aau.academy/course-programmes>.

³ Освітньо-наукова програма «Міжнародне право» другого (магістерського) рівня вищої освіти Академії адвокатури України. URL: <https://aau.academy/documents>.

тика Європейського суду з прав людини в прокурорській діяльності». Особливістю цього курсу є включення до переліку тем окремих питань, що пов'язані з проблемами застосування практики ЄСПЛ в діяльності органів прокуратури, релевантності застосування практики ЄСПЛ та національного законодавства, проблем виконання рішень ЄСПЛ та ролі прокуратури у цьому процесі¹.

Однією з актуальних навчальних дисциплін підготовки прокурорів, яка була запроваджена в навчальний процес Національної академії прокуратури України у 2014 році, є «Європейські стандарти діяльності прокурора поза кримінальною юстицією». Опанування цієї дисципліни дозволяє з'ясувати особливості формування європейських стандартів діяльності прокурора у поза кримінальному провадженні ЄСПЛ на підставі ЄКПЛ, підходи ЄСПЛ до визначення змісту права на справедливий судовий розгляд, право на змагальність сторін, право на рівноправність сторін та доступу до правосуддя у контексті діяльності прокурора у поза кримінальному провадженні; позиції ЄСПЛ щодо участі прокурора у сімейних справах². Щоправда наразі, після реформування цього навчального закладу, зазначена дисципліна не викладається.

У рамках підвищення кваліфікації прокурорів результати волевиявлення Страсбурзького суду опановуються при вивченні таких навчальних курсів: «Права людини та міжнародні стандарти в сфері захисту прав людини», «Впровадження практики Європейського суду з прав людини в прокурорську діяльність»³.

Аналіз освітніх програм та навчально-методичних матеріалів закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання, вказує на те, що практика ЄСПЛ як окрема навчальна дисципліна не передбачена для вивчення майбутніми правоохоронцями. Проте варто зазначити, що правові позиції Суду Ради Європи включені до дисциплін, які пов'язані із захистом прав людини.

Так, наприклад, курсантами та слухачами заочної форми навчання Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ практи-

¹ Програма навчальної дисципліни для спеціальної підготовки кандидатів на посаду прокурора «Практика Європейського суду з прав людини в прокурорській діяльності» Національної академії прокуратури України. Київ, 2019. 34 с. URL: http://napu.com.ua/spc/2019/ESPL/Programa_ESPL.pdf.

² Київець О.В. Європейські стандарти діяльності прокурора поза кримінальною юстицією: навч.-метод. комплекс. Київ: Видавничий центр Національної академії прокуратури України, 2014. 24 с.

³ Навчальні дисципліни для підвищення кваліфікації прокурорів: Національна академія прокуратури України. URL: <http://napu.com.ua/uk/pidvishhennya-kvalifikatsiyi/navchalni-dystsypliny>.

ка Страсбурзького суду вивчається при опануванні дисциплін «Забезпечення прав і свобод людини в правоохоронній діяльності», «Міжнародно-правові стандарти захисту прав людини», «Міжнародне право», а слухачами магістратури, що є поліцейськими, при вивченні таких дисциплін як «Захист та дотримання прав людини в правоохоронній діяльності», «Захист та дотримання прав і свобод людини в діяльності Національної поліції», «Правозастосування».

Разом з тим рішення ЄСПЛ по різних категоріях справ включені до навчально-методичних матеріалів дисциплін, що викладаються кафедрою кримінального процесу, а саме: «Кримінальний процес» (для бакалаврів), «Контроль і нагляд в професійній діяльності», «Доказування в кримінальному провадженні» (для слухачів магістратури).

Як окрема нормативна навчальна дисципліна «Практика ЄСПЛ» вивчається лише при здобутті другого (магістерського) освітнього ступеня студентами юридичного факультету Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ¹. Водночас переконані, що перелік питань, який затверджений для вивчення, є доволі звуженим, зважаючи на те, що окрім загальних питань розуміння юрисдикції Суду Ради Європи до робочої програми дисципліни включені лише положення статей 3 та 5 Конвенції, а також особливості забезпечення прав окремих категорій людей.

На бакалаврському рівні вищої освіти Харківського національного університету внутрішніх справ обов'язковими дисциплінами 2-го курсу підготовки є «Міжнародне право», в рамках якої вивчаються питання, що присвячені ЄСПЛ, а також навчальний курс «Міжнародний захист прав людини», складовою якого є тема «Система захисту прав людини в рамках Ради Європи». Значення рішень ЄСПЛ для кримінальної процесуальної діяльності вивчається в рамках дисципліни «Кримінальний процес»².

Ознайомлення з правовими позиціями Страсбурзького суду передбачено і при вивченні дисципліни «Кримінальний процес» курсантами Національної академії внутрішніх справ, які здобувають базову вищу освіту за спеціальностями «Право» та «Правоохоронна діяльність». Практика Суду Ради Європи включена до таких тем: «Засади кримінального процесу», «Процесуальні строки і витрати. Відшкодування шко-

¹ Практика Європейського Суду з прав людини: робоча програма навчальної дисципліни. Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2019. 19 с. URL : <https://dduvs.in.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/nmm/2020/kzpd/r24.3.pdf>.

² Каталог освітніх програм Харківського національного університету внутрішніх справ. URL: <http://univd.edu.ua/uk/dir/1941/katalog-osvitnikh-program>.

ди у кримінальному процесі», «Заходи забезпечення кримінального провадження». Європейська система забезпечення прав людини (Конвенція та практика ЄСПЛ) є невід'ємною частиною бакалаврського навчального курсу «Міжнародно-правові стандарти з прав людини».

На магістерському ступені вищої освіти вивчення питань, пов'язаних зі Страсбурзьким судом та його рішеннями, передбачено при опануванні дисциплін «Міжнародне публічне право», «Захист та дотримання прав людини у правоохоронній діяльності», «Захист та дотримання прав людини у професійній діяльності»¹. Аналіз практики ЄСПЛ щодо дотримання положень ст. 6 Конвенції, а також опанування міжнародних стандартів процедури затримання та взяття під варту здійснюється слухачами магістратури при вивченні навчальної дисципліни «Доказування в кримінальному провадженні»².

Водночас слід наголосити, що практику Суду Ради Європи не включено для вивчення та аналізу до ряду навчальних дисциплін, що передбачені для підготовки здобувачів ступеня вищої освіти «доктор філософії» за спеціальністю «Право». Серед таких дисциплін, наприклад: «Актуальні проблеми адміністративного права та процесу», «Актуальні проблеми кримінального права» тощо. Невиправданим вважаємо і відсутність питань, пов'язаних з ЄСПЛ, у таких навчальних дисциплінах першого (бакалаврського) ступеня освіти, як «Кримінально-виконавче право», «Обмеження прав на свободу у діяльності Національної поліції».

До позитивних зрушень відомчих закладів вищої освіти МВС України, в аспекті вивчення практики Суду Ради Європи, слід віднести розроблені та затверджені програми підвищення кваліфікації патрульних, слідчих, дільничних та інших категорій поліцейських, до нормативної (обов'язкової) частини яких включено курс «Права людини. Верховенство права». В рамках цієї дисципліни системно вивчаються правові позиції ЄСПЛ щодо тлумачення положень тих статей Конвенції, які системно порушуються правоохоронцями, а саме: ст. 3 «Заборона катування», ст. 5 «Право на свободу та особисту недоторканість», ст. 8 «Право на особисте і сімейне життя».

Однак, на наше переконання, зважаючи на існуючу кількість скарг

¹ Навчально-методичне забезпечення Національної академії внутрішніх справ. URL: <https://dn.naiu.kiev.ua/course/index.php?categoryid=214>.

² Доказування в кримінальному провадженні: робоча програма з навчальної дисципліни для здобувачів ступеня вищої освіти магістр відповідно до програми підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції та органів досудового розслідування ННІ № 1 НАВС. 2017. URL: https://dn.naiu.kiev.ua/pluginfile.php/37491/mod_resource/content/1/rpnd_dkp.pdf.

на дії та рішення працівників поліції, що подаються до ЄСПЛ за останні роки, обсяг такого навчального курсу має бути збільшений з 4-х до мінімум 8-и академічних годин. Вжиття таких заходів з боку закладів вищої освіти вимагається у затвердженому Урядом України «Плані заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року», в якому визначено необхідність включення до програми навчання та перепідготовки працівників правоохоронних органів окремого предмета з питань стандартів та практики ЄСПЛ у справах проти України щодо порушення процесуальних аспектів статей 2 і 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод¹.

Проведений аналіз навчально-методичних матеріалів, з допомогою яких забезпечується освітня діяльність закладів вищої освіти, дає підстави стверджувати про різний ступінь впливу практики ЄСПЛ на підготовку правників, що обумовлюється такими чинниками: а) орієнтацією закладів вищої освіти на сферу подальшої діяльності своїх випускників; б) наявністю на кафедрах закладів вищої освіти фахівців, до сфери наукових інтересів яких входить практика Страсбурзького суду; в) реалізація закладами вищої освіти визначених законодавством автономних можливостей; г) залежність освітніх програм закладів вищої освіти з підготовки правників чи програм підвищення їх кваліфікації від політики міністерств або відомств, яким такі заклади підпорядковані; д) включення практики ЄСПЛ як окремої навчальної дисципліни переважно до освітніх програм підготовки магістрів².

Зважаючи на все вищезазначене, *під впливом практики Суду Ради Європи на юридичну освіту* пропонується розуміти дію правових позицій ЄСПЛ на правосвідомість та поведінку учасників освітнього процесу, передусім науково-педагогічних працівників, які залучені до підготовки правників та правоохоронців у закладах вищої освіти, в результаті чого практика Страсбурзького суду включається до освітніх програм підготовки бакалаврів, магістрів та докторів філософії за спеціальностями «Право» та «Правоохоронна діяльність» як окрема навчальна дисципліна чи складова інших навчальних дисциплін, предметом вивчення яких є міжнародні стандарти прав людини і основоположних свобод, а також їх реалізація в діяльності судових і правоохоронних органів України та правозахисних інституцій.

¹ План заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року: Додаток до розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 р. № 1393-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/file/text/42/f451893n18.pdf>.

² Завгородній В.А. Вплив практики Європейського Суду з прав людини на юридичну освіту в Україні. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2017. № 10. С. 230.

Враховуючи важливу роль та значення практики Страсбурзького суду у становленні України як правової держави, переконані, що її вивчення здобувачами в закладах вищої освіти має відбуватися у такому порядку: 1) первинне отримання знань про роль практики ЄСПЛ в національному правопорядку має відбуватися при опануванні базових навчальних дисциплін підготовки бакалавра, серед яких «Теорія держави і права», «Конституційне право», що вивчаються на 1 та 2 курсі підготовки; 2) перелік обов'язкових компонентів освітньої програми бакалавр має бути доповнений навчальною дисципліною «Практика ЄСПЛ та її вплив на юридичну діяльність в Україні» обсягом 90 академічних годин (3 кредити), що має вивчатися здобувачами вищої освіти на 3-му році підготовки (див. додаток 1); 3) передбачити вивчення практики Суду Ради Європи при опануванні всіх навчальних дисциплін, присвячених захисту або гарантіям прав і свобод людини в Україні; 4) включити практику Страсбурзького суду до тем тих дисциплін бакалаврської програми, в рамках яких вивчається порядок обмеження прав та/або свобод людини на національному рівні (передусім, кримінальний та адміністративний процес, адміністративна відповідальність, кримінально-виконавче право, цивільний процес); 5) на останньому (4-му) році підготовки бакалавра серед вибіркових дисциплін передбачити вузькоспеціалізовані навчальні курси, які б сприяли більш глибокому ознайомленню здобувачами вищої освіти з практикою Страсбурзького суду; б) на другому (магістерському) ступені вищої освіти, з урахуванням спеціалізації програм здобувачів, передбачити обов'язкові навчальні курси з вивчення практики Страсбурзького суду. Такими навчальними дисциплінами, зокрема, мають бути: «Урахування практики ЄСПЛ в кримінальному провадженні»; «Питання практики ЄСПЛ в кримінальному праві»; «Роль практики Страсбурзького суду при здійсненні адміністративного судочинства» тощо; 7) з метою належної підготовки здобувачів ступеня вищої освіти «доктор філософії» за спеціальністю «Право» до ключових дисциплін освітньої програми, серед яких «Актуальні проблеми адміністративного права та процесу», «Актуальні проблеми кримінального права» тощо, включити теми, що присвячені питанням дотримання положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у світлі практики Суду Ради Європи.

Запропонований вище підхід до включення практики Страсбурзького суду в навчальний процес підготовки правників загалом кореспондується з проектом Концепції розвитку юридичної освіти, в п. 2.6 «Зміст освітніх програм для здобувачів вищої юридичної освіти» якого наголошується, що освітні програми та навчальні плани мають розроблятися

із залученням представників правничих спільнот та повинні відображати процеси і тенденції, які мають місце в правозастосуванні, а саме використання та огляд рішень національних та міжнародних судів, зокрема практики ЄСПЛ, її включення в освітній процес відповідно до рекомендацій Ради Європи¹.

Ця ідея знаходить свій розвиток і в проекті Концепції вдосконалення правничої (юридичної) освіти для фахової підготовки правника відповідно до європейських стандартів вищої освіти та правничої професії, в п. 21 якої йдеться про таке: «Враховуючи, що Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод є основним орієнтиром для захисту прав людини в Європі, а також те, що Конвенція стала складовою частиною національної правової системи, і зважаючи на зобов'язання України вживати заходів з метою гарантії довгострокової ефективності системи контролю, встановленої Конвенцією, слід гарантувати, щоб вивчення Конвенції та практики ЄСПЛ повною мірою увійшло до навчальних програм правничих шкіл не тільки як самостійна дисципліна, але й як компонент кожної юридичної дисципліни (кримінального права, цивільного права тощо) для того, щоб випускники правничих шкіл, незалежно від спеціалізації, були свідомі умов застосування Конвенції у своїй галузі»².

5.3. Вплив практики Європейського суду з прав людини на правотворчість в Україні

Імплементація Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики ЄСПЛ в національній правовій системі є одним із магістральних напрямків державної політики, що носить комплексний характер. Невід'ємним елементом цього напрямку беззаперечно є внесення змін до чинного законодавства, що суперечить чи не відповідає конвенційним положенням в їх тлумаченні Страсбурзьким судом.

Як слушно наголошує Т.В. Росік, міжнародне становище держави, рівень і характер взаємин з іншими державами та міжнародними організаціями здійснює істотний вплив на правотворчість, що є зовнішньопо-

¹ Концепція розвитку юридичної освіти Міністерства освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/koncepciya-vdoskonalennya-pravnichoyi-yuridichnoyi-osviti-dlya-fahovoyi-pidgotovki-pravnika>.

² Концепція вдосконалення правничої (юридичної) освіти для фахової підготовки правника відповідно до європейських стандартів вищої освіти та правничої професії. URL: <https://uba.ua/documents/2016%20-%20-%20Education%20Concept.pdf>.

літичним фактором¹.

Вважаємо, що вплив практики Суду Ради Європи на національну правотворчість найбільшою мірою відображається в результатах такої діяльності, а саме в прийнятті органами державної влади нормативно-правових актів, першим з яких є Закон України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ»², що є точкою відліку в цьому питанні. Зазначений акт Українського парламенту недаремно називають спеціальним законом, адже його призначення передусім зводиться до забезпечення виконання Україною взятих на себе міжнародних зобов'язань перед Радою Європи у сфері захисту прав людини. Внесення змін до чинного законодавства та практики його застосування є першим визначенням в ст. 13 цього Закону заходом загального характеру, що спрямований на усунення зазначеної в постанові ЄСПЛ системної проблеми та її першопричини.

З цього приводу доречною видається позиція Ю.Ю. Берестнева, який наголошує, що рішення ЄСПЛ здійснюють все більший вплив на національні правові системи європейських держав. За період існування Страсбурзького контрольного механізму держави-учасники Конвенції вживали різні заходи загального характеру, передусім вносячи за підсумками розгляду скарг в ЄСПЛ відповідні корективи у своє законодавство³.

Підтвердженням вищезазначеного є ті суттєві зміни, що вносилися до національного законодавства державами-членами Ради Європи на виконання рішень Страсбурзького суду.

Так, в Австрії було змінено кримінально-процесуальний кодекс; у Бельгії – внесено поправки до кримінального кодексу та в законодавство про бродяжництво; в Німеччині – змінено положення кримінально-процесуального кодексу, що стосуються досудового тримання під вартою, вжито різних заходів щодо прискорення розгляду кримінальних і цивільних справ та юридично визнано зміну статі; в Нідерландах – внесено зміни до кодексу про військові злочини і в законодавство про тримання під вартою осіб, що страждають психічними захворюваннями; в Ірландії спрощено процедуру судового розгляду та створено системи цивільно-правової допомоги і консультацій; в Італії – введено в дію но-

¹ Росік Т.В. Фактори правотворчості та їх різновиди: теоретико-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2013. Випуск 23. Ч. I. Том 1. С. 97.

² Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260.

³ Берестнев Ю.Ю. Влияние практики Европейского Суда по правам человека на формирование национальных правовых систем. *Российская юстиция*. 2001. № 12. С. 65.

вий кримінально-процесуальний кодекс, згідно з яким змінено порядок тримання під вартою; в Швеції прийнято законодавство, що регулює видачу дозволів на будівництво, та введено порядок судового перегляду рішень уряду; Швейцарія внесла зміни до кодексу про військові злочини і повністю переглянула організацію судової системи та процедуру кримінального правосуддя стосовно федеральної армії, а також кримінальний кодекс в частині, що стосується позбавлення волі у виправних центрах; в Сполученому Королівстві змінені закони в таких сферах, як: свобода інформації, захист особистого життя, тюремні правила, законодавство про психіатричну допомогу і виплату компенсації за несправедливе правосуддя¹.

Принагідно слід зазначити, що під впливом практики Страсбурзького суду відбулися певні зміни і в законодавстві України. Водночас, зважаючи на відсутність ефективного підходу в цьому напрямку державної діяльності, який би характеризувався системністю та послідовністю, вбачаємо за доцільне з'ясувати його особливості та недоліки.

Передусім варто зауважити, що в результаті дії практики Суду Ради Європи на правосвідомість українських парламентарів було змінено ряд положень Основного Закону України в частині здійснення правосуддя. Підтвердженням цьому слугує нова редакція ст. 129 Конституції України, в частині першій якої зазначається про те, що суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується принципом верховенства права².

Як відомо, ЄСПЛ у своїх рішеннях неодноразово наголошував на важливості цього принципу для національного правопорядку, що кореспондується з положеннями преамбули Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Так, у рішенні по справі «Совтрансавто-Холдинг проти України» Страсбурзький суд, посилаючись на свою попередню практику у справі «Брумареску проти Румунії», повторює, що відповідно до його прецедентної практики право на справедливий судовий розгляд, гарантоване ст. 6 парагр. 1, повинно тлумачитися в світлі преамбули Конвенції, яка проголошує верховенство права як елемент спільної спадщини держав-учасниць. Одним з основних елементів верховенства права є принцип правової певності, який серед іншого передбачає, що у будь-якому спорі рішення суду, яке вступило в законну силу, не може бути поставлено

¹ Права человека: постоянная задача Совета Европы / пер. с англ. Москва: Права человека, 1996. С. 13-14.

² Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року (зі змінами внесеними станом на 03.09.2019). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

під сумнів¹.

У постанові у справі «Михайлюк та Петров проти України» ЄСПЛ нагадує, що вираз «згідно із законом» насамперед вимагає, щоб оскаржуване втручання мало певну підставу в національному законодавстві; він також стосується якості відповідного законодавства і вимагає, щоб воно було доступне відповідній особі, яка, крім того, повинна передбачати його наслідки для себе, а також це законодавство повинно відповідати принципу верховенства права².

Аналіз інших положень ст. 129 Конституції України дає підстави стверджувати, що деякі з них були також скореговані парламентом під впливом практики Суду Ради Європи, зокрема такі основні засади судочинства, як: а) розумні строки розгляду справи судом; б) обов'язковість судового рішення.

Питання розумності строків розгляду справи піднімалося ЄСПЛ ще у 1987 році. Так, у рішенні у справі «Бараона проти Португалії» («Baraona v. Portugal») Судом наголошувалося, що розумність строку судового розгляду має визначатися з огляду на конкретні обставини з урахуванням критеріїв, сформованих у практиці ЄСПЛ, зокрема комплексності справи, поведінки заявника та поведінки відповідних державних органів³.

У справах проти України Суд Ради Європи також неодноразово констатував порушення цього принципу: 1) у справі «Науменко проти України» (необґрунтованість затягування строків розгляду лише у зв'язку зі складністю справи); 2) у справі «Бублик проти України» (комплексність справи); 3) у справі «Карнаушенко проти України» (поведінка заявника); 4) у справах «Хурава проти України», «Дульський проти України» (значущість для заявника).

Право на справедливий суд, як наголошує ЄСПЛ у рішенні по справі «Горнсбі проти Греції» («Hornsby v. Greece»), було б ілюзорним, якби правова система Договірної держави допускала, щоб остаточне судові рішення, яке має обов'язкову силу, не виконувалося на шкоду одній із сторін. Важко собі навіть уявити, щоб стаття 6 детально описувала про-

¹ Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Совтрансавто-Холдинг» проти України» від 25 липня 2002 року (заява № 48553/99). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_043.

² Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Михайлюк та Петров проти України» від 10 грудня 2009 року (заява № 11932/02). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_500.

³ Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Бараона проти Португалії» (Baraona v. Portugal) від 08 липня 1987 року (заява №10092/82). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57428>.

цесуальні гарантії, які надаються сторонам у спорі, а саме справедливий, публічний і швидкий розгляд, і водночас не передбачала виконання судових рішень. Якщо вбачати у ст. 6 тільки проголошення доступу до судового органу та права на судове провадження, то це могло б породжувати ситуації, що суперечать принципу верховенства права, який Договірні держави зобов'язалися поважати, ратифікуючи Конвенцію¹.

Для України в аспекті обов'язковості виконання судових рішень знаковою стала постанова Страсбурзького суду, що ухвалена за пілотною процедурою, а саме «Юрій Миколайович Іванов проти України». В ньому Судом Ради Європи зазначено, що ця справа стосується існуючої проблеми, яка постійно нагадує про себе, породжуючи порушення Конвенції, що найчастіше виявляє Суд у справах проти України; більше ніж половина рішень, винесених Судом у справах проти України, стосуються питання тривалого невиконання остаточних судових рішень, відповідальність за які несуть органи влади України. Суд зауважує, що одне з перших таких рішень, яке було винесено в 2004 році, ґрунтувалося на фактах, подібних до фактів у цій справі (див. рішення у справі Войтенка)².

Реакцією держави на зазначене «пілотне рішення» ЄСПЛ стало ухвалення у 2012 році Закону України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень», яким було передбачено компенсацію за несвоєчасне виконання рішень суду у вигляді стягнення коштів та зобов'язання вчинити певні дії щодо майна, боржником за якими є державний орган, державне підприємство, установа, організація, юридична особа, примусова реалізація майна якої забороняється відповідно до законодавства³.

Однак слід зауважити, що держава, ухваливши цей нормативно-правовий акт, передбачила деякі гарантії лише щодо виконання судових рішень в тих справах, де відповідачем є безпосередньо сама держава. Разом з тим передбачений законом фіксований обсяг відшкодування виявився неспівмірним тим компенсаціям, які присуджуються Страсбурзьким судом, що вказує на малу ефективність такого засобу правового захисту.

Важливим є і той факт, що одночасно з внесенням змін до Основно-

¹ Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Горнсбі проти Греції» (Hornsby v. Greece) від 19 березня 1997 року (заява № 18357/91). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_079.

² Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» від 15 жовтня 2009 року (заява № 40450/04). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_479.

³ Про гарантії держави щодо виконання судових рішень: Закон України від 05 червня 2012 року № 4901-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4901-17>.

го Закону України у 2016 році з метою удосконалення механізму виконання судових рішень, який і надалі визнавався ЄСПЛ недосконалим, парламентом України було прийнято ще два важливих акти, а саме: Закон України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» та Закон України «Про виконавче провадження» від 02.06.2016.

Проте слід констатувати, що хоча зазначені закони і визначили деякі нові засади виконання рішень органів судової влади, вони суттєво не вплинули на загальну ситуацію в цьому напрямку діяльності держави.

Підтвердження цьому слугує ухвалена ЄСПЛ у 2017 році постанова по справі «Бурмич та інші проти України», в якому Суд Ради Європи вилучив 12 143 заяв з реєстру справ Суду відповідно до підпункту «с» пункту 1 ст. 37 Конвенції та передав їх Комітету Міністрів Ради Європи, з метою їх розгляду в рамках вжиття заходів загального характеру для виконання пілотного рішення у справі Іванов, у тому числі щодо надання відшкодування за невиконання або тривале виконання рішень національних судів, як це передбачено у п'ятому пункті резолютивної частини зазначеного рішення, та сплати боргу за рішенням національного суду¹.

Зазначене дає можливість стверджувати, що законодавець у цілому демонструє свої намагання врахувати позиції Страсбурзького суду шляхом зміни або ухвалення нових нормативно-правових актів. Однак, виходячи із вищевикладеного, такі дії суттєво не змінюють існуючий підхід до виконання рішень національних судових органів.

Вважаємо, що заходами, які були б доречними для покращення ситуації з виконанням судових рішень в Україні, зокрема, є такі: 1) збільшення обсягу коштів, спрямованих на виконання рішень національних судових органів шляхом внесення змін до Закону України «Про державний бюджет»; 2) усунення законодавчо встановлених мораторіїв на відчуження майна, що перешкоджають виконанню ухвалених судових рішень; 3) законодавче закріплення обов'язку суддів здійснювати судовий контроль за виконанням судових рішень; 4) прирівняння правового статусу (мандатів) державних і приватних виконавців, збільшення кількості останніх; 5) напрацювання та унормування ефективної системи арешту рахунків боржників; 6) розроблення механізму непримусового виконання судових рішень, що має бути визначений на рівні закону; 7) вжиття необхідних заходів загального характеру, що впливають не тільки з постанов ЄСПЛ, але й рішень Комітету Міністрів Ради Єв-

¹ Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Бурмич та інші проти України» від 12 жовтня 2017 року (заява № 46852/13). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-192193>.

ропи; 8) з метою консолідації зусиль усіх органів державної влади, їх службових та посадових осіб ухвалення Закону України «Про органи публічної влади, які відповідальні за виконання судових рішень».

Вважаємо, що позиції Страсбурзького суду певною мірою враховувалися законодавцем і при ухваленні законів, які визначають правовий статус органів та посадових осіб публічної влади (статусних законів).

Так, наприклад, прийняття Закону України «Про Вищу раду правосуддя» відбулося під впливом позиції Суду Ради Європи, що була сформована у рішенні по справі «Олександр Волков проти України». В цьому рішенні, як відомо, ЄСПЛ встановив порушення п. 1 ст. 6 Конвенції у зв'язку з відсутністю незалежності та безсторонності Вищої ради юстиції з огляду на об'єктивні (процедура формування та персональний склад ВРЮ) та суб'єктивні (особиста упередженість членів ВРЮ) критерії. В п. 42 рішення Страсбурзьким судом наголошено: «враховуючи те, що Міністр юстиції та Генеральний прокурор України є членами ВРЮ за посадою (ст. 131 Конституції), і що Конституція України не гарантує того, що більшість або значну частину ВРЮ складатимуть судді, обрані своїми колегами, внесення пропозицій щодо звільнення суддів членами, які належать до виконавчої влади, може зашкодити незалежності суддів»¹.

На підтвердження нашого умовиводу варто навести не тільки існуючі положення ст. 5 Закону, в якій зазначається, що Вища рада правосуддя складається з двадцяти одного члена, з яких десятьох обирає з'їзд суддів України з числа суддів чи суддів у відставці (...)², але й фрагмент пояснювальної записки до проекту Закону України «Про Вищу раду правосуддя», в якій йдеться про те, що відповідно до європейських стандартів при формуванні Дисциплінарних палат Вища рада правосуддя має забезпечити, щоб щонайменше половина, а якщо це неможливо – значна частина членів кожної Дисциплінарної палати були суддями або суддями у відставці³.

Правові позиції, що були сформовані Страсбурзьким судом у справі «Олександр Волков проти України», наклали свій відбиток і на положення іншого статусного закону, а саме «Про судоустрій і статус суддів», передусім в питанні визначення строків давності притягнення суд-

¹ Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Олександр Волков проти України» від 9 січня 2013 року (заява № 21722/11). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_947.

² Про Вищу раду правосуддя: Закон України від 21 грудня 2016 року № 1798-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19>.

³ Пояснювальна записка до проекту Закону «Про Вищу раду правосуддя» від 23.09.2016. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60102.

ді до відповідальності за порушення присяги, на чому наголошував ЄСПЛ.

Так, відповідно до положень п. 11 ст. 109 вищевказаного Закону, дисциплінарне стягнення до судді застосовується не пізніше трьох років із дня вчинення проступку без урахування часу тимчасової непрацездатності або перебування судді у відпустці чи здійснення відповідного дисциплінарного провадження. Разом з тим у п. 12 цієї ж статті зазначається, що у разі якщо рішенням Європейського суду з прав людини встановлені факти, які можуть бути підставою для застосування дисциплінарного стягнення до судді, зазначений строк обраховується з дня набуття таким рішенням ЄСПЛ статусу остаточного¹.

Слід зауважити, що при ухваленні цього нормативно-правового акту були враховані й інші усталені правові позиції Суду Ради Європи, що стосуються трактування конвенційного права на справедливий суд. Свідченням цьому є як визначені в законі засади організації судової влади, серед яких незалежність судів, право на справедливий та повноважний суд, рівність перед законом і судом, обов'язковість судових рішень, право на перегляд справи та оскарження судового рішення, так і закріплені ст. 56 Закону обов'язки судді, одним з яких є справедливо, безсторонньо та своєчасно розглядати і вирішувати судові справи відповідно до закону з дотриманням засад та правил судочинства². Щоправда, на наше переконання, зазначена конструкція ст. 56 Закону входить у певне протиріччя з положеннями вищезгаданої ч. 1 ст. 129 Конституції України, за якою суддя при здійсненні правосуддя керується верховенством права.

Вважаємо, що правові позиції Страсбурзького суду певною мірою були імплементовані і в положення нового Закону України «Про Конституційний Суд України», що ухвалений парламентом у 2017 році. Найбільш яскраво це прослідковується в положеннях закону, що присвячені засадам діяльності органу конституційної юрисдикції, серед яких: верховенство права, повного і всебічного розгляду справ, обґрунтованості та обов'язковості ухвалених ним рішень і висновків³.

Серед іншого слід звернути увагу на принцип обґрунтованості судових рішень, на важливості якого при здійсненні правосуддя часто наголошує Суд Ради Європи.

¹ Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02 червня 2016 року №1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>.

² Там само.

³ Про Конституційний Суд України: Закон України від 13 липня 2017 року № 2136-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19>.

Так, у рішенні у справі «Суомінен проти Фінляндії» (Suominen v. Finland) Страсбурзький суд вказує на те, що хоча національний суд має певну свободу розсуду щодо вибору аргументів у тій чи іншій справі та прийняття доказів на підтвердження позицій сторін, орган влади зобов'язаний виправдати свої дії, навівши обґрунтування своїх рішень¹.

У справі «Гірвісаарі проти Фінляндії» («Hirvisaari v. Finland») ЄСПЛ доходить висновку, що ще одне призначення обґрунтованого рішення полягає в тому, щоб продемонструвати сторонам, що вони були почуті. Крім того, вмотивоване рішення дає стороні можливість оскаржити його та отримати його перегляд вищою інстанцією. Лише за умови винесення обґрунтованого рішення може забезпечуватись публічний контроль здійснення правосуддя².

Порушення ст. 6 Конвенції в частині необґрунтованості судових рішень було констатовано ЄСПЛ і в ряді рішень, що ухвалювалися проти України. Серед них «Проніна проти України» від 18 липня 2006 р., «Серявін та інші проти України» від 10 лютого 2010 р. та ін.

На визнання Страсбурзького суду як ефективною міжнародною інституцією захисту прав людини вказують визначені в ст. 11 Закону «Про Конституційний Суд України» вимоги до судді, що точно відтворюють закріплені ст. 21 Конвенції важливі для громадянського суспільства посадові критерії до судді ЄСПЛ, а саме: наявність у кандидата на посаду високих моральних якостей; необхідність бути правником із визнаним рівнем компетентності.

В аспекті питання, розглядуваного нами, слід наголосити, що підхід парламенту до імплементації практики Страсбурзького суду в національне законодавство не завжди є комплексним. Прикладом цьому слугують положення Закону України «Про прокуратуру», де Конвенція та практика ЄСПЛ визначається мірилом меж обґрунтованої критики діяльності прокурора (ст. 16 «Гарантії незалежності прокурора»³), незважаючи на те, що в розумінні Конвенції прокурор, як посадова особа державної влади, не перебуває під захистом Конвенції та не може бути скаржником до ЄСПЛ. Разом з тим роль практики Суду Ради Європи при здійсненні прокурорської діяльності в законі не визначено.

¹ Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Суомінен проти Фінляндії» («Suominen v. Finland») від 1 липня 2003 року (заява № 37801/97). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61178>.

² Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Гірвісаарі проти Фінляндії» («Hirvisaari v. Finland») від 27 вересня 2001 року (заява № 49684/99). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59682>.

³ Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>.

В той же час відповідно до ч. 2 ст. 6 Закону України «Про Національну поліцію» принцип верховенства права застосовується поліцейськими з урахуванням практики ЄСПЛ¹.

Наскрізний аналіз усіх нормативних положень ст. 6 вказаного Закону дає підстави стверджувати про таке:

а) юридична конструкція, за якої поліцейський повинен застосовувати принцип верховенства права, є некоректною, зважаючи як на положення існуючої теорії правозастосування, так і положення ч. 1 цієї ж статті, відповідно до якого поліція у своїй діяльності керується принципом верховенства права;

б) підхід законодавця до розуміння сутності принципу верховенства права виключно крізь призму прав та свобод людини як найвищих цінностей в державі є звуженим та не відповідає правовим позиціям самого ЄСПЛ, який наголошує не лише на змістовному аспекті цього принципу (відносинах між людиною і державою на засадах визнання людини найвищою соціальною цінністю), але й процедурному, що включає такі важливі субстанційні засади правозастосування, як: правова визначеність (правопевність), заборона довільності при ухваленні рішень, недискримінація, рівність перед законом, застосування покарання виключно на підставі закону, обґрунтованість рішень та ін.;

в) зважаючи на те, що принцип верховенства права розглядається, передусім, в аспекті забезпечення прав і свобод людини, невиправданим вважаємо його відокремлення від іншого визначеного законом принципу діяльності поліції, а саме дотримання прав і свобод людини (ст. 7 Закону), сутність якого зводиться до того, що під час виконання своїх завдань поліція забезпечує дотримання прав і свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, і сприяє їх реалізації². Такий умовивід ґрунтується на тому, що Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику Страсбурзького суду слід розглядати джерелом права виключно у єдності, що відповідно відображають статичну та динамічну сторону права.

Вищевикладене дозволяє стверджувати, що, з одного боку, законодавець через прийняття подібних правових норм показує свою готовність до змін та руху вперед на шляху встановлення європейських стандартів і цінностей в національній правоохоронній діяльності. З іншого,

¹ Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015 року № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.

² Там само.

зважаючи на поверхневий, несистемний підхід до побудови правових положень, в результаті чого страждає і їх якість, що впливає як на сутнісне розуміння та сприйняття, так і потенційну можливість застосування таких правоположень у практичній юридичній діяльності, слід констатувати їх неефективність для встановлення конвенційного правопорядку в Україні, підтвердженням чому слугує кількість направлених скарг до ЄСПЛ на дії та рішення правоохоронців.

Принагідно слід зазначити, що під впливом практики ЄСПЛ відбулися відчутні зміни і в процесуальних кодексах України, які відображають рух правової матерії (діяльнісний аспект права). Свідченням цьому є визначені в таких нормативно-правових актах засади (принципи) здійснення провадження і судочинства, серед них:

1) верховенство права; повага до людської гідності; забезпечення права на свободу та особисту недоторканність; недоторканність житла чи іншого володіння особи; таємниця спілкування; невтручання у приватне життя; недоторканність права власності; презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини; забезпечення права на захист; доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень; розумність строків (загальні засади кримінального провадження – ст. 7 Кримінального процесуального кодексу);

2) верховенство права; рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; змагальність сторін, обов'язковість судового рішення; розумність строків розгляду справи судом (основні засади (принципи) адміністративного судочинства – ч. 3 ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України);

3) верховенство права; повага до честі і гідності, рівність усіх учасників судового процесу перед законом та судом; гласність і відкритість судового процесу; змагальність сторін; пропорційність; обов'язковість судового рішення; розумність строків розгляду справи судом (основні засади (принципи) цивільного судочинства – ч. 3 ст. 2 Цивільного процесуального кодексу України);

4) верховенство права; рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; гласність і відкритість судового процесу; змагальність сторін; пропорційність; обов'язковість судового рішення; розумність строків розгляду справи судом (основні засади (принципи) господарського судочинства – ч. 3 ст. 2 Господарського процесуального кодексу України).

Водночас слід наголосити на різному підході законодавця до визначення ролі практики Страсбурзького суду при здійсненні судочинства.

Так, положеннями Кримінального процесуального кодексу України

(ст. 8) та Кодексу адміністративного судочинства України (ст. 6) передбачається, що суд застосовує принцип верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави, з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини¹².

Зазначений підхід нормотворця є тотожним попередньо розглянутому в Законі України «Про Національну поліцію», а отже характеризується подібними недоліками, про які йшлося попередньо.

В той же час, відповідно до положень Цивільного процесуального кодексу України (ст. 10) та Господарського процесуального кодексу України (ст. 11), суд застосовує при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколи до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та практику Європейського суду з прав людини як джерело права³⁴.

Таке формулювання з боку законодавця фактично дублює положення Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ», що також не позбавлене недоліків, які більш детально будуть висвітлені нами в підрозділі 5.5 монографії.

Разом з тим вважаємо, що найбільш оптимальною для процесуальних кодексів України була б така редакція статті, яка присвячена джерелам права, що є значимими для судів: «Суд при розгляді справ забезпечує дотримання та виконання положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколів до неї, як джерела права, з урахуванням їх змісту, встановленого Європейським судом з прав людини в результаті тлумачення».

В аспекті коректного сприйняття змістовного наповнення принципу верховенства права більш прийнятною вважаємо таку редакцію відповідної частини статті: «Суд при вирішенні справи керується принципом верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави, що ґрунтується на засадах правової визначеності (правопевності), заборони довільності при ухваленні рішень, недискримінації, рівності перед законом і судом, застосування покарання виклю-

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

² Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.

³ Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.

⁴ Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 року № 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>.

чно на підставі закону, обґрунтованості рішень».

Розглядаючи вплив практики Суду Ради Європи на правотворчість в аспекті ухвалення парламентом кодифікованих актів, не можна обійти увагою і ті, які не відносяться до суто процесуальних, однак містять норми процесуального характеру, що пов'язані з можливим обмеженням конвенційних прав і свобод людини та їх гарантіями.

До таких актів, перш за все, слід віднести Кодекс України про адміністративні правопорушення, в ст. 245 якого зазначається про те, що завданнями провадження в справах про адміністративні правопорушення є: своєчасне, всебічне, повне і об'єктивне з'ясування обставин кожної справи, вирішення її в точній відповідності з законом, забезпечення виконання винесеної постанови, а також виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню адміністративних правопорушень, запобігання правопорушенням, виховання громадян у дусі додержання законів, зміцнення законності¹.

Аналіз зазначеної статті Кодексу дає підстави для таких умовиводів:

а) законодавець, зважаючи на останні зміни, які були внесені до цієї статті у 2001 році, не вбачає необхідності приведення принципів провадження у справах про адміністративні правопорушення до європейських стандартів;

б) вживане в ст. 245 Кодексу словосполучення «вирішення справи в точній відповідності із законом» безпосередньо вказує на те, що основоположним принципом таких проваджень є верховенство закону, а не верховенство права, що суперечить як ч. 1 ст. 8 Основного Закону держави, за якої в Україні визнається і діє принцип верховенства права, так і практиці Суду Ради Європи;

в) недотримання уповноваженими суб'єктами при здійсненні провадження в справах про адміністративні правопорушення таких фундаментальних засад, як повага до честі та людської гідності, забезпечення права на свободу та особисту недоторканність, невтручання у приватне життя, недоторканність права власності, презумпція невинуватості, забезпечення доведеності вини, забезпечення права на захист в їх сучасному трактуванні ЄСПЛ, може стати підставою для оскарження в суді дій та рішень службових та посадових осіб, в тому числі і в Страсбурзькому суді.

Постійна констатація ЄСПЛ у своїх рішеннях неналежних умов утримання осіб в місцях несвободи України (слідчих ізоляторах, місцях

¹ Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 213-330) від 7 грудня 1984 року № 8073-X (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10>.

позбавлення волі тощо) зумовлює необхідність звернення уваги і на положення Кримінально-виконавчого кодексу України, в якому серед принципів кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань визначено: законність, справедливість, гуманізм, демократизм, рівність засуджених перед законом, повагу до прав і свобод людини, взаємну відповідальність держави і засудженого, раціональне застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки у діяльності органів і установ виконання покарання¹.

Проте слід наголосити, що Європейський суд з прав людини згадується в положеннях цього Кодексу лише в рамках прав засуджених, які можуть звернутися до нього з пропозиціями, заявами та скаргами (ст. 8 Кодексу). Подібні можливості передбачені і для осіб, взятих під варту (ст. 9 Закону України «Про попереднє ув'язнення»)². Законність, повага та дотримання прав і свобод людини та громадянина, гуманізм визначені першими серед принципів діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України³. У свою чергу, на засадах справедливості, законності, невідворотності виконання покарань, дотримання прав і свобод людини і громадянина, поваги до людської гідності, рівності перед законом, неупередженості ґрунтується пробація в Україні⁴.

Огляд зазначених вище нормативно-правових актів дозволяє дійти висновку про те, що необхідність урахування правових позицій ЄСПЛ при здійсненні повноважень не вимагається, так само як і принцип верховенства права відсутній серед системи фундаментальних ідей (засад) діяльності службових та посадових осіб органів пенітенціарної системи.

Зважаючи на існуюче конституційне положення, зміст якого зводиться до того, що органи державної влади, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ч. 2 ст. 19 Основного Закону України), відсутність нормативної вимоги щодо необхідності дотримання положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод в їх трактуванні Страсбурзьким судом вважаємо суттєвим недоліком чинного законодавства, що регулює діяльність органів та установ Державної кримінально-виконавчої служби України, яка здійснює правозастосовні та пра-

¹ Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 липня 2003 року № 1129-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15>.

² Про попереднє ув'язнення: Закон України від 30 червня 1993 року № 3352-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3352-12>.

³ Про Державну кримінально-виконавчу службу України: Закон України від 23 червня 2005 року № 2713-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2713-15>.

⁴ Про пробацію: Закон України від 05 лютого 2015 року № 160-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19>.

воохоронні функції, а також органів пробації та їх персоналу.

Результатом тривалої неналежної реакції держави на рішення Страсбурзького суду, в яких наголошувалося на необхідності реформування пенітенціарної системи України, в тому числі її правового забезпечення, стала постанова ЄСПЛ у справі «Сукачов проти України», що ухвалена за пілотною процедурою. Як зазначив Страсбурзький суд у цьому рішенні, дана справа стосується повторюваної проблеми, яка лежить в основі частих порушень Україною статті 3 Конвенції. Зокрема, з моменту прийняття свого першого рішення стосовно умов ув'язнення в Україні («Nevmerzhitsky v. Ukraine»), Суд виніс п'ятдесят п'ять рішень, у яких визнав порушення статті 3 у зв'язку з поганими умовами утримання у слідчих ізоляторах. У низці цих рішень Суд також дійшов висновку, що мало місце порушення статті 13 Конвенції через відсутність ефективних національних засобів правового захисту для скарг заявників за статтею 3. Крім того, у більшості з цих рішень Суд постановив, що проблема умов ув'язнення в Україні мала структурний характер¹.

Задля усунення вищезазначеної системної проблеми Судом Ради Європи рекомендовано Україні, як державі-відповідачу, вжити таких заходів загального характеру, пов'язаних із необхідністю внесення змін до чинного національного законодавства:

1) змінити поточний мінімальний національний стандарт 2,5 кв. метри особистого простору на одного ув'язненого, який передбачається ст. 11 Закону «Про попереднє ув'язнення» 1993 року, що покращить ситуацію з переповненістю СІЗО;

2) внести конкретні зміни до законодавства України, які дозволять будь-якій особі скаржитися на порушення ст. 3 Конвенції в результаті поганих умов утримання та отримувати належне відшкодування за будь-яке подібне порушення на національному рівні (засоби правового захисту);

3) створити спеціальний орган для контролю за місцями тримання під вартою, який зазвичай здійснює розгляд скарг затриманих набагато швидше, ніж при звичайних судових провадженнях (запобіжний засіб);

4) запровадити компенсацію, пов'язану зі скороченням строку вироку особи пропорційно до кожної доби, проведеної нею у неналежних умовах тримання (компенсаційний засіб).

Вважаємо, що ситуація, яка склалася, є наслідком ігнорування Україною Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи № R (99) 22 від 30 вересня 1999 року, в п. 11 додатку до якої зазначається, що застосу-

¹ Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Сукачов проти України» від 30 січня 2020 року (заява № 14057/17). URL: <http://khp.org/index.php?id=1581010116>.

вання попереднього тримання під вартою і його тривалість слід звести до мінімуму, враховуючи інтереси правосуддя.

Для цього держави-члени повинні забезпечити відповідність національного законодавства і процедурної практики його застосування відповідним положенням Європейської конвенції з прав людини і основоположних свобод та прецедентному праву її контрольних органів, а також керуватися принципами, викладеними в Рекомендації № R (80) 11 про утримання під вартою, зокрема стосовно підстав застосування до судового тримання під вартою¹.

Щоправда, слід відзначити той факт, що парламентом України було зроблено спробу запровадження компенсаційного засобу для осіб, які трималися в неналежних умовах у місцях попереднього ув'язнення. Так, 26.11.2015 було ухвалено Закон України «Про внесення зміни до Кримінального кодексу України щодо удосконалення порядку зарахування судом строку попереднього ув'язнення у строк покарання», яким положення ч. 5 ст. 72 Кримінального кодексу України були викладені у такій редакції: «Зарахування судом строку попереднього ув'язнення у разі засудження до позбавлення волі в межах того самого кримінального провадження, у межах якого до особи було застосовано попереднє ув'язнення, провадиться з розрахунку один день попереднього ув'язнення за два дні позбавлення волі»².

Як зазначалося у пояснювальній записці до проекту вищезазначеного закону, сучасні умови перебування затриманих осіб в слідчих ізоляторах є неналежними. Зокрема, камери, в яких утримують людей, часто переповнені та не відповідають мінімальним санітарним вимогам. Такі умови утримання принижують гідність осіб, які ще не визнані судом винними у вчиненні злочину. Тому одним із завдань прийняття цього закону є приведення у відповідність до міжнародних стандартів умов утримання під вартою.

Відповідно, проаналізувавши положення законопроекту, Комітетом з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності відзначено, що запропоновані законопроектом зміни покращать стан забезпечення та захисту прав і свобод людини, що перебуває під слідством, сприятиме відновленню прав і законних інтересів людей, засуджених до

¹ О проблеме переполнения тюрем и увеличения числа лиц, находящихся под стражей: Рекомендация Комитета министров Совета Европы государствам-членам № (99) 22 от 30 сентября 1999 г. (принята на 68-ом заседании Представителей Министров). URL: <https://rm.coe.int/16806f406a>.

² Про внесення зміни до Кримінального кодексу України щодо удосконалення порядку зарахування судом строку попереднього ув'язнення у строк покарання: Закон України від 26 листопада 2015 року № 838-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/838-19>.

позбавлення волі, права яких були значно обмежені під час утримання під вартою, та значно зменшить можливості для безпідставного тривалого утримання осіб у слідчих ізоляторах¹.

Проте застосування вказаного вище компенсаційного заходу з боку держави не було тривалим, свідченням чому є ухвалення у 2017 році закону, яким ч. 5 ст. 72 Кримінального кодексу України була знову змінена та викладена у такій редакції: «Попереднє ув'язнення зараховується судом у строк покарання у разі засудження до позбавлення волі день за день або за правилами, передбаченими у частині першій цієї статті»².

Важливим кодифікованим нормативно-правовим актом в аспекті питання, що розглядається нами, вбачаємо Виборчий кодекс України, що ухвалений парламентом України в 2019 році. Передусім, це пов'язано з тим, що одним із прав, гарантованих конвенційними нормами, є право на вільні вибори (ст. 3 Додаткового протоколу до Конвенції).

Огляд практики Суду Ради Європи щодо захисту цього права вказує на те, що найбільше питань виникає при з'ясуванні ЄСПЛ відповідності вимог національного законодавства конвенційним положенням при реалізації особою права бути обраним (пасивного виборчого права).

Яскравим прикладом в даному аспекті є справа «Мельниченко проти України» 2004 року, в якій Страсбурзький суд, враховуючи відповідне національне законодавство та практику, встановив, що вимога проживання в Україні не була абсолютною і що національна влада, надаючи дозвіл або відмовляючи у реєстрації певному кандидату, була зобов'язана враховувати його конкретну ситуацію. Крім того, законодавство не містить різниці між поняттями «законного» та «постійного» проживання.

Зрозумілим є те, що у вказаний період «місце постійного проживання» заявника частково було за межами України, оскільки 26 листопада 2000 р. він був змушений залишити країну через побоювання бути переслідуваним та оселився як біженець на території США. Однак прописка в його національному паспорті не змінилась³. З огляду на ці та інші міркування ЄСПЛ встановлено, що рішення ЦВК про відмову в реєстрації заявника кандидатом у депутати парламенту порушило ст. 3

¹ Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо удосконалення порядку зарахування судом строку попереднього ув'язнення у строк покарання). URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56953.

² Про внесення зміни до Кримінального кодексу України щодо правила складання покарань та зарахування строку попереднього ув'язнення: Закон України від 18 травня 2017 року № 2046-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2046-19>.

³ Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Мельниченко проти України» від 19 жовтня 2004 року (заява № 17707/02). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_352.

Додаткового протоколу до Конвенції.

Проте аналіз положень нещодавно ухваленого Виборчого кодексу України дозволяє стверджувати про те, що законодавцем не враховані вищевикладені правові позиції Суду Ради Європи задля уникнення подібних скарг у майбутньому.

Підтвердженням цьому є чинна редакція ч. 4 ст. 134 Кодексу (право бути кандидатом у народні депутати України), в якій зазначається, що особа вважається такою, що проживає в Україні, якщо її разовий виїзд за кордон у приватних справах не перевищував 90 днів, а строк перебування за межами України кожного річного періоду протягом останніх десяти років перед днем голосування на відповідних виборах не перевищував 183 дні. Не є порушенням вимоги про проживання в Україні виїзд особи за кордон у службове відрядження, на навчання, у відпустку, на лікування за рекомендацією відповідного медичного закладу¹. А отже, виїзд особи за кордон у разі особливої (нетипової) ситуації, на якій наголошував ЄСПЛ, залишається згідно з Виборчим кодексом України порушенням вимоги проживання в Україні.

Ігнорування парламентом правових позицій Страсбурзького суду з приводу необхідності унормування важливих питань, пов'язаних із гарантуванням прав і свобод людини на національному рівні, спостерігалось і попередньо.

Так, у рішенні у справі «Веренцов проти України» 2013 року, яке відносять до категорії квазіпілотних, Судом Ради Європи зазначено, що досі парламентом України не було введено в дію жодного закону, який би регулював порядок проведення мирних демонстрацій, хоча статті 39 та 92 Конституції чітко вимагають того, щоб такий порядок було встановлено законом, тобто актом парламенту України. Хоча Страсбурзький суд погоджується з тим, що державі може знадобитися певний час для прийняття законодавчих актів протягом перехідного періоду, він не може погодитися з тим, що затримка у понад двадцять років є виправданою, особливо коли йдеться про таке фундаментальне право, як свобода мирних зібрань².

Однак і донині відповідний законодавчий акт так і не ухвалено, що спричиняє масове опротестування рішень органів місцевої влади з приводу обмежень реалізації права на мирні зібрання в судах.

¹ Виборчий кодекс України від 19 грудня 2019 року № 396-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20>.

² Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Веренцов проти України» від 11 квітня 2013 року (заява №20372/11). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_945.

Разом з тим вважаємо, що в деяких випадках законодавець проявив надмірну правотворчу ініціативу щодо рішень Страсбурзького суду.

Прикладом цьому можуть слугувати положення ч. 4 ст. 382 Кримінального кодексу України, відповідно до яких службові особи притягуються до кримінальної відповідальності за умисне невиконання рішення Європейського суду з прав людини¹.

Як наголошують М.І. Мельник та М.І. Хавронюк, невиконання рішення ЄСПЛ означає:

1) не виплату відшкодування стягувачеві справедливої компенсації, визначену рішенням ЄСПЛ;

2) невжиття додаткових заходів індивідуального характеру задля відновлення попереднього юридичного стану стягувача шляхом повторного розгляду справи судом або адміністративним органом; інші заходи, передбачені у рішенні ЄСПЛ;

3) невжиття заходів загального характеру – з метою забезпечення додержання державою положень Конвенції, порушення яких встановлене рішенням ЄСПЛ, забезпечення усунення недоліків системного характеру, які лежать в основі виявленого Страсбурзьким судом порушення, а також усунення підстави для надходження до ЄСПЛ заяв проти України, спричинених проблемою, що вже була предметом розгляду у Страсбурзькому суді.

Відповідно, на переконання правників, суб'єктом злочину в формі невиконання рішення ЄСПЛ, як правило, може бути Урядовий уповноважений у справах ЄСПЛ та службові особи офісу Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ, а також залежно від виду рішення: службові особи державної виконавчої служби, центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику в сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів; службові особи органів, які є відповідальними за виконання передбачених у рішенні додаткових заходів індивідуального характеру; Прем'єр-міністр України та службові особи офісу Прем'єр-міністра України, службові особи центрального органу виконавчої влади, визначеного у дорученні Прем'єр-міністра України; службові особи КМ².

Осмислення вищевказаної диспозиції статті Кримінального кодексу та результатів її доктринального тлумачення дозволяє стверджувати про таке:

¹ Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

² Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 10-те вид., перероб. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 1207-1211.

1) виконання рішення ЄСПЛ, виходячи з аналізу норм спеціального Закону «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ», по суті зводиться до обов'язкової виплати справедливої сатисфакції, обсяг якої встановлюється в резолютивній частині кожної окремо ухваленної постанови Страсбурзького суду. Про це свідчить підхід законодавця, який визначив всі інші заходи індивідуального характеру, окрім виплати відшкодування стягувачеві, додатковими, а отже такими, які вживаються не завжди або на розсуд держави. Разом з тим слід зауважити, що виконання рішень ЄСПЛ в частині виплати відшкодування напряму залежить від обсягу коштів, що передбачені окремою статтею державного бюджету для таких цілей. Тому стверджувати про можливий злочинний умисел парламентарів, Уповноваженого у справах ЄСПЛ, службовців Державної виконавчої служби, органу виконавчої влади, що реалізує державну політику в сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, за такої процедури виконання постанови Страсбурзького суду, що перебуває під контролем Комітету Міністрів Ради Європи, не є виправданим;

2) вжиття, наприклад, такого додаткового заходу індивідуального характеру, як відновлення попереднього юридичного стану стягувача шляхом повторного розгляду справи судом або повторного розгляду справи адміністративним органом, є можливим з боку держави лише у разі його ініціювання заявником, а отже його автоматичне невжиття відповідними органами державної влади в рамках виконання рішення ЄСПЛ за відсутності відповідного звернення також некоректно розцінювати злочином;

3) навіть у разі встановлення у постанові ЄСПЛ конкретних заходів індивідуального чи загального характеру, які, на думку Суду Ради Європи, мають бути вжиті державою-відповідачем на виконання його рішення, вони за своєю природою мають рекомендаційний, а не обов'язковий характер, на чому неодноразово наголошував і сам Страсбурзький суд, зважаючи на його субсидіарну роль відносно національних органів державної влади. Тому невжиття саме таких заходів з боку держави-відповідача або заміна їх іншими, які не були рекомендовані ЄСПЛ, навряд чи можуть бути кваліфіковані як умисні злочинні діяння, що вчинені службовими особами з метою невиконання постанови ЄСПЛ.

Разом з тим переконані, що неналежне здійснення координації виконання постанов Страсбурзького суду з боку Уповноваженого у справах ЄСПЛ або Кабінету Міністрів України, зважаючи на управлінський характер такого повноваження, скоріше є предметом розгляду для суду

не за результатами здійснення кримінального провадження, а в межах адміністративного позову.

На підтвердження зазначеного наведемо одне із рішень Вінницького окружного адміністративного суду 2017 року, в якому суд задовольнив адміністративний позов позивача частково, визнавши протиправною бездіяльність Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ щодо нездійснення координації роботи виконання рішення Європейського суду з прав людини від 17.07.2014 та зобов'язав Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ здійснити координацію виконання рішення Європейського суду з прав людини від 17.07.2014 у справі «ОСОБА_1 та інші проти України» в частині виконання рішення Замостянського районного суду м. Вінниці від 01.03.2004¹.

Водночас слід відзначити намагання парламентів встановити юридичну відповідальність посадових осіб, дії та рішення яких призвели до порушення конвенційних прав і свобод людини, підтвердженням чому слугує розробка та реєстрація проекту закону від 22.11.2016 № 54383.

Ініціатором законопроекту зазначається, що аналіз практики вирішення спорів ЄСПЛ щодо порушення Україною в особі її органів норм Конвенції свідчить про негативну тенденцію в діяльності всієї системи державних органів, унаслідок порушення окремими посадовими особами норм українського та міжнародного законодавства. При цьому значні витрати бере на себе й без того перевантажений бюджет України, а не особи, які повинні нести персональну відповідальність за свої дії або бездіяльність. Такий стан речей, безперечно, не кращим чином позначається на іміджі нашої держави в очах світової спільноти².

Відповідно до положень законопроекту пропонується:

а) доповнити ст. 3 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» частиною такого змісту: «Видатки Державного бюджету України на виконання рішення ЄСПЛ відшкодовуються Державі за рахунок посадових осіб, незаконні дії або бездіяльність яких спонукали стягувача подати заяву до Суду за захистом його порушених прав»;

б) доповнити ст. 16 Закону частиною 2 такого змісту: «З метою попередження завдання шкоди іміджу Держави, посадові особи, дії або

¹ Рішення Вінницького окружного адміністративного суду від 29 червня 2017 (справа № 802/2272/16-а). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/67550480>.

² Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (щодо вдосконалення процедури виконання рішень та пропозицій Європейського суду з прав людини). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60564.

бездіяльність яких призвела до подання стягувачем заяви до Суду за захистом його порушених прав, за наслідками розгляду якої на користь стягувача постановлено Рішення, у разі невиконання вимог, передбачених нормами міжнародного права та цим законом, позбавляються права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю»¹.

Однак, незважаючи на загальне позитивне враження від зазначеного проекту закону, деякі його положення є дискусійними або потребують доповнення. Передусім необхідно звернути увагу на відсутність в законопроекті конкретного порядку відшкодування посадовою особою видатків Державного бюджету України, що були спрямовані на виконання рішення Страсбурзького суду.

Необхідність нормативного закріплення такого порядку обумовлюється такими чинниками: а) значні суми компенсацій, що встановлюються ЄСПЛ (від 1 000 євро і більше), є неспівмірними з офіційними заробітними платами більшості службових та посадових осіб органів державної влади в Україні; б) відсутність реальної можливості осіб, уповноважених на виконання функцій держави, навіть з урахуванням наявності власних коштів чи інших активів, відшкодувати всю суму одразу; в) висока вірогідність звільнення з роботи за власною заявою службових чи посадових осіб, яких стосується постанова ЄСПЛ, з метою ухилення від відшкодування видатків Державного бюджету, зважаючи на їх значну суму, що позбавляє сенсу далі працювати в органах державної влади.

Тому нагальним вважаємо питання унормування реального механізму відшкодування видатків державного бюджету, які попередньо були спрямовані на виконання постанови Страсбурзького суду. На нашу думку, законодавець має визначити дієву формулу, за якою посадова особа змогла б відшкодувати завдані збитки державі за рахунок власних доходів від професійної діяльності. З цією метою сума відшкодування має виплачуватися порушниками конвенційних прав щомісячно частинами й не перевищувати 30% від їх загального місячного доходу.

Разом з тим дискусійним вважаємо положення законопроекту про одночасне автоматичне позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю посадовим особам, діяння яких призвели до подання стягувачем заяви до ЄСПЛ за захистом його порушених прав, за наслідками розгляду якої на користь стягувача постановлено рішення Судом Ради Європи.

¹ Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (щодо вдосконалення процедури виконання рішень та пропозицій Європейського суду з прав людини). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60564.

На підтвердження власної позиції зауважимо таке:

1) вказане вище стягнення є одним із різновидів кримінального, що, згідно зі ст. 55 Кримінального кодексу України, може бути призначене як основне на строк від двох до п'яти років або додаткове на строк від одного до трьох років лише судом за умови доведеності вини вчинення посадовою особою злочину. Проте не кожне порушення конвенційних прав людини можна кваліфікувати як кримінально каране діяння, а тому застосування такого виду стягнення одразу після ухвалення постанови ЄСПЛ навряд чи є виправданим та адекватним в кожному з випадків порушення прав і свобод людини, гарантованих Конвенцією;

2) при виконанні постанови ЄСПЛ, у якій констатується факт порушення прав людини як наслідок дій чи бездіяльності конкретних посадових осіб, першочерговим вважаємо проведення обов'язкового незалежного службового розслідування з одночасним тимчасовим відстороненням посадової особи від виконання службових обов'язків, що, з одного боку, унеможливить учинення нових протиправних діянь, а з іншого – не дасть змоги впливати на хід службового розслідування за допомогою адміністративних чи інших важелів;

3) у разі виявлення за результатами проведення службового розслідування ознак злочину суб'єкт його проведення має передати відповідні матеріали до правоохоронного органу, який за встановленим фактом відкриє кримінальне провадження. Після його завершення саме суд має вирішити питання щодо необхідності позбавлення права посадової особи обіймати посаду або займатися певною діяльністю.

Таким чином, недостатньо обґрунтованою є запропонована в законопроекті норма, якою передбачається звільнення з посади особи й заборона обіймати нею посади чи займатися певною діяльністю лише за наявності постанови Страсбурзького суду. Більше того, у кожному конкретному випадку суд має переконатися в тому, що порушення прав людини мало суб'єктивний характер і залежало виключно від волі службової чи посадової особи. Такий підхід обумовлюється тим, що досить часто до порушень конвенційних прав і свобод людини призводять об'єктивні чинники, серед яких недофінансування сфери діяльності, відсутність належних умов праці або утримання осіб в місцях несвободи, недосконалість законодавства чи усталеної практики його застосування¹.

В історії діяльності парламенту існують випадки прийняття окремого закону виключно з метою належного виконання конкретних пос-

¹ Завгородній В.А. Персональна відповідальність посадових осіб як елемент механізму виконання остаточних рішень Європейського суду з прав людини в Україні. *Visegrad journal on human rights*. 2016. № 5/2. С. 54-56.

танов ЄСПЛ, що ухвалені проти України. Яскравим прикладом цього є Закон України «Про реабілітацію осіб на виконання рішень Європейського суду з прав людини», що був прийнятий у 2014 році. Відповідно до його норм реабілітації підлягають ті особи, за скаргами яких проти України Європейський суд з прав людини встановив порушення статті 18 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Дія цього Закону поширюється на осіб, які були засуджені судом в період з 1 лютого 2010 року до 1 березня 2014 року¹.

Виходячи із зазначеного, парламент, враховуючи правові позиції Суду Ради Європи, приймає абсолютно новий нормативно-правовий акт, яким започатковує застосування нових досі небачених реабілітаційних заходів по відношенню до людей, права яких були порушені неправомірними з позиції ЄСПЛ рішеннями національних судів. Щоправда, зважаючи на визначені темпоральні межі та конкретну статтю Конвенції, що додатково гарантована вищевказаним законом, його ухвалення явно переслідувало політичну мету, маючи конкретних адресатів.

Принагідно слід зазначити, що практика Страсбурзького суду наклала свій відбиток не тільки на акти органу законодавчої влади України, але й підзаконні нормативно-правові акти Президента, Уряду та міністерств України.

Так, з метою вдосконалення діяльності щодо утвердження та забезпечення прав та свобод людини і громадянина в Україні Президентом України видано Указ № 501/2015 «Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини», яка зосереджена на вирішенні основних системних проблем у сфері захисту прав і свобод людини з урахуванням досвіду ООН, Ради Європи, Організації з безпеки і співробітництва в Європі, інших міжнародних організацій, а також практики Європейського суду з прав людини².

На виконання положень вищезазначеного Указу Президента України Кабінетом Міністрів України затверджено «План дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року», в якому передбачається розробка ряду законопроектів та їх ухвалення з урахуванням практики ЄСПЛ³.

¹ Про реабілітацію осіб на виконання рішень Європейського суду з прав людини: Закон України від 28.02.2014 № 839-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/839-18>.

² Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини: Указ Президента України від 25.08.2015 № 501/2015. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/501/2015#n15>.

³ Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 р. № 1393-р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/file/text/42/f451893n18.pdf>.

Однак слід констатувати, що станом на кінець 2019 року значна частина із запланованих заходів досі невиконана та залишається декларативною. Підтвердженням чому слугує звіт за 2019 рік щодо виконання плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року, відповідно до якого:

а) проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо вдосконалення порядку відшкодування шкоди, завданої громадянину правохоронними органами або судом відповідно до практики Європейського суду з прав людини» (реєстр. № 9044 від 05.09.2018), що розроблений Міністерством юстиції України, відкликано. Схожа ситуація з проектом Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 13.07.2018 (реєстр. № 8607), яким пропонувалось доповнити ЦПК, ГПК, КАС та Кримінальний процесуальний кодекс України положеннями, якими передбачити, що постанова Верховного Суду, що була прийнята за результатами перегляду судового рішення за виключними обставинами у зв'язку з рішенням ЄСПЛ, має містити відповідний аналіз з метою встановлення та усунення в подальшому недоліків судового процесу, які призвели до порушень прав заявника, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод;

б) статус відкликаного має і законопроект № 5026 від 12.08.2016, присвячений внесенню змін до законів України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» та «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» з метою запровадження додаткових механізмів (способів) виконання судових рішень, які можуть бути застосовані виключно за згодою (ініціативою) стягувача;

в) запланований захід, пов'язаний із розробленням законопроекту про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо початку досудового розслідування та внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань на підставі рішення ЄСПЛ, у якому констатовано порушення процесуальних аспектів статей 2 чи 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у зв'язку з проведенням неефективного розслідування випадків смерті чи катування або нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання, визнано не актуальним з причини відсутності необхідності законодавчого регулювання цього питання та непогодження законопроекту із заінтересованими органами. Неактуальним визнано і розроблення законопроекту щодо скасування всіх мораторіїв на реалізацію державного майна;

г) досі триває виконання заходу, пов'язаного із розробленням законопроекту про внесення змін до КПК України, ЦПК України, ГПК

України, процесуального законодавства різних галузей судочинства щодо підстав та порядку безпосередньої участі у судовому засіданні осіб, які відбувають покарання та щодо яких обрано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, з урахуванням рішення Конституційного Суду України за поданням громадянина А.П. Трояна від 12 квітня 2012 р. № 9-рп/2012, а також практики ЄСПЛ, що був запланований на II квартал 2016 року;

д) триває розроблення та прийняття нормативно-правового акта з питань регулювання порядку виконання рішень Європейського суду з прав людини та рекомендацій Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню на рівні ДПтС, її територіальних органів, а також окремих установ, що їй підпорядковані, який було заплановано ухвалити у IV кварталі 2016 року;

е) приведення нормативно-правових актів з питань конвоювання у відповідність до практики Європейського суду з прав людини, що як захід було заплановано на IV квартал 2016 р., виконано лише в частині розробки проекту Закону України «Про правила відбування адміністративного арешту». До цього часу триває і виконання заходу, пов'язаного з розробленням проекту Закону «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо удосконалення положень Кодексу з урахуванням практики ЄСПЛ з питань застосування адміністративного стягнення у вигляді адміністративного арешту» (реєстр. № 6401 від 20.04.2017), що був запланований на III квартал 2016 року¹.

Водночас слід відзначити і позитивні результати діяльності суб'єктів нормотворчості, які на виконання плану Стратегії ухвалили ряд важливих нормативно-правових актів з урахуванням практики ЄСПЛ. Серед них: Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо надання психіатричної допомоги» від 14 листопада 2017 року; постанова Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2016 року № 157 «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України», якою посилено інституційну спроможність Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ з питань реагування на порушення прав людини, виявлені ЄСПЛ у справах з усталеною негативною практикою; Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, що затверджені наказом Міністерства юстиції України від 22 серпня 2018 року № 2823/5.

Аналіз викладеного дає підстави стверджувати про низьку ефекти-

¹ Звіт за 2019 рік щодо виконання плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року. URL: https://minjust.gov.ua/cat_497/section_548.

вність запланованих та контрольованих Урядом України стратегічних заходів нормотворчого характеру, пов'язаних з імплементацією практики Страсбурзького суду в національне законодавство. Цей напрямок юридичної діяльності здебільшого перебуває на етапі планування без подальших зрушень, на чому неодноразово наголошував Комітет Міністрів Ради Європи.

В контексті питання, що розглядається нами, варто відзначити той факт, що врахування правових позицій Страсбурзького суду при здійсненні правотворчої діяльності відбувається не тільки на стадії підготовки нормативно-правового акта та його ухвалення, але й на стадії його реєстрації. Підтвердженням цьому слугують положення Порядку подання нормативно-правових актів на державну реєстрацію до Міністерства юстиції України та проведення їх державної реєстрації, що затверджений Наказом Міністерства юстиції України від 12.04.2005 № 34/5.

Як зазначається в п. 1.3 цього Порядку, державна реєстрація нормативно-правового акта полягає у проведенні правової експертизи на відповідність його Конституції та законодавству України, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. і протоколам до неї, міжнародним договорам України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та *acquis communautaire*, антикорупційної експертизи, а також з урахуванням практики Європейського суду з прав людини, прийнятті рішення про державну реєстрацію цього акта, присвоєнні йому реєстраційного номера та занесенні до Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів¹.

Отже, одним із питань, що включається до предмета правової експертизи, є відповідність ухваленого нормативно-правового акта положенням Конвенції та практиці ЄСПЛ. І саме на цьому етапі нормотворчої діяльності, що по суті є юридичним фільтром, прийнятий акт може як пройти державну реєстрацію та в подальшому набути чинності з дня його опублікування, так і бути повернутий суб'єкту нормотворення з підстав невідповідності такого акта не тільки Конституції України чи іншому законодавству, але й Конвенції як міжнародному договору та практиці Суду Ради Європи.

Висновок про відповідність прийнятого нормативно-правового акта положенням Конвенції та практиці ЄСПЛ, як зазначається в Порядку, надає Секретаріат Уповноваженого у справах ЄСПЛ, що вказує на наяв-

¹ Про вдосконалення порядку державної реєстрації нормативно-правових актів у Міністерстві юстиції України та скасування рішення про державну реєстрацію нормативно-правових актів: Наказ Міністерства юстиції України від 12.04.2005 № 34/5 (із змінами станом на 25.10.2019). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0381-05>.

ність у цього органу не тільки інформаційних та координаційних повноважень в процесі імплементації рішень Страсбурзького суду в національний правопорядок, але й правозастосовних (експертних), що кореспондується з одним із законодавчо визначених заходів загального характеру, а саме забезпечення юридичної експертизи.

Узагальнення результатів проведеного нами дослідження свідчить, що Україна, як держава-відповідач, в особі уповноважених суб'єктів нормотворчості демонструє непослідовну, безсистемну, вибірккову та часто безвідповідальну реакцію на постанови Страсбурзького суду, підтвердженням чому слугують такі дії з її боку: 1) декларативний підхід до зміни або прийняття нових нормативно-правових актів, про що свідчить невиконання значної частини запланованих Урядом України стратегічних заходів нормативного характеру у сфері захисту прав людини; 2) ухвалення лише деяких необхідних законодавчих актів на виконання першої пілотної постанови ЄСПЛ проти України, що суттєво не вплинуло на загальну ситуацію з виконанням рішень національних судових органів; 3) включення положень, присвячених ролі практики ЄСПЛ, до нормативно-правових актів формально або невиправдано; 4) невжиття належних заходів нормативного характеру, пов'язаних з умовами утримання осіб в місцях попереднього ув'язнення, що у підсумку призвело до ухвалення ЄСПЛ другої пілотної постанови проти України; 5) надмірна правотворча ініціатива парламенту з питань гарантування виконання постанов Страсбурзького суду, за відсутності належного юридичного механізму притягнення до відповідальності осіб, дії та рішення яких призвели до порушення конвенційних прав і свобод; 6) ухвалення на виконання постанов ЄСПЛ точкових нормативно-правових актів політичного контексту з метою відновлення правового статусу конкретних адресатів; 7) повне або часткове ігнорування правових позицій Суду Ради Європи, який у своїх постановах неодноразово наголошував на необхідності прийняття конкретного законодавчого акта на національному рівні.

Водночас слід відзначити і певні позитивні зрушення в цьому напрямку юридичної діяльності, про що свідчать внесені зміни до Конституції України, статусних законів та процесуальних кодексів. Щоправда, перенесення чи відтворення правових позицій Страсбурзького суду в таких нормативно-правових актах не завжди відзначається коректністю та доцільністю, або ж зводяться до корегування принципів діяльності суб'єктів, наділених владними повноваженнями.

Усе вищевикладене дає змогу дійти висновку, що під впливом практики ЄСПЛ на правотворчість слід розуміти дію правових позицій

Суду Ради Європи на правосвідомість та поведінку суб'єктів правотворчої діяльності, результати якої знаходять свій вияв практично на усіх стадіях цього процесу (перед проектній, проектній, прийняття нормативно-правового акта, інформаційно-реєстраційній), що у підсумку може призводити до: а) або урахування чи відтворення результатів тлумачення конвенційних норм Страсбурзьким судом у текстах нормативно-правових актів; б) або повного чи часткового ігнорування суб'єктом правотворчості результатів правоінтерпретаційної діяльності ЄСПЛ.

Дія практики Страсбурзького суду на законотворчість в Україні спричиняє такі результати:

1) суб'єкти законодавчої ініціативи офіційно декларують намагання врахувати правові позиції ЄСПЛ через розробку законопроекту та подання його на розгляд парламенту;

2) парламент України точно відтворює правову позицію ЄСПЛ при внесенні змін до нормативно-правового акта (Кодексу, Закону);

3) законодавець частково враховує правову позицію Суду Ради Європи та вносить зміни до нормативно-правового акта, не змінюючи його загальної концепції;

4) враховуючи правову позицію Страсбурзького суду, Верховна Рада України приймає новий законодавчий акт¹.

5.4. Вплив практики Суду Ради Європи на офіційну правоінтерпретаційну діяльність в Україні

Врахування результатів сучасної загальнотеоретичної науки дозволяє сформулювати судження про правоінтерпретаційну діяльність як про один із видів національної юридичної діяльності, що здійснюється уповноваженими суб'єктами права з метою роз'яснення дійсного змісту правових норм, результати якої мають юридичне значення для відповідних адресатів. Метою такої діяльності є пояснення (роз'яснення) суб'єктом тлумачення змісту норми права третім особам, що об'єктивується в правових позиціях або висновках інтерпретатора.

Правоінтерпретаційна діяльність може здійснюватися будь-яким суб'єктом права, проте слід зауважити, що загальнообов'язковість її результатів є юридичною властивістю лише офіційного тлумачення, що є виключним повноваження Конституційного Суду України щодо норм

¹ Завгородній В. А. Вплив практики Європейського суду з прав людини на законодавство України. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2016. № 6 (22). С. 11.

Основного Закону (ст. 147 Конституції України)¹ та Верховного Суду, висновки якого щодо застосування норм права, викладені у постановах, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права (п. 5 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016)².

Висловлена екс-головою ЄСПЛ Л. Вільдхабером думка, що «не достатньо просто гарантувати пряму дію положень Конвенції – необхідно ще перенести прецедентне право Страсбурзького суду до національної правової системи, тобто національні суди, особливо верховні та конституційні, мають орієнтуватися на прецеденти Європейського суду з прав людини...»³, актуалізує питання про реально існуючий вплив рішень Суду Ради Європи на офіційну правоінтерпретаційну діяльність в Україні.

Аналіз наукових та навчальних джерел з досліджуваної проблематики дає можливість дійти висновку, що більшість вчених схиляються до думки про необхідність урахування Конституційним Судом України правових позицій ЄСПЛ як невід'ємної умови руху Української держави до європейських цінностей у сфері захисту прав людини.

Як наголошує М. Селівон, наше законодавство містить загалом аналогічний Європейській конвенції каталог прав людини, хоча окремі з них термінологічно відрізняються від конвенційних визначень. Тому в необхідних випадках для обґрунтування своїх позицій при прийнятті відповідних рішень Конституційний Суд України застосовує комплексний підхід, тобто, крім національного законодавства, використовує потенціал міжнародно-правових актів, зокрема згаданої Конвенції, а також рішення ЄСПЛ. Саме у такий спосіб здійснюється вплив Європейської конвенції та практики ЄСПЛ на конституційне судочинство України⁴.

Схожу позицію висловлює М.М. Гультай, який зазначає, що свій вплив на діяльність Конституційного Суду України Європейська конвенція та практика ЄСПЛ здійснюють через їх застосування у національному конституційному судочинстві. В силу обов'язковості рішень Кон-

¹ Конституція України від 28 червня 1996 року (зі змінами, внесеними станом на 03 вересня 2019 року). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96#Text>.

² Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 31. Ст. 545.

³ Вільдхабер Л. Місце Європейського Суду з прав людини у європейському конституційному контексті. *Вісник Конституційного Суду України*. 2002. № 1. С. 56.

⁴ Селівон М. Вітальне слово учасникам Міжнародної конференції «Вплив практики Європейського суду з прав людини на національне конституційне судочинство». *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 6. С. 6.

ституційного Суду України його правові позиції, сформовані на підставі юриспруденції ЄСПЛ, сприяють імплементації останньої у вітчизняну юридичну практику¹. Більш радикальною в аспекті розглядуваного питання є думка В.В. Комарова, на переконання якого рішення ЄСПЛ мають формальний пріоритет стосовно рішень конституційних судів².

Водночас деякими правниками висловлюється й інша, діаметрально протилежна наукова позиція з цього приводу.

Так, наприклад, С.В. Шевчук стверджує, що практика ЄСПЛ та КСУ має бути узгоджена або гармонізована у двосторонньому порядку: ЄСПЛ належить остаточне слово щодо тлумачення конвенційних прав, а офіційне роз'яснення КСУ тих самих прав, що містяться у Конституції України, має пріоритет над тлумаченням ЄСПЛ в українській правовій системі³.

Підтримують таку позицію і С.Я. Фурса та Є.І. Фурса, які наголошують на тому, що судова система України не є другорядною стосовно Страсбурзького суду, їх взаємовідносини повинні будуватись на принципах взаємодії, а не підпорядкування. Конституційний Суд України, а отже і загальні суди, зв'язаний тільки Конституцією України⁴.

Інших висновків доходить О.В. Константий, який схиляється до думки, що правові позиції, сформульовані в рішеннях Страсбурзького суду, мають таку загальнообов'язкову природу для практики вітчизняних судів загальної юрисдикції, як і висновки (рішення) Конституційного Суду України та Верховного Суду України⁵. А отже, вченим наголошується на рівнозначності правових позицій Суду Ради Європи та вищих судових органів України для національної юридичної діяльності.

Вважаємо, що зазначені твердження правників актуалізують питання про конкуренцію правових позицій досліджуваних судів. Дійсно ідеаль-

¹ Гультай М.М. Вплив практики європейського суду з прав людини на здійснення конституційного судочинства: шляхи оптимізації. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини*: зб. наук. ст. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 15 вересня 2012 р.) / за ред. С. В. Ківалова; НУ «ОЮА». Одеса: Фенікс, 2012. С. 311-312.

² Комаров В.В. Рішення Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України: проблема конкуренції. *Загальнотеоретичні й історичні проблеми правової науки*. 2009. № 100. С. 32.

³ Шевчук С. Узгодженість практики Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 4-5. С. 128, 130.

⁴ Фурса С.Я., Фурса Є.І. Науково-практичний коментар до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Київ: Вид. Фурса С. Я., 2007. С. 7.

⁵ Константий О.В. Практика Європейського суду з прав людини як джерело судового правозастосування Верховного Суду України. *Вісник Верховного Суду України*. 2012. № 1 (137). С. 34.

ною можна вважати ситуацію, за якої судова практика йде одним шляхом, тобто і ЄСПЛ і КСУ приходять до тотожних висновків щодо змісту та обсягу прав і свобод людини, а також їх гарантій. Однак, зважаючи на ряд особливостей, які обумовлені спеціалізацією кожного із судів та їх правовим статусом, твердження вчених щодо пріоритетності результатів тлумачення КСУ над тлумаченням ЄСПЛ видається дискусійним.

Страсбурзький суд є визнаною усіма державами-членами Ради Європи наднаціональною судовою інстанцією, метою створення якої є реальний (не ілюзорний) захист фундаментальних прав і свобод конкретних людей, які зазнали негативного впливу з боку держави, на що вказує як назва, так і зміст Конвенції та Протоколів до неї.

Тобто саме людина, незалежно від свого правового статусу, та її основоположні можливості нормального існування в суспільстві і державі є безпосереднім об'єктом захисту з боку ЄСПЛ, що при ухваленні рішень по суті справи одночасно здійснює роз'яснення змісту та обсягу конвенційних прав і свобод. Таке тлумачення з боку Страсбурзького суду є по суті правозастосовним (казуальним), оскільки здійснюється у зв'язку із необхідністю застосування норм Конвенції при розгляді конкретного випадку порушення прав людини та являє собою пізнавальну, інтелектуально-вольову діяльність суддів ЄСПЛ, метою якого є з'ясування змісту конвенційних норм за допомогою спеціального інструментарію, що забезпечує узгодженість власної судової практики та відіграє роль правового орієнтиру для держав-учасниць Конвенції.

Разом з тим, як зауважує С.Є. Федик, рішення Євросуду як акти тлумачення-роз'яснення можуть бути:

1) офіційним казуальним тлумаченням стосовно вирішуваної Євросудом справи, оскільки вони є формально обов'язковими до виконання лише її сторонами;

2) неофіційним нормативним тлумаченням: а) для країн-відповідачів у процесі вирішення ними подібних справ на національному рівні; б) при застосуванні рішень Євросуду у внутрішній юридичній практиці інших держав-учасниць; в) стосовно подальшої правотлумачної практики самого Євросуду¹.

У свою чергу, Конституційний Суд України, представляючи одну із гілок державної влади та ухвалюючи рішення від імені України, здійснює, окрім іншого, офіційне тлумачення конституційних прав і свобод як людини, так і громадянина. А отже, спеціалізація цього суду є більш

¹ Федик С.Є. Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики європейського суду з прав людини та конституційного суду України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2002. С. 19.

ширшою, враховуючи його можливість здійснювати роз'яснення змісту та обсягу можливостей громадян держави. І саме в цій частині, на наш погляд, правоінтерпретація КСУ виступає поза конкуренцією з ЄСПЛ.

Більше того, якщо вести мову про пріоритетність та значення правових позицій обох поважних судів, постає логічне запитання про те, хто чії позиції повинен враховувати: ЄСПЛ – позиції КСУ чи навпаки: КСУ – позиції ЄСПЛ?

Відповідь на це запитання є очевидною, а саме питання можна віднести до риторичних, виходячи з:

а) міжнародних зобов'язань України, а отже і КСУ, перед Радою Європи щодо дотримання положень Конвенції;

б) вимог Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ», в якому закріплений імперативний припис про те, що суди, в тому числі і КСУ, мають застосовувати Конвенцію та практику ЄСПЛ як джерело права;

в) правових позицій самого КСУ, сформованих у Рішенні від 29.12.1999 № 11-рп/99 (у справі про смертну кару), в якому зазначено, що Законом України «Про приєднання України до Статуту Ради Європи» підтверджено відданість України ідеалам та принципам, які є спільним надбанням європейських народів» та Рішенні від 20.10.2011, в якому КСУ наголошує, що бере до уваги практику Європейського суду з прав людини, який у своїх рішеннях встановлював наявність порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року¹.

Проте слід наголосити, що для КСУ обов'язковими для врахування є лише правові позиції ЄСПЛ, що містяться в рішеннях проти України, оскільки саме мотивувальна частина постанов Страсбурзького суду справляє на всі без винятку національні органи державної влади загальний регулятивний вплив.

Правові позиції, що містяться в постановах Суду Ради Європи проти інших держав, носять для КСУ рекомендаційний характер, подібно до норм так званого міжнародного м'якого права (soft law), при цьому їх значення не можна недооцінювати з точки зору превентивного значення конвенційного механізму.

В історії діяльності ЄСПЛ існують випадки, коли він послугувався правовими позиціями національних конституційних судів, з якими погоджувався як такими, що відповідають цінностям Конвенції. Підтвер-

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Служби безпеки України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 62 Конституції України від 20 жовтня 2011 року № 12-рп/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-11>.

дженням цьому слугують постанови Страсбурзького суду у справах «Броньовські проти Польщі», «Лавентс проти Латвії», «Маркс проти Бельгії», «Леля Сахін проти Туреччини», «Хаас проти Німеччини» та ін. Зазначене вказує на визнання Судом Ради Європи авторитету вищих національних судових установ та існуючий взаємний вплив результатів їх правотлумачної діяльності безпосередньо на суддів Страсбурзького суду.

Однак, як слушно наголошує Д. Букіккіо, проблеми у стосунках між ЄСПЛ і національними конституційними судами завжди існували й існуюватимуть, хоча й виникають не дуже часто. На національному рівні головним критерієм завжди залишається Конституція, навіть у випадках, коли суди безпосередньо застосовують Конвенцію, що має верховенство над національним правом.

Хоча існують різні тлумачення прав людини, що апріорі може спричинити розбіжності у рішеннях на національному і європейському рівнях, така конфронтація може призвести тільки до марнування сил, що завдає шкоди обом сторонам і особливо шкодить тим, хто користується правами – громадянам¹.

Випадки невідповідності правотлумачної практики Конституційного Суду та ЄСПЛ траплялися і в Україні.

Так, наприклад, рішенням від 10.06.2003 №11-рп/2003 у справі про мораторій на примусову реалізацію майна КСУ визнав конституційним Закон України «Про введення мораторію на примусову реалізацію майна» від 29.11.2001 № 2864-III², положення якого перешкоджають виконанню судових рішень у справах, боржником в яких є державне підприємство. У той же час ЄСПЛ в рішенні у справі «Сокур проти України» від 26.04.2005, проаналізувавши в тому числі попередньо зазначену позицію КСУ, дійшов висновку, що затримкою близько трьох років з виконанням рішення у справі заявника державні органи позбавили положення п. 1 ст. 6 Конвенції усього практичного ефекту, а Уряд не надав достатнього обґрунтування цій затримці³.

¹ Букіккіо Д. Вітальне слово учасникам Міжнародної Конференції «Вплив практики Європейського суду з прав людини на національне конституційне судочинство». *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 6. С. 7.

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про введення мораторію на примусову реалізацію майна» (справа про мораторій на примусову реалізацію майна) від 10 червня 2003 року № 11-рп/2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-03>.

³ Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Сокур проти України» від 26 квітня 2005 року (заява № 29439/02). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_351.

Вказана правова позиція Суду Ради Європи не нова в його практиці, оскільки була сформована у рішенні по справі «Імобільяре Саффі» проти Італії» («*Immobiliare Saffi v. Italy*») від 28.07.1999, в якій Страсбурзький суд наголосив, що право доступу до суду включає право на виконання судового рішення без надмірних затримок¹. Разом з тим у рішенні по справі «Горнсбі проти Греції» («*Hornsby v. Greece*») від 19.03.1997 ЄСПЛ зазначив, що для цілей ст. 6 Конвенції виконання рішення, ухваленого судом, має розцінюватися як складова частина «судового розгляду».²

Іншим прикладом невідповідності правових позицій обох досліджуваних судів є їх висновки щодо необхідності присутності осіб в судовому засіданні.

З цього приводу КСУ вирішив, що кожен, тобто громадянин України, іноземець, особа без громадянства, має гарантовані державою рівні права на захист прав і свобод у судовому порядку та на участь у розгляді своєї справи у визначеному процесуальним законом порядку у судах усіх юрисдикцій, спеціалізацій та інстанцій, у тому числі й особа, яка засуджена і відбуває кримінальне покарання в установах виконання покарань³.

У свою чергу, ЄСПЛ у рішенні по справі «Кабве та Чунгу проти Сполученого Королівства» («*Kabwe and Chungu v. United Kingdom*») від 02.02.2010 висловив іншу думку, зазначивши, що стосовно цивільних справ не існує абсолютного права на присутність в судовому засіданні, за винятком обмеженої категорії справ, у яких характер і спосіб життя особи мають безпосереднє відношення до предмета справи або в яких рішення залежить від поведінки особи⁴.

Вважаємо, що наявність вищезазначених та інших колізій у висновках КСУ та ЄСПЛ з одного й того ж питання є чинником дестабілізації національної юридичної практики, що у результаті призведе до звер-

¹ Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Імобільяре Саффі проти Італії» («*Immobiliare Saffi v. Italy*») від 28 липня 1999 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_075.

² Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Горнсбі проти Греції» («*Hornsby v. Greece*») від 19 березня 1997 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_079.

³ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу) від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12>.

⁴ Національна доповідь на XVI Конгрес Конференції європейських конституційних судів «Співпраця між конституційними судами в Європі – рамкові умови і перспективи в даний час». Київ, 2013. С. 18.

нення громадян за захистом своїх прав в Суд Ради Європи.

Слід зауважити, що деякими вченими висловлюється позиція про те, що у разі, якщо ЄСПЛ констатує невідповідність національного правового регулювання Конвенції і обов'язків держави, що впливають з її змісту, то це є неконституційність нормативно-правового акта¹.

Однак, на наше переконання, таке наукове твердження вступає у протиріччя з існуючим правовим статусом ЄСПЛ як міжнародного суду, діяльність якого має субсидіарний характер щодо національної судової системи. А отже постанови Страсбурзького суду не можуть бути підставою чи попереднім вердиктом щодо визнання законів України неконституційними.

Подібні юридичних наслідки для України є фактично посяганням на її державний суверенітет, частиною якого вже і так було пожертвовано при ратифікації Конвенції та визнанні ЄСПЛ. Більше того, сам правник вказує, що здійснення захисту Європейським судом як останньою інстанцією не означає, що сформоване ним правове положення треба розглядати як догму².

Тому перевірка закону на конституційність його положень є виключним повноваженням національного конституційного суду за умови звернення до нього уповноваженого суб'єкта.

Принагідно слід зазначити, що вчені, які досліджували питання врахування практики ЄСПЛ при ухваленні рішень Конституційним Судом України, дійшли різних висновків щодо його способів та напрямів.

Так, наприклад, С. В. Шевчук наголошує на двох способах застосування КСУ правових позицій ЄСПЛ. З погляду правника, у рішенні від 29.12.1999 (про смертну кару) КСУ уник прямого посилання на відповідну мотивувальну частину рішення ЄСПЛ «Сьорінг проти Сполученого Королівства» 1989 року, що дає підстави вважати це за «приховане» застосування прецедентного права. Але вже в мотивувальній частині рішення у справі про заощадження громадян від 10.10.2001 прецедентне право ЄСПЛ застосовується у традиційній формі, тобто КСУ у своєму рішенні буквально цитує правову позицію ЄСПЛ у справі «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства» від 21.02.1986³.

Зазначене дозволяє дійти висновку, що при ухваленні рішень КСУ використовує як прямий, так і непрямий спосіб використання результа-

¹ Савенко М. Роль практики Європейського суду з прав людини у конституційному судочинстві України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 6. С. 52-53.

² Там само. С. 55.

³ Шевчук С. Судовий захист прав людини. Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. Вид. 2-ге, випр., доп. Київ: Реферат, 2007. С. 47.

тів правотлумачної діяльності Суду Ради Європи для підкріплення власної правової позиції, при цьому слід зауважити про домінування першого із зазначених способів.

Аналіз рішень Конституційного Суду України, в мотивувальній частині яких міститься посилання на Конвенцію чи рішення ЄСПЛ, дав можливість С.Г. Серьогіній вирізнити три основні способи залучення європейських стандартів при обґрунтуванні правових позицій єдиного органу конституційної юрисдикції в нашій державі. Перший спосіб, найпростіший і водночас юридично найуразливіший, умовно можна назвати «відсильним».

Використання другого, відносно казуїстичного, способу є більш поширеним порівняно з першим. З погляду вченої, найбільш доцільним і з точки зору юридичної техніки довершеним є третій спосіб залучення міжнародно-правових документів до рішень Конституційного Суду, який умовно можна назвати казуїстично-сенсуальним (казуїстично змістовним)¹.

Огляд актів КСУ останніх років дозволяє стверджувати, що Суд все більше використовує другий із зазначених способів залучення правових позицій ЄСПЛ до власної практики. Водночас варто зауважити, що при ухваленні деяких рішень КСУ демонструє надмірну «відданість» результатам правоінтерпретації ЄСПЛ.

Так, наприклад, у рішенні № 3-р/2018 від 24.04.2018 «Щодо відповідності Конституції України ч. 6 статті 216 КПК України» Конституційний Суд України послався на рішення ЄСПЛ 11 разів, що, на наше переконання, є мало виправданим та вказує на превалювання кількісних, а не якісних характеристик в діяльності КСУ.

З погляду П.М. Рабіновича, вплив рішень ЄСПЛ на конституційне судочинство простежується у двох основних напрямках.

Перший полягає у врахуванні конституційними судами вказівок і оцінок ЄСПЛ, наведених у його рішеннях у конкретних справах, до розгляду яких ці органи залучались раніше відповідно до національного законодавства.

Другим напрямом впливу практики ЄСПЛ на національне конституційне судочинство виступає урахування і впровадження його органами самих принципів, тобто концептуально-методологічних засад, судового захисту прав людини і свобод людини у процесі здійснення конституційної юрисдикції. І хоча цей «канал», на думку правника, є менш формалізованим, ніж перший, проте сфера його поширення може бути

¹ Серьогіна С. Використання практики Європейського суду з прав людини як перспективний напрям оптимізації конституційного судочинства. *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 6. С. 42-43.

незрівнянно ширшою¹.

Вказана позиція вченого актуалізує питання про методологію, що використовується в юридичній правотлумачній практиці вищих національних судів та ЄСПЛ на предмет її відповідності, яку передусім, на наш погляд, складають принципи і способи тлумачення норм права, що є ключовим інструментарієм здійснення правоінтерпретаційної діяльності досліджуваних судових інстанцій.

З цього приводу Т.І. Дудаш наголошує, що ЄСПЛ протягом своєї діяльності із застосування Конвенції виробив низку принципів тлумачення її норм, які визначають основні засади, вихідні ідеї розуміння їхнього змісту. До принципів тлумачення Конвенції, зауважує вчений, більшість авторів відносять такі: принцип ефективного тлумачення; принцип еволюційного тлумачення; принцип забезпечення правової визначеності; принцип пропорційності та балансу інтересів; принцип забезпечення свободи національного розсуду; принцип автономного тлумачення; принцип об'єктивного тлумачення².

Однак переконані, що думка вченого про досліджуване правове явища потребує уточнення в частині змістовного наповнення поняття «принципи тлумачення ЄСПЛ», які з погляду вченого визначають основні засади та ідеї розуміння змісту норм Конвенції.

Під принципами тлумачення в теорії права прийнято розуміти основні ідеї, основні вимоги, що ставляться до тлумачення як до процесу пізнання змісту норм права чи різноманітних юридичних документів (договорів, рішень судів та ін.)³, а отже принципи тлумачення конвенційних норм більш коректно розглядати як фундаментальні та основоположні ідеї, засади, підвалини, на яких ґрунтується правоінтерпретаційна діяльність ЄСПЛ.

В той же час виокремлені вченим принципи слід віднести до спеціальних принципів тлумачення Конвенції як одного із джерел міжнародного права, що, як слушно зауважує сам правник, обумовлені цілями Конвенції та її об'єктом.

Зазначені висновки підтверджуються і позицією ЄСПЛ у справі «Сьорінг проти Сполученого Королівства» від 07.07.1989, в якому Суд наголосив, що під час тлумачення Конвенції необхідно враховувати її особливий характер як договору про колективне гарантування прав лю-

¹ Рабінович П. Практика Стразбурзького суду як орієнтир діяльності конституційних судів з імплементації європейських стандартів прав людини. *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 6. С. 35-36.

² Дудаш Т.І. Знач. твір. С. 130.

³ Черданцев А.Ф. Толкование права и договора: учеб. пособие для вузов. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. С. 104.

дини та основоположних свобод. Предмет і мета Конвенції як правового акта, що забезпечує захист прав і свобод людини, вимагає, щоб її норми тлумачилися і застосовувалися таким чином, щоб зробити її гарантії реальними й ефективними¹.

Зважаючи на те, що тлумачення – це процес пізнання, якому властиві ознаки науковості, варто зауважити, що він, передусім, ґрунтується і на відповідних ідеях та вимогах наукового пізнання, серед яких:

а) принцип всебічності дослідження, основний зміст якого полягає у тому, щоб аналізувати державно-правові явища не самі по собі, а у їх взаємозв'язках і взаємодії з іншими, близькими до них суспільними явищами;

б) принцип історизму, який вимагає розгляду державних і правових явищ у розвитку та історичному взаємозв'язку, а не тільки з точки зору їх сучасного стану;

в) принципу комплексності, вимоги якого полягають у тому, щоб дослідити їх з позицій не тільки юридичної науки, а й інших соціогуманітарних наук, перш за все філософії, соціології, політекономії, політології;

г) принцип об'єктивності, який означає, що істинне відображення державно-правової дійсності у науковому знанні, відтворення її такою, якою вона існує реально;

д) принцип конкретності, що вимагає детального аналізу всіх умов, у яких перебуває об'єкт пізнання, виділення головних, суттєвих властивостей, зв'язків і тенденцій його розвитку².

Зазначений інструментарій широко використовується і у практиці Суду Ради Європи, на чому він сам неодноразово наголошував у своїх рішеннях.

Так, наприклад, у рішенні по справі «Голдер проти Сполученого Королівства» від 21.02.1975 Страсбурзький суд зазначив, що Конвенція повинна тлумачитися об'єктивно, а не так, як могли розуміти сторони на момент її ратифікації³. У справі «М проти Німеччини» від 17.12.2009 для формулювання власної правової позиції ЄСПЛ проаналізував зако-

¹ Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Сьорінг проти Сполученого Королівства» («Soering v. the United Kingdom») від 07.07.1989 (заява № 14038/88). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57619>.

² Зайчук О.В., Оніщенко Н.М. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2006. URL: http://www.ebk.net.ua/Book/law/zauchuk_tdp/part1/202.htm.

³ Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» («Golder v. The United Kingdom») від 21.02.1975 (заява № 4451/70). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57496>.

нодавство держав членів Ради Європи, документи Європейського комітету з питань запобігання катування, Комісії з прав людини Ради Європи, Комітету з прав людини ООН¹, що вказує на дотримання Страсбурзьким судом принципу всебічності.

Про взяття за основу Страсбурзьким судом принципу конкретності можна дійти висновку за результатами аналізу рішення ЄСПЛ у справі «Вемхоф проти Німеччини» від 27.06.1968, в якому ЄСПЛ підкреслив, що питання про характер поведінки слід оцінювати у кожному конкретному випадку за його особливими обставинами², а також рішення Суду Ради Європи у справі «Лінгенс проти Австрії» від 08.07.1986, в якому Суд зазначив, що хоча захист від певних висловлювань поширюється і на політичних діячів, однак якщо потерпілий належить саме до них, тоді необхідність обмежувати вираження думок є менш гострою³. Із зазначеного випливає, що Страсбурзьким судом ураховано конкретний правовий статус особи.

Яскравим прикладом використання ЄСПЛ історизму як принципу наукового пізнання є справа «Зданока проти Латвії» від 16.03.2006, в якій Страсбурзький суд дійшов висновку про відсутність порушення права скаржника на вільні вибори та прийнятність застосування обмежувального заходу до скаржника в Латвії, зважаючи на історично-політичний контекст, який обумовив законодавче закріплення такого заходу і його застосовність⁴.

Важливим в рамках нашого дослідження вважаємо з'ясування притаманних правоінтерпретаційній діяльності ЄСПЛ існуючих загальних принципів тлумачення норм права, що виокремлюються в теорії права.

З цього приводу доречною є думка Ю.М. Тодики, який зазначає, що принципи тлумачення права становлять цілісну взаємопов'язану систему, застосування якої в сукупності дозволяє на високому рівні здійснювати офіційне та неофіційне тлумачення правових приписів. До таких принципів вчений відносить: демократизм (рівність), науковість, точ-

¹ Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «М проти Німеччини» («M. v. Germany») від 17.12.2009 (заява № 19359/04). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-96389>.

² Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Вемхоф проти Німеччини» («Wemhoff v. Germany») від 27.06.1968 (заява № 2122/64). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57595>.

³ Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Лінгенс проти Австрії» («Lingens v. Austria») від 08.07.1986 (заява № 9815/82). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57523>.

⁴ Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Зданока проти Латвії» («Zdanoka v. Latvia») від 16.03.2006 (заява № 58278/00). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-72794>.

ність і ясність, єдність теорії та практики правоконкретизаційної діяльності (згідно з яким тлумачення юридичної норми виступає «посередником» між такою нормою і дійсністю, до якої ця норма застосовується)¹.

Водночас, твердження правника, що зазначені принципи одночасно притаманні як офіційному, так і неофіційному тлумаченню, вважаємо дискусійним, зважаючи на те, що неофіційне тлумачення, серед якого виокремлюють буденне (тлумачення неюристів), апріорі не може здійснюється на основі таких принципів, як науковість, точність чи ясність. У свою чергу, тлумачення конвенційних норм Страсбурзьким судом беззаперечно ґрунтується на принципах науковості та ясності, що тісно пов'язані з вищезгаданими спеціальними принципами, а саме об'єктивного та ефективного тлумачення.

Так, О.Ф. Черданцевим виокремлено дещо інші принципи тлумачення, а саме:

а) безсторонність (відсутність в інтерпретатора власних інтересів стосовно результату тлумачення; відсутність впливу сторонніх осіб на цей процес; використання об'єктивних критеріїв оцінки);

б) обґрунтованість (кожен висновок має бути обґрунтованим на підставі певних правил тлумачення);

в) всебічність (використання всіх способів тлумачення);

г) об'єктивність (об'єктивне віддзеркалення змісту юридичної норми в інтерпретаційному акті);

д) одноманітність (забезпечення однакового тлумачення одних і тих самих юридичних норм у різноманітних справах);

е) стабільність (відсутність змін норми права у процесі її тлумачення);

ж) визначеність (результат тлумачення повинен бути точним і визначеним)².

Однак переконані, що більшість із зазначених вище керівних ідей є елементами попередньо вказаного принципу науковості. А такі принципи тлумачення, як одноманітність та стабільність, тісно пов'язані з існуючим в діяльності ЄСПЛ принципом правової визначеності, хоча Страсбурзький суд інколи відступає від нього, застосовуючи принцип еволютивного тлумачення.

Також С.В. Шевчуком запропоновано поділяти принципи інтерпретації правових актів на загальні і спеціальні. До спеціальних принципів, або канонів тлумачення, вчений відносить: принцип комплексності; принцип «*pari materia*» (з того самого предмета); принцип «*eiusdem*

¹ Тодыка Ю.Н. Толкование Конституции и законов Украины. Харьков: Факт, 2003. С. 80-86.

² Черданцев А.Ф. Зазнач. твір. С. 104-105.

generis» (того самого роду або класу); принцип «noscitur a sociis» (визнати за супутнім); принцип «expressio unius», «exclusio alterius» (включення одного виключає інше); принцип обмеженого тлумачення правових положень; принцип золотого правила – якщо результати «звичайного» тлумачення, згідно з загальноприйнятим літературним читанням тексту, є абсурдними, і очевидний факт, що парламент не міг саме це мати на увазі, – в такому разі застосовується інше, додаткове значення «сумнівного» правоположення; принцип відповідності волі законодавця¹.

Аналіз вищезазначеного дає підстави стверджувати, що деякі із запропонованих вченим принципів тлумачення більш доцільно віднести до його способів або прийомів, що використовуються і ЄСПЛ. Так, наприклад, вказані принципи «noscitur a sociis», «eiusdem generis» та «pari materia» є прийомами, за допомогою яких встановлюється справжнє значення письмового тексту в рамках використання лінгвістичного способу тлумачення. Водночас розширене чи обмежене тлумачення розглядається в теорії права видом тлумачення за таким критерієм класифікації, як обсяг співвідношення тексту норми та її змісту.

Як наголошує О.В. Сердюк, можна виокремити базові принципи (методи) тлумачення ЄСПЛ норм Конвенції, до яких належать: «принцип автономного тлумачення понять», «принцип еволюційного (динамічного) тлумачення», «принцип європейського консенсусу», «принцип розсуду держави», «принцип ефективного тлумачення». Ці принципи, стверджує вчений, було обґрунтовано переважно наприкінці 1970-х рр. і їх об'єднувала відмова від абсолютизації «оригіналізму» чи «текстуалізму», тобто методів тлумачення Конвенції як статичного та формального юридичного тексту².

Наведена точка зору свідчить, що правотлумачна діяльність ЄСПЛ здійснюється на основі як базових, так би мовити основних, так і небазових (додаткових) принципів, які вчений не називає. На наше переконання, такий підхід до їх класифікації не є виправданим, зважаючи на те, що ЄСПЛ в рамках розгляду конкретної справи бере за основу ті принципи тлумачення, що відповідають її специфіці та особливостям.

Водночас ототожнення принципів та методів тлумачення не відповідає загальнотеоретичним уявленням про ці правові феномени, перший з яких, як зазначалося вище, уособлює собою фундаментальні ідеї, заса-

¹ Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції. Київ: Український центр правничих студій, 2001. С. 210-211.

² Теорія та практика застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: компендіум / О. В. Сердюк та ін.; за заг. ред. О. В. Сердюка, І. В. Яковюка. Харків: Право, 2017. С. 41.

ди, на яких ґрунтується правотлумачна діяльність ЄСПЛ, а другий є сукупністю способів і прийомів тлумачення конвенційних норм.

Щоправда в наукових джерелах можна споглядати науковий підхід, за якого деякі із перерахованих вище принципів все ж таки відносять до методів тлумачення Конвенції. Так, наприклад, Ф. Матчер вважає, що існує шість основних методів тлумачення Європейської конвенції, а саме: 1) еволюційне тлумачення; 2) автономне тлумачення; 3) порівняльне тлумачення; 4) межі оцінювання; 5) принцип пропорційності; 6) відповідність застосовуваних положень¹. Схожу думку поділяє і Н.Л. Лехник².

Проте аналіз змістовного наповнення кожного із шести зазначених методів дозволяє стверджувати, що такий підхід правників є спірним. Зпоміж усіх названих лише «порівняльне тлумачення» можна умовно віднести до методів трактування конвенційних норм, що за своїм призначенням тяжіє до способу або прийому.

Поряд з такими принципами тлумачення норм Конвенції, як ефективність, актуалізація, новелізація, що по суті перекликаються з попередньо розглянутими принципами ефективного, комплексного та динамічного тлумачення, П.М. Рабінович виокремлює і такий принцип тлумачення, як ситуацізація (гранична конкретизація, індивідуалізація змісту й обсягу прав і свобод персоніфікованих суб'єктів)³.

Вважаємо, що запропонований вченим принцип ситуацізації є близьким за своєю сутністю до принципу об'єктивного тлумачення, за якого ЄСПЛ трактує положення Конвенції об'єктивно, а не так, як її розуміли сторони на момент ратифікації. Яскравим прикладом цього є справа «Маркс проти Бельгії» від 13.06.1979⁴, в якій ЄСПЛ розтлумачив поняття «сім'я», зважаючи на загальновизнані стандарти на момент розгляду справи.

Аналіз здійснюваної Страсбурзьким судом інтерпретації норм Конвенції дав змогу М.В. Мазуру, С.Р. Тагієву, А.С. Беніцькому та В.В. Кострицькому виокремити більш широкий перелік принципів тлумачення, а саме:

¹ Matscher F. *Methods of Interpretation of the Convention. The European System of the Protection of Human Rights I* R.St.J. Macdonald Edition. Kluwer Academic Publishers. 1993. P. 65.

² Лехник Н.Л. *Методи тлумачення Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 року. Наукові записки.* 2002. Том 20. Юридичні науки. С. 33-35.

³ Рабінович П.М. *Зазнач. твір.* С. 37-36, 39.

⁴ Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Маркс проти Бельгії» («Marckx v. Belgium») від 13.06.1979 (заява № 6833/74). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57534>.

- 1) пропорційності та забезпечення рівноваги інтересів;
- 2) ефективного та динамічного тлумачення;
- 3) забезпечення правової визначеності (принцип дотримання прецеденту);
- 4) забезпечення певної свободи національного розсуду;
- 5) автономного тлумачення;
- 6) врахування загальноновизнаних міжнародних стандартів і принципів міжнародного права;
- 7) забезпечення мінімальних гарантій прав і свобод людини¹.

Осмилення зазначених принципів тлумачення конвенційних норм дає можливість стверджувати, що правоінтерпретаційна діяльність ЄСПЛ ґрунтується і на загальноновизнаних принципах міжнародного права, на важливості яких неодноразово підкреслював у своїх постановках і сам Суд Ради Європи.

Так, наприклад, у своєму рішенні у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» від 21.02.1975 ЄСПЛ підкреслив необхідність використання у своїй діяльності положень статей 31-33 Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 23.05.1969 задля тлумачення Конвенції², які також слід віднести до керівних ідей його правотлумачної діяльності. Отже, окрім названих спеціальних принципів тлумачення, ЄСПЛ керується і такими загальноновизнаними в міжнародному праві, як: добросовісність, відповідність цілям та об'єктам договору, єдність тексту договору та його додатків чи протоколів, урахування підготовчих матеріалів та ін.

Як вважає І.В. Павленко, до принципів тлумачення Конвенції слід також віднести: принцип законності, принцип необхідності в демократичному суспільстві, принцип пропорційності³. Проте, на наш погляд, вказані категорії є автономними поняттями Страсбурзького правозахисного механізму, зміст яких розтлумачено ЄСПЛ. Разом з тим запропонований автором принцип «субсидіарної ролі ЄСПЛ» є виключно принципом його правового статусу як наднаціональної судової інстанції,

¹ Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України: навч. посіб. / М.В. Мазур, С.Р. Тагієв, А.С. Беніцький, В.В. Кострицький; відп. ред. В.М. Карпунов. Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. С. 131.

² Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» («Golder v. The United Kingdom») від 21.02.1975 (заява № 4451/70). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57496>.

³ Павленко І.В. Принципи тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у практиці Європейського Суду з прав людини: загальний огляд за матеріалами справ. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 6. С. 407-408.

який жодним чином не може бути віднесений до принципів тлумачення конвенційних норм.

У контексті досліджуваного актуальним вважаємо твердження В.І. Євінтова, який наголошує, що при тлумаченні двомовних текстів міжнародно-правових актів повинен застосовуватись принцип визнання повної рівності автентичних текстів¹. Однак сам Страсбурзький суд неодноразово висловлював позицію, що саме французький текст Конвенції більше відповідає її об'єкту та цілям (рішення у справах «Санді Таймз проти Сполученого Королівства» від 26.04.1979, «Адольф проти Австрії» від 26.03.1982), що свідчить про дискусійність вказаної позиції правника.

Вищевикладене дає підстави для висновку, що в процесі здійснення правоінтерпретаційної діяльності Суд Ради Європи керується низкою принципів тлумачення, які слід розподілити на групи:

1) універсальні принципи пізнання (всебічність, історизм, комплексність, об'єктивність, конкретність);

2) загальні принципи тлумачення норм права (неупередженість, однозначність, системність, точність і ясність, несуперечність нормі тлумачення, справедливість);

3) загальні принципи тлумачення норм міжнародного права, що закріплені Віденською конвенцією (добросовісність, відповідність цілям та об'єктам договору, єдність тексту договору та його додатків чи протоколів, урахування підготовчих матеріалів, тлумачення двомовності договору з використанням значення, що найбільше сприяє досягненню його цілей тощо);

4) спеціальні принципи тлумачення Конвенції як одного із джерел міжнародного права, що обумовлені цілями Конвенції та її об'єктом (еволюційного (динамічного) тлумачення, забезпечення правової визначеності (дотримання прецеденту), пропорційності та балансу інтересів, забезпечення свободи національного розсуду, автономного тлумачення, європейського консенсусу, забезпечення мінімальних гарантій прав і свобод людини).

Принципам правотлумачної діяльності Страсбурзького суду притаманні такі риси: а) є основоположними, фундаментальними ідеями та вимогами, на яких ґрунтується тлумачення норм Конвенції як процесу; б) їх дотримання забезпечує якість правоінтерпретаційної діяльності ЄСПЛ, ефективність дії норм Конвенції, неілюзорність прав і свобод людини; в) не мають часових меж існування та постійно розвиваються;

¹ Евинтов В.И. Многоязычные договора в современном международном праве. Киев. 1981. С. 36-37.

г) взаємопов'язані між собою утворюючи систему; д) в основі загальних принципів тлумачення норм Конвенції лежать принципи наукового пізнання; е) спеціальні принципи тлумачення ґрунтуються на загальних та загально визнаних у міжнародному праві.

Вважаємо методологічно коректним твердження, що принципи правоінтерпретаційної діяльності Суду Ради Європи знаходять своє відображення в способах тлумачення конвенційних норм.

Під способами тлумачення норм права в загальній теорії права традиційно розуміють сукупність правил і прийомів, які забезпечують з'ясування дійсного змісту норм права¹. Водночас слід констатувати, що серед вчених-теоретиків не існує усталеного підходу до розуміння цього поняття, як і до критеріїв для його видової диференціації.

Як наголошує Ю.Л. Власов, для остаточного визначення способів тлумачення необхідно виходити із завдань та об'єкта тлумачення, пропонуючи такі чотири основні способи, які тією чи іншою мірою містять у собі всі існуючі: граматичний, логічний, системний і історичний². У свою чергу, О.Ф. Черданцев виокремлює п'ять способів тлумачення, а саме: мовний, логічний, систематичний, історичний і функціональний³.

Однак, на наш погляд, слід підтримати позицію тих правників, які заперечують виокремлення логічного способу тлумачення, зважаючи на те, що застосування будь-якого тлумачення норми права апіорі не може бути нелогічним, тобто без врахування існуючих логічних прийомів, серед яких логічне перетворення, логічний розвиток, аналогія, висновки з понять тощо.

Натомість С.С. Алексеев та М.М. Вопленко наголошують на наявності і такого способу тлумачення норм права, як спеціально-юридичного⁴, сутність якого зводиться до того, що дослідження волі нормотворця здійснюється на основі спеціальних знань юридичної науки, і передусім юридичної техніки.

З погляду Т.І. Дудаш, до основних способів тлумачення Конвенції, які застосовує ЄСПЛ, більшість дослідників його практики відносять такі: лінгвістичне (граматичне, мовне, філологічне), історичне та систе-

¹ Теорія держави і права: підруч. / кол. авт.; кер. авт. кол. Ю.А. Ведерніков. 2-е вид. перероб. і доп. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015; Ліра ЛТД. С. 294.

² Власов Ю.Л. Проблеми тлумачення норм права: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. С. 35.

³ Черданцев А.Ф. Толкование советского права. Москва, 1979. С. 35, 117.

⁴ Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия. Опыт комплексного исследования / С.С. Алексеев. Москва: Устав, 1999. С. 131; Вопленко Н.Н. Толкование права. Волгоград: Изд-во Волгоградского госуниверситета, 2007. С. 28.

мне. Як слушно зауважує правник, процес тлумачення буд-якої юридичної норми розпочинається саме із з'ясування лексико-морфологічної та синтаксичної структури їх тексту, адже правові приписи Конвенції заходять зовнішнє вираження за допомогою мови¹.

Мовний спосіб тлумачення був ефективно використаний ЄСПЛ у справах: «Джонсон та інші проти Ірландії» від 18.12.1986 (щодо з'ясування змісту словосполучення «право на шлюб»); «Лізгоу проти Сполученого Королівства» від 08.07.1986 (щодо тлумачення поняття «загальні принципи міжнародного права»); «Людіке, Белкацем і Коц проти Німеччини» від 28.11.1978 (щодо тлумаченні терміна «безкоштовно») та інших справах. На наше переконання, зазначений спосіб тлумачення ґрунтується на принципах автономного та ефективного тлумачення конвенційних норм.

У процесі філологічного (лінгвістичного) тлумачення суб'єкт його здійснення водночас досліджує техніко-юридичні засоби і прийоми вираження волі нормотворця у правовій нормі, тобто здійснює аналіз особливих правових конструкцій, структури норми, визначає їх вид тощо на основі спеціальних знань правничої науки. А отже, поряд з філологічним використовується і такий спосіб тлумачення, як спеціально-юридичний.

Його застосування, на наш погляд, притаманне і ЄСПЛ, що обумовлюється як юридичною природою самої Конвенції (міжнародного договору, що є результатом діяльності представників правничої науки), так і суб'єктами тлумачення (суддями ЄСПЛ), які в переважній більшості є вченими.

Вважаємо, що використання Страсбурзьким судом спеціально-юридичного тлумачення норм Конвенції дозволило йому сформувати власний автономний понятійно-термінологічний ряд (автономні конвенційні поняття), що використовується лише в цілях Конвенції незалежно від правових систем її держав-учасниць.

Лінгвістичне тлумачення також тісно пов'язане з системним, сутність якого полягає у встановленні Судом Ради Європи системних зв'язків між різними юридичними нормами, як самої Конвенції, що сприймається як єдине ціле, так і конвенційних норм з іншими нормами міжнародного права.

Про використання цього способу тлумачення конвенційних норм з боку ЄСПЛ свідчать його рішення у справах «Санді Таймз проти Сполученого Королівства» від 26.04.1979 (щодо тлумачення поняття «передбачено законом»), «Ван дер Музеле проти Бельгії» від 23.11.1983

¹ Дудаш Т.І. Зазнач. твір. С. 143.

(щодо тлумачення поняття «примусова праця»), «Корбелі проти Угорщини» від 19.09.2008 (щодо тлумачення поняття «злочини проти людства») та інших справах.

Історичний спосіб тлумачення, що в доктрині права часто називають історико-політичним, ґрунтується на історичному принципі пізнання та полягає у зверненні ЄСПЛ до історичних умов формування норми Конвенції. Цей спосіб був використаний Страсбурзьким судом при розгляді справ «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства» від 21.02.1986 (щодо посилання в ст. 1 Першого протоколу на «загальні принципи міжнародного права»); «Кембел і Козанс проти Сполученого Королівства» від 25.02.1982 (щодо з'ясування значення терміну «світоглядний»); «Маркс проти Бельгії» від 13.06.1979 (як аргумент для застосування динамічного тлумачення).

Принагідно слід зазначити, що деякими вченими виокремлюється і такий спосіб тлумачення норм права, як телеологічний (цільовий), під яким розуміють сукупність прийомів, що допомагають з'ясуванню змісту правової норми через встановлення мети і завдання, що покликали її до життя¹. В основі цього способу тлумачення лежить теорія про існування окремого життя норми самої по собі, її існування визначається цілями, заради досягнення яких відповідну норму було прийнято. Норма права не залежить від писаного тексту, який її відображає, чи намірів її автора. Її зміст може змінюватися за повністю незмінної форми².

З погляду І.І. Лукашук, Європейський суд з прав людини також активно застосовує телеологічний спосіб тлумачення Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Зокрема, він часто звертає увагу на її положення, за яким «Конвенція є живим актом, який має тлумачитися у світлі сучасних умов»³. Більше того, сам ЄСПЛ у рішенні по справі «Джасса проти Швейцарії» («Jassa v. Switzerland») від 10.03.1991 наголосив на необхідності такого способу тлумачення, зазначивши, що «об'єкт і цілі Конвенції як договору про колективні гарантії прав людини закликають до тлумачення і застосування її положень з урахуванням особливого характеру і так, щоб її вимоги виявили-

¹ Біленчук П., Теліпко В. Тлумачення правових норм: поняття, способи, види. *Актуальні проблеми тлумачення і застосування юридичних норм: збірник статей учасн. міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. П.О. Недбайла* (м. Львів, 28-29 берез. 2008 р.). Львів: Юрид. фак. Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2008. С. 9.

² Рассолов М.М. Теория государства и права. Москва: Издательство Юрайт, 2010. С. 422.

³ Лукашук И.И., Лукашук О.И. Толкование норм международного права. Москва: NOTA BENE, 2002. С. 34.

ся конкретними та дієвими»¹.

Вказаний спосіб тлумачення конвенційних норм Суд Ради Європи ефективно використав у ряді справ, серед яких: «Лойзиду проти Туреччини» («Loizidou v. Turkey») від 18.12.1996, «Пакеллі проти Німеччини» (Pakelli v. Germany) від 25.04.1983, «Делкорт проти Бельгії» (Delcourt v. Belgium) від 17.01.1970, «Айрей проти Ірландії» (Airey v. Ireland) від 09.10.1979 та ін.

Зазначене дозволяє дійти висновку про тісний зв'язок телеологічного способу з'ясування змісту норм Конвенції з принципами еволютивного, ефективного і об'єктивного тлумачення, що часто призводить до розширювальної інтерпретації обсягу конвенційних прав і свобод людини з боку Страсбурзького суду.

Як стверджують П.М. Рабінович та С.Є. Федик, цільове (телеологічне) тлумачення є одним із головних способів здійснюваного Євросудом тлумачення Конвенції. Назва цього способу прямо вказує на прийоми, які використовуються цим органом при тлумаченні її цілей та завдань. Роль цільового тлумачення може бути різною і залежати від застосування (чи незастосування) Євросудом інших способів тлумачення для інтерпретації конкретної норми Конвенції².

Загалом погоджуючись із твердженнями правників щодо важливості цього способу тлумачення, видається дискусійною їх позиція з приводу того, що він є одним із головних. Попередній аналіз значної кількості рішень ЄСПЛ все ж дозволяє дійти висновку про домінування в діяльності Суду Ради Європи лінгвістичного (філологічного) та системного способів тлумачення норм Конвенції. Хоча варто зауважити, що в процесі правоінтерпретації ЄСПЛ часто використовує декілька вищеперахованих способів тлумачення, не надаючи переваги якомусь одному. Так, наприклад, в рішенні по справі «Санді Таймз проти Сполученого Королівства» від 26.04.1979 ЄСПЛ з метою встановлення спільних та відмінних рис значення термінів використав одночасно телеологічний, системний та лінгвістичний способи тлумачення.

Вищевикладене дає підстави для таких висновків:

1) способи тлумачення норм Конвенції є частиною спеціального методологічного інструментарію ЄСПЛ, що тісно пов'язані та ґрунту-

¹ Дудаш Т.І. Зазнач. твір. С. 131.

² Рабінович П.М., Федик С.Є. Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини). *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України* / редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Випуск 5. Львів: Астрон, 2004. С. 80.

ються на принципах правоінтерпретаційної діяльності Страсбурзького суду;

2) вони є сукупністю прийомів пізнання дійсного змісту норм Конвенції з метою ефективного захисту конвенційних прав і свобод;

3) вибір ЄСПЛ способу тлумачення залежить від обставин справи, що розглядається, структури та змісту норми Конвенції, яка підлягає інтерпретації, специфіки конкретного порушеного права, наявності попередньо сформованої правотлумачної практики самого Суду Ради Європи;

4) ЄСПЛ часто використовує одночасно декілька способів тлумачення норм Конвенції з метою визначення точного змісту поняття, що інтерпретується, не надаючи переваги якомусь із них;

5) застосування зазначених способів тлумачення як правило призводить до розширювального тлумачення конвенційних норм, метою якого є максимально можливий захист прав і свобод людини, хоча в практиці Суду існують випадки буквального тлумачення норм Конвенції;

6) їх використання дозволяє ЄСПЛ забезпечити гармонійність, єдність і несуперечливість тлумачення як процесу, а також сформувати конвенційний понятійно-категоріальний апарат.

Зважаючи на предмет нашого дослідження, важливим вважаємо питання про те, чи є методологія тлумачення норм права ЄСПЛ актуальною для Конституційного Суду України (далі – КСУ) та Верховного суду (далі – ВС).

Як наголошує Ю.М. Тодика, КСУ при здійсненні інтерпретаційної діяльності використовує такі способи тлумачення, як: 1) граматичний (філологічний, мовний); 2) системний, що впливає з такої якості правових норм, як системність; 3) телеологічний (цільовий) спосіб тлумачення Конституції, оскільки остання містить багато цілевих програм; 4) логічний спосіб тлумачення конституційної норми; 5) історико-політичний спосіб (судді Конституційного Суду спираються при тлумаченні Конституції на знання конкретно-історичних умов і обставин прийняття Конституції)¹.

До схожих висновків доходить І.Д. Сліденко, який наголошує на існуванні п'яти способів тлумачення Конституції, при цьому виокремлює з поміж інших телеологічний як найбільш творчий, що вимагає надвисокого рівня професіоналізму від інтерпретаторів², а також М. Салей, який стверджує, що під час тлумачення Основного закону держави Кон-

¹ Тодика Ю.М. Способи тлумачення Конституції і законів України Конституційним Судом. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 2 (25). С. 52-58.

² Сліденко І.Д. Тлумачення Конституції України: питання теорії і практики в контексті світового досвіду: автореф. дис. канд. юрид наук: 12.00.02. Одеса, 2001. С. 13.

ституційний Суд України часто використовує прийоми правової герменевтики, буквальної, історичної, систематичної та телеологічної інтерпретації, здійснюючи, таким чином, конвертацію, переклад конституційних норм у конституційні цінності, що дає змогу визначити дійсне соціальне призначення тієї чи іншої норми¹.

У свою чергу, в одному зі своїх рішень Верховний Суд, посиляючись на положення ч. 3 та ч. 4 ст. 213 ЦК України, наголошує на загальних способах, що мають застосовуватися для тлумачення на трьох рівнях: перший рівень тлумачення – за допомогою однакових для всього змісту правочину значень слів і понять, а також загальноприйнятих у відповідній сфері відносин значення термінів (абз. 1 ч. 3 ст. 213 ЦК України); другим рівнем тлумачення (у разі, якщо за першого підходу не вдалося витлумачити зміст правочину) є порівняння різних частин правочину як між собою, так і зі змістом правочину в цілому, а також з намірами сторін, які вони виражали при вчиненні правочину, а також, з чого вони виходили при його виконанні (абз. 1 ч. 3 ст. 213 ЦК України); третім рівнем тлумачення (при без результативності перших двох) є врахування: а) мети правочину, б) змісту попередніх переговорів, в) усталеної практики відносин між сторонами (якщо сторони перебували раніш в правовідносинах між собою), г) звичаїв ділового обороту; г) подальшої поведінки сторін; д) тексту типового договору; е) інших обставин, що мають істотне значення (ч. 4 ст. 213 ЦК України)².

І хоча Верховний Суд прямо не називає існуючі в доктрині права способи тлумачення норм, наголошуючи лише на їх рівнях, зі змісту наведених положень випливає, що Суд вбачає за необхідне застосування мовного, системного та телеологічного способів тлумачення.

Зазначене дає підстави стверджувати, що як КСУ, так і ВС використовують подібний інструментарій ЄСПЛ в частині способів тлумачення норм права. Питання щодо принципів тлумачення, на яких ґрунтується існуюча правоінтерпретація вищих національних судів, потребує окремого дослідження.

Беззаперечним є той факт, що правотлумачна діяльність КСУ та ВС однозначно ґрунтується на принципах пізнання, а також на існуючих загальних принципах тлумачення норм права. Що ж до принципів тлумачення норм міжнародного права (тлумачити добросовісно відповідно до

¹ Салей М. Конституційна аксіологія та практика Конституційного Суду України. *Національний юридический журнал: теорія и практика*. 2016 (DECEMBRIE). С. 20.

² Постанова Великої Палати Верховного Суду від 17 жовтня 2018 року по справі № 753/22010/14-ц (провадження № 14-211 цс 18). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78977587>.

звичайного значення, які слід надавати термінам правового акта в їхньому контексті; тлумачити у світлі об'єкта і цілей правового акта), які визначені у Віденській конвенції про право міжнародних договорів та є значимими для ЄСПЛ, то їх застосування з боку КСУ та ВС також не викликає заперечень попри відмінність в об'єкті й предметі тлумачення.

Як відомо, правові статуси КСУ та Верховного Суду відрізняються від ЄСПЛ, передусім в аспекті здійснюваних ними повноважень, а тому частина попередньо визначених спеціальних принципів правоінтерпретаційної діяльності Суду Ради Європи є абсолютно неприйнятними в їх діяльності. Такими принципами, наприклад, є: забезпечення свободи національного розсуду, європейського консенсусу, автономного тлумачення. Доцільність використання інших спеціальних принципів правотлумачної діяльності ЄСПЛ з боку КСУ та ВС може бути визначена лише після здійснення належного наукового аналізу їх юридичної практики.

Огляд правових позицій КСУ, що формуються з урахуванням практики ЄСПЛ, дає підстави стверджувати, що Суд у своїй діяльності керується принципом ефективного тлумачення норм національного законодавства, сутність якого зводиться до забезпечення практичного і конкретного захисту прав людини.

Зокрема, КСУ керувався цим принципом при ухваленні рішення від 10 жовтня 2001 р. (справа про заощадження громадян), в якому зазначається, що відсутність саме в законі конкретних етапів, термінів повернення заощаджень та обсягів бюджетних асигнувань може призвести до повної втрати громадянами своїх вкладів, тобто до порушення їх конституційного права власності.

Схожа правова позиція, як наголошує КСУ, була викладена Страсбурзьким судом у рішенні по справі «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства» від 21.02.1986, що є підтвердженням її урахування. У підсумку КСУ доходить висновку, що положення закону, відповідно до якого заощадження громадян, які відновлені та проіндексовані згідно із законом в установах Ощадного банку України, повертаються залежно «від віку вкладника», є таким, що не відповідає Конституції¹.

Ефективне тлумачення норм права з боку КСУ дозволило йому забезпечити конкретний захист прав людини, гарантованих Конституці-

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 7, 8 Закону України «Про державні гарантії відновлення заощаджень громадян України», за конституційним зверненням Воробйова В.Ю., Лосєва С.В. та інших громадян щодо офіційного тлумачення положень статей 22, 41, 64 Конституції України (справа про заощадження громадян) від 10 жовтня 2001 року № 13-рп/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-01>.

єю, а також підкреслити той факт, що існуючі гарантії прав людини не є ілюзорними.

Застосування цього принципу тлумачення норм права простежується і в рішенні КСУ від 10 квітня 2003 року (справа про поширення відомостей), в якому Суд дійшов висновку, що звернення громадян до правоохоронного органу, яке містять певні відомості про недодержання законів посадовими або службовими особами, передаються чи повідомляються не з метою доведення таких відомостей до громадськості чи окремих громадян, а з метою їх перевірки уповноваженими на це законом іншими посадовими особами. Тому такі звернення за змістом ч. 1 статті 7 ЦК не можуть вважатися поширенням відомостей, які порочать честь, гідність чи ділову репутацію або завдають шкоди інтересам посадової чи службової особи правоохоронного органу¹.

Зазначену правову позицію КСУ було сформовано під впливом рішень ЄСПЛ у справах «Нікула проти Фінляндії», «Яновський проти Польщі», в яких тлумачення ст. 10 Конвенції сприяло розширенню обсягу права на звернення громадян з питань діяльності органів публічної влади та одночасному звуженню гарантій діяльності службових і посадових осіб, розширенню обов'язків держави перед людиною. Застосовуючи вказаний принцип тлумачення, КСУ також підкреслено, що права людини не є загальними теоретичними конструктами, розуміння сутності яких має ґрунтуватися на соціальних умовах та процесах, що динамічно змінюються. Гарантії захисту прав і свобод людини є реальними та ефективними лише у тому випадку, якщо вони забезпечують практичне втілення таких можливостей².

Принцип ефективного тлумачення включено і до інструментарію діяльності Верховного Суду, свідченням чого є його рішення від 18 квітня 2018 р., в якому Суд у складі Об'єднаної Палати Касаційного цивільного суду, взявши за основу правову позицію ЄСПЛ, сформовану у рішенні «Volovik v. Ukraine» від 6 грудня 2007 року про те, що «національні суди мають вибирати способи такого тлумачення, які зазвичай можуть включати акти законодавства, відповідну практику, наукові дослідження тощо», сформував такий висновок: «у разі, якщо з'ясувати справжній зміст відповідної умови договору неможливо за допомогою загальних підходів до тлумачення змісту правочину, передбачених у ча-

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Сердюка Валерія Анатолійовича про офіційне тлумачення положення частини першої статті 7 Цивільного кодексу Української РСР (справа про поширення відомостей) від 10.04.2003 № 8-пп/2003. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/475>.

² Там само.

стинах третій та четвертій ст. 213 ЦК України, слід застосовувати тлумачення «*contra proferentem*»¹.

Ще одним прикладом дотримання Верховним Судом принципу ефективного тлумачення, сутність якого зводиться до того, що інтерпретатор витлумачує текст норми, зважаючи на цілі закону, в якому вона знаходиться, є постанова Верховного Суду колегією суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 04 грудня 2018 року, в якій Суд перевіряв відповідність ч. 1 ст. 263 КК засаді «*nullum crimen sine lege*», що закріплена, серед іншого, в ст. 7 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Використавши декілька способів тлумачення та правові позиції ЄСПЛ, Верховний Суд дійшов висновку, що термін «закон», який вживається в диспозиції ст. 263 КК України у словосполученні «передбачений законом дозвіл», має тлумачитися у широкому розумінні цього терміна як «законодавство», що виключає застосування частини першої статті. З позиції Суду «дозвіл», виданий не на підставі «закону» у вузькому розумінні, а на підставі підзаконного акта, не може вважатися «передбаченим законом дозволом» у значенні ч. 1 ст. 263 КК. Іншими словами, за такого тлумачення особа, яка має дозвіл, виданий на підставі відомчого нормативного акта, має притягатися до кримінальної відповідальності за ч. 1 ст. 263 КК, оскільки такий дозвіл не відповідає вимозі, визначеній цим положенням².

У правотлумачній практиці КСУ простежується і дотримання принципу пропорційності та балансу інтересів. Так, наприклад, в рішенні від 26.12.2011 Конституційний Суд України доходить висновку, що передбачені законами соціально-економічні права не є абсолютними. Механізм реалізації цих прав може бути змінений державою, зокрема, через неможливість їх фінансового забезпечення шляхом пропорційного перерозподілу коштів з метою збереження балансу інтересів усього суспільства. Зазначена позиція, як наголошує КСУ, узгоджується з висновками ЄСПЛ, що сформовані у справах «Ейрі проти Ірландії» від 9 жовтня 1979 р. та «Кйартан Асмундсон проти Ісландії» від 12 жов-

¹ Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної Палати Касаційного цивільного суду від 18 квітня 2018 року (справа № 753/11000/14-ц). URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73500675>.

² Постанова Верховного Суду колегією суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 04 грудня 2018 року (справа № 161/3885/16-к). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78628039>.

тня 2004 року¹.

Схожа позиція була висловлена і в рішенні КСУ від 22.05.2018, в якому зазначається, що Верховна Рада України, виходячи з існуючих фінансово-економічних можливостей держави та з метою збереження справедливого балансу між інтересами особи та суспільства, має змогу запроваджувати, змінювати, скасовувати або поновлювати такі пільги, оскільки вони не мають фундаментального характеру, а отже не можуть розглядатися як конституційні права, свободи та гарантії їх реалізації². Водночас слід наголосити, що КСУ, використовуючи один із принципів тлумачення Страсбурзького суду, не здійснює посилення на конкретні рішення останнього, що не заважає КСУ обрати належний методологічний інструментарій.

Ураховуючи позиції ЄСПЛ, сформовані у рішеннях по справах «Ріс проти Сполученого Королівства» від 17.10.1986, «Сорінг проти Сполученого Королівства» від 07.07.1989, «Ейрі проти Ірландії» від 09.10.1979, а також попередньо зазначену позицію КСУ, Верховний Суд у рішенні по справі № 746/169/17 від 26.12.2011 у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду також наголошує на необхідності дотримання цього принципу.

Слід зауважити, що в сучасній правничій науці точиться полеміка щодо можливості КСУ та ВС здійснювати перетлумачення власних правових позицій, які були сформовані попередньо, тобто доцільності застосування в інтерпретаційній діяльності принципу динамічного тлумачення норм права, яким керується ЄСПЛ.

Наприклад, як зазначає П.М. Ткачук, вироблена Конституційним Судом України правова позиція, як складова його рішення, не може бути відмінена або скасована. Вона має діяти доти, поки будуть чинними норми Конституції та законів, на яких вона базується³. Інші дослідники, а саме П. Рабінович та В. Гончаров, наголошують, що оскільки соціальні умови можуть суттєво змінюватися, то й забезпечення функцій Кон-

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 49 народних депутатів України, 53 народних депутатів України і 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» від 26 грудня 2011 року № 20-рп/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-11>.

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» (від 28 грудня 2014 року № 76-VIII в) від 22 травня 2018 року № 5-р/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18>.

³ Ткачук П.М. Правові позиції Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2006. № 2. С. 21.

ституції (причому за незмінності її тексту) стає можливим через пристосувальне тлумачення. Чим довше не змінюється текст Основного Закону, стверджують вчені, тим нагальнішою стає потреба у такому тлумаченні і навпаки. Отже, не випадково свого часу було сформульовано тезу: якщо Верховна Рада України є єдиним автором тексту Основного Закону, то КСУ поряд із нею є співавтором його смислу¹.

Формування контраверсійних позицій вже неодноразово траплялося в історії діяльності КСУ, підтвердженням чому слугує наявність двох протилежних за змістом правових позицій з одного питання в різних рішеннях, а саме: 1) в Рішенні КСУ від 29 січня 2002 року № 1-рп/2002 та Ухвалі КСУ від 14 березня 2002 року № 3-уп/2002 (щодо підстав для припинення раніше наданих пільг у сфері валютного і митного регулювання та справляння податків, зборів); 2) в Ухвалі КСУ від 5 лютого 2008 року № 6-у/2008 та Рішенні КСУ від 26 червня 2008 року № 13-рп/2008 (щодо здійснення наступного конституційного контролю); 3) в Ухвалі КСУ від 3 липня 2008 р. № 26-у/2008 та Рішенні КСУ від 17 вересня 2008 року № 16-рп/2008 (щодо відкриття конституційного провадження у справі за конституційним поданням народних депутатів); 4) в Рішенні КСУ від 17 вересня 2008 року № 16-рп/2008 та Рішенні КСУ від 6 квітня 2010 року № 11-рп/2010 (щодо входження до складу коаліції депутатських фракцій народних депутатів України); 5) в Рішеннях КСУ від 20 березня 2002 № 5-рп/2002, від 09 липня 2007 № 6-рп/2007, від 26 грудня 2011 № 20-рп/2011 (щодо соціальних пільг, компенсацій та гарантій громадян); 6) в Рішенні КСУ від 17 жовтня 2002 року № 17-рп/2002 та Рішенні КСУ від 15 березня 2016 року № 1-рп/2016 (щодо тлумачення положення «на наступній черговій сесії Верховної Ради України»).

Водночас слід зауважити, що формування контраверсійних правових позицій КСУ не завжди позитивно оцінюється судьями цього ж Суду.

Так, в окремій думці судді КСУ М.І. Мельника наголошується, що у висновках КСУ від 20 січня 2016 №1-в/2016 та від 30 січня 2016 №2-в/2016 Суд позитивно оцінив законопроект про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя), яким у 2016 році Конституцію України було доповнено положеннями про те, що виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді. Позитивно оцінюючи це конституційне нововведення, Суд виходив з того, що «адвокат має необхідний професійний рівень та можливість забезпечити реалізацію

¹ Рабінович П., Гончаров В. Перегляд Конституційним Судом України власних правових позицій як засіб охорони функцій Основного Закону. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 4-5. С. 153.

права особи на захист від кримінального обвинувачення та представництво її інтересів у суді» (підпункт 3.17 пункту 3 Висновку від 20 січня 2016 року №1-в/2016). Аналогічно, як зауважує суддя, не вбачаючи скасування чи обмеження прав людини у виключенні з Конституції України положення про те, що виключно адвокат здійснює представництво іншої особи у суді, Конституційний Суд водночас виходив з того, що запропоновані конституційні зміни «розширюють можливості здійснення представництва у суді... представництво особи у суді може бути здійснене за вибором особи адвокатом або іншим суб'єктом» (підпункт 2.2.1 підпункту 2.2 пункту 2 Висновку КСУ від 31 жовтня 2019 року №4-в/2019). Однак таке обґрунтування Судом своєї останньої позиції видається недостатнім¹.

Аналіз вищезазначених випадків формування контраверсійних правових позицій дозволяє дійти висновку про передчасність включення принципу динамічного тлумачення до методологічного інструментарію Конституційного Суду України, зважаючи на такі аргументи.

По-перше, КСУ як орган державної влади діє на основі конституційного принципу, закріпленого в ст. 6 Основного закону, тобто здійснює свої повноваження у встановлених Конституцією України межах і відповідно до законів України. Аналіз положень чинного Закону України «Про Конституційний Суд України» від 13.07.2017 дає підстави стверджувати, що такого повноваження, як уточнення чи зміна тлумачення норм Конституції України, КСУ не має.

По-друге, зважаючи на те, що дотримання принципу динамічного тлумачення конвенційних норм ґрунтується на твердженні ЄСПЛ про те, що Конвенція є «живим інструментом», який повинен тлумачитися у світлі умов сьогодення, видається спірним застосування такої гіпотези при формуванні контраверсійних правових позицій у рішеннях КСУ, що були ухвалені в такі короткі проміжки часу за відсутності реальних змін в житті суспільства.

Доречними з цього приводу є висновки К.С. Грищенка, який зазначає, що протилежні позиції КСУ щодо суб'єктів формування коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, встановлені в 2008 р. та в 2010 р., не можна взагалі вважати застосуванням динамічного тлумачення, оскільки впродовж менш як двох років не відбулось жодних змін, які б могли слугувати підставою для застосування динамічного тлумачення: положення Конституції не зазнали змін, виборчий закон у

¹ Окрема думка судді Конституційного Суду України Мельника М. І. стосовно висновку Конституційного Суду України від 31 жовтня 2019 року №4-в/2019. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/4_v_2019_2.pdf.

частині обрання парламенту за пропорційною виборчою системою так само не змінився, публічна думка теж не створювала легітимних підстав для зміни порядку функціонування інституту парламентської коаліції. Підставою для зміни позиції Суду у 2010 р. відповідно до тексту рішення є те, що в 2010 р., на відміну від 2008-го, постала необхідність витлумачити положення Конституції України щодо коаліції депутатських фракцій з урахуванням положень нового Регламенту Верховної Ради України. Однак такий підхід, зауважує вчений, є методологічно хибним, адже за таких обставин нівелюється те, що Регламент у принципі може бути неконституційним¹.

По-третє, формування нової правової позиції без належної аргументації та суттєвих причин є явним порушенням не менш важливого для судової практики принципу правової визначеності, на необхідності дотримання якого наголошує сам КСУ в одному зі своїх рішень (№ 3-рп/2016). Як зазначається в ньому, «принцип правової визначеності не виключає визнання за органом державної влади певних дискреційних повноважень у прийнятті рішень, однак у такому випадку має існувати механізм запобігання зловживанню ними. Цей механізм повинен забезпечувати, з одного боку, захист особи від свавільного втручання органів державної влади в її права і свободи, а з другого – наявність можливості в особи передбачати дії цих органів»².

Слушною з цього приводу є думка І.Д. Сліденка про те, що з 2002 року стаття 155 Конституції України не змінювалася. Обставин змінювати свою практику для Конституційного Суду України не було. Конституційний Суд України і не навів ніяких причин для відходу від власної попередньої практики, чим допустив кричущу і неприпустиму помилку, повністю заперечуючи правову прогнозованість та визначеність у своїй діяльності та порушивши приписи статті 4 Закону України «Про Конституційний Суд України» в частині засадничих принципів його діяльності – верховенства права та обґрунтованості рішень, що є дефор-

¹ Грищенко К.С. Зміна Конституційним Судом України власних юридичних позицій і застосування динамічного тлумачення – пошук співвідношення. *Наукові записки НАУ-КМА*. 2017. Том 193. Юридичні науки. С. 19.

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу сьомого частини дев'ятої статті 11 Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» (справа про припинення виплати допомоги при народженні дитини) від 08 червня 2016 № 3-рп/2016. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/1859>.

мацією практики КСУ¹.

З погляду С.П. Рабіновича, невизначеність в актах конституційного правосуддя України постає здебільшого виявом невизначеності політичної, нестійкості співвідношення політичних сил та водночас індикатором відносин між гілками державної влади. З огляду на це триваюча нині реформа судової системи дає підстави для обережного оптимізму щодо можливості в подальшому корегування Конституційним Судом України деяких власних правових позицій, щодо яких існують сумніви в аспекті конституційно-правової визначеності².

По-четверте, одночасна дія двох правових позицій КСУ, які є тотожними за своїм юридичним значенням, дає змогу суб'єктам правозастосування на власний розсуд обирати для врахування ту з них, яка є більш «комфортною» для них, що в перспективі призведе до різних, часто непередбачуваних, правових наслідків для суб'єктів правовідносин.

Категорично не заперечуючи можливість КСУ формувати контраверсійні правові позиції, застосовуючи динамічне тлумачення норм Основного Закону, що відповідає існуючій реалістичній теорії правотлумачення, вважаємо, що таке повноваження Суду має бути закріплене в законі та реалізовуватися з чітким обґрунтуванням його причин, особливо коли це стосується положень розділу II Конституції України, а також за наявності істотних змін в житті суспільства, що спричинені науково-технічним прогресом, історичними, політичними, духовними чи іншими чинниками.

Вважаємо, що при застосуванні динамічного тлумачення вищі суди мають дотримуватися таких вироблених науковою спільнотою правил: 1) при динамічному тлумаченні його об'єктом є явище, що прив'язане до конкретного людського буття (завжди є буттєвим), тому результат тлумачення може змінюватись залежно від зовнішніх обставин, які впливають на об'єкт тлумачення; 2) мають враховуватися зміни в соціальному контексті: зміни в юридичній практиці, зміни в публічній думці чи зміни в науковій думці, спричинені науковим прогресом; 3) мають враховуватися лише такі зміни в соціальному контексті, щодо яких існує консенсус; 4) його слід застосовувати тоді, коли закон застарів, од-

¹ Окрема думка судді Конституційного Суду України Сліденка І.Д. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо офіційного тлумачення положення «на наступній черговій сесії Верховної Ради України», яке міститься у статті 155 Конституції України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nea1d710-16>.

² Рабінович С.П. Правова невизначеність в актах конституційного судочинства. *Український часопис конституційного права*. 2017. № 1. С. 48.

нак формально залишається джерелом права¹.

Включення принципу еволютивного (динамічного) тлумачення до власного техніко-юридичного інструментарію спостерігається і в діяльності Верховного Суду, а точніше його Великої палати. Застосування цього принципу тлумачення передусім зумовлено необхідністю корегування правових позицій, що були сформовані попередньо діючим Верховним Судом України.

Так, наприклад Велика Палата Верховного Суду у постановах від 13 березня 2018 року (справа № 14-40цс18), від 21 березня 2018 року (справа №14-41цс18), від 25 квітня 2018 року (справа № 14-74цс18), а також від 20 червня 2018 року (справа № 14-224цс18), дійшла висновку про необхідність відступу від висновків Верховного Суду України, висловлених у постанові від 01 березня 2017 року (справа № 6-923цс16).

Про можливість відступу Великої Палати Верховного Суду від попереднього висновку вперше було наголошено в окремій думці декількох її суддів у справі № 823/378/16. В ній судьями зауважено про те, що шляхом буквального, звужувального чи розширювального тлумачення відповідної норми Верховний Суд може повністю відмовитися від попереднього висновку на користь іншого, або конкретизувати попередній висновок, застосувавши належні способи тлумачення юридичних норм².

Конкретні підстави для відступу від власних правових позицій Велика палата Верховного Суду визначила у Постанові від 04.09.2018 (справа № 823/2042/16)³, що відбулося з урахуванням правової позиції ЄСПЛ, сформованої у справі «Chapman v. the United Kingdom» («Чепмен проти Сполученого Королівства») від 18.01.2001.

Аналіз положень вище вказаної постанови Великої палати Верховного Суду дає змогу дійти висновків, що мають методологічне значення, зокрема:

а) виокремлені Верховним Судом загальні підстави для відступу від попередньо сформованих правових позицій, а саме: вади попереднього рішення чи групи рішень (їх неефективність, неясність, неузгодженість, необґрунтованість, незбалансованість, помилковість); зміни суспільного контексту (п. 43 постанови), є оціночними категоріями, що були запозичені з практики Верховного Суду США. Тому з метою їх однозначного

¹ Eskridge W. Dynamic Statutory Interpretation. *Yale Law School Legal Scholarship Repository*. 1987. URL: http://digitalcommons.law.yale.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=text=fss_papers.

² Окрема думка суддів Великої Палати Верховного Суду Бакуліної С.В., Гудими Д.А., Данішевської В.І., Кібенко О.Р., Рогач Л.І., Уркевича В.Ю. по справі № 823/378/16 (провадження № 11-374ап18). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76441988>.

³ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04.09.2018 (справа № 823/2042/16). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77969515>.

розуміння та врахування як самими суддями Великої палати, так і суддями касаційних судів у складі ВС Велика палата ВС має здійснити роз'яснення змісту таких підстав у своїх подальших постановах;

б) для власної судової практики Велика Палата ВС звузила перелік ґрунтовних підстав для відступу від висловлених раніше правових позицій, залишивши лише помилковість і неефективність попередніх позицій, а також застарілість підходу до вирішення справ внаслідок розвитку в певній сфері суспільних відносин або їх правового регулювання (п. 44 постанови), що вказує на заперечення можливості оцінки її попередніх висновків як неясних, неузгоджених, необґрунтованих чи незбалансованих;

в) Верховним Судом формально закріплено власну методологію відступу від висновків щодо застосування юридичної норми, сутність якої полягає в тому, що Велика Палата ВС може або повністю відмовитися від свого висновку на користь іншого або конкретизувати попередній висновок, застосувавши відповідні способи тлумачення юридичних норм. Однак, вказуючи на необхідність конкретизації власних правових позицій, сам ВС наголошує на тому, що деякі з них є загальними (абстрактними), а отже, допускає їх неясність чи незбалансованість;

г) Велика палата ВС наголошує на важливості європейських стандартів правосуддя для власної судової практики, послуговувавшись положеннями Висновку № 11 Консультативної ради європейських суддів про якість судових рішень 2008 р., в п. 49 якого зазначається, що судді повинні послідовно застосовувати закон, однак коли суд вирішує відійти від попередньої практики, на це слід чітко вказувати в рішенні.

Проте наскільки Верховний Суд сам дотримується зазначеного міжнародного правила, а також власних правових позицій в аспекті підстав відступу від своєї попередньої практики, можна зрозуміти лише після аналізу його наступних постанов.

Про необхідність застосування динамічного тлумачення Велика палата Верховного Суду доходить висновку в постановах від 12.09.2018 № 2-А-3097/2007 та від 05.12.2018 № 818/1688/16. Однак дослідження їх змісту не дає змоги однозначно стверджувати, яка із попередньо визначених підстав для відступу настала, оскільки в основі мотивації обох рішень ВС про зміну власної позиції лежить твердження про неможливість розгляду цих справ за правилами цивільного судочинства. При цьому Суд не визнає помилковості або неефективності своїх попередніх правових позицій або ж факту зміни суспільного контексту.

Схоже обґрунтування відступу від власної правової позиції здійснене Верховним Судом і при ухваленні постанови від 12 грудня 2018

року у справі № 804/285/16. При цьому Суд, демонструючи свою послідовність, згадує у тексті постанови попередньо сформовану ним правову позицію, викладену у постанові від 05.12.2018 № 818/1688/16, і таким чином формує свою усталену судову практику.

Не наводяться причини формування нової правової позиції і в постанові Великої Палати ВС від 7 листопада 2018 року (справа № 755/13532/15-ц), в якій Суд забезпечує розгляд усіх заявлених вимог у межах єдиного судового провадження. Водночас слід зауважити, що Верховний Суд, формуючи власні висновки, враховує правові позиції ЄСПЛ, висловлені у рішеннях «Хаджинастасиу проти Греції» від 16 грудня 1992 року і «Кузнецов та інші проти Російської Федерації» від 11 січня 2007 року.

У практиці Великої Палати Верховного Суду існують і випадки застосування еволютивного тлумачення, яке призвело до звужувальної інтерпретації норм права за обсягом.

Так, в постанові Великої Палати ВС від 5 грудня 2018 року по справі №904/7326/17 зазначено, що Велика Палата відступає від висновку, викладеного у постановках від 14 березня 2018 року у справі № 660/612/16-ц, від 12 вересня 2018 року у справі № 906/530/17, від 17 жовтня 2018 року у справах № 5028/16/2/2012 та № 927/395/13 шляхом його уточнення¹. Таке уточнення призвело до звуження переліку випадків, передбачених ст. 30 Закону «Про виконавче провадження», коли матеріали виконавчого провадження мають передаватися тому суб'єкту примусового виконання судових рішень, який сформував зведене виконавче провадження щодо одного боржника. Разом з тим, як і в попередньо розглянутих справах, ВС не наводить аргументованих причин формування нової правової позиції.

У зв'язку із зазначеним поділяємо позицію В. Пирогова, який наголошує, що для дотримання сформованої концепції відданості принципам, сформульованим у практиці ЄСПЛ, Верховний Суд мусить у кожній ситуації долати «драбину із трьох сходинок», як він це досить вдало зробив у постанові ВП ВС від 4 вересня 2018 року у справі №823/2042/16, де: 1) «на першій сходинці» сформулювати правило (принцип), яким керується Суд («принцип»); 2) «на другій сходинці» викласти вичерпний перелік підстав (обставин), за виняткової наявності яких він лише матиме змогу коригувати власну практику («можливі виняткові підстави»); 3) «на третій сходинці» чітко вказати причину відступлення від власних правових позицій та обґрунтувати її зв'язок з об-

¹ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 5 грудня 2018 року (справа № 904/7326/17). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78534731>.

ставинами справи, що переглядається касаційним порядком («конкретна причина + застосовність до обставин»)¹.

Вищевикладене вказує, що більш наскрізним для правотлумачної діяльності КСУ та ВС є принцип забезпечення правової визначеності (правопевності), який кореспондується з концепцією усталеної судової практики (*jurisprudence constante*).

Як слушно з цього приводу зауважує суддя Верховного Суду О.Р. Кібенко, посилення на власні рішення дозволяють побудувати зв'язок між ними. При ухваленні рішення, в якому міститься посилення на вже існуючу правову позицію, немає потреби в повторному викладенні розширеної аргументації, тобто відбувається економія часу, а також знижуються ризики того, що суддя-доповідач під час написання проекту судового рішення по-іншому викладе формулювання вже існуючої правової позиції, що знизить її правову визначеність (тобто відбувається «фіксація правової позиції»)².

Практика посилення КСУ на свої попередні правові позиції склалася достатньо давно. Одним з перших таких випадків є Рішення КСУ від 10 лютого 2000 року (у справі про ціни і тарифи на житлово-комунальні та інші послуги), де в абзаці другому п. 2 мотивувальної частини Суд посиляється на раніше висловлену правову позицію, що була сформована у Рішенні КСУ від 2 березня 1999 року.

Аналіз результатів діяльності КСУ останніх років дозволяє дійти висновку, що Суд у мотивувальній частині рішень все частіше посиляється на свої попередні висновки, підтверджуючи важливість цього принципу для КСУ.

Наприклад, у Рішенні КСУ від 11 жовтня 2018 року № 8-р/2018 (справа про звернення осіб, визнаних судом недієздатними) КСУ посиляється на попередньо сформовані правові позиції у своїх рішеннях від 29 грудня 1999 року № 11-рп/1999, від 24 квітня 2018 р. № 3-рп/2018, від 01 червня 2016р. № 2-рп/2016, від 16 жовтня 2007 р. № 8-рп/2007. Разом з тим вищевказане рішення КСУ було ухвалене з урахуванням правових позицій ЄСПЛ, сформованих у справах: «С.В v. Bulgaria», «Parascineti v. Romania», «B v. Romania» (№ 2), «Stanev v. Bulgaria», «Наталія Михайленко проти України», що також ухвалювалися Страс-

¹ Пирогов В. Підстави відступлення Великої Палати ВС від власних правових позицій і запитання щодо таких підстав. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analytics/183692_pdstavi-vdstuplennya-veliko-palati-verkhovnogo-sudu-vd-vlasnikh-pravovikh-pozitsiy--zapitannya-shchodo-takikh-pdstav.

² Кібенко О. Нові підходи Великої Палати Верховного Суду до забезпечення єдності судової практики. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/129294-novi-pidkhodi-velikoyi-palati-verkhovnogo-sudu-do-zabezpechennya-yednosti-sudovoyi-praktiki>.

бурзьким судом з дотриманням принципу правової визначеності.

Ухвалюючи Рішення № 13-рп/2018 (щодо конституційності положень шостого речення ч. 1 ст. 13 Закону України «Про психіатричну допомогу»), КСУ не тільки послугувався своїми попередніми позиціями, висловленими в рішеннях від 14.12.2000 № 15-рп/2000 та від 08.06.2016 № 4-рп/2016, а також чітко наголосив на тому, що «Суд підтверджує юридичну позицію, викладену ним у Рішенні від 01.06.2016 №2-рп/2016 та встановлює такий порядок виконання цього Рішення: ...»¹.

Усе вищевикладене дає можливість дійти висновку, що правоінтерпретаційній діяльності національних судових органів України (Верховного Суду та Конституційного Суду України) в її сучасному вимірі, з погляду впливу на неї практики ЄСПЛ, притаманні такі особливості:

1) попри відмінність в об'єкті й предметі тлумачення, вищезгадані суб'єкти, уповноважені здійснювати офіційне роз'яснення норм права в Україні, в цілому використовують такі ж принципи та способи тлумачення, що й Страсбурзький суд;

2) офіційна правороз'яснювальна діяльність Верховного Суду та Конституційного Суду України ґрунтується як на загальних, так і на окремих спеціальних принципах тлумачення норм права, що ними керується у своїй діяльності ЄСПЛ, зокрема: ефективного тлумачення норм; пропорційності та балансу інтересів; забезпечення правової визначеності (правопевності), еволютивного (динамічного) тлумачення;

3) водночас неодноразове ухвалення Конституційним Судом України рішень щодо тлумачення одних і тих самих норм права із використанням принципу динамічного тлумачення, здійснюваного без належної аргументації самої практичної потреби повторного роз'яснення правових норм, має своїм наслідком виникнення правотлумачних колізій – двох протилежних за змістом (контраверсійних) правових позицій Суду;

4) зважаючи на наявні випадки відступу Верховного Суду від попередньо сформульованих ним із урахуванням принципу еволютивного тлумачення правових позицій, без належного обґрунтування причин для такого відступу, визначених самою ж Великою палатою Суду в Постанові від 04.09.2018 (справа № 829/2042/16), вважаємо за необхідне закріплення вичерпного переліку підстав для відступу від раніше сформу-

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень шостого речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» від 20 грудня 2018 року № 13-рп/2018 (справа № 1-170/2018(1114/18)). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-18#Text>.

льованих Верховним Судом правових позицій у статті 13-1 Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Запропонована норма Закону забезпечить необхідний баланс між межами судового розсуду та конституційним принципом законності, що вимагає від органів судової влади, їх посадових і службових осіб діяти у межах, порядку та способів, визначених законом¹.

Враховуючи зазначене, під впливом практики ЄСПЛ на офіційну правоінтерпретаційну діяльність в Україні пропонується розуміти дію рішень Страсбурзького суду на правосвідомість та поведінку суб'єктів, уповноважених на офіційне роз'яснення норм права, позитивним наслідком якої є використання ними як результатів правотлумачної діяльності Суду Ради Європи (правових позицій), так і розробленого суддями ЄСПЛ техніко-юридичного інструментарію такої діяльності (принципів та способів тлумачення), що сприяє імплементації конвенційних цінностей в національній правовій системі.

5.5. Вплив практики Страсбурзького суду на правозастосовну діяльність в Україні

Огляд різноманітних доктринальних та навчальних джерел дозволяє стверджувати, що в юридичній науці існує множинність поглядів вчених з приводу розуміння категорії «правозастосовна діяльність», яку часто співвідносять або ототожнюють з такими поняттями, як правозастосування, застосування норм права, правозастосовний процес тощо.

Однак, незважаючи на дискусійність окремих положень щодо розуміння сутності цього явища правової дійсності, з погляду С. Барандич, в теорії права все ж таки домінує точка зору, згідно з якою правозастосуванню притаманні такі ознаки: а) здійснюється компетентними, спеціально уповноваженими державою суб'єктами; б) є опосередкованою формою реалізації права; в) має владний, організаційно-управлінський, індивідуально-конкретний характер; г) є складною формою реалізації права, оскільки відбувається у поєднанні з такими її формами, як виконання, дотримання, використання і їх взаємопроникненні одна в одну; д) здійснюється відповідно до визначеного в законі порядку; е) завершується ухваленням правозастосовних актів, в яких фіксуються

¹ Завгородній В.А. Вплив практики Європейського суду з прав людини на правоінтерпретаційну діяльність в Україні. *Держава та регіони: Серія: Право*. 2019. № 1 (63). С. 15.

індивідуально-конкретні приписи¹.

Із зазначеного випливає, що правозастосовна діяльність є одним із різновидів юридичної, обов'язковим кінцевим результатом здійснення якої є ухвалення актів застосування норм права. До такої діяльності слід віднести судову, правоохоронну та виконавчо-розпорядчу, які так чи інакше перебувають під впливом практики Суду Ради Європи. Системні порушення конвенційних норм з боку суб'єктів правозастосовної діяльності, підтвердженням чому слугують щорічні звіти Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ, передусім актуалізують питання про чинники, які обумовлюють таку ситуацію.

Ключовим суб'єктом правозастосовної діяльності беззаперечно залишаються суди загальної юрисдикції, які відповідно до положень ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» наділені повноваженням застосовувати норми Конвенції та практику Страсбурзького суду як джерело права при розгляді справ².

Щоправда, в інших чинних нормативно-правових актах передбачено альтернативний підхід до використання практики Суду Ради Європи при здійсненні правосуддя.

Так, наприклад, відповідно до ч. 2 ст. 6 Кодексу адміністративного судочинства України суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини³. Вживане в положеннях Кодексу словосполучення «з урахуванням» на перший погляд вказує на рекомендаційний характер норми статті, що дає можливість адміністративним судам не брати до уваги практику Страсбурзького суду при розгляді кожної справи. Проте слід наголосити, що словосполучення «з урахуванням» вживається в тій статті Кодексу, що закріплює принцип імперативного характеру, а отже нормативні приписи щодо необхідності урахування практики (правових позицій) ЄСПЛ носять обов'язковий характер.

Як слушно з цього приводу зауважує В.П. Паліюк, застосування судами загальної юрисдикції України положень Конвенції та практики Євросуду належить до їх професійного обов'язку. Такий висновок ґрунтується на результатах системного аналізу норм чинного законодавства України, незважаючи на відсутність у його тексті дієслова «зо-

¹ Барандич С. Правозастосування в сучасному вимірі юридичної науки. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2014. № 4. С. 1.

² Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>.

³ Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.

бов'язані»¹.

Аналіз проведеного у 2018 році моніторингу судових рішень щодо застосування в Україні положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ) та практики ЄСПЛ дозволив виокремити ті основні причини, які зумовлюють неналежне дотримання та виконання конвенційних норм органами судової влади в їх тлумаченні Страсбурзьким судом:

1) при зростанні загальної кількості посилань на конкретні рішення ЄСПЛ та/або правові позиції ЄСПЛ зростає і частка посилань загально-го характеру (без пояснення значення для конкретної справи і без оцінки їх релевантності предметові судового розгляду);

2) обґрунтованими посилання на практику ЄСПЛ визнаються приблизно у 60% судових рішень, однак не більше 3% проаналізованих рішень з посиланням на практику ЄСПЛ є результатом самостійного мотивованого обставинами конкретної справи вибору судді, а не запозиченням правової позиції вищого суду чи рішень своїх колег;

3) рішення у конкретних справах чи правові позиції вищих судів є найбільш очевидним джерелом шаблонів, що їх використовують українські судді. Однак існує проблема «клонування» не зовсім коректних зразків застосування вищими судами практики ЄСПЛ; поширеним є уявлення про універсальну «прецедентність рішень ЄСПЛ» як таких, що дозволяє їх застосовувати у змістовно різних ситуаціях;

5) у багатьох судових рішеннях суддями не враховуються правові позиції ЄСПЛ, що сформовані у справах проти України, і вони обмежуються «формальними» посиланнями на будь-які рішення ЄСПЛ (хоча формально і релевантні предметові), без урахування наявності усталених оцінок українського закону та практики;

б) проблемою залишається «надмірність посилань» на рішення ЄСПЛ (навіть якщо такі посилання є доречними та сумісними з предметом розгляду), а також «помилкове» та «маніпулятивне» застосування практики ЄСПЛ, останнє з яких має такі прояви: а) використання позицій (і тексту) рішення ЄСПЛ у спосіб, що відповідає не його змісту і обставинам справи, а «потреbam судді» щодо обґрунтування власного рішення або його «декорування»; б) виривання тих чи інших пунктів із рішення ЄСПЛ і замовчування інших його положень; в) підміна аналізу обставин конкретної справи посиланням на певні загальні висновки/положення/принципи у рішеннях ЄСПЛ;

¹ Паліюк В.П. Загальні питання застосування судами загальної юрисдикції України Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2013. № 4 (13). С. 135.

7) проблемою є відсутність чіткого розрізнення «правових позицій ЄСПЛ («прецеденту»)» та «мотивації/аргументів ЄСПЛ у конкретній справі»; більшість суддів не повною мірою дотримуються правил застосування міжнародних договорів, що були визначені у постанові Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19 грудня 2014 року № 13 «Про застосування міжнародних договорів судами України»;

8) потребує додаткового з'ясування доцільності використання практики ЄСПЛ у випадках, коли національний закон має чітку та однозначну позицію; масовий характер мають помилки оформлення посилань на ЄКПЛ та практику ЄСПЛ: неправильна назва; відсутність формальних реквізитів ЄКПЛ та рішень ЄСПЛ; використання деперсоніфікації у назвах («Рішення у справі ОСОБА_1 проти Франції») тощо¹.

Вищевикладені результати моніторингу актуалізують ряд важливих питань, відповіді на які дозволять виробити коректний методологічний підхід щодо урахування правових позицій ЄСПЛ у правозастосовній діяльності.

Перш за все, актуальним постає питання про те, чи є посилання на одне, два чи більше рішень (правових позицій) Страсбурзького суду абсолютним підтвердженням їх урахування при правозастосуванні. Відповідь на це запитання є скоріше заперечною, що підтверджується і результатами згаданого моніторингу. А отже, суб'єкт правозастосування має не демонструвати свою «відданість» міжнародним стандартам у сфері захисту прав людини шляхом посилання на джерело правової інформації (тексти рішень ЄСПЛ), а прагнути через усвідомлення дійсного змісту конвенційних прав і свобод людини в їх тлумаченні Страсбурзьким судом забезпечити виконання конвенційних зобов'язань.

Отже, переконані, що відсутність посилань на рішення ЄСПЛ не є підставою для твердження про неврахування національним судом чи іншим органом державної влади позиції Суду Ради Європи, так само як їх наявність не свідчить про зворотне. Разом з тим якщо уповноважений суб'єкт все ж посилається на результати правотлумачної діяльності ЄСПЛ, він має навести у своєму рішенні сформульовану Страсбурзьким судом правову позицію виключно в аспекті (контексті) саме цієї справи.

Наш висновок підтверджується і умовиводами Т.І. Фулей, яка, досліджуючи застосування стандартів ст. 11 Конвенції щодо свободи мирних зібрань у практиці адміністративних судів, доходить висновку, що

¹ Аналітичний звіт за результатами моніторингу судових рішень щодо застосування в Україні положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини. Київ, 2018. С. 51-54.

іноді суди посиляються на ст. 11 Конвенції та практику ЄСПЛ, однак цитування таких положень не означало їх застосування. Швидше навпаки, тлумачення національного законодавства здійснюється без урахування міжнародних, зокрема конвенційних, стандартів та практики ЄСПЛ; без порівняння обставин справи, яка розглядалася в ЄСПЛ, та обставин справи, яка перебуває на розгляді; без розуміння позитивних обов'язків держави щодо гарантування права на свободу мирних зібрань і стандарту доведення в таких категоріях справ; без відображення в рішеннях обставин, які засвідчують реальну загрозу, і причин, чому є неможливим виконання обов'язку щодо реалізації цього права, тощо¹.

Вважаємо, що у тих випадках, коли суддя чи інший суб'єкт застосування норм права у своєму рішенні лише згадує про існуючі позиції Суду Ради Європи без пояснення їх значення для конкретної справи, це є нічим іншим, ніж спробою посилити авторитет власного рішення, що у підсумку не відбувається, зважаючи на важливість для сторін справи лише ухвалення справедливого рішення. У свою чергу, масове клонування некоректного урахування практики ЄСПЛ, що було допущене вищими судовими інстанціями, є ілюстрацією ефекту мультиплікації помилок у правозастосуванні.

Неоднозначним вважаємо і питання про те, чи коректно стверджувати про можливість застосування норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод як міжнародного договору суб'єктами правозастосовної діяльності, про що йдеться у постанові Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19 грудня 2014 року № 13.

Як зазначається у вказаній постанові, чинні міжнародні договори України застосовуються судами при здійсненні правосуддя, зокрема: при розгляді та вирішенні цивільних справ, якщо міжнародним договором України встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України, яке регулює відносини, що є предметом судового розгляду; під час досудового розслідування і судового розгляду у кримінальних провадженнях, якщо міжнародним договором України встановлено інші правила судочинства, ніж ті, що передбачені кримінальним процесуальним законом України; при вирішенні справ про адміністративні правопорушення, якщо міжнародним договором України встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України про адміністративні правопорушення; якщо є відсильна норма національно-

¹ Фулей Т.І. Свобода мирних зібрань: науково-методичний посібник для суддів. Київ: Фенікс, 2014. С. 49.

го законодавства до відповідних джерел міжнародного права¹.

Схожу думку з цього приводу висловлює і В.Г. Уваров, який доходить висновку, що у разі, якщо норми Кримінального процесуального кодексу суперечать міжнародному договору України, застосовуються положення відповідного міжнародного договору, який не суперечить Конституції України. У разі якщо норми Кримінального процесуального кодексу суперечать рішенням Європейського суду з прав людини, застосовуються положення відповідного рішення, які не суперечать Конституції України².

Зазначений підхід в цілому кореспондується з приписом ч. 2 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України», яким встановлено, що якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору³.

Однак переконані, що вищевикладені судова та доктринальна позиції потребують корегування з боку нині діючого Верховного суду, зважаючи на таке:

1) міжнародні договори, що ратифіковані Українським парламентом, в методологічному плані слід розподілити на дві групи, одні з яких можуть бути безпосередньо застосовані суб'єктами владних повноважень (наприклад, Договір між Україною та Китайською Народною Республікою про екстрадицію), а інші не можуть, зважаючи на створення окремої міжнародної інституції, яка має виключні повноваження застосування норм такого договору, що відповідає принципу законності як складової верховенства права, на чому акцентує і сам ЄСПЛ. Як відомо, згідно зі ст. 32 Конвенції всі питання, пов'язані з тлумаченням та застосуванням Конвенції та Протоколів до неї, є юрисдикцією лише Страсбурзького суду. Тому лише Суд Ради Європи наділений повноваженнями ухвалювати рішення про прийнятність скарги, після використання людиною всіх національних засобів юридичного захисту, а також рішення по суті справи, що є актами застосування конвенційних норм;

2) аргументацією на користь цієї позиції є і техніко-юридичний ас-

¹ Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя: постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19.12.2014 № 13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-14>.

² Уваров В.Г. Застосування практики Європейського суду з прав людини та норм міжнародно-правових актів в удосконаленні кримінального судочинства України: монографія / за заг. ред. В.М. Тертишника. Дніпропетровськ: ДДУВС; Ліра ЛТД, 2012. С. 215.

³ Про міжнародні договори України: Закон України від 29 червня 2004 року № 1906-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15>.

пект ухвалення рішень Страсбурзьким судом та національними судовими органами в аспекті використання ними юридичного підґрунтя для формулювання резолютивної частини.

Так, наприклад, у рішення по справі «Мельник проти України» від 21.11.2019 ЄСПЛ, керуючись п. 3 та п. 4 ст. 35, ст. 41 Конвенції, оголосив прийнятними скарги заявника за ст. 3, 13, п. 1 ст. 6 Конвенції, постановив, що було порушено матеріальний і процесуальний аспект ст. 3 Конвенції, ст. 3 і 13 Конвенції, п. 1 ст. 6 Конвенції та присудив справедливую грошову компенсацію¹. В той же час Апеляційний суд Дніпропетровської області в постанові від 03 травня 2018 року лише цитує положення статей 1, 6 та 13 Конвенції та правові позиції Страсбурзького суду, сформовані у справах «Осман проти Сполученого королівства», «Круз проти Польщі», «Delcourt v. Belgium», «Bellet у. France», як результат тлумачення змісту вказаних статей Конвенції, однак у підсумку для ухвалення власного рішення керується ст. 367, 368, 374, п. 4 ч. 1 ст. 379, ст. 381-384 ЦПК України², що свідчить виключно про застосування норм національного права з урахуванням правових позицій Суду Ради Європи з метою як підсилення власної правової позиції, так і підтвердження дотримання конвенційних положень;

3) положеннями Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод загалом встановлено ряд заборон, серед яких катування, примусової праці, дискримінації тощо, а також систему гарантій прав і свобод людини, а отже, зважаючи на положення ч. 1 ст. 15 та ч. 2 ст. 16 Закону України «Про міжнародні договори України», уповноважені суб'єкти при застосуванні норм національного законодавства (матеріальних та/або процесуальних) можуть забезпечити лише дотримання конвенційних норм, тобто не вчиняти дій, заборонених приписами Конвенції та Протоколами до неї, а також їх виконання, тобто здійснити активні позитивні дії, до вчинення яких зобов'язують конвенційні положення, що здійснюється, як правило, шляхом посилення на рішення Суду Ради Європи чи ретрансляції його правових позицій в мотивувальній частині правозастосовних актів;

Аналіз рішень судів України, зокрема їх мотивувальної частини, свідчить, що у переважній більшості судді використовують такі грама-

¹ Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Мельник проти України» (Melnyk v. Ukraine) від 21 листопада 2019 року (заява № 28412/10). URL: <https://minjust.gov.ua/m/stattya-3-zaborona-katuvannya>.

² Постанова Апеляційного суду Дніпропетровської області від 03 травня 2018 р. (справа № 210/3833/15-ц 22-ц/774/891/К/18). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73814301>.

тичні конструкції: 1) «Зважаючи на усталену судову практику Європейського суду з прав людини...»; 2) «Судом враховано, що у рішенні ЄСПЛ по справі...»; 3) «Враховуючи прецедентну практику Європейського суду з прав людини, яка є джерелом права, ...»; 4) «Суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини...»; 5) «Слідчий суддя вважає, що з урахуванням практики Європейського суду з прав людини, клопотання захисника підлягає...»¹.

Ці конструкції є ще одним свідченням того, що судді при ухваленні рішень не застосовують конвенційні норми, а ураховують позиції Страсбурзького суду як результат їх тлумачення, що також є додатковим аргументом на підтвердження термінологічної коректності наведеного у довідковій літературі тлумачення слова «враховувати» (брати до уваги, зважати на що-небудь)² в його юридичному та пізнавальному (гносеологічному) аспектах.

В аспекті зазначеного слід звернути увагу і на непоодинокі прецеденти самостійного тлумачення конвенційних норм національними судами, чим, з погляду А.А. Яковлева, створюється власне праворозуміння Європейської конвенції з прав і свобод людини³.

У свою чергу, Є.О. Зверевим не тільки не заперечується така можливість, але й пропонується комплексна методика тлумачення міжнародних договорів національними судами, яка враховує особливий статус міжнародних договорів у національній правовій системі, а також положення основних трьох теорій тлумачення: текстуалізму, теорії намірів та телеологічної теорії. Водночас правником наголошується, що аналіз наявної української судової практики показує, що українські судді намагаються уникати тлумачення міжнародних договорів, часто просто згадуючи міжнародний договір чи його положення у своїх рішеннях. Однак ті справи, в яких суди таки вдаються до тлумачення міжнародних договорів, свідчать, що при цьому ними використовуються напрацювання всіх трьох теорій тлумачення міжнародних договорів за правилами статей 31-32 Віденської конвенції⁴.

В цілому не заперечуючи можливість тлумачення норм міжнародно-

¹ Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua>.

² Ураховувати (враховувати). *Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970-1980)*. URL: <http://sum.in.ua/s/urakhovuvaty>.

³ Яковлев А.А. Міжнародно-правове співробітництво у захисті права власності в системі Ради Європи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Харків, 2009. С. 18.

⁴ Зверев Є.О. Тлумачення міжнародних договорів національними судами: європейський досвід та українська практика: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2015. С. 4, 11.

го договору з боку національних судових органів, все ж переконані, що це є допустимим лише в тих випадках коли, як наголошувалося попередньо, не створено окремого наднаціонального органу, наділеного виключним повноваженням здійснення такого тлумачення, яким є і Страсбурзький суд. Відповідно, національні судові органи не можуть перебирати на себе повноваження тлумачення норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, аналогічно тому як Верховний Суд не може здійснювати офіційне тлумачення норм Конституції України, що є виключним повноваженням Конституційного Суду України.

Важливим завданням, що потребує першочергового розв'язання, вважаємо правильний вибір суб'єктом застосування норм права релевантної правової позиції ЄСПЛ, що має бути урахована ним при ухваленні рішення.

З цього приводу в доктрині права виникає ряд взаємопов'язаних питань, а саме: 1) які саме рішення ЄСПЛ слід обрати для аналізу, зважаючи на час їх ухвалення (всі, що дотичні до предмета розгляду, чи лише останні, так би мовити, найбільш «свіжі»); 2) чи варто віддавати перевагу правовим позиціям ЄСПЛ, що сформовані в рішеннях проти України; 3) чи існує пріоритетність правових позицій, зважаючи на орган Суду Ради Європи, який їх сформував (комітет, палата, Велика палата) з одного й того ж питання; 4) яку з позицій ЄСПЛ більш коректно обрати для урахування – усталену, скореговану («*mutatis mutandis*») чи нову (сформовану у результаті динамічного тлумачення); 5) чи мають правові позиції ЄСПЛ, сформовані в рішеннях проти України, за пілотною процедурою пріоритет над позиціями в інших рішеннях; 6) чи завжди при правозастосуванні слід має звертатися до результатів правоінтерпретації Страсбурзького суду?

Уважаємо, що відповідь на перше із зазначених питань має ґрунтуватися на тому, що характерною ознакою європейської конвенційної системи захисту прав і свобод людини є її динамізм, підтвердженням чому слугує включення до спеціального інструментарію ЄСПЛ принципу еволютивного тлумачення, за допомогою якого Страсбурзький суд трактує конвенційні положення, враховуючи політичні, економічні, соціальні і культурні умови життя суспільства, що складаються у світлі сьогодення. Отже, суб'єкт правозастосування, передусім, має брати до уваги ті актуальні правові позиції Суду Ради Європи, що сформовані ним за останні роки та набули риси усталеності.

Як наголошує з цього приводу І.Ю. Кретьова, саме невміння українських правозастосовців «виокремлювати» серед численних рішень Страсбурзького суду ті, що належать до його «сталого» практики та міс-

тять «ratio decidendi», у яких, до слова, концентруються й вироблені Судом доктринальні підходи до тлумачення конвенційних прав та свобод, є однією з ключових причин неналежного застосування практики ЄСПЛ на національному рівні¹.

Друге із поставлених питань органічно пов'язане з першим, адже дійсно суб'єкту застосування норм права слід визначитися з тим, які саме результати правотлумачної діяльності ЄСПЛ є для нього більш значимими. Переконані, що з цього приводу слід зважати на природу тлумачення конвенційних норм, яке здійснюється Страсбурзьким судом в рамках розгляду конкретної справи. Як нами наголошувалося попередньо, стосовно держави-відповідача це є нічим іншим, ніж актом казуального тлумачення, а стосовно інших держав-учасниць Конвенції – офіційним тлумаченням конвенційних норм, яке формально хоча й не має обов'язкового значення, однак безсумнівно має авторитет.

Наш умовивід підтверджується: а) висновками самого Страсбурзького суду, який у рішенні про справі «Oruz v. Turkey» від 09 червня 2009 року зазначив, що Суд надає остаточне авторитетне тлумачення прав і свобод, визначених у розділі I Конвенції, та буде враховувати, чи достатньо національні органи влади враховують принципи, що випливають з його рішень, навіть якщо вони стосуються інших держав²; б) висновками Комітету з прав людини (CDDH), який в одній із своїх доповідей наголошував на тому, що постанови ЄСПЛ, згідно зі ст. 46 Конвенції, є офіційно обов'язковими лише для держави-відповідача і не досягають ефекту *erga omnes* (лат. – *такий, що поширюється на всіх*). Проте, з метою запобігання майбутнім порушенням, Високим Договірним Сторонам рекомендується брати до уваги висновки, які були зроблені у рішенні ЄСПЛ про встановлення порушення Конвенції іншою державою. В цьому аспекті слід керуватися принципом *res interpretata*, згідно з яким на підставі статей 1, 19, 32 та 46 Конвенції національні органи влади повинні дотримуватися норм Конвенції в їх тлумаченні Страсбурзьким судом, однак пам'ятати про принцип субсидіарності та доктрину граничної оцінки³.

Разом з тим, ухвалюючи рішення проти України, ЄСПЛ завжди враховує український контекст справи, тобто бере до уваги як чинне на-

¹ Кретьова І.Ю. Тлумачення права: доктрини, розвинуті Європейським судом з прав людини: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2015. С. 164.

² Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Oruz v. Turkey» від 09 червня 2009 року (заява № 33401/02). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-92945>.

³ Steering committee for human rights (CDDH) report on the longer-term future of the system of the European Convention on Human Rights, Strasbourg, 11 December 2015, CDDH (2015) R84 Addendum I. P.20-21. URL: <https://rm.coe.int/1680654d5f>.

ціональне законодавство, так і практику його застосування. Тому саме ці правові позиції Суду Ради Європи є для України, як держави-учасниці Конвенції, першочерговими для урахування. Водночас нами не заперечується можливість звернення суб'єкта правозастосування до позицій Страсбурзького суду, що містяться у рішеннях проти інших держав Ради Європи. Щоправда, таке звернення є виправданим лише за умови, коли у рішеннях ЄСПЛ проти України немає релевантної правової позиції стосовно предмета розгляду.

Не менш важливим є питання і пріоритетності правових позицій ЄСПЛ, зважаючи на орган Суду Ради Європи, що їх сформував.

З цього приводу доречними вважаємо висновки П. Пушкаря та Р. Бабанли, які зауважують, що рішення ЄСПЛ, постановлені Великою Палатою Суду та палатами у складі семи суддів, «формуєть прецедентну практику» (відображають сталість, зміну або розвиток практики Суду з певного питання). Рішення комітетів із трьох суддів не формують практику ЄСПЛ і не можуть формувати нову практику – вони є відображенням сталої практики ЄСПЛ, копіюють правові позиції попередніх рішень у справах повторюваного характеру, не створюючи правових новел. Часто-густо Суд в таких рішеннях посилається на правові позиції та принципи, утверджені в попередніх «прецедентних» або «лідуючих» рішеннях. Такі посилання є загальними і не обов'язково прив'язані до фактичних обставин конкретних справ або навіть країни-відповідача. Разом з тим, як стверджують правники, не бажано, знайшовши одне рішення ЄСПЛ, яке начебто є ідеальним за релевантністю, припинити пошуки і заспокоїти себе усвідомленням того, що проблему вичерпано. Потрібно зважати, що цілком ймовірним є відступ від сформульованої позиції, розвиток позиції, ймовірним також є скасування рішення Великою Палатою тощо. Після знаходження релевантного рішення слід упевнитись, що позиція є відносно усталеною (проаналізувати більш старі або більш нові рішення з відповідного питання), знайти огляд практики ЄСПЛ, переконатись, що ця позиція ґрунтується на сталих доктринальних підходах ЄСПЛ, відображає основні принципи тлумачення Конвенції тощо¹.

Із зазначеного випливає, що суб'єкт правозастосування має прагнути до пошуку саме усталеної правотлумачної практики Страсбурзького суду, зважаючи на необхідність дотримання принципу правової визначеності. Така практика передусім міститься в рішеннях комітетів ЄСПЛ, але не тільки. Проте для того щоб відшукати найбільш актуальну пра-

¹ Пушкар П., Бабанли Р. Як забезпечити коректність цитування рішень Європейського суду з прав людини? *Судово-юридична газета*. 2019. 5 листопада. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/817465>.

вову позицію, що сформована в умовах сьогодення, слід обов'язково послуговуватися правовими позиціями палат та Великої палати Суду Ради Європи з наданням пріоритету позиціям останнього органу як такого, що представляє спільну думку найбільшого осередку суддів з числа складу ЄСПЛ, а також наділений повноваженнями консолідувати практику Страсбурзького суду та скасовувати рішення палат.

Зазначений висновок дозволяє відповісти і на четверте із поставлених попередньо питань.

В аспекті завдань, що розв'язуються нами, переконані, що визначення пріоритетності між правовими позиціями, які сформовані в постановах ЄСПЛ, ухвалених за пілотною та звичайною процедурою, взагалі позбавлене жодного сенсу, адже між ними не може бути жодних протиріччя чи колізій. Як відомо, застосування пілотної процедури з боку ЄСПЛ зумовлено наявністю у держави-відповідача структурно-системної проблеми, що лежить в основі частих порушень конвенційних прав і свобод людини, на чому попередньо неодноразово наголошував Страсбурзький суд у своїх постановах, ухвалених за звичайною процедурою.

Підтвердженням цьому слугує і пілотна постанова Суду Ради Європи у справі «Сукачов проти України», в якій Суд зазначив, що дана справа стосується повторюваної проблеми, яка лежить в основі частих порушень Україною статті 3 Конвенції. Зокрема, з моменту прийняття свого першого рішення стосовно умов ув'язнення в Україні (*Nevmerzhitsky v. Ukraine*, № 54825/00, ECHR 2005-II), Суд виніс п'ятдесят п'ять рішень (у деяких зі справ було декілька заявників), в яких визнав порушення статті 3 у зв'язку з поганими умовами утримання у слідчих ізоляторах¹.

Як зауважує з цього приводу М.О. Борисенко, необхідність запровадження інституту пілотних рішень Європейським судом передусім обумовлена потребою об'єктивного впливу на проблеми функціонування національної правової системи (в тому числі і судової системи) держави-учасниці Конвенції та досягнення єдності правозастосування судами України².

Вищевикладене дозволяє дійти висновку, що на методичному та законодавчому рівні слід визначити і закріпити найбільш ефективну та переконливу модель урахування правових позицій ЄСПЛ, що передба-

¹ Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Сукачов проти України» від 30 січня 2020 року (заява № 14057/17). URL: <http://khpg.org/index.php?id=1581010116>.

² Борисенко М.О. Вплив практики Європейського суду з прав людини на єдність правозастосування в судовій системі України. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2016. № 3 (30). С. 149-150.

чатиме не лише цитування чи посилання на окремі постанови Страсбурзького суду, але й їх аналіз у контексті конкретної юридичної справи, що слухається суддею.

Вважаємо, що в основу такої моделі може бути покладений такий алгоритм урахування правових позицій Суду Ради Європи: 1) з метою виконання вимоги чинного законодавства щодо урахування практики Страсбурзького суду суб'єкту правозастосування необхідно відшукати (віднайти) рішення ЄСПЛ, які торкаються предмета судового розгляду; 2) передусім, слід виокремити ті з них, які були ухвалені проти України; 3) якщо таких рішень Суду Ради Європи немає, необхідно визначити ті, які були ухвалені в останній час проти інших держав-учасниць Конвенції, що за обставинам справи найбільш наближені до суті справи, яка розглядається суддею; 4) за наявності пілотного та звичайного рішення ЄСПЛ зі схожими обставинами справи національні судові органи чи інші суб'єкти застосування норм права мають враховувати правову позицію того рішення, яке найбільш наближене за своїм контекстом до України.

Варто зауважити, що в юридичній науці відстоюється позиція і про те, що не варто захоплюватися практикою Страсбурзького суду, тим більше визнавати її преюдиційний статус, а за наявності достатніх та переконливих аргументів можлива відмова від тлумачення ЄСПЛ¹.

Більш радикальну позицію висловлює О.В. Соловійов, який стверджує, що застосування правоположень практики ЄСПЛ має тверде підґрунтя з огляду на принцип верховенства права тільки у досить виняткових випадках, які в юридичній літературі не випадково позначають як «нетипові ситуації». У нормальних умовах реалізації п. 1 ч. 1 ст. 92 Конституції України ефективна діяльність законодавця знімає потребу забезпечення верховенства права із залученням будь-яких інших джерел права, а відтак у судів в Україні не повинно виникати юридично-переконливої необхідності звертатися до правоположень практики Суду як альтернативного законодавству джерела права у праволюдінні сфері².

Як наголошують з цього приводу автори моніторингу судових рі-

¹ Трагнюк Л.Я., Сердюк О.В. Застосування судами Конвенції та практики Європейського Суду з прав людини як джерела права. *Теорія та практика застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод*: компендіум / О.В. Сердюк та ін.; за заг. ред. О.В. Сердюка, І.В. Яковюка. Харків: Право, 2017. С. 61.

² Соловійов О.В. Міжнародні договори та міжнародно-судова практика їх застосування як джерела національного права (за матеріалами застосування в Україні Європейської конвенції з прав людини та практики Страсбурзького суду). *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПНУ* / редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 26. Київ: АОК, 2012. С. 121.

шень щодо застосування в Україні положень Конвенції та практики ЄСПЛ, потребує додаткового з'ясування доцільність використання практики ЄСПЛ у випадках, коли національний закон має чітку та однозначну позицію. Наприклад, п. 1 ч. 4 ст. 155 КАС України дозволяє судді залишати заяву без розгляду у випадку повторної неявки позивача. У рішеннях суддів масово наводиться додаткова аргументація (зокрема, з посиланням на «іспанські справи» кінця 1980-х рр.). Аналогічні ситуації часто виникають у кримінальному процесі¹.

Осмилення наведених поглядів вчених дозволяє висловити такі судження: 1) потребує уточнення позиція вчених про те, які саме аргументи слід вважати достатніми та/або переконливими для того, щоб відмова суб'єкта правозастосування від тлумачення конвенційної норми Страсбурзьким судом була виправданою; 2) вважаємо, що вживані правниками поняття «чіткість» та «однозначність» щодо положень національного закону є оціночними, висновки про зміст яких залежать виключно від рівня правосвідомості суб'єкта правозастосування; 3) виникнення «нетипової ситуації», що з погляду О.В. Соловйова полягає у встановленні суб'єктом правозастосування відсутності або застарілості приписів законодавства, якими мають визначатися права людини, як єдиної юридичної умови застосування практики ЄСПЛ, вважаємо дискусійним твердженням.

На підтвердження останнього висновку зауважимо про таке:

а) діяльність органів державної влади, їх службових та посадових осіб ґрунтується на конституційному принципі, закріпленому ч. 2 ст. 19 Основного Закону України, сутність якого зводиться до того, що такі суб'єкти зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та Законами України². А отже, відсутність приписів законодавства не дає можливості суб'єктам, наділеним державно-владними повноваженнями, ухвалювати рішення виключно на підставі правоположень ЄСПЛ як альтернативного джерела права, зважаючи на те, що вони (правові позиції Страсбурзького суду) за своєю юридичною природою є результатом правотлумачення, а не правотворення, тому їх некоректно ототожнювати з нормою права, що містяться в Конвенції чи національному законі, та вести мову про можливу аналогію;

¹ Аналітичний звіт за результатами моніторингу судових рішень щодо застосування в Україні положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини. Київ, 2018. С. 54.

² Конституція України від 28 червня 1996 року (із змінами, внесеними станом на 03.09.2019). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%80>.

б) зважаючи на офіційне тлумачення поняття «законодавство» (рішення КСУ від 9 липня 1998 р. № 12-рп/98), що за обсягом включає не тільки закони та підзаконні акти, але й міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, в тому числі Конвенцію в її тлумаченні ЄСПЛ, логічно хибним видається твердження про можливість встановлення «застарілості» чинного законодавства суб'єктом застосування норм права. Вважаємо, що більш коректно вести мову про можливу «застарілість» норм закону чи іншого окремого нормативно-правового акта як такого, що не відповідає умовам сьогодення;

в) як наголошувалося попередньо, в аспекті Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод суб'єкти правозастосування керуються виключно положеннями ст. 15 та 16 Закону України «Про міжнародні договори», відповідно до яких вони не застосовують конвенційні положення, а лише забезпечують дотримання і виконання зобов'язань, взятих за Конвенцією як міжнародним договором, що апріорі є неможливим без постійного звернення до правових позицій Страсбурзького суду та їх урахування. В той же час слід зауважити, що статтею 19 вищезгаданого закону хоча й визнається пріоритет норм міжнародного договору щодо актів законодавства, проте їх застосування (окрім положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод) допускається лише у випадку колізії норм права, а не прогалин у законодавчих актах.

Зважаючи на зазначене, переконані, що виключними умовами, за яких суб'єкт застосування норм права може не послуговуватися правовими позиціями ЄСПЛ, є: 1) наявність усталеної національної правозастосовної практики, результати якої не мали своїм наслідком їх оскарження в Страсбурзькому суді; 2) наявність ситуації, коли з предмета регулювання Конвенції відсутні звернення до Суду Ради Європи або такі звернення визнані ЄСПЛ неприйнятними. Прикладом цьому можуть слугувати конвенційна заборона рабства та примусової праці (стаття 4 Конвенції), а також право на освіту (стаття 2 Першого протоколу до Конвенції), з приводу яких, за даними Міністерства юстиції України, викладеними на офіційному веб-сайті¹, ЄСПЛ не ухвалено жодного рішення по суті справи проти України; 3) нормами Конституції України як актом найвищої юридичної сили встановлено більш високі гарантії захисту прав і свобод людини, ніж визначені конвенційними нормами в їх тлумаченні ЄСПЛ.

¹ Рішення щодо України, винесені Європейським судом з прав людини: Міністерство юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/m/rishennya-schodo-ukraini-vineseni-evropeyskim-sudom-z-prav-lyudini>.

Останнє наше твердження узгоджується з позицією Конституційного Суду ФРН, який у низці своїх рішень, наголошуючи на тому, що Конвенція є невід'ємною частиною позитивного статутного права ФРН, зробив такі істотні застереження: 1) при тлумаченні Основного Закону береться до уваги зміст та рівень розвитку Конвенції настільки, наскільки це не призводить до обмеження та скасування правових методів захисту, встановлених Основним Законом. З цієї причини прецедентне право ЄСПЛ є допоміжним засобом при тлумаченні й визначенні змісту і обсягу основних прав людини та принципів Основного Закону; 2) Закони також мають тлумачитися та застосовуватися відповідно до міжнародних зобов'язань ФРН, навіть якщо ці закони було прийнято раніше за відповідний міжнародний договір; 3) проте не можна вважати, що законодавець, коли це прямо не проголошено, бажає відійти від виконання зобов'язань ФРН за міжнародним договором або спричинити порушення цих зобов'язань¹.

Разом з тим переконані, що не виправдане ігнорування суб'єктом правозастосування правових позицій ЄСПЛ при ухваленні рішень, особливо тоді, коли на необхідності їх урахування аргументовано наполягав заявник (позивач) чи інша сторона справи, має бути нормативно закріпленою підставою для оскарження такого рішення, подання апеляції чи касаційної скарги. Відповідно суб'єкт, що розглядає таку скаргу, має скасувати оскаржуване рішення та ухвалити нове з обов'язковим урахування результатів правотлумачення Суду Ради Європи.

Одним із способів забезпечення законодавчих норм щодо необхідності урахування практики ЄСПЛ вважаємо притягнення суддів та інших суб'єктів правозастосування до юридичної відповідальності, передусім дисциплінарної. Водночас для суб'єктів застосування норм права, які системно та релевантно ураховують позиції Страсбурзького суду в своїй діяльності, доречним було б встановлення додаткових премій до заробітної плати як засіб заохочення². Питання юридичної відповідальності слід порушувати і тоді, коли суб'єкти застосування норм права поза розумним сумнівом допускають випадки спотворення змісту правових позицій ЄСПЛ чи їх недоречного використання при ухваленні рішень, що призвело до не виправданого обмеження прав чи свобод людини, суттєвого погіршення її стану.

Схожу позицію з цього приводу висловлює і О. Гаврилюк, який до-

¹ Decision of the Bundesverfassungsgericht. Federal Constitutional Court. Federal Republic of Germany. Karlsruhe: Nomos Verlagsgesellschaft Baden-Baden, 1992. Vol. I/II. P. 638.

² Завгородній В.А. Вплив практики Європейського Суду з прав людини на правозастосовну діяльність в Україні. Юридичний науковий електронний журнал. 2017. № 5. С. 12.

ходить висновку, що Вищій кваліфікаційній комісії суддів України слід впровадити такий критерій оцінки суддів на кваліфікаційну спроможність здійснювати свої повноваження, як випадки відмови чи неправильного застосування без належного мотивування Конвенції та правових позицій ЄСПЛ, в яких викладено гарантії захисту конвенційних прав, під час здійснення судочинства¹.

Важливим питанням правозастосовної діяльності, що потребує свого сутнісного розуміння в аспекті коректного урахування правових позицій ЄСПЛ, вважаємо релевантність, що в довідковій літературі трактується як міра відповідності результатів пошуку завданню, поставленому в пошуковому запиті². Переконані, що визначення релевантної правової позиції Суду Ради Європи може бути здійснене лише за умови врахування низки критеріїв.

Так, з погляду П. Пушкаря та Р. Бабанли, для того щоб уникати неадекватних проявів некоректного застосування практики ЄСПЛ як джерела права, доречно звертати увагу, зокрема, на таке. По-перше, на схожість фактичних обставин конкретних справ. З метою належного застосування правової позиції ЄСПЛ потрібно обов'язково досліджувати факти, при яких ЄСПЛ її було сформульовано. По-друге, відповідні обставини повинні мати принципову схожість та не мати принципових відмінностей та розбіжностей з фактами конкретної справи. По-третє, необхідно оцінювати й національне законодавство, оскільки ЄСПЛ розглядає справи з урахуванням національного законодавства, яке регламентує відповідні правові відносини в державі. Проте порушення може бути констатоване і тоді, коли дії органів влади відповідали законодавству, однак саме законодавство не відповідало Конвенції³.

Загалом підтримуючи вищезазначений методологічний підхід правників, запропонуємо власне, більш розширене, бачення критеріїв релевантності урахування правових позицій Страсбурзького суду: 1) схожість предмета регулювання (відносин, які пов'язані з порушенням конвенційних прав та/ або свобод людини), а також схожість фактичних обставин справи; 2) схожість конфліктних ситуацій, тобто способів вчинення порушень конвенційних норм з боку органів державної влади; 3) схожість чинного національного законодавства (як норм мате-

¹ Гаврилюк О. Проблемні питання застосування практики Європейського суду з прав людини національними судами. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 235.

² Релевантність. *Вікіпедія – вільна енциклопедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org>.

³ Пушкарь П., Бабанли Р. До питання про (не)релевантне застосування практики Європейського суду з прав людини: практичні поради. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/140972-dopitannya-pro-ne-relevantne-zastosuvannya-praktiki-yevropeyskogo-sudu-z-prav-lyudini-praktichni-poradi>.

ріального, так і процесуального права) та практики його тлумачення і застосування уповноваженими суб'єктами держави-відповідача; 4) схожість процедур, які забезпечують можливість відновлення порушеного права на національному рівні (можливість звернення, оскарження дій або рішень, направлення апеляції тощо).

Слушними у цьому контексті є висновки А. Буценка, який зауважує, що застосування практики ЄСПЛ – це не лише цитування популярних фрагментів з рішень Страсбурзького суду, але і розуміння значення тих чи інших правових позицій у контексті певної справи, і ті фундаментальні основи, на підставі яких такі правові позиції ґрунтуються. Загалом дуже небезпечно використовувати певну цитату рішення ЄСПЛ, не прочитавши тексту всього рішення, не проаналізувавши, як обставини справи, що розглядалися ЄСПЛ, співвідносяться з обставинами, які розглядаються зараз. Прецедент, на відміну від законодавчої норми, є дуже «точковим» інструментом, а правова позиція, висловлена в одному випадку, може бути недоречною в контексті інших обставин¹.

Підсумовуючи, зазначимо, що під впливом практики ЄСПЛ на правосвідомість слід розуміти дію рішень Страсбурзького суду на правосвідомість та юридично значущу поведінку суб'єктів застосування норм національного законодавства, що забезпечує усвідомлення ними важливості результатів правотлумачної та правозастосовної діяльності Суду Ради Європи і має своїм наслідком дотримання та виконання вказаними суб'єктами приписів Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод шляхом урахування релевантних висновків Страсбурзького суду при ухваленні правозастосовних актів.

Досліджуваному явищу правової дійсності притаманні такі характерні риси:

1) об'єктом впливу практики ЄСПЛ є правосвідомість та юридично значуща поведінка суб'єктів владних повноважень, що здійснюють судову, правоохоронну та виконавчо-розпорядчу діяльність;

2) засобами впливу є правові позиції Страсбурзького суду – як складові мотивувальної частини його рішень, а також зобов'язуючі приписи, що містяться в резолютивній частині ухвал і постанов ЄСПЛ, переважно ухвалених проти України;

3) урахування правових позицій ЄСПЛ є обов'язком суб'єктів правозастосування, що впливає зі змісту норм національного законодавства;

4) урахування висновків ЄСПЛ, як імперативна вимога законодав-

¹ Буценко А. Абератії практики ЄСПЛ в національних судах. Дослідження практики національних судів «PRECEDENT UA - 2016». / В. Лутковська та ін. Київ: КВЦ, 2017. С. 134.

ства і одночасно результат її виконання суб'єктами правозастосування, посилює правову аргументацію ухвалених рішень у конкретних справах, а також є доказом виконання Україною взятих на себе міжнародних зобов'язань із дотримання прав людини і основоположних свобод;

5) релевантне врахування правових позицій ЄСПЛ суб'єктами владних повноважень в Україні забезпечує дотримання та виконання ними норм Конвенції та Протоколів до неї, а не їх застосування, як це передбачено приписом ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», що поширює свою дію на національні суди.

Останній із зазначених висновків підтверджується такими аргументами, як: а) виключні юрисдикційні повноваження Суду Ради Європи тлумачити та застосовувати конвенційні норми (ст. 32 Конвенції); б) закріплений у ч. 1 ст. 16 Закону України «Про міжнародні договори України» юридичний обов'язок Міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, інших органів державної влади, до відання яких віднесені питання, що регулюються міжнародними договорами України, забезпечити дотримання і виконання (а не застосування) зобов'язань, взятих за міжнародними договорами України; в) передбачене ч. 2 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» правило, згідно з яким «якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору».

Задля уникнення можливих колізій в діяльності національних судових органів та ЄСПЛ щодо офіційного тлумачення і застосування норм Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод пропонуємо внести зміни до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», виклавши її у такій редакції: «Суди, застосовуючи норми національного законодавства, забезпечують дотримання та виконання положень Конвенції та Протоколів до неї з урахуванням релевантних правових позицій Європейського суду з прав людини».

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження впливу практики Суду Ради Європи на юридичну діяльність в Україні дало можливість сформулювати низку теоретичних і методологічних положень, а також практичних рекомендацій щодо вдосконалення чинного національного законодавства й правореалізаційної діяльності із забезпечення прав людини і основоположних свобод в Україні.

1. Огляд доктринальних джерел, які відображають стан наукової розробки практики ЄСПЛ та її впливу на юридичну діяльність в Україні, дозволив виокремити два етапи у дослідженні цієї проблематики:

а) період з дня набрання чинності Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод на території України до вступу в дію Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», що характеризується нечисленністю комплексних монографічних досліджень практики ЄСПЛ, які проводилися переважно представниками загальнотеоретичної юридичної науки та доктрини міжнародного публічного права і стосувалися в основному таких питань, як: організаційно-правові засади діяльності Страсбурзького суду; порядок звернення до цієї міжнародної правозахисної інституції; юрисдикція Суду Ради Європи загалом та особливості тлумачення конвенційних норм зокрема; існуючий контрольний механізм Конвенції; вплив діяльності ЄСПЛ на формування національних правозахисних систем. Результати цих наукових пошуків значно збагатили вітчизняну правову доктрину та стали підґрунтям для подальших наукових розвідок у цій царині;

б) період з дня набрання чинності вищезгаданим Законом, що триває і в умовах сьогодення. Практика реалізації цього нормативно-правового акта вищої юридичної сили уповноваженими органами державної влади, їх посадовими і службовими особами виявила низку проблем теоретичного та прикладного характеру, нагальна необхідність осмислення і вирішення яких зумовила активізацію наукових пошуків представниками доктрини міжнародного публічного права й галузевих юридичних наук, а саме: конституційного, адміністративного, цивільного, кримінального, цивільно-процесуального, адміністративно-процесуального та кримінально-процесуального права.

2. Методологія дослідження практики ЄСПЛ та її впливу на юриди-

чну діяльність в Україні є сукупністю принципів, парадигм, теорій, підходів та методів наукового пізнання, що забезпечують отримання науково обґрунтованих висновків про предмет дослідження, а також формування пропозицій і рекомендацій задля вдосконалення чинного національного законодавства та практики його реалізації.

Безпосередній теоретичний інструментарій предмета дослідження склали: а) універсальні гносеологічні принципи (всебічності, повноти, історизму, об'єктивності, поліцентризму); б) взаємопов'язані і взаємодоповнюючі одна одну людиноцентристська та соціологічна методологічні парадигми; в) положення теорій правового впливу, правового регулювання, юридичної практики, правотворчості, правотлумачення, правозастосування, правовідносин, що, з одного боку, є основою для постановки проблеми та завдань дослідження, а з іншого – способом для їх розв'язання; г) антропологічний, комплексний, діалектичний, синергетичний, аксіологічний підходи, за допомогою яких було визначено стратегію наукової розвідки, її конкретний ракурс, здійснено відбір досліджуваних фактів та інтерпретацію результатів дослідження; д) загальнонаукові (аналіз, синтез, індукції, дедукції, системний, структурний, функціональний) методи та спеціальні методи (порівняльний, компаративістський, техніко-догматичний, правового моделювання) пізнання, що забезпечили отримання істинних науково обґрунтованих знань про досліджувані явища правової дійсності.

3. Практика Європейського суду з прав людини – це заснована на попередньому накопиченому досвіді цієї міжнародної правозахисної інституції діяльність, що значною мірою носить доктринальний характер, об'єктивованим результатом якої є документально оформлені рішення, що вміщують сформовані на основі тлумачення норм і принципів Конвенції правові позиції Страсбурзького суду, а також індивідуалізовані стосовно конкретних учасників провадження приписи щодо: а) прийнятності (неприйнятності) скарги про порушення конвенційних норм; б) руху заяви (або справи) в суді; в) констатації факту непорушення або порушення державою конвенційних прав і свобод людини та присудження потерпілому справедливої сатисфакції.

Практиці Страсбурзького суду як правовому феномену притаманні такі риси: 1) як юридичне явище являє собою складне сумативне утворення, основним елементом якого є діяльність Суду, що значною мірою носить доктринальний характер; 2) заснована на попередньому накопиченому досвіді ЄСПЛ; 3) здійснюється спеціально уповноваженими суб'єктами – суддями, які обираються Парламентською Асамблеєю Ради Європи від кожної Високої Договірної Сторони; 4) її правовою основою

є норми матеріального і процесуального права, об'єктивовані в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Протоколах до неї, а також Регламенті ЄСПЛ; 5) основною метою діяльності Суду Ради Європи є запобігання фактам порушення конвенційних прав і основоположних свобод людини Високими Договірними Сторонами, а також констатація фактів порушення державами-учасницями гарантованих Конвенцією можливостей людини та присудження потерпілим справедливої сатисфакції, що досягається через здійснення Судом Ради Європи функцій тлумачення та застосування конвенційних принципів і норм; 6) має елементи творчості в рамках здійснення тлумачення норм Конвенції, результатом якої є вироблення правових позицій; 7) у своїй результативній частині (ухвалених рішеннях) здійснює багатоаспектний правовий вплив на суб'єктів юридичної діяльності держав-учасників Конвенції у сфері захисту прав людини; 8) за своєю природою носить складний політико-правовий характер, оскільки ЄСПЛ визначає політику Ради Європи з утвердження і забезпечення європейських стандартів прав людини й основоположних свобод.

4. Структуру практики ЄСПЛ поряд із діяльністю Страсбурзького суду, що відображає цей феномен у динаміці, складають результати такої діяльності та накопичений досвід Суду Ради Європи (статичні елементи). Під результатами діяльності Страсбурзького суду пропонується розуміти її юридично значущі підсумки, що об'єктивуються в рішеннях ЄСПЛ і є найбільш важливим елементом практики Суду. Ключовим елементом таких рішень є сформульовані Страсбурзьким судом правові позиції. Досвід Страсбурзького суду являє собою сукупність знань про попередні результати діяльності Комісії з прав людини та Європейського суду з прав людини, а також умінь їх використання у професійній діяльності.

5. Джерелом об'єктивного права вважаємо не Конвенцію, взяту в єдності з практикою ЄСПЛ, що впливає зі змісту ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ», а цей регіональний міжнародний договір з прав людини, взятий в єдності з правовими позиціями, сформульованими в рішеннях Суду Ради Європи. Вказаний умовивід обґрунтовується тим, що саме цей елемент рішень ЄСПЛ відображає динамічний характер змісту принципів і норм Конвенції, що еволюціонують під впливом суспільного розвитку і пристосовуються Страсбурзьким судом в результаті їх казуального тлумачення до конкретно-історичних умов.

Правові позиції Страсбурзького суду як результат його правоінтерпретаційної діяльності одночасно виступають джерелом пізнання Кон-

венції та джерелом (основою, витоком) правового впливу конвенційних норм на свідомість і поведінку суб'єктів правовідносин, у першу чергу тих, які наділені державно-владними повноваженнями, що обумовлено, передусім, інформаційною цінністю правових позицій.

б. Риса прецедентності в аспекті практики ЄСПЛ має свої особливості, що виявляються у: 1) повторюваності алгоритму дій Страсбурзького суду щодо встановлення фактичних обставин справи, тобто діянь органів державної влади, їх службових та посадових осіб, на предмет дотримання ними конвенційних норм; 2) усталеній правовій оцінці правомірності (або неправомірності) діянь органів державної влади і, як наслідок, констатації факту дотримання або порушення норм Конвенції; 3) тлумаченні правоположень Конвенції стосовно обставин конкретної справи (за умови схожості норм національного законодавства та суспільних відносин, що ним регулюється, правові позиції підтверджуються Страсбурзьким судом).

Риса повторюваності притаманна як рішенням ЄСПЛ, ухваленим по суті справи, так і рішенням про прийнятність скарг. Зважаючи на існуючий в теорії джерел права підхід до видової диференціації правових прецедентів за часом їх прийняття, в аспекті цього дослідження прецедентність (повторюваність) вважаємо рисою, притаманною лише деклараторному прецеденту, тобто рішенням ЄСПЛ, прийнятому в минулому.

Підтримуючи позицію правників щодо наявності в діяльності Страсбурзького суду прецедентів тлумачення, вважаємо, що імперативність посилання на такі прецеденти з боку ЄСПЛ прямо залежить від конкретних обставин справи та часових меж актуальності раніше обґрунтованих і сформульованих Судом Ради Європи правових позицій. При розгляді типової скарги Страсбурзький суд, в особі комітету або палати, використовує усталену правову позицію, керуючись принципом правопевності (правової визначеності). Втрата актуальності прецедентів тлумачення обумовлена суттєвими змінами в суспільному житті і, як наслідок, необхідністю пристосування норм і принципів Конвенції до цих умов.

7. Рішення Європейського суду з прав людини – це видове поняття, що відображає такі можливі результати волевиявлення Суду Ради Європи:

а) ухвали (decisions) – правозастосовні акти Страсбурзького суду допоміжного характеру, що є юридичним засобом вирішення окремих процедурних питань;

б) постанови (judgments) – рішення, що мають дуальну юридичну природу (мають властивості як правоінтерпретаційного, так і правозастосовного акта з переважанням властивостей останнього) та ухвалюються

Страсбурзьким судом по суті справи або рішення, що містять роз'яснення раніше сформульованих ЄСПЛ правових позицій та/або приписів індивідуального характеру, уміщених в ухвалених Страсбурзьким судом рішеннях по суті справи;

в) консультативні висновки (*advisory opinions*) – правоінтерпретаційні акти офіційного та рекомендаційного характеру, що ухвалюються ЄСПЛ у зв'язку із запитами Комітету Міністрів Ради Європи та вищих судових інстанцій держав-учасниць Конвенції.

8. Існуюча в сучасній правничій науці класифікація правових актів Страсбурзького суду є неповною і має бути збагачена такими новими підходами: 1) за ступенем їх імперативності (обов'язковості) для адресатів; 2) залежно від їх ролі у процесі здійснюваного ЄСПЛ судочинства; 3) за юридичною формою ухвалюваних ЄСПЛ рішень; 4) залежно від особливостей процедури, у межах якої ухвалено постанову Страсбурзьким судом; 5) з огляду на предмет тлумачення, здійснюваного ЄСПЛ; 6) за способом ухвалення судового рішення; 7) з огляду на потенційну можливість перегляду постанов ЄСПЛ, з ініціативи сторін процесу; 8) залежно від фактичного стану їх виконання державами-відповідачами; 9) залежно від юридичних властивостей рішень Суду Ради Європи; 10) залежно від особливостей внутрішньої форми рішення ЄСПЛ; 11) за ступенем ефективності правових актів ЄСПЛ; 12) з огляду на вплив рішень Суду Ради Європи на подальшу юридичну діяльність як самого Суду, так і діяльність юрисдикційних органів держав-учасниць Конвенції.

9. Функції постанов Страсбурзького суду – це основні напрями впливу результатів волевиявлення ЄСПЛ на свідомість і поведінку право-дієздатних суб'єктів з метою гарантування конвенційних прав і основоположних свобод людини, що перебуває під юрисдикцією держави-учасниці Конвенції. Однойменному поняттю притаманні такі суттєві ознаки: а) являють собою напрями багатоаспектного впливу результатів волевиявлення ЄСПЛ; б) об'єктами такого впливу є правосвідомість і поведінка суб'єктів, яким адресовані правові акти Страсбурзького суду; в) є відображенням юридичних властивостей постанов Суду Ради Європи, що випливають з їх природи; г) безпосередньо пов'язані з компетенцією Страсбурзького суду; д) за умови їх ефективного здійснення сприяють утвердженню європейських стандартів дотримання прав і свобод людини, визначених Конвенцією.

Основними напрямками впливу постанов ЄСПЛ на правосвідомість і поведінку суб'єктів юридичної діяльності в Україні є такі функції: інформаційна; відображення правових позицій Суду Ради Європи; сигнала-

лізаційна; правового виховання; регулятивна; правозабезпечувальна; охоронна; вдосконалення національної юридичної діяльності із захисту прав людини.

10. Окрема думка судді ЄСПЛ – це елемент практики Суду Ради Європи, що являє собою факультативний юридичний документ до ухваленого ЄСПЛ рішення по суті справи, в якому суддя або декілька суддів на основі попередньо здобутих правових знань і власного професійного досвіду висловлюють особисту правову позицію з приводу питань, що розглядалися Страсбурзьким судом, і наводять юридичні аргументи, які, на їх погляд, не дозволяють повністю або частково погодитися зі сформульованою Судом Ради Європи правовою позицією та ухваленими на її основі приписами індивідуального характеру чи, навпаки, слугують додатковим доказом на підтримку ухваленого ЄСПЛ рішення.

Окремій думці судді ЄСПЛ як явищу правової дійсності притаманні такі риси: 1) являє собою додатковий до постанови ЄСПЛ юридичний документ (матеріальний носій правової інформації); 2) джерелом такої інформації є суддя або кілька суддів ЄСПЛ, які безпосередньо беруть (або брали) участь у розгляді та вирішенні справи по суті; 3) зі змістовного боку вміщує в собі правову позицію судді (суддів) ЄСПЛ з приводу питань, що розглядалися Страсбурзьким судом, а також юридичні аргументи, які, на їх погляд, не дозволяють повністю або частково погодитися зі сформульованою Судом Ради Європи правовою позицією та ухваленими на її основі приписами індивідуального характеру чи, навпаки, слугують додатковим доказом на підтримку ухваленого ЄСПЛ рішення (сутнісна риса); 4) хоча з необхідністю не спричиняє юридичних наслідків (серед яких можливі: а) її врахування комітетами і палатами ЄСПЛ при розгляді подібних справ у майбутньому; б) передача справи на розгляд Великої палати Страсбурзького суду; в) її врахування національними судами загальної юрисдикції або Конституційним судом; г) внесення змін чи доповнень у національне законодавство держави-учасниці Конвенції; д) вплив на правозастосовну діяльність тощо), однак не виключає можливості їх настання.

Роль окремої думки судді ЄСПЛ полягає в тому, що вона виступає своєрідним правовим засобом, за допомогою якого суддя Страсбурзького суду має можливість висловити власну правову позицію з приводу аргументованості та справедливості ухваленого ЄСПЛ рішення по суті справи.

Значення окремої думки судді Страсбурзького суду виявляється у таких її функціях: 1) впливу на правосвідомість учасників суспільного життя, передусім тих суб'єктів, які на професійній основі здійснюють

освітньо-наукову, правотворчу, правоінтерпретаційну, правоохоронну та правозахисну діяльність; 2) опонування до колегіальної правової позиції, що обґрунтована та сформульована більшістю складу Суду Ради Європи або посилення аргументації такої позиції; 3) сигналізування зацікавленим у вирішенні справи сторонам, а також іншим суб'єктам про можливу юридичну помилку, що її допустив ЄСПЛ; 4) відображення результатів альтернативного професійно-наукового тлумачення конвенційних норм; 5) розвитку юридичної науки та практики.

11. Механізм імплементації постанов ЄСПЛ в національній правовій системі є сукупністю юридичних засобів і способів, що використовуються, та заходів, які вживаються державою на виконання взятих на себе конвенційних зобов'язань із відшкодування завданої скаржникові матеріальної та моральної шкоди, відновлення його порушеного конвенційного права (а за необхідності – і попереднього правового стану потерпілого від незаконних рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, їх посадових і службових осіб), а також запобігання порушенню конвенційних прав і свобод людини у майбутньому.

Досліджуваному механізму притаманні такі характерні риси: а) є цілісним та системним утворенням, що охоплює собою ряд взаємопов'язаних елементів, а саме: правових засобів, способів, заходів індивідуального та загального характеру; б) є динамічним явищем правової дійсності, що відображає рух, взаємодію цих елементів; в) підпорядкований досягненню визначеної ст. 1 Конвенції мети (гарантування кожному, хто перебуває під юрисдикцією Високих Договірних Сторін, прав і свобод, визначених в розділі I Конвенції), а також забезпеченню виконання державою взятих на себе міжнародних зобов'язань, передбачених ст. 46 Конвенції (виконувати постанови ЄСПЛ, що набули властивості остаточності, в будь-яких справах, у яких держава є стороною); г) його функціональне призначення, що є конкретизацією вищезгаданих мети та міжнародного зобов'язання держави, виявляється у забезпеченні відшкодування завданої скаржникові матеріальної та/або моральної шкоди, відновленні його порушених конвенційних можливостей, а також запобіганні порушень конвенційних прав і свобод людини у майбутньому; д) має визначені просторові та темпоральні межі існування в правовій системі держави; е) оцінка його ефективності залежить як від кількісних показників щодо правовідновлювальних заходів з боку держави та ухвалення повторних типових постанов ЄСПЛ щодо порушень норм Конвенції, так і від ступеня урахування в діяльності суб'єктів державно-владних по-

вноважень правових позицій Суду Ради Європи.

Механізм імплементації постанов ЄСПЛ в національній правовій системі як цілісна система складається з таких підсистем: 1) інституційної, що охоплює собою суб'єктів, передусім органи державної влади, їх службових і посадових осіб, які, використовуючи необхідні правові засоби, уповноважені вживати заходи індивідуального та загального характеру з метою запровадження в національній правовій системі стандартів Ради Європи у сфері захисту прав людини; 2) нормативної, що включає в себе джерела міжнародного та національного права, а також правові акти Конституційного Суду України та Верховного Суду, які підпорядковані виконанню державою взятих на себе міжнародних зобов'язань із гарантування конвенційних прав і свобод людини; 3) функціональної, що являє собою сукупність динамічних елементів цього механізму, якими є усі види юридичної діяльності, а також правовідносини регулятивної й охоронної спрямованості, що забезпечують імплементацію постанов ЄСПЛ; 4) ідеологічної, що охоплює собою сформовану під впливом концепції природного права та природних прав людини, а також верховенства права правову свідомість і правову культуру, передусім тих учасників правовідносин, які забезпечують імплементацію постанов ЄСПЛ у національній правовій системі; 5) комунікативної, що являє собою сукупність генетичних, структурних та функціональних зв'язків, які існують між різними елементами цього механізму.

12. Під заходами індивідуального характеру пропонується розуміти сукупність регламентованих нормами національного законодавства дій уповноважених суб'єктів права, наділених державно-владними повноваженнями, що у поєднанні з юридичними засобами інструментального та технологічного характеру забезпечують виконання постанов ЄСПЛ, у яких констатовано порушення одного чи кількох прав та/або свобод конкретної людини (людей) або положень декларації про дружнє врегулювання спору, або односторонньої декларації Уряду та які мають на меті відшкодування потерпілому завданої матеріальної та/або моральної шкоди внаслідок неправомірних дій (або бездіяльності) органів державної влади, їх службових та посадових осіб, припинення порушення конвенційних можливостей людини, що має триваючу дію, а також відновлення, наскільки це можливо, попереднього юридичного та фактичного стану потерпілої особи.

Як явищу правової дійсності заходам індивідуального характеру властиві такі риси: а) вони вживаються державою на користь потерпілої особи; б) мають персоніфікований, приватно-правовий характер;

в) мають компенсаційне та/або правовідновлювальне призначення; г) з погляду юридичного обов'язку виконання постанов ЄСПЛ їх вжиття має пріоритетне (першочергове) значення стосовно заходів загального характеру; д) з погляду юридичних наслідків їх вжиття не виходить за межі конкретної справи; е) як правило, вживаються на виконання резолютивної частини постанови ЄСПЛ, у якій визначаються ці заходи.

За черговістю їх вжиття державою-відповідачем заходи індивідуального характеру пропонується поділяти на: 1) невідкладні, що мають вживатися позачергово; 2) першочергові, що мають пріоритет стосовно додаткових; 3) додаткові (факультативні) заходи, вживання яких обумовлене як волевиявленням потерпілої особи, так і реальною можливістю її вжиття.

Заходи загального характеру – це сукупність урегульованих нормами національного законодавства дій уповноважених суб'єктів права (переважно державних органів, їх посадових і службових осіб), що у поєднанні з юридичними засобами інструментального та технологічного характеру вживаються на виконання постанов ЄСПЛ і мають на меті усунення існуючих системних та/або несистемних проблем, пов'язаних із дотриманням прав людини і основоположних свобод, гарантованих Конвенцією, запобігання порушенню конвенційних норм у майбутньому і, як наслідок, скорочення кількості скарг на протиправні дії держави, поданих до Суду Ради Європи.

Як правовому феномену, заходам загального характеру притаманні такі риси: 1) вони вживаються в інтересах потенційних потерпілих; 2) мають публічно-правовий характер; 3) мають профілактичне призначення; 4) з погляду юридичного обов'язку виконання постанов ЄСПЛ уживаються державою, як правило, після вжиття заходів індивідуального характеру; 5) необхідність вжиття таких заходів впливає зі змісту мотивувальної частини постанов ЄСПЛ, а їх сукупність визначається державою-відповідачем на власний розсуд (за винятком ухвалення Страсбурзьким судом пілотних чи квазіпілотних постанов); 6) з погляду юридичних наслідків їх ужиття виходить за межі конкретної справи; 7) вживаються з метою усунення як системних, так і несистемних проблем порушень конвенційних прав і свобод людини, а також скорочення кількості скарг до ЄСПЛ.

Видова диференціація поняття «заходи загального характеру» має здійснюватися за такими критеріями, як: а) форми здійснення функцій держави; б) їх спрямованість; в) значення у механізмі імплементації постанов ЄСПЛ; г) сфера діяльності суб'єктів, уповноважених на ви-

конання функцій держави; д) залежно від того чи забезпечує вживаний захід усунення повторюваності порушень конвенційних прав і свобод людини; е) ефективність їх ужиття; ж) характер наслідків ужитих заходів.

13. Вплив практики ЄСПЛ на юридичну діяльність в Україні – це дія рішень Страсбурзького суду на правосвідомість і поведінку праводієздатних суб'єктів, передусім осіб, які на професійній основі здійснюють освітньо-наукову, правотворчу, правоінтерпретаційну, правозастосовну та правозахисну діяльність, що виявляється в їх поінформованості про актуальні правові позиції ЄСПЛ, формуванні на цій основі як поглядів на зміст і обсяг конвенційних прав людини та її основоположних свобод, так і правових настанов про необхідність обов'язкового урахування результатів правороз'яснювальної та правозастосовної діяльності Суду Ради Європи у власній практичній діяльності з метою утвердження ідеї верховенства права в національній правовій системі України.

Вплив практики ЄСПЛ на юридичну діяльність в Україні як складне та багатогранне явище правової дійсності має такі аспекти дії:

– інформаційно-психологічний вплив, що виявляється у доведенні до відома суб'єктів, які на професійній основі здійснюють юридичну діяльність, ухвалених Судом Ради Європи рішень шляхом їх опублікування у визначених офіційних виданнях з метою формування у зазначених суб'єктів поглядів на зміст і обсяг конвенційних прав людини та її основоположних свобод в інтерпретації ЄСПЛ, гарантії їх реалізації, а також правових настанов щодо необхідності обов'язкового урахування результатів правороз'яснювальної діяльності Страсбурзького суду в теоретичній і практичній юридичній діяльності;

– регулятивний вплив, сутність якого вбачається у дії постанов ЄСПЛ на суспільні відносини з метою їх упорядкування, охорони та розвитку, проявами якої (йдеться про дію постанов ЄСПЛ) є нормативне та/або індивідуальне регулювання;

– охоронний вплив, що являє собою дію постанов Страсбурзького суду на правосвідомість і поведінку суб'єктів правоохоронної діяльності з метою запобігання порушенню конвенційних прав людини та її основоположних свобод, припиненню фактів порушень норм Конвенції, притягнення до юридичної відповідальності посадових і службових осіб, винних у порушенні конвенційних норм, відновлення, за наявності такої можливості, порушених прав або свобод скаржника, а також матеріального відшкодування завданої йому шкоди з боку держави;

– соціально-правовий вплив, що характеризується дією рішень ЄСПЛ на правосвідомість та поведінку суб'єктів юридичної діяльності, результатом чого є позитивні зміни у взаємовідносинах між громадянським суспільством (або окремими його представниками) та правовою державою і, як наслідок, утвердження ідеї верховенства права, цінності конвенційних прав людини та її основоположних свобод в національній правовій системі України. Цей аспект впливу практики Суду Ради Європи виходить за межі кола суб'єктів, які на професійній основі здійснюють юридичну діяльність. Його об'єктом є також правова свідомість і поведінка тих учасників суспільного життя, які здійснюють правозахисну діяльність не на професійній основі, а добровільній чи за покликанням (наприклад, члени правозахисних громадських організацій).

14. Під впливом практики ЄСПЛ на юридичну науку пропонується розуміти дію правових позицій Страсбурзького суду на доктринальну правосвідомість, результатом якої є зміна існуючої наукової парадигми з позитивістської на природно-правову та соціологічну, а також системи цінностей, де пріоритетом визнається верховенство права, людина, її права і свободи. Практика Страсбурзького суду вплинула на розвиток теорій правоутворення і джерел права, правового регулювання, правових актів, правової поведінки, юридичної відповідальності, тлумачення норм права, правозастосування, правотворчості, теорію верховенства права, суттєво збагативши їх.

15. Вплив практики Суду Ради Європи на юридичну освіту – це дія правових позицій ЄСПЛ на свідомість та поведінку учасників освітнього процесу, передусім науково-педагогічних працівників, котрі залучені до підготовки правників і правоохоронців у закладах вищої освіти, результатом якої є усвідомлення необхідності вивчення актуальних питань організації та функціонування Страсбурзького правозахисного механізму для підготовки висококваліфікованих фахівців, а також розробка науково-методичних матеріалів з цієї проблематики та їх запровадження в освітню діяльність.

16. Під впливом практики ЄСПЛ на правотворчість слід розуміти дію правових позицій Суду Ради Європи на правосвідомість та поведінку суб'єктів правотворчої діяльності, результати якої знаходять свій вияв практично на усіх стадіях цього процесу (передпроектній, проектній, прийняття нормативно-правового акта, інформаційно-реєстраційній), що у підсумку може призводити до: а) або урахування чи відтворення результатів тлумачення конвенційних норм Страсбурзьким судом в текстах нормативно-правових актів; б) або повного чи часткового ігнору-

вання суб'єктом правотворчості результатів правоінтерпретаційної діяльності ЄСПЛ.

17. Під впливом практики ЄСПЛ на офіційну правоінтерпретаційну діяльність в Україні слід розуміти дію рішень Страсбурзького суду на правосвідомість та поведінку суб'єктів, уповноважених на офіційне роз'яснення норм права, позитивним наслідком якої є використання ними як результатів правотлумачної діяльності Суду Ради Європи (правових позицій), так і розробленого суддями ЄСПЛ спеціального інструментарію такої діяльності (принципів та способів тлумачення), що сприяє імплементації конвенційних цінностей в національній правовій системі.

18. Вплив практики ЄСПЛ на правозастосування – це дія рішень Страсбурзького суду на правосвідомість та юридично значущу поведінку суб'єктів застосування норм національного законодавства, що забезпечує усвідомлення ними важливості результатів правотлумачної та правозастосовної діяльності Суду Ради Європи і має своїм наслідком дотримання та виконання вказаними суб'єктами приписів Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод шляхом урахування релевантних висновків Страсбурзького суду при ухваленні правозастосовних актів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдрашито́ва В.З. Теоретико-правовые основы исполнения решений Европейского Суда по правам человека: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2008. 197 с.
2. Авермат Э. Ван. Социальное влияние в малых группах. *Перспективы социальной психологии*: учебное пособие. Москва: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. 688 с.
3. Академічний тлумачний словник української мови (1970-1980). URL: <http://sum.in.ua>.
4. Алексеев С.С. Общая теория права. В двух томах. Том I. Москва: Юрид. лит., 1981. 361 с.
5. Алексеев С.С. Общая теория права. В двух томах. Том II. Москва: Юрид. лит., 1982. 360 с.
6. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия. Опыт комплексного исследования. Москва: Устав, 1999. 712 с.
7. Алексеев С.С. Теория права. Изд. 2-е, перераб. и доп., Москва: Издательство БЕК, 1995. 320 с.
8. Аминов И.И. Психологический практикум для юристов: учеб. пособ. Москва: Эксмо, 2001. 144 с.
9. Аналітичний звіт за результатами моніторингу судових рішень щодо застосування в Україні положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини. Київ, 2018. 60 с.
10. Андрейчук Н. Парадигма як термін. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2008. С. 254-257. URL: http://vlp.com.ua/files/52_3.pdf.
11. Андрианов М.С. Злоупотребление свободой массовой информации при освещении проблем преступности: по материалам мониторинга ведущих печатных изданий. *Уголовное право*. 1999. № 2. С. 88-94.
12. Андрианов К.В. Роль контрольного механизма Конвенції про захист прав і основних свобод людини в процесі реалізації її норм: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2002. 18 с.
13. Андрушко П.П. Джерела кримінального права України: поняття, види. *Адвокат*. 2011. № 8 (131). С. 10-22.
14. Анотація навчальної дисципліни «Міжнародний захист прав людини» Національного університету біоресурсів і природокористування України. URL: https://nubip.edu.ua/sites/default/files/u213/14-05_5_semestr_zahist_prav_lyudini.pdf.
15. Анотація навчальної дисципліни «Практика Європейського Суду з прав людини» Національного університету біоресурсів і природокористування України. URL: https://nubip.edu.ua/sites/default/files/u213/14-05_5_semestr_pratkika_ies.pdf.

16. Ашуров В.К. Следственная и судебная практика и их роль в обеспечении правильного применения норм уголовно-процессуального права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Волгоград, 2015. 20 с.
17. Багатомовний юридичний словник-довідн. / І.О. Голубовська та ін. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. 543 с.
18. Бадида А.Ю., Лемак В.В. Позитивні зобов'язання держави в контексті розуміння прав людини. *Публічне право*. 2017. № 2 (26). С. 245-253.
19. Базов О.В. Юрисдикція Європейського суду з прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2016. 20 с.
20. Баймуратов М.О., Алмохаммед М.А. Особливості входження норм міжнародного права в національне конституційне право України. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2016. № 2 (34). С. 75-85.
21. Баймуратов М.О., Гріненко О.О. Рішення Європейського Суду з прав людини щодо дружнього врегулювання у справах проти України: проблеми теорії та практики. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Випуск 6. Том. 3. С. 189-201.
22. Бакалаврська програма «Право» Факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія». URL: <https://law.ukma.edu.ua/programs/bakalavrska-programa-pravo>.
23. Бакалаврська програма з права Українського католицького університету. URL: <http://law.ucu.edu.ua/bakalavrat>.
24. Барандич С. Правозастосування в сучасному вимірі юридичної науки. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2014. № 4. С. 1-7.
25. Басай О.В., Кощинець В.В. Вплив практики Європейського суду з прав людини на формування внутрішнього переконання судді при розгляді адміністративних справ. *Практика Європейського суду з прав людини в діяльності органів прокуратури і суду: виклики та перспективи*: матеріали І Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 13 червня 2018 року). Київ: Національна академія прокуратури України, 2018. С. 12-16.
26. Бедь В.В. Юридична психологія: навч. посіб. 2-ге вид., стереотип. Львів: Новий світ – 2000, 2004. 380 с.
27. Бенедик І.В. Поняття та ознаки юридичної діяльності. *Загальна теорія держави і права*: підручник для студ. юрид. вищ. навч. закладів / М.В. Цвік та ін.; за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
28. Берестнев Ю.Ю. Влияние практики Европейского суда по правам человека на реформирование национальных правовых систем. *Российская юстиция*. 2001. № 12. С. 62-69.
29. Бесчастний В.М., Філонов О.В., Субботін В.М., Тітов А.М. Міжнародно-правові гарантії захисту прав та свобод громадян України: монографія. Київ: Четверта хвиля, 2008. 220 с.
30. Бігун В.С. Людина в праві: аксіологічний підхід: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 Київ, 2004. 19 с.

31. Біленчук П., Теліпко В. Тлумачення правових норм: поняття, способи, види. *Актуальні проблеми тлумачення і застосування юридичних норм: Збірник статей учасн. міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. П.О. Недбайла* (Львів, 28-29 берез. 2008 р.). Львів: Юрид. факультет Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2008. С. 8-11.
32. Бісюк О.С. Окрема думка судді в кримінальному процесі. *Держава і право*. 2011. Вип. 51. С. 556-561.
33. Боева О.С. Судовий захист права на працю: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Луганськ, 2009. 20 с.
34. Большой энциклопедический словарь. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Большая Российская энциклопедия, 1998. 1456 с.
35. Большой энциклопедический словарь: в 2-х т. / гл. ред. А. М. Прохоров. Москва: Сов. энциклопедия, 1991. Т. 2. 768 с.
36. Борисенко М.О. Вплив практики Європейського суду з прав людини на єдність правозастосування в судовій системі України. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2016. № 3 (30). С. 142-151.
37. Бортновська З. Позитивні зобов'язання держави за Конвенцією про захист прав людини та основних свобод: практика Європейського суду з прав людини та завдання для України. *Права людини в Україні: стан справ, проблеми, перспективи* / редкол.: Ю.І. Сватко та ін. Київ: КМ Академія, 2003. С. 34-38.
38. Братель О.Г. Функції рішення суду як процесуального юридичного факту цивільного судочинства України. *Глобальна організація союзного лідерства*. 2016. URL: <http://goal-int.org/funkcii-rishennya-sudu-yak-procesualnogo-yuridichnogo-faktu-civilnogo-sudochinstva-ukraini>.
39. Братусь С.Н., Венгеров А.Б. Понятие, содержание и формы судебной практики. *Судебная практика в советской правовой системе* / под ред. С.Н. Братуся. Москва: Юрид. лит., 1975. 328 с.
40. Букіккіо Д. Вітальне слово учасникам Міжнародної Конференції «Вплив практики Європейського суду з прав людини на національне конституційне судочинство». *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 6. С. 7-8.
41. Бурлай Є.В. Функції права. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т.* Харків: Право, 2016. Т. 3 Загальна теорія права / редкол.: О.В. Петришин (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2017. 952 с.
42. Бурма С.К. Міжнародно-правова характеристика інституту дружнього врегулювання в Європейському суді з прав людини: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Одеса, 2015. 231 с.
43. Бутенко С. Сущность имплементации решений Европейского Суда по правам человека в уголовное процессуальное законодательство. *Закон и жизнь*. 2013. № 8/3. С. 11-15.

44. Бутенко С.Ю. Імплементация рішень Європейського суду з прав людини у кримінальне процесуальне законодавство України у частині регламентації досудового розслідування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Донецьк, 2014. 20 с.

45. Буткевич В.Г., Мицик В.В., Задорожній О.В. Міжнародне право. Основи теорії: підручник / за ред. В.Г. Буткевича. Київ: Либідь, 2002. 145 с.

46. Буткевич О.В. Чи є рішення Європейського Суду з прав людини обов'язковими для України, як цього вимагає закон? *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини*: зб. наук. статей Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 15 вересня 2012 р.) / за ред. С.В. Ківалова; НУ «ОЮА». Одеса: Фенікс, 2012. С. 279-293.

47. Буткевич С.А. Органи та підрозділи внутрішніх справ як суб'єкти службово-бойової діяльності. *Наукове забезпечення службово-бойової діяльності внутрішніх військ МВС України*: матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 17-18 берез. 2010 р.). Харків, 2010. С. 78-79.

48. Бутранец В.К. Информационное противоборство: понятие, субъекты, цели. *Государственное управление и право*. 2008. № 3 (28). С. 104-109.

49. Бучинський О.Й. Застосування практики Європейського суду з прав людини під час вирішення податкових спорів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Дніпро, 2019. 17 с.

50. Бущенко А. Аберації практики ЄСПЛ в національних судах. *Дослідження практики національних судів «PRECEDENT UA - 2016»* / В. Лутковська та ін. Київ: КВІЦ, 2017. 326 с.

51. Васильєв С. В. Гражданский процесс: курс лекцій. Харьков: Эспада, 2010. 2015. URL: http://jurfak.univer.kharkov.ua/kafedry/kaf_civil-prav/lekc_cpd/kurs.pdf.

52. Васильєв С.В. Место практики Европейского Суда по правам человека в гражданском судопроизводстве Украины. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/mesto-praktiki-evropeyskogo-suda-po-pravam-cheloveka-v-grazhdanskom-sudoproizvodstve-ukrainy-1>.

53. Васильєва Т.А. Судебный прецедент как источник права в европейской юриспруденции XVII-XIX веков: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Казань, 2012. 30 с.

54. Васильєв С.В. Місце практики Європейського суду з прав людини в цивільному судочинстві України. *Проблеми законності: акад. зб. наук. праць*. 2012. Вип. 120. С. 70-82.

55. Васильченко О.П. Джерела конституційного права України (системно-функціональний аналіз): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2007. 19 с.

56. Ведерніков Ю.А., Кучук А.М. Правоохоронна діяльність в Україні: теоретико-правовий аспект. Київ, 2009. 219 с.

57. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2017. Т. 2 Філософія права / редкол.: С.І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад.

прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 1128 с.

58. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: ТОВ «Вид-во «Юридична думка»», 2007. 992 с.

59. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

60. Венгеров А.Б. Теория государства и права: учебник для юрид. вузов. 3-е изд. Москва: Юриспруденция, 2000. 528 с.

61. Верховний Суд не завжди виконує рішення ЄСПЛ, проте розраховує на його допомогу. *Закон і Бізнес*. 2019. Випуск № 24 (1426). URL: https://zib.com.ua/ua/138172-vs_ne_zavzhdi_vikonue_rishennya_espl_prote_rozrahovue_na_yog.html.

62. Виборчий кодекс України від 19 грудня 2019 року № 396-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20>.

63. Вильдхабер Л. Роль и значение прецедентов в деятельности Европейского суда по правам человека. *Право и политика*. 2001. № 8. С. 102-109.

64. Вимірювання якості життя в Україні. Аналітична доповідь / Лібанова Е.М. та ін. Київ, 2013. 50 с.

65. Вільдхабер Л. Місце Європейського Суду з прав людини у європейському конституційному контексті. *Вісник Конституційного Суду України*. 2002. № 1. С. 56-59.

66. Вільна енциклопедія «Вікіпедія». URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.

67. Вільний словник «Вікісловник». URL: <https://uk.wiktionary.org/wiki>.

68. Власов Ю.Л. Проблеми тлумачення норм права: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. Корецького НАН України, 2001. 180 с.

69. Войтович Е.П. Судебная практика в механизме гражданско-правового регулирования: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Томск, 2006. 23 с.

70. Войченко С.В. Договори Ради Європи в кримінально-правовій сфері та їх імплементація в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Одеса, 2010. 20 с.

71. Волохов О.С. Рішення Європейського Суду з прав людини у системі джерел трудового права України. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини: зб. наук. статей Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 15 вересня 2012 р.)*. Одеса: Фенікс; НУ «ОЮА». 2012. С. 462-469.

72. Вопленко Н.Н. Толкование права. Волгоград: Изд-во Волгоградского государственного университета, 2007. 126 с.

73. Гаврилюк О. Проблемні питання застосування практики Європейського суду з прав людини національними судами. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 231-238.

74. Галкина О.В. Функциональный анализ правовых актов. *Проблемы современной юридической науки: актуальные вопросы: сборник науч. трудов*

по итогам Межд. науч.-практ. конф. № 2. Красноярск, 2015. 117 с.

75. Гарасимів О. Практика Європейського суду з прав людини у справах проти України як чинник можливого удосконалення законодавчих правозахисних гарантій (за результатами юридикостатистичного дослідження). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2015. Випуск 61. С. 10-15.

76. Геня Б.О. Аксіологічний підхід як основа деонтологічних досліджень. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2013. № 6-1. Том 1. С. 9-11.

77. Гирович В. Внутрішнє переконання судді – основний елемент засади безпосередності дослідження показань, речей документів. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2015. № 10. С. 89-94.

78. Головатий С. Про людські права: лекції. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 760 с.

79. Головатий С.П. Верховенство права: ідея. доктрина. принцип: автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2008. 44 с.

80. Горінецький Й.І. Правоохоронна функція держав Центральної Європи: теоретичні і практичні аспекти: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2005. 20 с.

81. Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 р. № 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>.

82. Грицаєнко Л.Л. Значення заходів загального характеру у виконанні рішень Європейського суду з прав людини. *Практика Європейського суду з прав людини в діяльності органів прокуратури і суду: виклики та перспективи*: матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 13 червня 2018 р.). Київ: Національна академія прокуратури України, 2018. С. 53-56.

83. Грищенко К.С. Зміна Конституційним Судом України власних юридичних позицій і застосування динамічного тлумачення – пошук співвідношення. *Наукові записки НАУКМА. Юридичні науки*. 2017. Том 193. С. 17-21.

84. Гудима Д.А. Філософсько-антропологічний підхід – методологічний фундамент сучасної юридичної науки. *Проблеми філософії права*. 2003. Том 1. С. 122-125.

85. Гудима Д.А., Дудаш Т.І. Силабус курсу «Практика Європейського суду з прав людини» 2020-2021 навчального року. URL: <https://law.lnu.edu.ua/vybirkovi-navchalni-dystsypliny>.

86. Гудима Д.А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2008. 16 с.

87. Гук П.А. Судебная практика как форма судебного нормотворчества в правовой системе России: общетеоретический анализ: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2012. 50 с.

88. Гукалова І.В. Якість життя населення України: суспільно-географічна концептуалізація: монографія. Київ, 2009. 346 с.

89. Гультай М.М. Вплив практики європейського суду з прав людини на здійснення конституційного судочинства: шляхи оптимізації. *Правове забез-*

печення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини: зб. наук. статей Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 15 вересня 2012 р.) / за ред. С.В. Ківалова; НУ «ОЮА». Одеса: Фенікс, 2012. С. 311-324.

90. Гураленко Н. А. Судовий прецедент в системі джерел права: філософсько-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2009. 18 с.

91. Гусарев С.Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2007. 35 с.

92. Гусарев С.Д., Тихомиров О.Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): навч. посібник. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ: Знання, 2008. 495 с.

93. Гусейнов Л.Г. Відповідальність держав за порушення міжнародних зобов'язань у галузі прав людини: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2000. 36 с.

94. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности = Les grands systemes de droit contemporains / пер. с фр. В. А. Туманова. Москва: Международные отношения, 1998. 400 с.

95. Дашковська О. Судовий прецедент і судова практика як джерела права. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 1 (64). С. 34-41.

96. Декларація про дружнє врегулювання у справі «Гонгадзе проти України» (заява № 34056/02). URL: <https://www.kmu.gov.ua/pras/17371955>

97. Деменева А.В. Юридические последствия постановлений Европейского суда по правам человека для Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Екатеринбург, 2010. 215 с.

98. Денисова А.М. Правовий вплив: природа та функціональне призначення. *Вісник Львівського університету: Серія юридична*. 2012. № 55. С. 3-10.

99. Деякі питання виконання рішень судів, що гарантовані державою, а також рішень Європейського суду з прав людини: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2015 р. № 703. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/703-2015-%D0%BF>.

100. Джужа О.М., Орлов Ю.Ю., Калюжний Р.А. Щодо можливості вивчення правових явищ з позиції синергетики. *Право і суспільство*. 2009. № 2. С. 3-12.

101. Дика Д.О. Організаційно-правові аспекти діяльності Європейського суду з прав людини в контексті європейських стандартів. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*, 2011. Випуск 99 (частина II). С. 142-148.

102. Динаміка суми заборгованості з виплати заробітної плати. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

103. Дідич Т.О. Правоутворення в Україні: теоретико-правові та практичні аспекти: монографія. Київ: Вид-во Ліра-К, 2017. 492 с.

104. Дір І.Ю. Захист громадянських прав людини в Україні у рамках Ра-

ди Європи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2010. 20 с.

105. Дмитриченко І.В. Звернення громадян та неурядових організацій до Європейського суду з прав людини: навч.-практ. посіб. Миколаїв: Атол, 2006. 59 с.

106. Доказування в кримінальному провадженні: робоча програма з навчальної дисципліни для здобувачів ступеня вищої освіти магістр відповідно до програми підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції та органів досудового розслідування ННІ №1 НАВС. 2017. URL: https://dn.naiu.kiev.ua/pluginfile.php/37491/mod_resource/content/1/rpnd_dkr.pdf.

107. Драгоненко А.О. Юридична природа рішень Європейського суду з прав людини як джерела кримінального права. *Наукові записки. Серія: Право*. 2018. Вип. 5. С. 157-164.

108. Дрогозюк К.Б. Процесуально-правовий характер рішень Європейського Суду з прав людини в доказуванні в цивільному процесі України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 2. С. 58-63.

109. Дудаш Т.І. Практика Європейського Суду з прав людини: навч. посіб. 3-тє вид., стереотип. Київ: Алерта. 2016. 488 с.

110. Дудченко В.В., Манько Д.Г. Роль методології юридичної науки у становленні новаційного науково-правового мислення. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. Вип. 21. С. 13-17.

111. Дьячкова О.Н. Наукова теорія. Загальні проблеми філософії науки. *Словник для аспірантів та здобувачів*. URL: http://psychologis.com.ua/nauchnaya_teoriya-1.htm.

112. Евинтов В.И. Многоязычные договора в современном международном праве / отв. ред.: Ульянова Н.Н. Киев: Наук. думка 1981. 134 с.

113. Ефективний. *Словник УА. Портал української мови та культури*. URL: <https://www.slovnyk.ua>.

114. Євграфов П., Тихий В. Правотлумачення Європейського Суду з прав людини і його значення для національного конституційного судочинства. *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 6. С. 82-84.

115. Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / за ред. О.Л. Жуковської. Київ: ВІПОЛ. 2004. 957 с.

116. Європейський суд з прав людини. Організація, діяльність, процес / ред.: В.В. Лутковська. Київ: Праксіс, 2005. 166 с.

117. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua>.

118. Журавльова Г. Принцип гендерної рівності: Україна та міжнародний досвід. *Visegrad journal on human rights*. 2016. № 2/1. С. 63-71.

119. Завадская Л.Н. Реализация судебных решений. Теоретич. аспекты / отв. ред.: Шакарян М.С. Москва: Наука, 1982. 141 с.

120. Завальнюк В.В. Міжнародно-правовий вимір антропології права (на

прикладі практики Європейського суду з прав людини). *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини*: зб. наук. статей Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 15 вересня 2012 р.) / за ред. С.В. Ківалова; НУ «ОЮА». Одеса: Фенікс, 2012. С. 210-220.

121. Завальнюк В.В. Принципи антропологічної парадигми права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 66. С. 473-477.

122. Завгородній В.А. Органи державної виконавчої влади як суб'єкти виконання рішень Європейського Суду з прав людини в Україні. *Актуальні проблеми політики*. 2013. Випуск 48. С. 148-157.

123. Завгородній В.А. Зарубіжний досвід виконання рішень Європейського Суду з прав людини (на прикладі деяких країн Європейського Союзу). *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 57-64.

124. Завгородній В.А. Вплив практики Європейського Суду з прав людини на правозастосовну діяльність в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 5. С. 10-14.

125. Завгородній В.А. Особливості змісту рішень Європейського Суду з прав людини. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2013. Вип. 4. Том 2. С. 177-179.

126. Завгородній В.А. Поняття та види заходів загального характеру, що вживаються в межах імплементації рішень Страсбурзького Суду Ради Європи. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2019. Том 30 (69). № 5. С. 13-18.

127. Завгородній В.А. Правова природа рішень Європейського Суду з прав людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2015. № 15. Том 1. С. 19-22.

128. Завгородній В.А. Правові акти Європейського Суду з прав людини: види, юридичні наслідки та значення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2016. Випуск 40. Том 1. С. 7-10.

129. Завгородній В.А. Прецедентність як ознака практики Європейського Суду з прав людини. *Eurasian Academic Research Journal*. 2017. № 12(18). С. 14-20.

130. Завгородній В.А. Рішення Європейського Суду з прав людини як акти тлумачення норм Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*, 2014. Випуск 24. Том 1. С. 29-33.

131. Завгородній В.А. Роль і значення окремої думки судді Європейського Суду з прав людини. *Альманах міжнародного права*. 2016. Випуск 13. С. 110-118.

132. Завгородній В.А. Теоретичний інструментарій дослідження феномену впливу практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх*

справ ім. Е.О. Дідоренка. 2019. Випуск 1 (85). С. 20-30.

133. Завгородній В.А. Форми реалізації рішень Європейського Суду з прав людини в Україні. *Право і суспільство*. 2013. № 3. С. 3-6.

134. Завгородній В.А. Функції рішень Європейського Суду з прав людини. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 4. С. 105-116.

135. Завгородній В. Вплив практики Європейського суду з прав людини на законодавство України. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2016. № 6 (22). С. 8-12.

136. Завгородній В.А. Вплив практики Європейського суду з прав людини на правоінтерпретаційну діяльність в Україні. *Держава та регіони: Серія: Право*. 2019. № 1 (63). С. 11-16.

137. Завгородній В. А. Вплив практики Європейського Суду з прав людини на юридичну освіту в Україні. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2017. № 10. С. 223-233.

138. Завгородній В.А. Джерельність практики Європейського Суду з прав людини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 5. С. 33-36.

139. Завгородній В.А. Зміст та обсяг категорії «заходи індивідуального характеру» в аспекті імплементації рішень Європейського суду з прав людини. *Альманах міжнародного права*. 2019. Вип. 21. С. 66-74.

140. Завгородній В.А. Ідеологічна та комунікативна підсистеми механізму імплементації рішень Міжнародного Суду Ради Європи в Україні. *Публічне право*. 2019. №3 (35). С. 53-59.

141. Завгородній В.А. Інтерпретація поняття «юридична практика» у сучасній теорії права. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 5 (20). С. 11-14.

142. Завгородній В.А. Інформаційно-психологічний аспект впливу практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 3. С. 24-27.

143. Завгородній В.А. Структура механізму імплементації рішень Європейського Суду з прав людини. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. 2018. № 1. URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2018/n1/18zvazpl.pdf>.

144. Завгородній В.А. Нормативна складова механізму імплементації рішень Європейського суду з прав людини в Україні. *Правові новели*. 2018. № 4. С. 23-30.

145. Завгородній В.А. Персональна відповідальність посадових осіб як елемент механізму виконання остаточних рішень Європейського суду з прав людини в Україні. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 5/2. С. 53-57.

146. Завгородній В.А. Понятіе и сущность практики Европейского Суда по правам человека. *Leges si viata*. 2018. № 1/2. С. 30-35.

147. Завгородній В.А. Поняття «Механізм імплементації рішень Європейського Суду з прав людини»: питання термінологічної визначеності та

змістовної наповнюваності. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2018. Вип. 1 (81). С. 11-23.

148. Завгородній В.А. Правові стандарти Європейського Суду з прав людини та їх співвідношення з прецедентами. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 3. С. 26-34.

149. Завгородній В.А. Правоохоронний аспект впливу практики Страсбурзького суду Ради Європи на національну юридичну діяльність. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. Спеціальний випуск № 3 (94) «Права людини: методологічний, гносеологічний та онтологічний аспекти». С. 242-249.

150. Завгородній В.А. Регулятивний вплив практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні. *Правовий часопис Донбасу*. 2018. № 4 (65). С. 63-69.

151. Завгородній В.А. Соціально-правовий аспект впливу практики Європейського суду з прав людини. *Право та державне управління*. 2018. № 3. С. 26-32.

152. Завгородній В.А. Стан наукових досліджень практики Європейського Суду з прав людини та її впливу на юридичну діяльність в Україні. *Jurnalul Juridic National: teorie și practică*, 2017. № 2. С. 15-21.

153. Завгородній В.А. Термінологічна невизначеність понять, що відображають результати волевиявлення Європейського суду з прав людини. *Публічне право*. 2019. № 4 (36). С. 180-187.

154. Завдяки судовій реформі та індивідуальним заходам у 2018 році Комітет міністрів Ради Європи закритий нагляд за виконанням 318 справ ЄСПЛ щодо України. Прес-центр судової влади України. URL: <https://court.gov.ua/press/news/684534>.

155. Загальна теорія держави і права: навч. посіб / Колодій А.М. та ін.; за ред. В. В. Копейчикова. Київ: Юрінком, 1997. 320 с.

156. Загальна теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. заклад. / М.В. Цвік та ін.; за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.

157. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с.

158. Задирака Н., Скічко К. Правова природа рішень Європейського суду з прав людини як джерел адміністративно-процесуального права України. *Юридичний вісник*. 2014. № 2. С. 318-323.

159. Зайцев Ю. Проблема виконання судових рішень у практиці Європейського суду з прав людини. Київ: Юстініан, 2002. 321 с.

160. Зайчук О.В., Оніщенко Н.М. Теорія держави і права (Академічний курс): підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2006. URL: http://www.ebk.net.ua/Book/law/zaychuk_tdp/part3/2801.htm.

161. Заїка С.О. Строки у кримінальному процесі України в контексті європейських стандартів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ,

2006. 19 с.

162. Зверев Є.О. Тлумачення міжнародних договорів національними судами: європейський досвід та українська практика: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2015. 18 с.

163. Звіт за 2019 рік щодо виконання плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 р. URL: https://minjust.gov.ua/cat_497/section_548.

164. Звіт за результатами аналізу першопричин невиконання рішень національних судів України / Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. Київ. Липень 2019. 49 с.

165. Зенин А.А. Международно-правовой контроль исполнения постановлений Европейского суда по правам человека в Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Москва, 2012. 23 с.

166. Зимбаро Ф., Ляйппе М. Социальное влияние. Санкт-Петербург: Издательство «Питер», 2000. 448 с.

167. Зимненко Б.Л. Решения Европейского Суда по правам человека и правовая система Российской Федерации. *Московский журнал международного права*. 2004. № 2 (54). С. 73-88.

168. Зміївська С.С. Судова практика як джерело формування та розвитку права (загальнотеоретичний аналіз): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2012. 208 с.

169. Исаков Н.В. Правовая политика современной России: проблемы теории и практики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Ростов-на-Дону, 2004. 42 с.

170. Іванець І.П. Правові проблеми виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини в сфері приватного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2016. 20 с.

171. Інтерв'ю Голови Конституційного Суду України Анатолія Головіна «Найбільше непокоїть, коли галас навколо рішень КС трансформується у спроби політичного тиску». *Закон і Бізнес*. 2012. 19-25 трав. № 21 (1060). С. 4.

172. Інформаційно-психологічне протиборство (еволюція та сучасність): монографія / Я.М. Жарков та ін. Київ: Віпол, 2013. 248 с.

173. Кайдаш О.Ю. Адміністративно-правове забезпечення реалізації рішень Європейського суду з прав людини в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2016. 20 с.

174. Кайдаш О.Ю. Адміністративно-правове забезпечення реалізації рішень ЄСПЛ: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2016. 196 с.

175. Калугин В.Ю. Механизм имплементации норм международного гуманитарного права на внутригосударственном уровне. URL: <http://evolutio.info/content/view/336/51>.

176. Канашевский В.А. Прецедентна практика Европейского суда по правам человека как регулятор гражданских отношений в Российской Феде-

рации. *Журнал российского права*. 2003. № 4. С. 122-126.

177. Капліна О.В. Правозастосовне тлумачення судом норм кримінально-процесуального права: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2009. 40 с.

178. Капліна О.В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права: монографія. Харків: Право, 2008. 296 с.

179. Капустинський В.А. Вплив діяльності Європейського суду з прав людини на формування національних правозахисних систем і дотримання державами стандартів захисту прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2006. 20 с.

180. Карабеков М.М. Правовые акты как средства формирования и реализации правовой политики: общетеоретический аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Краснодар, 2010. 31 с.

181. Карабеков М.М. Функции правовых актов в механизме правового регулирования. *Юристъ-Правоведъ*. 2010. № 1. С. 21-24.

182. Карташов В.Н. Теория правовой системы общества: учеб. пособ. В 2 т. Т. II. Ярославль: ЯрГУ, 2006. 491 с.

183. Каталог № 1 вибіркових навчальних дисциплін першого (бакалаврського) рівня (ВНД БР) 2019-2020 н.р.: затверджено рішенням Вченої ради університету від 19 квітня 2019 року протокол № 11; введено в дію наказом ректора Національного універс. «Юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого» № 103 від 23.04.2019. URL: <https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/07/93-1.FR12.pdf>.

184. Каталог №2 вибіркових навчальних дисциплін другого (магістерського) рівня (ВНД МР) 2019-2020 н.р.: затверджено рішенням Вченої ради університету від 19 квітня 2019 року протокол № 11; введено в дію наказом ректора Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого» № 103 від 23.04.2019. URL: <https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/07/КАТАЛОГ-2.FR12.pdf>.

185. Каталог освітніх програм Харківського національного університету внутрішніх справ. URL: <http://univd.edu.ua/uk/dir/1941/katalog-osvitnikh-program>.

186. Катеков А.С. Механизм применения права и правовая система современной России (теоретико-методологический анализ): дис. ... д-ра юрид. наук. С.-Пб., 2002. 455 с.

187. Кафедри Національного університету «Одеська юридична академія». URL: <http://onua.edu.ua/ua/201-kafedry-ukr?layout=blog>.

188. Кельман М.С. Методология сучасного правознавства: становлення та основні напрямки розвитку: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2013. 449 с.

189. Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права): монографія. 2-е изд. Москва: Аванта+, 2001. 560 с.

190. Керимов Д.А. Философские основания политико-правовых иссле-

дований. Москва: Мысль, 1986. 332 с.

191. Керівні принципи Ради Європи щодо викорінення безкарності за серйозні порушення прав людини: прийняті Комітетом Міністрів Ради Європи на 1110-му засіданні 30 березня 2011 року (Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on eradicating impunity for serious human rights violations). URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=0905cd111.

192. Кивленок Т.В. Функции атипичных правовых актов. URL: <https://wiselawyer.ru/poleznoe/35380-funkcii-atipichnykh-pravovykh-aktov>.

193. Кийвець О.В. Європейські стандарти діяльності прокурора поза кримінальною юстицією: навч.-метод. комплекс. Київ: Видавнич. центр Національної академії прокуратури України, 2014. 24 с.

194. Кібенко О. Нові підходи Великої Палати Верховного Суду до забезпечення єдності судової практики. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/129294-novi-pidkhodi-velikoyi-palati-verkhovnogo-sudu-do-zabezpechennya-yednosti-sudovoyi-praktiki>.

195. Кібенко О. Окрема думка судді Верховного Суду – диверсія чи героїчний вчинок? *Юридична газета Online*. 2018. № 34 (636). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/okrema-dumka-suddi-verhovnogo-sudu--diversiya-chi-geroyichniy-vchinok.html>.

196. Клименко К.О. Правозастосування в судовому адміністративному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2008. 20 с.

197. Климович О. Застосування прецедентної практики Європейського суду з прав людини судами України. *Адвокат*. 2002. № 2. С. 38-40.

198. Княгинин К.Н. Охранительные правоприменительные акты: вопросы теории и технологии. Свердловск, 1991. 108 с.

199. Ковальчук О.А. Узагальнення практики застосування заходів процесуального примусу в адміністративному процесі. URL: https://kmoas.gov.ua/sites/default/files/files/zahodi_procesualnogo_primusu_na_sayt.doc.

200. Кодекс адміністративного судочинства України від 06 липня 2005 року № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.

201. Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 213-330) від 7 грудня 1984 року № 8073-X (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10>.

202. Козюбра М.І. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог. *Наукові записки. Юридичні науки*. 2007. Том 64. С. 3-9.

203. Колодій А.М. Принципи права України: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 1998. 208 с.

204. Коломоець Т.О. Адміністративне право України: підручник. Вид. 2, змін. і доп. Київ: Істина. 2012. 480 с.

205. Комаров В.В. Європейська конвенція про захист прав людини та

основоположних свобод і практика судочинства. *Проблеми теорії та практики цивільного судочинства* / за заг. ред. В.В. Комарова. Харків: Харків юридичний, 2008. С. 13-38.

206. Комаров В.В. Рішення Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України: проблема конкуренції. *Загальнотеоретичні й історичні проблеми правової науки*. 2009. № 100. С. 31-41.

207. Комаров С.А. Общая теория государства и права: учебник. 4-е изд., перереб. и доп. Москва: Юрайт, 1998. 413 с.

208. Комаров С.А. Общая теория государства и права: учебник. 7-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 510 с.

209. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. Рада Європи. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

210. Кононенко В.П. Звичаєва природа прецедентного характеру рішень Європейського суду з прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2009. 19 с.

211. Кононов А.Л. Право на особое мнение. *Закон*. 2006. № 11. С. 43-46.

212. Константи́й О.В. Практика Європейського суду з прав людини як джерело судового правозастосування Верховного Суду України. *Вісник Верховного Суду України*. 2012. № 1 (137). С. 33-36.

213. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року (зі змінами, внесеними станом на 30.09.2019). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

214. Концепція вдосконалення правничої (юридичної) освіти для фахової підготовки правника відповідно до європейських стандартів вищої освіти та правничої професії. URL: <https://uba.ua/documents/2016%20-%2009%20Education%20Concept.pdf>.

215. Концепція розвитку юридичної освіти Міністерства освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/koncepciya-vdoskonalennya-pravnichoyi-yuridichnoyi-osviti-dlya-fahovoyi-pidgotovki-pravnika>.

216. Корольков П.А. Влияние практики Европейского суда по правам человека в сфере толкования и применения конвенционных уголовно-процессуальных норм на развитие международного права и российского законодательства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.10. Москва, 2011. 27 с.

217. Коростелкина О.М. Судебная практика и судебный прецедент в системе источников российского права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2005. 20 с.

218. Коруц У.З. Міжнародно-правовий захист права на справедливий судовий розгляд в практиці Європейського суду з прав людини та правозастосовна практика України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2015. 21 с.

219. Коруц У.З. Місце прецедентної практики Європейського Суду з

прав людини в правовій системі України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 5. С. 164-166.

220. Котюк В.О. Теорія права: курс лекцій: навч. посібник для юрид. фак. вузів. Київ: Вентурі, 1996. 208 с.

221. Кохман В.Н., Полищук Н.И. Правовая инфильтрация норм международного права в уголовно-исполнительное законодательство Российской Федерации: монография / под ред. С.А. Комарова. Воронеж: Научная книга, 2008. 205 с.

222. Кочура О.О. Європейський суд з прав людини в конституційно-правовому механізмі захисту прав і свобод громадян України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2015. 20 с.

223. Кочура О.О. Європейський суд з прав людини в конституційно-правовому механізмі захисту прав і свобод громадян України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2015. 216 с.

224. Кочура О.О. Окремі аспекти виконання Україною рішень Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2015. Вип. 32. Том 1. С. 116-121.

225. Крапивкина О.А. Особое мнение судьи в жанровом пространстве судебного дискурса. *Юрислингвистика: судебная лингвистическая экспертиза, лингвоконфликтология, юридико-лингвистическая герменевтика*. URL: http://konference.siberia-expert.com/publ/konferencija_2010/doklad_s_obsuzhden_na_sajte/osoboe_mnenie_sudi_v_zhanrovom_prostranstve_sudebnogo_diskursa/2-1-0-38.

226. Кретьова І.Ю. Тлумачення права: доктрини, розвинуті Європейським судом з прав людини: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 Харків, 2015. 236 с.

227. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

228. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/4651-17>.

229. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 липня 2003 р. № 1129-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15>.

230. Кріцак І.В. Правоохоронна функція держави та її вплив на формування функцій надання послуг населенню органами внутрішніх справ України. *Форум права*. 2009. № 3. С. 365-372.

231. Крыжан В.А. Правовой обычай и судебная практика как источники трудового права (на фоне интеграции отраслей российского права и интеграции Российской Федерации в мировое сообщество государств): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Пермь, 2006. 31 с.

232. Крысько В.Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт). Москва: Харвест, 1999. 448 с.

233. Кубко Є.Б. Виконання рішень ЄСПЛ: регресні позови, аналогія закону та аналогія права. *Правова держава*. 2018. Вип. 29. С. 35-44.

234. Куликов В.Н. Прикладное исследование социально-

психологического воздействия. *Прикладные проблемы социальной психологии*. Москва: Наука, 1983. С. 158-172.

235. Кун Т. Структура научных революций; пер. с англ. / сост. В.Ю. Кузнецов. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2002. 608 с.

236. Куракін О.М. Сучасний механізм правового регулювання: загально-теоретичні аспекти: монографія. Запоріжжя: Просвіта, 2016. 465 с.

237. Куфтирєв П.В. Суддівський розсуд у теорії права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2009. 20 с.

238. Кухнюк Д.В. Судовий прецедент як джерело кримінально-процесуального права України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ. 2008. 19 с.

239. Кучинська О.П., Фулей Т.І., Бараннік Р.В. Принципи кримінального провадження у світлі практики Європейського суду з прав людини: монографія. Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект Поліграф», 2013. 228 с.

240. Кучук А.М. Методологія теорії держави і права. *Теорія держави і права: підручник / кол. авт.; кер. авт. кол. Ю.А. Ведерніков*. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2014. 486 с.

241. Кучук А.М. Основи теорії правового поліцентризму: монографія. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2017. 312 с.

242. Кучук А.М. Правовий поліцентризм як принцип наукового пізнання правових явищ. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2013. Вип. 22. Ч. І. Т. 1. С. 43-46.

243. Кушніренко О.Г., Слінько Т.М. Окрема думка судді Конституційного Суду України як невід'ємна частина судового рішення. URL: <http://intkonf.org/kushnirenko-og-slinko-tm-okrema-dumka-suddi-konstitutsiyного-sudu-ukrayini-yak-nevidemna-chastina-sudovogo-rishennya>.

244. Лаврусь С.Ю. Реализация принципов права в юридической практике: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Казань, 2005. 30 с.

245. Лазарев В.В. Правоприменительные акты и их эффективность в условиях развитого социалистического общества: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 1977. 33 с.

246. Лаптева И.В. Правовая инфильтрация Конвенции о защите прав человека и основных свобод и решений Европейского Суда по правам человека в российскую правовую систему (теоретико-правовое исследование): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2014. 223 с.

247. Лепіш Н. Структура актів тлумачення норм права. *Публічне право*. 2013. № 2 (10). С. 307-313.

248. Лепіш Н.Я. Функції актів тлумачення норм права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2013. № 2. С. 486-493.

249. Лехник Н.Л. Методи тлумачення Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 року. *Наукові записки*. 2002. Том 20. Юридичні науки. С. 33-35.

250. Липачова Л.М. Реалізація конституційного права людини та громадянина на звернення за захистом своїх прав і свобод до Європейського Суду з прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2002. 20 с.

251. Липачова Л.М. Реалізація конституційного права людини та громадянина на звернення за захистом своїх прав і свобод до Європейського суду з прав людини: монографія. Дніпропетровськ: Юрид. акад. М-ва внутр. справ; Ліра ЛТД, 2005. 204 с.

252. Ліщина І. Рішення Європейського суду з прав людини неможливо ігнорувати. *Українська правда*. 19 грудня 2017. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2017/12/19/7166045>.

253. Лобода Ю.П. Національна правова традиція та проблеми імплементації практики Європейського суду з прав людини. *Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення*: колективна монографія / А.М. Бернюков та ін. (відп. ред. В. С. Бігун). Київ, 2009. 316 с.

254. Лукашук И.И., Лукашук О.И. Толкование норм международного права. Москва: NOTA BENE, 2002. 160 с.

255. Лукич Р. Методология права / под ред.: Керимова Д.А.; пер. с сербохорват. Кулистиков В.М. Москва: Прогресс, 1981. 304 с.

256. Луць Л.А. Загальна теорія держави та права: навч.-метод. посіб.(за кредитно-модульною системою). Київ: Атіка, 2007. 412 с.

257. Магістерська програма «Право» Факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія». URL: <https://law.ukma.edu.ua/programs/magisterska-programa-pravo>.

258. Магістерська програма з права Українського католицького університету. URL: <http://law.ucu.edu.ua/bazovi-dystsypliny>; <http://law.ucu.edu.ua/vybirkovyi-dystsypliny>.

259. Магрело М. Прецедент, який не зобов'язує: деякі аспекти сутності рішень Європейського Суду з прав людини в правовій системі континентального права. *Вісник академії адвокатури України*. 2013. № 3 (28). С. 61-67.

260. Мазур М.В. Акти органів судової влади як джерело конституційного права України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2009. 20 с.

261. Макарова З.В. Гласность уголовного процесса: монография / под ред. З.З. Зинатуллина. Челябинск: ЧГТУ, 1993. 177 с.

262. Макарова Л.Р. Тлумачення категорії «функції правових актів» у загальній теорії права. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 3. Vol. 1. С. 165-169.

263. Максименко М.С. Економічна ефективність заходів з охорони праці. URL: https://www.kpi.kharkov.ua/archive/MicroCAD/2016/S18/file_385.pdf.

264. Малишев Б.В. Судова практика: поняття, ознаки, структура. *Часопис Київського університету права*. 2005. № 2. С. 22-26.

265. Малько А.В. Стимулы и ограничения в праве. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2004. 250 с.

266. Мальцев Г.В. Социальные основания права. Москва: Норма, 2007. 800 с.
267. Мартынчик Е.Г. Особое мнение судьи по уголовному делу / под ред. П.С. Никитюка. Кишинев: Штиинца, 1981. 130 с.
268. Марченко А.А. Прецедентний характер рішень Європейського Суду з прав людини в правовій системі України. URL: <https://baas.gov.ua/ua/proekty/articles/m/665-pretседentnij-kharakter-rishen-evorejskogo-sudu-z-prav-lyudini-v-pravovij-sistemi-ukrajini.html>.
269. Марченко М.М. Источники права: учеб. пособ. Москва: ТК Велби, Проспект, 2008. 760 с.
270. Матвеева С.П. Принцип автономності тлумачення в сфері майнових і особистих немайнових відносин в рішеннях Європейського суду з прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2015. 22 с.
271. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: учебник. Москва: Юристъ, 2004. 245 с.
272. Мельник М.І., Хавронюк М.І. Правоохоронні органи та правоохоронна діяльність. Київ: Атіка, 2002. 576 с.
273. Мельниченко Т.А. Теоретические и нормативные основания правовой инфильтрации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Волгоград, 2006. 26 с.
274. Метлова И.С. Решения Европейского Суда по правам человека в системе источников российского права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2007. 190 с.
275. Методика проведення оцінки ефективності здійснення спільних заходів, передбачених угодою щодо регіонального розвитку: постанова Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2011 року № 1187. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/244720158>.
276. Методичне та навчальне забезпечення юридичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. URL: http://jurfak.univer.kharkov.ua/kafedry/kaf_konst-prava/kmp_metod.php.
277. Механізм правового регулювання суспільних відносин, його стадії. Теорія держави і права: навчальні матеріали онлайн. URL: http://pidruchniki.com/1001031243102/pravo/mehanizm_pravovogo_regulyuvannya_suspilnih_vidnosin_yogo_stadiyi.
278. Микитенко В.В. Теоретико-правові аспекти правоохоронної діяльності органів внутрішніх справ України. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 3. С. 240-242.
279. Мінченко О.В. Юридико-лінгвістична теорія правознавства: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ. 2020. 36 с.
280. Мірошніченко О.А. Право власності в розумінні Європейського суду з прав людини (загальна характеристика). *Форум права*. 2013. № 2. С. 371-374.
281. Мішуровська С.Т. Міжнародно-правовий захист права на приватне

життя (сучасна теорія і практика): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Харків, 2011. 21 с.

282. Молодкин Н.Е. Функции судебных актов в правовом регулировании: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2005. 22 с.

283. Морозов Є. Відмінність поняття «перегляд судового рішення» від «оскарження» в розумінні процесуального закону та практики Європейського суду з прав людини. Забезпечення державою права на перегляд судових рішень. URL: <https://blog.liga.net/user/emorozov/article/21926>.

284. Москаленко В.В. Психологія соціального впливу: навч. посіб. Київ: Центр навчальної літератури, 2007. 448 с.

285. Мотовиловкер Е.Я. Теория регулятивного и охранительного права. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1990. 136 с.

286. Навчальні дисципліни для підвищення кваліфікації прокурорів: Національна академія прокуратури України. URL: <http://napu.com.ua/uk/pidvishhennya-kvalifikatsiyi/navchalni-dystsypliny>.

287. Навчальні курси кафедри порівняльного і європейського права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. URL: http://www.iir.edu.ua/education/international_law/comparative_law/courses.

288. Навчально-методичне забезпечення Національної академії внутрішніх справ. URL: <https://dn.naiu.kiev.ua/course/index.php?categoryid=214>.

289. Навчально-методичний посібник для самостійної роботи та практичних занять з навчальної дисципліни «Судові системи та порівняльне судове право» (галузь знань 08 «Право», напрям підготовки 082 «Міжнародне право», перший (бакалаврський) освітній рівень) для студентів II курсу денної форми навчання / уклад.: Л.М. Москвич, І.В. Назаров, І.В. Юревич та ін. Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2016. 45 с.

290. Наукові посібники Національної школи суддів України. URL: <http://nsj.gov.ua/science/prints/890>.

291. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 10-те вид., перероб. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2018. 1360 с.

292. Національна доповідь на XVI Конгрес-конференції європейських конституційних судів «Співпраця між конституційними судами в Європі – рамкові умови і перспективи в даний час». Київ, 2013. 33 с. URL: <http://www.confueconstco.org/reports/rep-xvi/LB-Ukraine-MS.pdf>.

293. Національний online перекладач. URL: <https://www.m-translate.com.ua/en-uk/word-decision-translation>.

294. Національний ЛГБТ-портал України. URL: https://www.lgbt.org.ua/news/show_2947.

295. Нестерова Н.В. Правообразующие решения в судебной практике (теоретический аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Владимир, 2012. 20 с.

296. Немцева О.О. Структура інформаційно-психологічного впливу. *Держава та регіони*. 2015. С. 42-47.

297. Носко Л.А. Методологія поняття рефлексії як психолого-педагогічної категорії. *Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України*. 2015. Випуск 28. С. 354-364.

298. О проблеме переполнения тюрем и увеличения числа лиц, находящихся под стражей: Рекомендация Комитета министров Совета Европы государствам-членам № (99) 22 от 30 сентября 1999 г. (принята на 68-ом заседании Представителей Министров). URL: <https://rm.coe.int/16806f406a>.

299. Оборотов Ю.М. Традиції та інновації у правовому розвитку. *Психологія і суспільство*. 2004. № 1. С. 15-42.

300. Общая теория государства и права. Академический курс в трех томах. Т. 3: Государство, право, общество / отв. ред. М.Н. Марченко. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Зерцало-М, 2010. 712 с.

301. Общая теория права и государства: учебник / под ред. В.В. Лазарева. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2007. 576 с.

302. Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс: учеб. / Ю.Н. Оборотов и др.; под ред. Ю.Н. Оборотова. Одеса: Феникс, 2011. 436 с.

303. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений. 4-е изд., доп. Москва: Азбуковник, 1999. 944 с. URL: <http://www.ozhegov.com/words/15648.shtml>.

304. Окрема думка судді Конституційного Суду України Мельника М.І. стосовно висновку Конституційного Суду України від 31 жовтня 2019 року №4-в/2019. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/4_v_2019_2.pdf.

305. Окрема думка судді Конституційного Суду України Савенка М.Д. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі про Дисциплінарний статут прокуратури. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-04>.

306. Окрема думка судді Конституційного Суду України Сліденка І.Д. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо офіційного тлумачення положення «на наступній черговій сесії Верховної Ради України», яке міститься у статті 155 Конституції України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nea1d710-16>.

307. Окрема думка судді Конституційного Суду України Шевчука С.В. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам статей 157 і 158 Конституції України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nf01d710-16>.

308. Окрема думка судді Ранзоні до Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «М.С. проти України» («M.S. v. Ukraine») від 11.07.2017 (за ява № 2091/13). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-175140>.

309. Окрема думка суддів Великої Палати Верховного Суду Бакулі-

ної С.В., Гудими Д.А., Данішевської В.І., Кібенко О.Р., Рогач Л.І., Уркевича В.Ю. по справі № 823/378/16 (провадження № 11-374апп18). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76441988>.

310. Олійник А.Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні: монографія. Київ: Алерта; КНТ; Центр навчальної літератури, 2008. 472 с.

311. Оніщенко Н.М. Правова система: проблеми теорії: монографія. Київ: Ін-т дер-ви і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. 352 с.

312. Онопенко В.В. Механізм захисту прав людини в Україні потребує істотного вдосконалення: доповідь на Міжнародній конференції «Проблеми застосування практики Європейського суду з прав людини в правовій системі України». *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 7 (131). С. 4-7.

313. Онопенко П.В. Правоохоронні функції української держави: зміст і реалізація: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2005. 18 с.

314. Определение Конституционного Суда РФ от 17.01.2012 № 174-О-О. URL: <https://rulaws.ru/acts/Opredelenie-Konstitutsionnogo-Suda-RF-ot-17.01.2012-N-174-O-O>.

315. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: посіб. Київ: Академвидав, 2003. 446 с.

316. Осадчий В.І. Правоохоронні органи як суб'єкти кримінально-правового захисту. *Право України*. 1997. № 11. С. 71-75.

317. Освітньо-наукова програма «Міжнародне право» другого (магістерського) рівня вищої освіти Академії адвокатури України. URL: <https://aau.academy/documents>.

318. Освітньо-професійна програма «Право» на здобуття освітнього ступеня «бакалавр» Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. URL: <https://law.knu.ua/ua/osvitnia-prohrama-bakalavrat>; Освітньо-наукова програма «Право» на здобуття освітнього ступеня «магістр» Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. URL: <https://law.knu.ua/ua/osvitnia-prohrama-mahistr-pravo>.

319. Павленко І.В. Принципи тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у практиці Європейського Суду з прав людини: загальний огляд за матеріалами справ. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 6. С. 406-409.

320. Палагіна Е.Н. Функции юридической практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 2003. 26 с.

321. Палешник С.І. Тлумачення в судовій практиці: поняття, особливості, види: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2016. 185 с.

322. Палешник С.І. До питання про тлумачення судової практики. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2013. Випуск 25. С. 168-179.

323. Паліюк В.П. Застосування судами України Конвенції про захист прав людини та основних свобод. Київ: Фенікс, 2004. 264 с.

324. Паліюк В.П. Загальні питання застосування судами загальної юрис-

дикції України Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2013. № 4 (13). С. 129-142.

325. Пархета А.А. Специфіка застосування рішень Європейського Суду з прав людини у правовій системі України. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2013. № 1 (13). С. 117-131.

326. Пархоменко Н.М. Джерела права: теоретико-методологічні засади: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2009. 32 с.

327. Пархоменко Н.М. Договір у системі форм права України. Київ: Логос: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. 215 с.

328. Пастухова Л.В. Ефективність міжнародно-правових засобів забезпечення реалізації Конвенції про захист прав і основних свобод людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2003. 21 с.

329. Перепелюк А.М. Механізм застосування права: структура та критерії ефективності (загальнотеоретичний аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2016. 224 с.

330. Петрунина А.А. Единство судебной практики как фактор совершенствования российского законодательства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 2016. 20 с.

331. Пиголкин А.С. Формы реализации норм общенародного права. *Советское государство и право*. 1963. № 6. С. 26-36.

332. Пирогов В. Підстави відступлення Великої Палати ВС від власних правових позицій і запитання щодо таких підстав. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analytics/183692_pdstavi-vdstuplennya-veliko-palati-verkhovnogo-sudu-vd-vlasnikh-pravovikh-pozitsy--zapitannya-shchodo-takikh-pdstav.

333. План заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року: Додаток до розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 р. №1393-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/file/text/42/f451893n18.pdf>.

334. Плиска В.А. Поняття та елементи адміністративно-правового механізму забезпечення прав і свобод громадян у сфері запобігання та протидії корупції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2015. Вип. 35. Ч. I. Том 2. С. 143-147.

335. Погорілко В., Федоренко Ф. Джерела конституційного права України: поняття, види і система. *Право України*. 2002. № 3. С. 8-16.

336. Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків: Право, 2008. 240 с.

337. Положення про Генеральну інспекцію Генеральної прокуратури України: Наказ Генеральної прокурори України від 16 червня 2016 року № 204. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/geninsp.html?_m=publications&_t=rec&id=205553.

338. Положення про Управління впровадження практики Європейського суду з прав людини і співробітництва з проектами Ради Європи та Європей-

ського Союзу Генеральної прокуратури України: Наказ Генеральної прокуратури України від 13 листопада 2017 року № 321.

339. Положення про Управління впровадження практики Європейського суду з прав людини і співробітництва з проектами Ради Європи та Європейського Союзу Генеральної прокуратури України: Наказ Генеральної прокуратури України від 13 листопада 2017 року № 321. URL: <https://www.gp.gov.ua>.

340. Положення про Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 31 травня 2006 р. № 784. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/38718936>.

341. Попко Є.В. Юридична природа актів Ради Європи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2015. 20 с.

342. Попов О.В. Теоретико-правовые вопросы судебного правотворчества в Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Тольятти, 2004. 18 с.

343. Попов Ю. Забезпечення виконання зобов'язання: прощання з міфом. *Право України*. 2008. № 12. С. 118-125.

344. Попов Ю. Рішення Європейського суду з прав людини як переконливий прецедент: досвід Англії та України. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 11. С. 49-52.

345. Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення платежів, пов'язаних з виконанням рішень закордонних юрисдикційних органів, прийнятих за наслідками розгляду справ проти України: затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 7 березня 2007 р. № 408. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/408-2007-%D0%BF>.

346. Посібник з написання судових рішень у цивільному і кримінальному судочинстві. Київ: Ваіте, 2016. 206 с.

347. Постанова Апеляційного суду Дніпропетровської області від 03 травня 2018 року (справа № 210/3833/15-ц 22-ц/774/891/К/18). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73814301>.

348. Постанова Велика Палата Верховного Суду від 29 березня 2018 року (справа № 2-2119/12) Провадження № 14-1 звц 18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73195064>.

349. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04.09.2018 року (справа № 823/2042/16). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77969515>.

350. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 17 жовтня 2018 року (справа № 753/22010/14-ц (провадження № 14-211 цс 18)). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78977587>.

351. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 5 грудня 2018 року (справа № 904/7326/17). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78534731>.

352. Постанова Верховного Суду колегією суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 04 грудня 2018 року (справа № 161/3885/16-к). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78628039>.

353. Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної Палати Касаційно-

го цивільного суду від 18 квітня 2018 року (справа № 753 / 11000/14-ц). URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73500675>.

354. Постанова Колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного суду від 01 березня 2018 року (справа № 461/7315/15-к). URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72641802>.

355. Пояснювальна записка до проекту Закону «Про Вищу раду правосуддя» від 23.09.2016. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60102.

356. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (щодо вдосконалення процедури виконання рішень та пропозицій Європейського суду з прав людини). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60564.

357. Права человека: постоянная задача Совета Европы / пер. с англ. Москва: «Права человека», 1996. 128 с.

358. Право на справедливий суд: практика Європейського суду з прав людини щодо України. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_7474 (European court of human rights judgment in the case of «Bellet v. France» 4 December 1995 (Application no. 23805/94). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57952>).

359. Правова абетка: виконання рішень ЄСПЛ в Україні. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/pravova-abetka-vykonannya-rishen-espl-v-ukrajini>.

360. Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані: монографія / за ред. О.В. Козаченка, Є.Л. Стрельцова. Миколаїв: Іліон, 2016. С. 31-51.

361. Правовые позиции Конституционного суда России и Европейского суда по правам человека: генезис и взаимовлияние: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Томск, 2010. 222 с.

362. Практика Європейського суду з прав людини: робоча програма навчальної дисципліни. Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2019. 19 с. URL: <https://dduvs.in.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/nmm/2020/kzpd/r24.3.pdf>.

363. Присяжна О.М. Аналіз правової природи окремої думки судді та особливості її застосування. URL: <https://7aac.gov.ua/analiz-pravovo%D1%97-prirodi-okremo%D1%97-dumki-suddi-ta-osoblivosti-%D1%97%D1%97-zastosuvannya>.

364. Присяжнюк І.І. Кримінальна відповідальність за порушення недоторканності житла або іншого володіння особи в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2010. 20 с.

365. Про вдосконалення порядку державної реєстрації нормативно-правових актів у Міністерстві юстиції України та скасування рішення про державну реєстрацію нормативно-правових актів: Наказ Міністерства юстиції України від 12.04.2005 № 34/5 (із змінами станом на 25.10.2019). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0381-05>.

366. Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>.

367. Про Вищу раду правосуддя: Закон України від 21 грудня 2016 р. № 1798-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19>.

368. Про відкриття дисциплінарної справи стосовно судді Вищого адміністративного суду України: Ухвала Першої дисциплінарної палати Вищої Ради правосуддя від 17 лютого 2017 року № 280/1дп/15-17. URL: http://www.vru.gov.ua/add_text/226.

369. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України: проект Закону України № 8607 від 13.07.2018. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64442.

370. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення забезпечення дотримання прав учасників кримінального провадження та інших осіб правоохоронними органами під час здійснення досудового розслідування: Закон України від 18.09.2018 № 2548-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2548-viii>.

371. Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2004 р. № 553 і від 31 травня 2006 р. № 784: постанова Кабінету Міністрів України від 14 серпня 2019 р. № 709. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-vnesennya-zmin-do-postanov-kabinetu-ministriv-ukrayini-vid-29-kvitnya-2004-r-553-i-vid-31-travnya-2006-r-784-s140819>.

372. Про внесення зміни до Кримінального кодексу України щодо правила складання покарань та зарахування строку попереднього ув'язнення: Закон України від 18 травня 2017 року № 2046-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2046-19>.

373. Про внесення зміни до Кримінального кодексу України щодо удосконалення порядку зарахування судом строку попереднього ув'язнення у строк покарання: Закон України від 26 листопада 2015 року № 838-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/838-19>.

374. Про гарантії держави щодо виконання судових рішень: Закон України від 5 червня 2012 року № 4901-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4901-17>.

375. Про Державну кримінально-виконавчу службу України: Закон України від 23 червня 2005 року № 2713-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2713-15>.

376. Про дружнє врегулювання у справі в Європейському Суді з прав людини: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 травня 2005 р. № 169-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/17371955>.

377. Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя: постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19.12.2014 № 13. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-14>.

378. Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини: Указ Президента України від 25.08.2015 № 501/2015. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/501/2015#n15>.

379. Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.11.2015 № 1393-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/248740679>.

380. Про затвердження Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 1992 р. № 731. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/731-92-%D0%BF>.

381. Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України: постанова Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 228. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/228-2014-%D0%BF/print1512487456062580>.

382. Про затвердження Положення про представника Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини і регіональне відділення Секретаріату Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини: Наказ Міністерства юстиції України № 44/5 від 09.02.2007. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_8789.

383. Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного реєстру судових рішень: Рішення Вищої ради правосуддя від 19.04.2018 № 1200/0/15-18. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1200910-18>.

384. Про затвердження Порядку погашення заборгованості за рішеннями суду, виконання яких гарантується державою: постанова Кабінету Міністрів України від 3 вересня 2014 р. № 440. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/440-2014-п>.

385. Про заходи щодо реалізації Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»: Постанова Кабінету Міністрів України від 31 травня 2006 р. № 784. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/784-2006-%D0%BF>.

386. Про звільнення суддів: Указ Президента України від 18 січня 2016 року № 10/2016. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/102016-19725>.

387. Про комітети Верховної Ради України: Закон України від 04.04.1995 № 116/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 19. Ст. 134.

388. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13 липня 2017 р. № 2136-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19>.

389. Про міжнародні договори України: Закон України від 29 червня 2004 року № 1906-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15>.

390. Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.

391. Про попереднє ув'язнення: Закон України від 30 червня 1993 року № 3352-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/3352-12>.

392. Про пробацію: Закон України від 05 лютого 2015 року № 160-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19>.

393. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>.

394. Про реабілітацію осіб на виконання рішень Європейського суду з прав людини: Закон України від 28.02.2014 № 839-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/839-18>.

395. Про реструктуризацію заборгованості з виплат, передбачених статтею 57 Закону України «Про освіту» педагогічним, науково-педагогічним та іншим категоріям працівників навчальних закладів: Закон України від 9 вересня 2004 року № 1994-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/1994-15>.

396. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02 червня 2016 року № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>.

397. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23.12.1997 № 776/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 20. Ст. 99.

398. Проблема: свавільне втручання державних агентів у право власності. URL: <https://precedent.in.ua/2016/09/02/problema-svavilne-vtruchannya-derzhavnyh-agentiv-u-pravo-vlasnosti>.

399. Проблемы общей теории права и государства: учебник для вузов / под общ. ред. В.С. Нерсесянца. Москва: Норма, 2004. 832 с.

400. Програма навчальної дисципліни «Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та практика її застосування» / уклад.: М.В. Буроменський, В.М. Стешенко. Харків: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2011. 12 с. URL: http://library.nlu.edu.ua/TEXT/PROGRAMS_2012/Pr_0042.pdf.

401. Програма навчальної дисципліни «Організація роботи адвокатури України» (галузь знань 08 «Право», другий (магістерський) освітньо-кваліфікаційний рівень, спеціальність 081 «Право») для студентів I курсу денної форми навчання Інституту підготовки кадрів для органів юстиції України та господарсько-правового факультету / уклад.: Т.Б. Вільчик, А.В. Іванцова, Я.О. Ковальова. Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2015. 10 с. URL: http://library.nlu.edu.ua/TEXT/PROGRAMS_2015/r_128.pdf.

402. Програма навчальної дисципліни «Судове право» (галузь знань 08 «Право», перший (бакалаврський) освітньо-кваліфікаційний рівень, спеціальність 081 «Право») для студентів IV курсу денної форми навчання Інституту підготовки кадрів для органів юстиції / уклад.: Л.М. Москвич, І.В. Назаров, О.М. Овчаренко та ін. Харків: Національний юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2015. 12 с. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/PROGRAMS_2015/Pr_125.pdf.

403. Програма навчальної дисципліни для спеціальної підготовки кандидатів на посаду прокурора «Практика Європейського суду з прав людини в прокурорській діяльності» Національної академії прокуратури України. Київ, 2019. 34 с. URL: http://napu.com.ua/spc/2019/ESPL/Programa_ESPL.pdf.

404. Програми навчальних дисциплін кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права Ужгородського національного університету. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/33>.

405. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (щодо вдосконалення процедури виконання рішень та пропозицій Європейського суду з прав людини). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60564.

406. Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо удосконалення порядку зарахування судом строку попереднього ув'язнення у строк покарання). URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56953.

407. Проект Закону про судоустрій і статус суддів. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59259.

408. Просандеев Д.В. Эффективность правореализационного процесса: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Ростов-на-Дону, 2004. 171 с.

409. Протокол № 14 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який змінює контрольну систему Конвенції: ратифіковано Законом України від 09.02.2006 № 3435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_527.

410. Протокол № 16 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 2 жовтня 2013 року: ратифікований із заявою Законом України № 2156-VIII від 05.10.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002-13.

411. Пунько О.В. Функції правозастосовних актів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2015. Випуск 31. Том 1. С. 34-36.

412. Пушкар П.В. Угода про визнання вини у сучасному кримінальному процесі: порівняльно-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2005. 23 с.

413. Пушкар П.В. Короткий огляд ієрархії судової практики Європейського суду з прав людини, її джерел та юридичної сили. *Вісник Верховного Суду України*. 2015. № 6 (178). С. 1-6.

414. Пушкар П., Бабанли Р. До питання про (не)релевантне застосування практики Європейського суду з прав людини: практичні поради. *Судебно-юридическая газета*. 2019. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/140972>.

415. Пушкар П., Бабанли Р. Як забезпечити коректність цитування рішень Європейського суду з прав людини? URL: <https://radako.com.ua/news/yak-zabezpechiti-korektnist-cituvannya-rishen>

ievropeyskogo-sudu-z-prav-lyudini.

416. Пушкар П., Бабанли Р. Як забезпечити коректність цитування рішень Європейського суду з прав людини? *Судово-юридична газета*. 2019. 5 листопада. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/817465>.

417. Рабінович П.М. Верховенство права в інтерпретації Страсбурзького суду та Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2006. № 1. С. 37-46.

418. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. Львів: Край, 2007. 192 с.

419. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Вид. 10-те, доповнене. Львів, 2008. 224 с.

420. Рабінович П.М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). Харків: Право, 1997. 64 с.

421. Рабінович П.М. Практика Страсбурзького суду: філософсько-правові та гносеологічні виміри. *Практика Європейського суду з прав людини: загальнотеоретичні дослідження: праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 21. Львів: Край, 2009. 152 с. С. 5-25.*

422. Рабінович П.М. Рішення Європейського суду з прав людини як «праволюдні» стандарти. *Європейський Суд з прав людини. Матеріали практики (1993-2003 рр.). Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України / редкол.: П.М. Рабінович та ін. Серія 11. Коментарі прав і законодавства. Вип. 4. Київ: Фенікс, 2004. 448 с.*

423. Рабінович П.М., Раданович Н.М. Європейська конвенція з прав людини: проблеми національної імплементації (загальнотеоретичні аспекти). *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ держ. будів. та місц. самовряд. АПрН України. Серія 1: Дослідження і реферати. Вип. 4. Львів: Астрон, 2002. 192 с.*

424. Рабінович П.М., Федик С.Є. Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини). *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України / редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Випуск 5. Львів: Астрон, 2004. 124 с.*

425. Рабінович П.М. Методологія юридичної науки. *Юридична енциклопедія: в 6 т. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2001. Т. 3. 792 с.*

426. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. Вид. 9-е, зі змінами. Львів: Край, 2007. 192 с.

427. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навчальний посібник. Видання 5-те, зі змінами. Київ: Атіка. 2001. 176 с.
428. Рабінович П.М. Практика Страсбурзького суду як орієнтир діяльності Конституційних судів з імплементації Європейських стандартів прав людини. *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 6. С. 34-40.
429. Рабінович П.М., Дудаш Т.І. Навчальний курс «Практика Європейського суду з прав людини»: львівський досвід. *Практика Європейського суду з прав людини: загальнотеоретичні дослідження / Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 21. Львів: Край, 2009. 152 с.*
430. Рабінович П., Гончаров В. Перегляд Конституційним Судом України власних правових позицій як засіб охорони функцій Основного Закону. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 4-5. С. 147-153.
431. Рабінович С.П. Правова невизначеність в актах конституційного судочинства. *Український часопис конституційного права*. 2017. № 1. С. 44-49.
432. Рабінович С.П. Природно-правові засади юридичного регулювання суспільних відносин в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2011. 36 с.
433. Рабінович С.П. Юснатуралістична аргументація в рішеннях Європейського суду з прав людини. *Практика Європейського суду з прав людини: загальнотеоретичні дослідження: праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 21. Львів: Край, 2009. 152 с.*
434. Раданович Н.М. Національна імплементація міжнародних договорів щодо прав людини: загальнотеоретичне дослідження (на матеріалах впровадження Конвенції про захист прав і основних свобод людини): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2000. 19 с.
435. Рассказов Л.П. Теория государства и права: учебник для вузов. Москва: Риор, 2008. 463 с.
436. Рассолов М.М. Проблемы теории государства и права: учебник для вузов. Москва: ЮНИТИ; Закон и право, 2007. 431 с.
437. Рассолов М.М. Теория государства и права. Москва: Издательство Юрайт, 2010. 635 с.
438. Регламент Европейского Суда по правам человека. Совет Европы. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/s_Court_RUS.pdf.
439. Регламент Європейського Суду з прав людини від 01.11.2003 (станом на 01 січня 2016 року). URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/980_067.
440. Регламент Комитета министров Совета Европы о порядке контроля

за исполнением постановлений Европейского суда по правам человека и условий мировых соглашений от 10 мая 2006 года. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b09?lang=uk.

441. Регламент Конституційного Суду України: Ухвалений Постановою Конституційного Суду України від 22 лютого 2018 року №1-пс/2018 (зі змінами, внесеними згідно з постановою Конституційного Суду України від 11 вересня 2018 №4-пс/2018). URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/reglament_2.pdf.

442. Регламент Конституційного Суду України: Ухвалений Постановою Конституційного Суду України від 22 лютого 2018 року №1-пс/2018 (зі змінами, внесеними згідно з постановою Конституційного Суду України від 11 вересня 2018 №4-пс/2018). URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/reglament_2.pdf.

443. Рекомендація Рес (2000)2 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Щодо повторного розгляду або поновлення провадження у певних справах на національному рівні після прийняття рішень Європейським судом з прав людини»: Прийнята Комітетом міністрів Ради Європи на 694-му засіданні заступників міністрів від 19 січня 2000 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_175.

444. Рекомендація Рес (2004)4 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про роль Європейської конвенції з прав людини в університетській освіті та професійній підготовці: Ухвалено на 114-й сесії Комітету міністрів від 12 травня 2004 р. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_573.

445. Реутов В.П. Юридическая практика и развитие законодательства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Свердловск, 1968. 21 с.

446. Різник С. Значення інституту окремої думки судді Конституційного Суду України для утвердження справедливого конституційного правосуддя. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 3 (82). С. 59-67.

447. Рішення Вінницького окружного адміністративного суду від 29 червня 2017 року (справа № 802/2272/16-а). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/67550480>.

448. Рішення Європейського Суду з прав людини від 07 грудня 2017 року за заявою № 18251/12, поданою Дмитром Вікторовичем Донським проти України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c21#Text.

449. Рішення Європейського Суду з прав людини від 17 листопада 2016 року за заявою № 4199/09, поданою Тетяною Едіксонівною Мілух проти України, та 7 інших заяв. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_b76#Text.

450. Рішення Європейського Суду з прав людини від 17 травня 2011 року за заявою № 46014/07, подану Євгенією Володимирівною Рохлею проти України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_647#Text.

451. Рішення Європейського суду з прав людини від 18 грудня 2012 року за заявою № 7635/07, подану Григорієм Федоровичем Буряком проти Украї-

ни. URL: <http://old.minjust.gov.ua/43258>.

452. Рішення Європейського суду з прав людини від 23 жовтня 2012 року за заявою № 20440/06, поданою Галиною Куртівною Апальковою проти України). URL: <http://old.minjust.gov.ua/43258>.

453. Рішення Європейського суду з прав людини по справі «Давидов та інші проти України» від 01 липня 2010 року. URL: <https://minjust.gov.ua/m/stisli-vikladi-rishen-schodo-ukraini-vineseni-evropeyskim-sudom-z-prav-lyudini>.

454. Рішення Європейського суду з прав людини по справі «Каверзін проти України» від 15 травня 2012 року. URL: <https://minjust.gov.ua/m/stisli-vikladi-rishen-schodo-ukraini-vineseni-evropeyskim-sudom-z-prav-lyudini>

455. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Бурмич та інші проти України» від (заява № 46852/13 та інші) 12 жовтня 2017 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-192193>.

456. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Charpin and Charpentier v. France» (Applications № 40183/07) від 09 червня 2016 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-163436>.

457. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «E.V. v. France» (Application № 43546/02) від 22 січня 2008 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-84571>.

458. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Fretté v. France» (Application № 36515/97) від 26 лютого 2002 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60168>.

459. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Karner v. Austria» від 24 липня 2003 року (Application № 40016/98). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61263>.

460. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Oliari and Others v. Italy» від 21 липня 2015 року (Applications № 18766/11 and 36030/11). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-156265>

461. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Oruz v. Turkey» від 09 червня 2009 року (заява № 33401/02). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-92945>

462. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Schalk and Kopf v. Austria» від 24 червня 2010 року (Application № 30141/04). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/>

463. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Абдюльсамет Яман проти Туреччини» від 02 листопада 2004 року. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO1358.html

464. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Акман проти Туреччини» від 26 червня 2001 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_061#Text.

465. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Алексахін проти України» від 19 жовтня 2012 року. URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_925.

466. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Бараона проти Португалії» (Baraona v. Portugal) від 08 липня 1987 року (заява №10092/82). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57428>.

467. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Бочан проти України (№ 2)» від 05 лютого 2015 року. URL: <https://minjust.gov.ua/m/stattuya-6-pravo-na-spravedliviyu-sud>.

468. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Вемхоф проти Німеччини» («Wemhoff v. Germany») від 27 червня 1968 р. (заява № 2122/64). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/001-57595>.

469. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Веренцов проти України» від 11 квітня 2013 року (заява №20372/11). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_945.

470. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Гірвісаарі проти Фінляндії» («Hirvisaari v. Finland») від 27 вересня 2001 р. (заява № 49684/99). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?1-59682>.

471. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» («Golder v. The United Kingdom») від 21 лютого 1975 року (заява № 4451/70). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57496>.

472. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» («Golder v. The United Kingdom») від 21 лютого 1975 року (заява № 4451/70). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57496>.

473. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Гонгадзе проти України» від 08 листопада 2005 року (заява № 34056/02). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_420.

474. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Горнсбі проти Греції» (Hornsby v. Greece) від 19 березня 1997 року (заява № 18357/91). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_079.

475. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Данілов проти України» від 13 березня 2014 року. URL: <https://minjust.gov.ua/m/stislivikladi-rishen-schodo-ukraini-vineseni-evropeyskim-sudom-z-prav-lyudini>.

476. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Зданока проти Латвії» («Zdanoka v. Latvia») від 16 березня 2006 року (заява № 58278/00). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-72794>.

477. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Імобільяре Саффі проти Італії» («Immobiliare Saffi v. Italy») від 28 липня 1999 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_075.

478. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Каверзін проти України» від 15 травня 2012 (Заява № 23893/03). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_851.

479. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Лінгенс проти Австрії» («Lingens v. Austria») від 08 липня 1986 року (заява № 9815/82). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57523>.

480. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «М. проти Німеччини» («M. v. Germany») від 17 грудня 2009 року (заява № 19359/04). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-96389>.

481. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Маркс проти Бельгії» («Marckx v. Belgium») від 13 червня 1979 року (заява № 6833/74). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57534>.

482. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Мельник проти України» (Melnyk v. Ukraine) від 21 листопада 2019 року (заява № 28412/10). URL: <https://minjust.gov.ua/m/stattuya-3-zaborona-katuvannya>.

483. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Мельниченко проти України» від 19 жовтня 2004 року (заява № 17707/02). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_352.

484. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Меріт проти України» від 30 березня 2004 року (заява № 66561/01). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_110.

485. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Михайлюк та Петров проти України» від 10 грудня 2009 року (заява № 11932/02). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_500.

486. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Назарчук проти України» від 19 квітня 2005 року (заява № 9670/02). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_026#Text.

487. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Новік проти України» від 18 грудня 2008 року (заява № 48068/06). URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/974_442.

488. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Олександр Волков проти України» від 09 січня 2013 року (заява № 21722/11). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_947.

489. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Олександр Волков проти України» від 9 січня 2013 року (заява № 21722/11). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_947.

490. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Охріменко проти України» від 15 жовтня 2009 року (заява № 53896/07). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_524.

491. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Савін проти України» від 16 лютого 2012 року (заява № 34725/08). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_931#Text.

492. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Совтрансавто-Холдинг» проти України» від 25 липня 2002 року (заява № 48553/99). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_043.

493. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Сокур проти України» від 26 квітня 2005 року (заява № 29439/02). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_351.

494. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Сукачов проти України» від 30 січня 2020 року (заява № 14057/17). URL: <http://khpg.org/index.php?id=1581010116>.

495. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Сукачов проти України» від 30 січня 2020 року (заява № 14057/17). URL: <http://khpg.org/index.php?id=1581010116>.

496. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Суомінен проти Фінляндії» («Suominen v. Finland») від 1 липня 2003 року (заява № 37801/97). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61178>.

497. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Сьорінг проти Сполученого Королівства» («Soering v. the United Kingdom») від 07 липня 1989 року (заява № 14038/88). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57619>.

498. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Тимошенко проти України» від 30 квітня 2013 року (заява № 49872/11). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_924.

499. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» від 15 жовтня 2009 року (заява № 40450/04). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_479.

500. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу) від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12>.

501. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Сердюка Валерія Анатолійовича про офіційне тлумачення положення частини першої статті 7 Цивільного кодексу Української РСР (справа про поширення відомостей) від 10 квітня 2003 № 8-рп/2003. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/475>.

502. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368-2 Кримінального кодексу України від 26 лютого 2019 року № 1-рп/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-19#Text>.

503. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) від 01 червня 2016 року № 2-рп/2016. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16>.

504. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради з прав людини щодо відповідності Конституції України положень третього речення ч. 3 статті 315 Криміна-

льного процесуального кодексу України від 23 листопада 2017 року № 1-р/2017. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1-p_2017.pdf.

505. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Служби безпеки України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 62 Конституції України від 20 жовтня 2011 року № 12-рп/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-11>.

506. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про введення мораторію на примусову реалізацію майна» (справа про мораторій на примусову реалізацію майна) від 10 червня 2003 року № 11-рп/2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-03>.

507. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 7, 8 Закону України «Про державні гарантії відновлення заощаджень громадян України», за конституційним зверненням Воробйова В.Ю., Лосева С.В. та інших громадян щодо офіційного тлумачення положень статей 22, 41, 64 Конституції України (справа про заощадження громадян) від 10 жовтня 2001 року № 13-рп/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-01>.

508. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» (від 28 грудня 2014 року № 76-VIII в) від 22 травня 2018 року № 5-р/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18>.

509. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу сьомого частини дев'ятої статті 11 Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» (справа про припинення виплати допомоги при народженні дитини) від 08 червня 2016 №3-рп/2016. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/1859>.

510. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 49 народних депутатів України, 53 народних депутатів України і 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» від 26 грудня 2011 року № 20-рп/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-11>.

511. Рішення Першої Дисциплінарної палати Вищої ради правосуддя від 2 листопада 2017 року № 3549/1дп/15-17. URL: http://www.vru.gov.ua/add_text/226.

512. Рішення щодо України, винесені Європейським судом з прав людини: Міністерство юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/m/rishennya->

schodo-ukraini-vineseni-evropeyskim-sudom-z-prav-lyudini.

513. Робоча програма з дисципліни «Прецедентна практика Європейського суду з прав людини в національному судочинстві» підготовки магістрів спеціальності 081 «Право», 293 «Міжнародне право»: затверджена деканом юридичного факультету та проректором Тернопільського національного економічного університету 30.08.2019. URL: https://www.tneu.edu.ua/opp/uf/pravo/pravo_magistr/pretsendent-na_praktyka_espl_prav_liudyny_v_natsionbalnomy_sudochynstvi/work.pdf.

514. Робочий навчальний план підготовки на 2019-2020 роки: спеціальність 081 «Право»; освітній ступінь: бакалавр. Львівський національний університет імені Івана Франка. URL: <https://law.lnu.edu.ua/academics/bachelor>.

515. Робочий навчальний план підготовки на 2019-2020 роки: спеціальність 081 «Право»; освітній ступінь: магістр. Львівський національний університет імені Івана Франка. URL: <https://law.lnu.edu.ua/academics/master>.

516. Робочі програми навчальних дисциплін Академії адвокатури України. URL: <https://aau.academy/course-programmes>.

517. Робочі програми навчальних дисциплін кафедри конституційного права та порівняльного правознавства Ужгородського національного університету. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/20295>.

518. Робочі програми навчальних дисциплін кафедри кримінального права і процесу Ужгородського національного університету. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/4405>.

519. Робочі програми навчальних дисциплін кафедри міжнародного права Ужгородського національного університету. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/2529>.

520. Рожнова В.В. Застосування заходів процесуального примусу, пов'язаних з ізоляцією особи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2003. 19 с.

521. Розбіжна думка судді С.П. Головатого у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368⁻² Кримінального кодексу України (справа № 1-135/2018(5846/17) від 27.02.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nb01d710-19#n2>.

522. Розбіжна думка судді С.П. Головатого у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368⁻² Кримінального кодексу України (справа № 1-135/2018(5846/17) від 11.03.2019 (оновлена й доповнена). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nb02d710-19#n2>.

523. Романишин О.Р. Кримінально-правова протидія умисному невиконанню рішення Європейського суду з прав людини (ч. 4 ст. 382 КК України): проблемні аспекти. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2013. № 3. С. 97-107.

524. Романов А.К. Правовая система Англии: учеб. пособие. 2-е изд., испр. Москва: Дело, 2002. 344 с.

525. Росік Т.В. Фактори правотворчості та їх різновиди: теоретико-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2013. Випуск 23. Ч. I. Том 1. С. 96-98.

526. Савенко М.Д. Суддівський розсуд у цивільному процесі. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/8233/Savenko_Suddivskyi_rozsu.pdf.

527. Савенко М. Роль практики Європейського суду з прав людини у конституційному судочинстві України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 6. С. 51-55.

528. Савчин М. Юридична природа і порядок виконання рішень Європейського суду з прав людини: презентація. URL: [dspace.uzhnu.edu.ua > jsrui > bitstream > lib](http://dspace.uzhnu.edu.ua/bitstream/lib).

529. Салей М. Конституційна аксіологія та практика Конституційного Суду України. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2016 (DECEMBRIE). С. 19-22.

530. Сальвиа де М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. 1072 с.

531. Санагурська Г., Куп'янська А.М. Поняття, ознаки та функції окремої думки судді Конституційної юстиції: теоретичний аналіз. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2019. Вип. 8. С. 83-93.

532. Севостьянова Н.І. Звернення до Європейського Суду з прав людини як реалізація права на правосуддя: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Одеса, 2011. 19 с.

533. Селезньов В.Є. Уніфікація норм права з прав людини в умовах європейської інтеграції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Одеса, 2014. 20 с.

534. Селіванов А.О. Конституція. Громадянин. Суд. Професійні та суспільні погляди. Київ: УАІД «Рада». 2009. 560 с.

535. Селіванов В.М. Принцип історизму у правових дослідженнях. Роль принципу історизму в наукових дослідженнях. *Методологічні проблеми історико-правових досліджень*: матеріали XXIII міжнар. істор.-прав. конф. (м. Алушта, 24-26 верес. 2010 р). Київ; Сімферополь: «Доля», 2011. С. 579-591.

536. Селівон М. Вітальне слово учасникам Міжнародної конференції «Вплив практики Європейського суду з прав людини на національне конституційне судочинство». *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 6. С. 4-6.

537. Семікін Д.С. Цели и функции судебных актов. *Новая правовая*

мысль. 2012. № 2. С. 77-82.

538. Сенчак І.А. Правова рефлексія як невід'ємний компонент у механізмі формування правосвідомості. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право».* 2011. № 1 (3). URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2011/n1/11siimfp.pdf>.

539. Сердюк І.А. Соотношение понятия «правовой акт» со смежными категориями. *Eurasian Academic Research Journal.* 2016. № 1. С. 40-45.

540. Сердюк І.А. Акт тлумачення норм права: поняття та особливості. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2016. № 3. С. 79-86.

541. Сердюк І.А. Відповідність принципу правопевності як суттєва ознака категорії «правовий акт». *Практика Європейського суду з прав людини як джерело національного права: матеріали круглого столу* (м. Дніпро, 24 листопаду, 2017 р.). Дніпро: ДДУВС; Ліра ЛТД, 2017. С. 43-45.

542. Сердюк І.А. Доктринальні підходи до видової диференціації категорії акт застосування норм права. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка.* 2019. Вип. 3 (87). С. 177-190.

543. Сердюк І.А. Інтерпретація поняття «Методологічний підхід» у сучасній правничій науці. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2018. № 4 (97). С. 56-62.

544. Сердюк І.А. Основи теорії правоохоронних відносин: монографія. Дніпро: Ліра ЛТД, 2010. 196 с.

545. Сердюк І.А. Поняття та особливості акта застосування норм права. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ Е.О. Дідоренка.* 2016. № 4 (76). С. 43-51.

546. Сердюк І.А. Плюралізм підходів до визначення кількісного аспекту стадій правозастосовного процесу. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2018. № 2. С. 25-29.

547. Серета Г.П., Стеценко С.Г. Проблеми теорії держави і права: навч. посіб. у визнач. та схемах. Київ: КНТ, 2009. 184 с.

548. Серета М. Мирні зібрання у практиці адміністративних судів 2015: масштаби змінилися, проблеми лишилися. Центр політико-правових реформ. URL: <http://pravo.org.ua/ua/news/20871282-mirni-zibrannya-u-praktitsi-administrativnih-sudiv-2015-masshtabi-zminilisya,-problemi-lishilisya>.

549. Серьогіна С.Г. Використання практики Європейського суду з прав людини як перспективний напрям оптимізації конституційного судочинства. *Вісник Конституційного Суду України.* 2005. № 6. С. 41-46.

550. Сидоренко А.И. Принцип правовой определенности в судебной практике: имплементация решений Европейского суда по правам человека: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Пермь, 2016. 29 с.

551. Синьов О.В. Механізми охорони прав людини: генезис та сучасний стан. *Вісник Національного університету внутрішніх справ.* 2004. Вип. 28. С. 105-112.

552. Сімонович Д.В. Кримінальна процесуальна форма. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 5-2. Том 3. С. 233-235.
553. Скакун О.Ф. Теория государства и права: учебник. Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. 704 с.
554. Скакун О.Ф. Теория держави і права: підручник / пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 656 с.
555. Скакун О.Ф. Теория держави і права (Енциклопедичний курс): підруч. Харків: Еспада, 2006. 776 с.
556. Скакун О.Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): учебник (перевод с украинского). Харьков: Эспада, 2007. 840 с.
557. Скакун О.Ф. Теория права і держави: підручник: Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 520 с.
558. Скакун О.Ф. Теория государства и права: учебник. Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2011. 704 с.
559. Скакун О.Ф. Методы, общие (методологические) подходы и принципы в юридических исследованиях. *Методологічні проблеми історико-правових досліджень*: матеріали XXIII міжнар. істор.-прав. конф. м. Алушта, 24-26 верес. 2010 р. Київ; Сімферополь: «Доля», 2011. С. 19-27.
560. Скрипнюк О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України: монографія. Київ, 2000. 600 с.
561. Сліденко І.Д. Тлумачення Конституції: питання теорії та практики в контексті світового досвіду. Одеса: Фенікс, 2003. 234 с.
562. Сліденко І.Д. Тлумачення Конституції України: питання теорії і практики в контексті світового досвіду: автореф. дис. канд. юрид наук: 12.00.02. Одеса, 2001. 20 с.
563. Слінько Т.М. Практика Європейського суду з прав людини як джерело інтерпретаційної діяльності Конституційного Суду України. *Форум права*. 2013. № 3. С. 596-601.
564. Слінько Т.М., Ткаченко Є.В. Правова природа окремої думки судді Конституційного Суду України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 11. С. 53-59.
565. Словник української мови. Академічний тлумачний словник. URL: <http://sum.in.ua>.
566. Словник української мови: в 11 т. Т.6: П-Поїти / Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР; редкол.: (голова) І.К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1975. 832 с.
567. Слотвінська Н.Д. Судова практика як джерело права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2017. 18 с.
568. Смбатян А.С. Особые мнения судей и ВТО: упущенные возможности. *Российский внешнеэкономический вестник: правовые вопросы*. 2012. № 5. С. 78-84.
569. Смолянский М.Б., Колюшкина Л.Ю. Теория государства и права:

учеб. пособие. Москва: Дашков и К; Ростов-на-Дону: Наука-Прогресс, 2008. 288 с.

570. Соколенко О.Л. Поняття та ознаки правоохоронної функції держави як основи правоохоронної діяльності. *Форум права*. 2012. № 4. С. 847-852.

571. Соловйов О.В. Застосування Європейської конвенції з прав людини та практики Страсбурзького суду в Україні (загальнотеоретичні аспекти): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2011. 16 с.

572. Соловйов О.В. Міжнародні договори та міжнародно-судова практика їх застосування як джерела національного права (за матеріалами застосування в Україні Європейської конвенції з прав людини та практики Страсбурзького суду). *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПНУ* / редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 26. Київ: АОК, 2012. 164 с.

573. Соловьёв В.Ю. Судебная практика в российской правовой системе: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Москва, 2003. 21 с.

574. Соловьёва Т.В. Постановление Европейского суда по правам человека: свойства и виды. *Современное право*. 2011. № 9. С. 121-124.

575. Сорока О.О. Реалізація практики Європейського суду з прав людини у кримінальному праві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2015. 254 с.

576. Сорокин В.Д. Правовое регулирование: предмет, метод, процесс: монография. СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. 661 с.

577. Спільна окрема думка суддів Юнгвірта, Нуссбергер та Потоцького до Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Тимошенко проти України» від 30 квітня 2013 року (заява № 49872/11). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_924#n608.

578. Стан юридичної освіти та науки в Україні (результати дослідження) / Координатор проектів ОБСЄ в Україні; Національний університет «Києво-Могилянська Академія. Київ, 2009-2010. 290 с.

579. Стандартизована програма підготовки суддів окружних адміністративних судів Національної школи суддів України. URL: <http://nsj.gov.ua/files>.

580. Стандартизована програма підготовки суддів судових палат у кримінальних справах апеляційних судів в апеляційних округах Національної школи суддів України. URL: <http://nsj.gov.ua/files>.

581. Стеценко С.Г. Адміністративне право України: навч. посібник. Київ: Атіка, 2007. 624 с.

582. Стоянова Т. Практика Європейського суду з прав людини як джерело цивільного процесуального права України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 6. С. 55-58.

583. Студенников С. ЕСПЧ уже применяет процедуру дружественного урегулирования споров. Судебно-юридическая газета. Публикации. 6 декабря 2019 г. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/156257-espch-uzhe-primenyaet>

protseduru-druzhestvennogo-uregulirovaniya-sporov.

584. Стукаленко В.А. До питання контролю за виконанням рішень Європейського суду з прав людини. *Альманах міжнародного права*. 2016. Вип. 12. С. 62-69.

585. Сугестивні технології маніпулятивного впливу: навч. посіб. / В.М. Петрик та ін.; за заг. ред. Є.Д. Скулиша. Київ: ЗАТ «ВІПОЛ», 2011. 248 с.

586. Суддя Великої Палати ВС Дмитро Гудима розповів про практику Верховного Суду щодо перегляду судових рішень після ЄСПЛ. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/625223>.

587. Судебное решение Европейского Суда по правам человека в деле «Лоизиду (Loizidou) против Турции» от 18 декабря 1996 года. URL: <http://www.echr.ru/documents/doc/2461486/2461486.htm>.

588. Супрун Д.М. Організаційно-правові засади та юрисдикційні основи діяльності Європейського Суду з прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2002. 22 с.

589. Сурмін Ю.П. Майстерня вченого: підруч. для науковця. Київ: Навч.-метод. центр «Консорціум з удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2006. 302 с.

590. Сучасні технології та засоби маніпулювання свідомістю, ведення інформаційних війн і спеціальних інформаційних операцій: навч. посіб. / Петрик В.М. та ін. Київ: Росава, 2006. 208 с.

591. Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2002. 776 с.

592. Теория государства и права: учебник для бакалавров / Радько Т.Н., Лазарев В.В., Морозова Л.А. Москва: Проспект, 2013. 374 с.

593. Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2002. 776 с.

594. Теория права и государства: учеб. / под ред. В.В. Лазарева, 4-е изд., перераб., и доп. Москва, 2005. 472 с.

595. Теорія держави і права: навч. посіб. / А.М. Колодій та ін.; за заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копейчикова. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 368 с.

596. Теорія держави і права: підручник / кол. авт.; кер. авт. кол. Ю.А. Ведерніков. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2014. 486 с.

597. Теорія держави і права: підруч. / кол. авт.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю.А. Ведерніков. 2-е вид. перероб. і доп. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015; Ліра ЛТД. 468 с.

598. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / О.В. Зайчук та ін. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 688 с.

599. Теорія та практика застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: компендіум / О.В. Сердюк та ін.; за заг. ред. О.В. Сердюка, І.В. Яковюка. Харків: Право, 2017. 374 с.

600. Терлецький Д.С. Нетрадиційні джерела конституційного права.

Проблеми сучасної конституціоналістики: навч. посіб. / М.П. Орзіх та ін.; за ред. М.П. Орзіха. Київ: Юрінком Інтер, 2011. С. 98-133.

601. Типові плани підготовки працівників апаратів судів, затверджені ректором Національної школи суддів України. URL: <http://nsj.gov.ua/pidgotovka-pratsivnikiv-aparativ-sudiv/tipovi-plani-2019-rik>.

602. Тиунова Л.Б. Системные связи правовой действительности: методология и теория. СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1991. 136 с.

603. Тихоновецкий Д.С. Судебная практика как источник европейского права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Москва, 2005. 23 с.

604. Тіньовий звіт щодо стану виконання Урядом України рішення Європейського суду з прав людини у справі «Бурмич та інші проти України» / Лабораторія законодавчих ініціатив. Київ, 2018. 46 с.

605. Ткачук П.М. Правові позиції Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2006. № 2. С. 10-21.

606. Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Європейським Судом з прав людини та судами України: навч. посібник / М.В. Мазур, С.Р. Тагієв, А.С. Беніцький, В.В. Кострицький; відп. ред. В.М. Карпунов. Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. 600 с.

607. Тодика Ю.М. Способи тлумачення Конституції і законів України Конституційним Судом. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 2 (25). С. 51-59.

608. Тодыка Ю.Н. Толкование Конституции и законов Украины. Харьков: Факт, 2003. 328 с.

609. Тополевський Р.Б. Системні зв'язки юридичних джерел права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2004. 19 с.

610. Травкин А.А. Сущность и сферы (пределы) действия правоприменительных актов (проблемы теории и практики): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Владимир, 2008. 22 с.

611. Трагнюк О.Я. Тлумачення міжнародних договорів: теорія і досвід європейських міжнародних судових органів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Харків, 2003. 20 с.

612. Трегубов Е.Л. Право на справедливий суд у практиці Європейського суду з прав людини. *Форум права*. 2010. № 1. С. 358-363.

613. Тугаринов В.П. Философия сознания (современные вопросы). Москва: Мысль, 1971. 199 с.

614. Тузов Н.А. Выражение функций органов судебной власти в судебных актах. *Журнал российского права*. 2008. № 10. С. 95-104.

615. Туманов В.А. Европейский суд по правам человека. Очерк организации и деятельности. Москва: Норма, 2001. 304 с.

616. У Раді Європи на контролі 556 рішень ЄСПЛ щодо України. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2803233-u-radi-evropi-na-kontroli-566-risen-espl-sodo-ukraini.html>.

617. Уваров В.Г. Застосування практики Європейського суду з прав людини та норм міжнародно-правових актів в удосконаленні кримінального судочинства України: монографія / за заг. ред. В.М. Тертишника. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2012. 268 с.

618. Ултургашев П. Особые мнения судей в сравнительно-правовом контексте. *Сравнительное конституционное обозрение*, 2013. № 6 (97). С. 75-87.

619. Ухвала Верховного Суду України від 14 березня 2008 року № 1681775. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/1681775>.

620. Ушаков Д.Н. Большой толковый словарь современного русского языка. Москва: Альта-Принт, 2005. VIII. 1239 с.

621. Фадеева Е.И. Особое мнение судьи по приговору в российском уголовном процессе: понятие, значение, порядок вынесения. *Вектор науки ТГУ*, 2010. № 2 (2). С. 164-166.

622. Федик С.Є. Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2002. 20 с.

623. Федоренко В.Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти: монографія. Київ: Ліра-К, 2009. 580 с.

624. Философский словарь / под ред. И.Т. Фролова. 5-е изд. Москва: Политиздат, 1986. 590 с.

625. Философский энциклопедический словарь. Москва: ИНФРА-М, 2000. 576 с.

626. Філософія: навч. посібник / Л.В. Губерський та ін.; за ред. І.Ф. Надольного. 4-е вид., випр. Київ: Вікар, 2004. 457 с.

627. Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук та ін. Київ: Абрис, 2002. 751 с.

628. Фоков А.П. Имущественные споры в практике Европейского суда: история, теория и практика, статистика. *Арбитражный и гражданский процесс*. 2003. № 12. С. 29-31.

629. Фулей Т.І. Впровадження практики ЄСПЛ у суддівську освіту: методичні підходи. *Слово Національної школи суддів України*. 2017. № 3 (20). С. 17-29.

630. Фулей Т.І. Свобода мирних зібрань: науково-методичний посібник для суддів. Київ: Фенікс, 2014. 112 с.

631. Функція тлумачення законів перейде до Верховного Суду. Хоча й неофіційно. URL: http://zib.com.ua/ua/print/126237-funkciya_tlumachennya_zakoniv_pereyde_do_vs_hocha_y_neoficiy.html.

632. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Науково-практичний коментар до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Київ: Вид. Фурса С.Я., 2007. 52 с.

633. Харченко О.В. Поняття «інформація» в юридичній науці та законо-

давстві України. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 3. С. 119-124.

634. Хім'як Ю.Б. Гармонізація кримінального права України з практикою Європейського суду з прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2011. 19 с.

635. Хорошковська Д.Ю. Роль судової практики в системі джерел права України: теоретико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2006. 20 с.

636. Хотинська-Нор О. Перспективи розвитку інституту окремої думки судді у цивільному судочинстві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 8. С. 32-36.

637. Хофер Р., Нетесайм Н. Написання судових рішень: посіб. для суддів / відп. ред. та упоряд.: Девід Вон, Н. Петрова, Ю. Голованова; Акад. суддів України. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 80 с.

638. Христова Г.О. Доктрина позитивних зобов'язань держави у сфері прав людини: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Харків. 2019. 43 с.

639. Христова Г.О. Юридична природа актів Конституційного Суду України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2004. 226 с.

640. Целуйко М.Ф. Компетентна правова культура в механізмі формування та реалізації українського права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2012. 19 с.

641. Цивільний процесуальний кодекс від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.

642. Цимбалістий Т.О. Правова природа актів Конституційного Суду України. *Часопис Хмельницького університету управління та права*. 2007. № 1 (21). С. 47-55.

643. Циппеліус Р. Методика правозастосування. Київ: ТОВ «ВО «Юстініан», 2016. 192 с.

644. Черданцев А.Ф. Толкование права и договора: учеб. пособие для вузов. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. 381 с.

645. Черданцев А.Ф. Толкование советского права. Москва, 1979. 168 с.

646. Чередніченко О. Правові засади окремої думки судді в кримінальному судочинстві України. URL: http://law.knu.ua/images/abook_file/conf2008_kpp_krum_cherednichenko.pdf.

647. Черкас М.Є. Правосвідомість та її функції в механізмі правового регулювання: монографія. Харків: Право, 2014. 156 с.

648. Чернышев И.А. Правовые позиции Конституционного Суда России и Европейского Суда по правам человека: генезис и взаимовлияние: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Томск, 2010. 222 с.

649. Чистоклетов Л.Г., Шишко В.Й. Інформаційно-психологічні впливи як невід'ємна складова парадигми інформаційної безпеки. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (Серія психологічна)*. 2012. № 2 (1). С. 183-193.

650. Чому ЄСПЛ у рішенні по справі «Устименко проти України» констатував порушення національними судами принципу правової визначеності. URL: <https://protocol.ua>.

651. Что такое правосудие переходного периода? URL: <http://khpg.org/index.php?id=1394638828>.

652. Шаравара І.І. Правосвідомість як юридична категорія та її основні структурні елементи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2015. Випуск 33. Том 1. С. 56-59.

653. Шаранов А.Н. Сущность и пределы (сферы) действия актов официального юридического толкования (проблемы теории и практики): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Ярославль, 2004. 209 с.

654. Швецова М.В. Судебные акты Европейского суда по правам человека в сфере трудовых и иных непосредственно связанных с ними правоотношений: дис. канд. юрид. наук: 12.00.05. Москва, 2016. 259 с.

655. Шевчук С.В. Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2008. 39 с.

656. Шевчук С. Європейська концепція «усталеної судової практики» та її вплив на правотворчу функцію Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2008. № 2. С. 93-101.

657. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції. Київ: Український центр правничих студій, 2001. 302 с.

658. Шевчук С. Судовий захист прав людини. Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. Вид. 2-ге, випр., доп. Київ: Реферат, 2007. 848 с.

659. Шевчук С.В. Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2008. 39 с.

660. Шевчук С.В. Узгодженість практики Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 4-5. С. 122-130.

661. Шимків М. Судова практика Європейського суду з прав людини як джерело українського права. *Науковий блог Національного ун-ту «Острозька академія»*. 2017. URL: <https://naub.oa.edu.ua>.

662. Шихирев П.М. Социальное воздействие. *Энциклопедический социологический словарь* / общ. ред. Г.В. Осипова. Москва. 1995. 939 с.

663. Шишкіна Е.В. Концепція заборони неналежного поведження з людиною та її еволюція в діяльності Ради Європи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2009. 20 с.

664. Шопина О.В. Система правовых актов в современной России: проблемы теории: дис. канд. юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 2002. 220 с.

665. Шуберт Т.Э. Имплементация решений ЕСПЧ в национальное законодательство. *Журнал российского права*. 2015. № 6. С. 136-142.

666. Шульгін В.В. Реалізація військового законодавства: теоретико-правові аспекти: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Дніпро, 2017.

20 с.

667. Шульгін В.В. Реалізація військового законодавства: теоретико-правові аспекти: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Дніпро, 2017. 285 с.

668. Щодо змін у законодавстві у зв'язку з ратифікацією Європейської конвенції про усиновлення дітей (переглянутої): Роз'яснення Міністерства юстиції України від 14.04.2011. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/n0027323-11>.

669. Юдківська Г.Ю. Презумпція невинуватості в кримінальному процесі України та практиці Європейському суду з прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2008. 20 с.

670. Юрчишин В.Д., Король В.В. Практика Європейського суду з прав людини як джерело кримінального процесуального права України: окремі аспекти. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 73-78.

671. Яковлев А.А. Міжнародно-правове співробітництво у захисті права власності в системі Ради Європи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Харків, 2009. 20 с.

672. Янчук В.А. Введение в современную социальную психологию: учеб. пособ. для вузов. Минск: АСАР, 2005. 768 с.

673. Ярошенко О.М. Джерела трудового права України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05. Харків, 2007. 42 с.

674. Ярмиш О.Н., Головка О.М. Методологічні аспекти дослідження історії держави і права України кінця XVIII – початку XX ст. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2002. Вип. Спец. вип. С. 67-74.

675. Ященко А.М. Заходи кримінально-правового характеру: поняття, зміст і сутність. *Форум права*. 2013. № 3. С. 775-783.

676. Advisory opinion concerning the recognition in domestic law of a legal parent-child relationship between a child born through a gestational surrogacy arrangement abroad and the intended mother Requested by the French Court of Cassation (Request no. P16-2018-001). Grand chamber. 10 April 2019. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=003-6380464-8364383>.

677. Alexy R., Dreier R. Precedent in the Federal Republic of Germany. *Interpreting Precedents. A Comparative Study* / MacCormick N., Summers R., eds. Aldershot: Dartmouth Publishing Co., 1997. 598 p.

678. Bianchi L. The Interpretation of Insurance Policies by Italian Courts. *International Insurance Law Review*. 1998. № 6. P. 320-329.

679. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. URL: <https://rm.coe.int/1680063765>.

680. Decision of the Bundesverfassungsgericht. Federal Constitutional Court. Federal Republic of Germany. Karlsruhe: Nomos Verlagsgesellschaft Baden-Baden, 1992. Vol. I/II. URL: <https://www.bundesverfassungsgericht.de>.

681. Dennis J.L. Interpretation and Application of the Civil Code and the

Evaluation of Judicial Precedent. *Louisiana Law Review*. 1993. № 54. P. 15-16. URL: <https://digitalcommons.law.lsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=5478&context=lalrev>.

682. DH-DD (2011)1066E, 22 november 2011, Action plan / Action report – Communication from Ukraine concerning the case of Kharchenko against Ukraine (Application No. 40107/02). Council of Europe. URL: <https://wsd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.Instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=1995139&SecMode=1&DocId=1824778&Usage=2>.

683. Effectiveness of the European court of human rights: challenges and solutions: monograph / S.V. Kivalov, O.K. Vyshniakov, N.I. Sevostianova, T. Antsupova, B. Gronowska, A. Fedorova; Nat. univ. «Odessa law acad.». Odessa: Yurydychna lit., 2014. 326 c.

684. Eskridge W. Dynamic Statutory Interpretation. *Yale Law School Legal Scholarship Repository*. 1987. URL: http://digitalcommons.law.yale.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=518&context=fss_papers.

685. European Court of Human Rights judgment in case of «Chapman v. the United Kingdom» 18.01.2001 (Application no. 27238/95). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59154>.

686. European Court of Human Rights judgment in case of «Christine Goodwin v. the United Kingdom» 11.07.2002 (Application no. 28957/95). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60596>.

687. European Court of Human Rights judgment in case of «Ringelsen v. Austria» (interpretation) 23.06.1973 (Application no. 2614/65). URL: echr.pravo.unizg.hr.

688. European Court of Human Rights judgment in the case «Burdov v. Russia (no/ 2)» 15.01.2009 (Application no. 33509/04). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-90671>.

689. European Court of Human Rights judgment in the case of «Abdülsamet Yaman v. Turkey» 02.11.2004 (Application no. 32446/96). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-67228>.

690. European Court of Human Rights judgment in the case of «Association for European Integration and Human Rights and Ekimdzhiev v. Bulgaria» 28.06.2007 (Application no. 62540/00). URL: http://hrlibrary.umn.edu/research/bulgaria/AEIHR_M_Ekimdjiev_en1.pdf.

691. European Court of Human Rights judgment in the case of «Ayder and others v. Turkey» 08.01.2004 (Application no. 23656/94). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-61560>.

692. European Court of Human Rights judgment in the case of «Papamichalopoulos and Others v. Greece» 24.06.1993 (Application no. 14556/89). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57836>.

693. European Court of Human Rights judgment in the case of

«Sabanchiyeva and others v. Russia» 06.06.2013 (Application no. 38450/05). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-140638>.

694. European Court of Human Rights judgment in the case of «Scozzari and Giunta V. Italy» 13.07.2000 (Applications no. 39221/98 and 41963/98). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58752>.

695. European Court of Human Rights judgment in the case of «Tahsin Acar v. Turkey» 06.05.2003 (Application no. 26307/95). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61076>.

696. Ginsburg R. Remarks on Writing Separately. *Washington Law Review*. 1990. Vol. 65. (1). P. 133-150.

697. Hailbronner K., Hummel H.- P. Constitutional Law. *Introduction to German Law* / edited by Werner F. Ebke and Matthew W. Finkin. Boston: Kluwer Law International, 1996. P. 64-69.

698. European Court of Human Rights judgment in the case of «Ilascu and Others v. Moldova and Russia» 08.07.2004. URL: <http://www.refworld.org/docid/414d9df64.html>.

699. Inter-American Court of Human Rights judgment in the case of «Velásquez-Rodríguez v. Honduras» 29.07.1988. URL: http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_04_ing.pdf.

700. Laffranque J. Dissenting Opinion in the European Court of Justice - Estonia's Possible Contribution to the Democratisation of the European Union Juridical System. *Juridica International*. Vol. IX. 2004. P. 14-23. URL: http://www.juridicainternational.eu/public/pdf/ji_2004_1_14.pdf.

701. Lundmark T. Introduction to German Law / edited by Werner F. Ebke and Matthew W. Finkin. Boston: Kluwer Law International, 1996. 466 p.

702. Matscher F. Methods of Interpretation of the Convention. *The European System of the Protection of Human Rights* / R. St. J. Macdonald Edition. Kluwer Academic Publishers. Boston, 1993. 940 p.

703. Mazzotta F. Precedents in Italian Law. *DCL Journal of International law*. 2000. № 9. P. 140-141.

704. Règlement de la Cour européenne des droits de l'homme. Conseil de l'Europe. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Library_2019_RoC_FRA.PDF.

705. Request to the European Court of Human Rights for advisory opinion under article 1 of the Protocol 16 to the European Convention. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/P16_Request_Advisory_opinion_Constitutional_Court_Armenia_ENG.pdf.

706. Rules of European Court of human rights (incorporates amendments made by the Plenary Court on 4 November 2019). URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Rules_Court_ENG.pdf.

707. Síofra O'Leary, Tim Eicke Some reflections on Protocol No. 16. (Speech by Judges elected in respect of Ireland and the United Kingdom at the opening of the judicial year on 25 January 2019). URL:

https://www.echr.coe.int/Documents/Speech_20190125_O_Leary_Eicke_JY_ENG.pdf.

708. Steering committee for human rights (CDDH) report on the longer-term future of the system of the European Convention on Human Rights, Strasbourg, 11 December 2015, CDDH (2015) R84 Addendum I. 92 p. URL: <https://rm.coe.int/1680654d5f>.

709. Sundberg J. Intent or Effect – a Look at Legislative Intent. Bruxelles: Bruylant, 1992. 1235 p.

710. Sushko Y. Pilot and quasi-pilot judgments of the European court of human rights: ensuring enhanced protection of human rights. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2019. Випуск 68. С. 50-62.

711. Taruffo M., La Torre M. Precedent in Italy. *Interpreting Precedents. A Comparative Study* / MacCormick N., Summers R., eds. Aldershot: Dartmouth Publishing Co., 1997. 598 p.

712. Taruffo M., La Torre M. Precedent in Italy. *Interpreting Precedents. A Comparative Study* / MacCormick N., Summers R., eds. Aldershot: Dartmouth Publishing Co., 1997. 598 p.

713. Teubner G. Droit et reflexivite. Paris: LGDJ, 1996. P. 100-102.

714. Troper M., Grzegorzczak C. Precedent in France. *Interpreting Precedents. A Comparative Study* / MacCormick N., Summers R., eds. Aldershot: Dartmouth Publishing Co., 1997. 598 p.

ДОДАТКИ

Додаток 1

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЮРИДИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ»

Освітній ступінь: бакалавр; спеціальність: 081 Право;
освітня програма: Право; статус навчальної дисципліни: обов'язкова;
мова навчання: українська

Метою вивчення навчальної дисципліни «Практика Європейського Суду з прав людини та її вплив на юридичну діяльність в Україні» є формування у здобувачів вищої освіти уявлення про Страсбурзький правозахисний механізм, роль і значення рішень Суду Ради Європи в національній правовій системі, формування навичок виокремлення та урахування релевантних правових позицій Європейського суду з прав людини при здійсненні юридичної діяльності.

1) *науково-юридична*: сформуванню у здобувачів вищої освіти вміння та навички проведення науково-дослідної діяльності у сфері захисту прав людини;

2) *загальноосвітня*: засвоєння здобувачами вищої освіти фундаментальних положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод в їх інтерпретації Страсбурзьким судом, зокрема змісту та обсягу прав і свобод людини, що гарантовані конвенційними нормами, а також оволодіння навичками підготовки скарг до цієї міжнародної правозахисної інституції та методикою урахування правових позицій Європейського суду з прав людини при ухваленні рішень;

3) *виховна*: сформуванню ціннісних орієнтирів здобувачів вищої освіти відповідно до ідеалів гуманізму, справедливості, поваги до особистості; формування професійних якостей правника.

Передумови для вивчення навчальної дисципліни. Навчальна дисципліна «Практика Європейського суду з прав людини та її вплив на юридичну діяльність в Україні» вивчається після успішного засвоєння здобувачами вищої освіти теорії держави і права, конституційного права, а також інших обов'язкових та вибіркових навчальних дисциплін, що пов'язані із захистом прав і свобод людини або їх легітимним обмеженням (адміністративного, кримінального, цивільного права і процесу та ін.).

Результати вивчення навчальної дисципліни «Практика Європейського суду з прав людини та її вплив на юридичну діяльність в Україні».

Згідно з вимогами освітньої програми здобувачі повинні **знати**:

1) історичні передумови підписання Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та розвиток її положень у Протоколах до неї;

2) зміст та обсяг прав і свобод людини, гарантованих Конвенцією;

- 3) порядок формування, склад та структуру Страсбурзького суду;
- 4) юрисдикційні повноваження Суду Ради Європи, що визначені Конвенцією та Регламентом Європейського суду з прав людини;
- 5) поняття, предмет та порядок подання скарг до Страсбурзького суду, а також умови їх прийнятності;
- 6) процедуру розгляду скарг Європейським судом з прав людини;
- 7) поняття та структурні елементи практики Суду Ради Європи;
- 8) юридичну природу та види рішень Страсбурзького суду, функції його постанов;
- 9) механізм імплементації постанов Європейського суду з прав людини, що набули властивості остаточних, в національній правовій системі;
- 10) аспекти впливу практики Суду Ради Європи на юридичну науку та освіту, а також правоінтерпретаційну, правотворчу та правозастосовну діяльність.

вміти:

- 1) працювати з системою HUDOC як офіційним реєстром рішень Страсбурзького суду;
- 2) знаходити в рішенні Суду Ради Європи його правову позицію, що потребує урахування при застосуванні норм національного права;
- 3) використовувати результати правоінтерпретаційної діяльності Європейського суду з прав людини для обґрунтування власної позиції з приводу порушень прав і свобод людини органами публічної влади;
- 4) заповнювати затверджений Радою Європи формуляр скарги на порушення конвенційних норм, що надсилається до Страсбурзького суду;
- 5) виявляти порушення конвенційних прав та/або свобод людини за результатами аналізу дій або рішень посадових та службових осіб органів державної влади в конкретних ситуаціях.

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ТЕМА 1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: передумови підписання та розвиток положень, їх загальна характеристика

Історичні події, що передували підписанню Конвенції. Дата та країни – підписанти Конвенції. Набуття чинності Конвенцією. Правовий статус Європейської комісії з прав людини (з 1954 р.) та Європейського суду з прав людини (з 1959 р.).

Структура Конвенції. Права і свободи людини, що гарантовані Конвенцією. Додатковий протокол до Конвенції (1952 р.). Протокол № 4 до Конвенції (1963 р.). Протокол № 6 до Конвенції (1983 р.). Протокол № 7 до Конвенції (1984 р.). Протокол № 12 до Конвенції (2000 р.). Протокол № 13 до Конвенції (2002 р.).

Новий Європейський суд з прав людини як орган Ради Європи (з 1998 року). Вступ України до Ради Європи. Ратифікація Верховною Радою України Конвенції та Протоколів до неї.

ТЕМА 2. Страсбурзький правозахисний механізм та його інституційна складова

Страсбурзький правозахисний механізм: поняття та структура. Інституційна складова Страсбурзького правозахисного механізму.

Правовий статус ЄСПЛ як міжнародної судової інституції. Кількість суддів (склад) ЄСПЛ. Посадові критерії до суддів ЄСПЛ. Вибори суддів Страсбурзького суду. Суддя ad hoc. Строк повноважень і звільнення з посади судді ЄСПЛ. Одноособовий склад Суду Ради Європи. Склад та компетенція комітетів ЄСПЛ. Склад та повноваження палат Страсбурзького суду. Склад та повноваження Великої палати ЄСПЛ. Функції Голови та секретаріату Суду Ради Європи. Юрисдикційні повноваження Страсбурзького суду. Тлумачення конвенційних норм: принципи та способи. Застосування норм Конвенції. Регламент ЄСПЛ.

Комітет Міністрів Ради Європи: склад, структура, повноваження. Нагляд Комітету Міністрів Ради Європи за виконанням постанов ЄСПЛ, що набули властивості остаточних. Роль рішень Комітету Міністрів Ради Європи в процесі виконання постанов ЄСПЛ державами-відповідачами. Взаємодія Комітету Міністрів Ради Європи та ЄСПЛ.

ТЕМА 3. Скарга до Страсбурзького суду: предмет, умови прийнятності, процедура розгляду

Підстави та строки звернення до ЄСПЛ. Суб'єкти звернення до Суду Ради Європи. Формуляр скарги до Страсбурзького суду та особливості його заповнення. Зміст індивідуальної скарги. Додатки до скарги в ЄСПЛ.

Умови прийнятності скарги в ЄСПЛ. Порядок розгляду скарг в Суді Ради Європи. Вилучення скарг з реєстру Страсбурзького суду.

ТЕМА 4. Практика Суду Ради Європи: поняття та структура

Юридична практика, судова практика, практика ЄСПЛ: співвідношення понять. Поняття практики Страсбурзького суду. Елементи практики Суду Ради Європи.

Діяльність Страсбурзького суду. Соціально-правовий досвід Європейської комісії з прав людини та ЄСПЛ. Рішення як результат волевиявлення Суду Ради Європи. Прецедентність практики ЄСПЛ. Конвенція та практика Страсбурзького суду як джерело національного права.

ТЕМА 5. Рішення Європейського суду з прав людини як елемент його практики

Категорія «рішення ЄСПЛ». Ухвала Суду Ради Європи. Постанова Страсбурзького суду. Консультативні висновки ЄСПЛ. Рішення Страсбурзького суду про прийнятність скарги. Рішення ЄСПЛ, що ухвалені по суті справи. Рішення Суду Ради Європи, що ухвалені за пілотною процедурою, їх юридичні наслідки. «Пілотні рішення» проти України.

Структура рішень ЄСПЛ. Правові позиції Страсбурзького суду як складова його рішень. Класифікація правових актів Страсбурзького суду: за спо-

собом ухвалення; за значенням у юридичному процесі; за обов'язковістю для адресатів; залежно від юридичних властивостей актів Суду Ради Європи. Функції постанов Суду Ради Європи. Окрема думка судді як додаток до рішення Страсбурзького суду: поняття та значення для юридичної діяльності.

ТЕМА 6. Імплементация постанов Страсбурзького суду в національній правовій системі

Механізм імплементации постанов Суду Ради Європи в національній правовій системі: поняття та структура. Інституційна, нормативна, ідеологічна, функціональна, комунікативна підсистеми механізму імплементации постанов Суду Ради Європи. Виконання постанов ЄСПЛ державою-відповідачем. Роль Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ в процесі імплементации постанов Страсбурзького суду. Відповідальність за невиконання постанов Суду Ради Європи.

Поняття і роль заходів індивідуального характеру. Невідкладні, першочергові, додаткові (факультативні) заходи індивідуального характеру. Виплата справедливої сатисфакції. Відновлення порушеного права або юридичного стану скаржника. Повторний розгляд справи судом або адміністративним органом. Заходи загального характеру: поняття та значення. Класифікація заходів загального характеру: за спрямованістю заходів; їх значенням в механізмі імплементации постанов ЄСПЛ; за сферою діяльності суб'єктів уповноважених на виконання функцій держави; ефективністю їх вжиття; за характером наслідків вжиття таких заходів.

ТЕМА 7. Вплив практики Суду Ради Європи на юридичну діяльність в Україні

Поняття впливу практики ЄСПЛ на юридичну діяльність. Інформаційно-психологічний аспект впливу практики Страсбурзького суду. Регулятивний вплив практики Суду Ради Європи. Охоронний вплив практики ЄСПЛ. Соціально-правовий вплив практики Страсбурзького суду. Вплив практики ЄСПЛ на юридичну освіту та правову доктрину. Вплив практики Суду Ради Європи на правотворчість. Вплив практики ЄСПЛ на офіційну правоінтерпретаційну діяльність. Вплив практики Страсбурзького суду на правозастосування. Порядок урахування правових позицій ЄСПЛ при здійсненні правосуддя.

Форма підсумкового контролю успішності навчання

Підсумковий контроль – це перевірка рівня засвоєння знань, навичок, вмінь та інших компетентностей за навчальний семестр.

З навчальної дисципліни «Практика Європейського суду з прав людини та її вплив на юридичну діяльність в Україні» передбачено екзамен. Для навчальної дисципліни «Практика Європейського суду з прав людини та її вплив на юридичну діяльність в Україні» засобами діагностики знань (успішності навчання) виступають:

- 1) есе;
- 2) презентації результатів виконаних завдань і досліджень;

- 3) кваліфікаційні завдання з дисципліни;
- 4) тестові завдання для проміжного контролю;
- 5) тестові завдання для підсумкового контролю;
- 6) презентації здобувачів вищої освіти та їх виступи на наукових заходах.

ОБСЯГ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
«Практика Європейського суду з прав людини
та її вплив на юридичну діяльність в Україні»

Освітній ступінь: бакалавр
 Спеціальність: 081 «Право»

на ____ / ____ навчальний рік

Форма навчання ДЕННА Обсяг 3 кредити ЄКТС (90 годин)

Факультет: юридичний Курс 3

№ теми згідно з РПНД	Назва теми (згідно з РПНД)	Загальний обсяг годин	Аудиторна робота				Самостійна та індивідуальна робота
			Всього	Лекції	Семінари	Практ. заняття	
1.	Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: передумови підписання та розвиток положень, їх загальна характеристика	12	4	2	2		8
2.	Страсбурзький правозахисний механізм та його інституційна складова	12	4	2	2		8
3.	Скарга до Страсбурзького суду: предмет, умови прийнятності, процедура розгляду	12	6	2	2	2	6
4.	Практика Суду Ради Європи: поняття та структура	12	4	2	2		8
5.	Рішення Європейського суду з прав людини як елемент його практики	14	6	2	2	2	8
6.	Імплементация постанов Страсбурзького суду в національній правовій системі	14	8	2	4	2	6
7.	Вплив практики Суду Ради Європи на юридичну діяльність в Україні	14	8	2	4	2	6
	Разом	90	40	14	18	8	50
	Форма підсумкового контролю	екзамен					

ІНФОРМАЦІЙНЕ ТА МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

«Практика Європейського суду з прав людини та її вплив на юридичну діяльність в Україні»

Освітній ступінь: бакалавр

Спеціальність: 081 Право

на ____ / ____ навчальний рік

Навчальні посібники та інші методичні матеріали:

1. Дудаш Т.І. Практика Європейського суду з прав людини: навч. посіб. 3-тє видання. Київ: Алерта, 2016. 488 с.
2. Караман І.В., Козіна В.В. Європейський суд з прав людини, Європейська конвенція з прав людини та індивідуальні заяви: перше знайомство. Київ: ВАІТЕ, 2015. 136 с.
3. Манукян В.І. Страсбурзьке право. Європейський суд з прав людини. Право, практика, коментар / пер. з рос. О.М. Уліщенко. Харків: Право, 2019. 560 с.
4. Теорія та практика застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: компендіум / О.В. Сердюк та ін.; за заг. ред. О.В. Сердюка, І.В. Яковюка. Харків: Право, 2017. 374 с.
5. Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України: навчальний посібник / М. Мазур, С. Тагієв, А. Беніцький, В. Кострицький. Луганськ, 2006. 600 с.
6. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: наук.-метод. посібник для суддів. 2-ге вид. випр., допов. Київ, 2015. 208 с.

Монографії та наукові видання:

1. Андріанов К.В. Роль контрольного механізму Конвенції про захист прав і основних свобод людини в процесі реалізації її норм: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2002. 185 с.
2. Буроменский М.В. Обращение в Европейский суд по правам человека: практика Суда и особенности украинского законодательства. Харьков: Фолио, 2000. 32 с.
3. Де Сальвиа М. Прецеденты Европейского суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящиеся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2004. 1072 с.

4. Завгородній В.А. Вплив практики Європейського суду з прав людини на правозастосовну діяльність в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 5. С. 10-14.

5. Завгородній В.А. Правова природа рішень Європейського Суду з прав людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2015. № 15. Том 1. С. 19-22.

6. Рабінович П.М., Федик С.Є. Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини). *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПРН України*. Львів: Астрон, 2002. 171 с.

7. Рабінович П.М. Рішення Європейського суду з прав людини як «праволюдніні» стандарти. Європейський суд з прав людини. Матеріали практики (1993-2003 рр.). *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПРН України*. Київ: Фенікс, 2004. С. 9-24.

8. Соловійов О.В. Міжнародні договори та міжнародно-судова практика їх застосування як джерела національного права (за матеріалами застосування в Україні Європейської конвенції з прав людини та практики Страсбурзького суду). *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування НАПРН України* / редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 26. Київ: АОК, 2012. 164 с.

9. Уваров В.Г. Застосування практики Європейського суду з прав людини та норм міжнародно-правових актів в удосконаленні кримінального судочинства України: монографія / за заг. ред. В.М. Тертишника. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2012. 268 с.

10. Шевчук С. Судовий захист прав людини. Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. Вид. 2-е, випр., доп. Київ: Реферат, 2007. 848 с.

Інтернет-ресурси:

1. Офіційний веб-сайт Європейського суду з прав людини. URL: <https://www.echr.coe.int>.

2. Реєстр рішень Європейського суду з прав людини. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng>.

3. Офіційний веб-сайт Міністерства юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua>.

ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО УДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Результати проведеного дослідження дозволяють запропонувати зміни до чинного національного законодавства, зокрема:

1) до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»:

- змінити назву закону, виклавши її в такій редакції: *«Про імплементацію постанов Європейського суду з прав людини та урахування його правових позицій в юридичній діяльності»;*

- абз. 5 ч. 1 ст. 1 викласти в такій редакції: *«практика Суду – це діяльність Європейської комісії з прав людини та Європейського суду з прав людини, взята у єдності з її результатами (рішеннями) та накопиченим досвідом зазначених суб'єктів»;*

- абз. 6 ч. 1 ст. 1 викласти в такій редакції: *«рішення Суду – це результати діяльності (волевиявлення) Європейської комісії з прав людини та Європейського суду з прав людини, що знаходять своє відображення в ухвалах, постановках, консультативних висновках. Ухвали (decisions) – це рішення Суду, якими вирішуються окремі процедурні питання в рамках розгляду заяв про порушення Конвенції або справ; постанови (judgments) – це рішення, які ухвалюються комітетом, палатою або Великою палатою Суду по суті справи з метою вирішення питання про порушення/непорушення державою-відповідачем прав та свобод людини, гарантованих Конвенцією, а також визначення справедливої сатисфакції; консультативні висновки (advisory opinions) – це рішення Суду рекомендаційного характеру, змістом яких є правороз'яснювальні положення, що надаються Судом на запити Комітету Міністрів Ради Європи та вищих судових інстанцій держав-учасниць Конвенції. Декларація про дружнє врегулювання спору – це добровільна угода, що укладається на конфіденційній основі між скаржником та державою задля вичерпання конфлікту, який виник на національному рівні у зв'язку з порушенням останньою конвенційних прав та/або свобод людини, без подальшого розгляду Судом справи по суті. Одностороння декларація – це акт, яким Органом представництва, за попереднім узгодженням з міжвідомчою робочою групою, пропонуються умови дружнього вичерпання конфлікту, що виник між скаржником та державою на національному рівні у зв'язку з порушенням останньою конвенційних прав та/або свобод людини, без подальшого розгляду Судом справи по суті»;*

- у всіх статтях Закону, окрім ст. 1, змінити термін «рішення» словом «постанова», а словосполучення «остаточне рішення» та «набуття рішенням статусу остаточного» в різних їх відмінках – на «постанова, що набула властивості остаточної» відповідно;

- абз. 9 ч. 1 ст. 1 Закону викласти в такій редакції: *«Імплементация постанов: а) виплата Стягувачеві відшкодування; б) вжиття додаткових заходів індивідуального характеру; в) вжиття заходів загального характеру»;*

- змінити назву глави 3 Закону, виклавши її в такій редакції: *«Імплементация постанови Суду, що набула властивості остаточної, та зобов'язань, що виникають у зв'язку з підписанням декларації про дружнє врегулювання спору або схваленням умов односторонньої декларації»;*

- змінити назву ст. 7, виклавши її в такій редакції: *«Звернення постанови Суду, декларації про дружнє врегулювання спору, односторонньої декларації до виконання в частині виплати відшкодування»;*

- абз. 1 ч. 1 ст. 7 викласти в такій редакції: *«Протягом десяти днів від дня отримання повідомлення Суду про: 1) набуття постановою властивості остаточного судового рішення; 2) постановлення ухвали про вилучення скарги з реєстру у зв'язку з підписанням сторонами декларації про дружнє врегулювання спору; 3) постановлення ухвали про вилучення скарги з реєстру у зв'язку зі схваленням умов односторонньої декларації» Орган представництва: ...»;*

- п. «б» ч. 1 ст. 7 викласти в такій редакції: *«надсилає до державної виконавчої служби оригінальний текст і переклад резолютивної частини постанови Суду, що набула властивості остаточної у справі проти України, якою визнано порушення Конвенції, оригінальний текст і переклад ухвали Суду про вилучення скарги з реєстру у зв'язку з підписанням сторонами декларації про дружнє врегулювання спору, оригінальний текст і переклад ухвали Суду про вилучення скарги з реєстру у зв'язку з схваленням умов односторонньої декларації. Автентичність перекладу засвідчується Органом представництва»;*

- ч. 1 ст. 8 викласти в такій редакції: *«Виплата Стягувачеві відшкодування має бути здійснена у тримісячний строк з моменту: а) набуття постановою властивості остаточної або у строк, передбачений у постанові; б) постановлення ухвали про вилучення скарги з реєстру у зв'язку з підписанням сторонами декларації про дружнє врегулювання спору; в) постановлення ухвали про вилучення скарги з реєстру у зв'язку з схваленням умов односторонньої декларації»;*

- п. б ч. 2. ст. 10 викласти в такій редакції: *«інші (невідкладні) заходи індивідуального характеру, що передбачені у постанові Суду та потребують якнайшвидшого вжиття»;*

- ч. 1 ст. 13 викласти в такій редакції: *«Заходи загального характеру вживаються з метою забезпечення додержання та виконання державою положень Конвенції, порушення яких встановлене постановою Суду, забезпечення усунення недоліків системного та/або несистемного характеру, що лежать в основі виявленого Судом порушення, а також усунення підстав для надходження до Суду заяв проти України, спричинених проблемою, що вже була предметом розгляду в Суді»;*

- ч. 2 ст. 13 викласти в такій редакції: «Заходами загального характеру є дії органів державної влади, їх службових та посадових осіб, спрямовані на усунення зазначеної в мотивувальній частині постанови Суду проблеми та її першопричини, зокрема:

а) нормотворчі, в процесі вжиття яких здійснюється приведення положень національного законодавства у відповідність до норм і принципів Конвенції та Протоколів до неї, з урахуванням їх змісту, встановленого Європейським судом з прав людини в результаті тлумачення;

б) правозастосовні, спрямовані на корегування правозастосовної практики, її приведення у відповідність до європейських стандартів захисту прав людини;

в) правоінтерпретаційні, спрямовані на зміну підходів, принципів та способів тлумачення норм національного законодавства;

г) організаційні, що вживаються з метою налагодження співпраці органів державної влади, їх службових та посадових осіб, з Комітетом Міністрів Ради Європи з питань імплементації постанов ЄСПЛ в національний правопорядок;

е) правоустановчі, що вживаються з метою створення нових або реорганізації діючих органів державної влади, які відповідають за стан дотримання конвенційних прав і свобод людини;

є) реабілітаційні, спрямовані на правову реабілітацію та автоматичне поновлення в усіх правах осіб, які були засуджені судами за вчинення злочинів з порушенням норм Конвенції або Протоколів до неї;

ж) інформаційні, що спрямовані на доведення правовий позицій Суду, а також рішень Комітету Міністрів Ради Європи з приводу виконання Україною постанов Суду до суб'єктів владних повноважень;

з) освітні, спрямовані на підвищення рівня знань суб'єктів юридичної діяльності, здобувачів правничої освіти та інших зацікавлених осіб про правові позиції Суду та порядок їх релевантного урахування в юридичній практиці;

і) лінгвістично-публікаційні, спрямовані на переклад та поширення (оприлюднення) рішень Суду, ухвалених як проти України, так й інших держав-учасниць Конвенції у виданнях України, в тому числі Інтернет-виданнях;

к) інші заходи, що визначені Комітетом міністрів Ради Європи при здійсненні нагляду за імплементацією постанов Суду, що набули властивості остаточних;

- змінити назву глави 4 Закону, виклавши її в такій редакції: «Дотримання та виконання в Україні конвенційних положень з урахуванням правових позицій Суду»;

- змінити назву ст. 17, виклавши її в такій редакції: «Дотримання та виконання судами України положень Конвенції, з урахуванням їх змісту, встановленого Судом в результаті тлумачення»;

- ч. 1 ст. 17 викласти в такій редакції: «Суди, застосовуючи норми націо-

нального законодавства, забезпечують дотримання та виконання положень Конвенції та Протоколів до неї з урахуванням релевантних правових позицій Європейського Суду з прав людини»;

- змінити назву ст. 18, виклавши її в такій редакції: *«Порядок посилання на Конвенцію, рішення Суду та ухвали Комісії»;*

- ч. 2 ст. 18 викласти в такій редакції: *«Для цілей посилання на постанови, ухвали, консультативні висновки Суду та на ухвали Комісії суди використовують переклади текстів рішень Суду та ухвал Комісії, надруковані у виданні, передбаченому в статті 6 цього Закону»;*

- змінити назву ст. 19, виклавши її в такій редакції: *«Дотримання та виконання положень Конвенції та Протоколів до неї з урахуванням правових позицій Суду в законопроектній діяльності та адміністративній практиці»;*

- ч. 5 ст. 19 викласти в такій редакції: *«Міністерства, інші центральні органи виконавчої влади забезпечують систематичний контроль за додержанням та виконанням положень Конвенції та Протоколів до неї з урахуванням правових позицій Суду підпорядкованими органами, їх службовими та посадовими особами, при здійсненні ними адміністративної практики»;*

- доповнити ст. 19 ч. 6, виклавши її в такій редакції: *«Органи державної влади, їх службові та посадові особи, при здійсненні адміністративної практики забезпечують додержання та виконання положень Конвенції і Протоколів до неї з урахуванням правових позицій Суду».*

2) до Кодексу адміністративного судочинства України:

- ч. 1. ст. 6 викласти в такій редакції: *«Суд при вирішенні справи керується принципом верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави, що ґрунтується на засадах правової визначеності (правопевності), заборони довільності при ухваленні рішень, недискримінації, рівності перед законом і судом, застосування покарання виключно на підставі закону, обґрунтованості рішень»;*

- ч. 2. ст. 6 викласти в такій редакції: *«Суд керується принципом верховенства права з урахуванням правових позицій Європейського суду з прав людини»;*

- ст. 7 «Джерела права, які застосовуються судом» доповнити ч. 5-1, виклавши її в такій редакції: *«Суд при розгляді справ забезпечує дотримання та виконання положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколів до неї як джерела права, з урахуванням їх змісту, встановленого Європейським судом з прав людини в результаті тлумачення»;*

3) до Кодексу України про адміністративні правопорушення:

- ч. 1 ст. 245 викласти в такій редакції: *«Завданнями органів, їх службових та посадових осіб, які уповноважені здійснювати провадження в справах про адміністративні правопорушення, є: своєчасне, всебічне, повне та поза розумним сумнівом з'ясування обставин кожної справи, вирішення її керую-*

чись принципом верховенства права, забезпечення виконання ухвалені постанови, а також виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню адміністративних правопорушень, запобігання правопорушенням, забезпечення прав і свобод людини як найвищої соціальної цінності, дотримання принципу законності»;

- доповнити ст. 245 ч. 2, виклавши її у такій редакції: «Органи, їх службові та посадові особи, які уповноважені здійснювати провадження у справах про адміністративні правопорушення керується принципом верховенства права з урахуванням правових позицій Європейського суду з прав людини»;

4) до Кримінального процесуального Кодексу України:

- ч. 1 ст. 8 викласти в такій редакції: «Кримінальне провадження здійснюється з дотриманням принципу верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави, що ґрунтується на засадах правової визначеності (правопевності), заборони довільності при ухваленні рішень, недискримінації, рівності перед законом і судом, застосування покарання виключно на підставі закону, обґрунтованості рішень»;

- ч. 2 ст. 8 викласти в такій редакції: «Принцип верховенства права у кримінальному провадженні застосовується з урахуванням правових позицій Європейського суду з прав людини»;

- ч. 5 ст. 9 викласти в такій редакції: «Кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з обов'язковим дотриманням та виконанням положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколів до неї з урахуванням їх змісту, встановленого Європейським судом з прав людини в результаті тлумачення»;

5) до Цивільного процесуального Кодексу України:

- ч. 4 ст. 10 викласти в такій редакції: «Суд забезпечує дотримання та виконання положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколів до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, як джерело права, з урахуванням змісту конвенційних норм, встановленого Європейським судом з прав людини в результаті тлумачення»;

6) до Господарського процесуального Кодексу України:

- ч. 4 ст. 11 викласти в такій редакції: «Суд забезпечує дотримання та виконання положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколів до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, як джерело права, з урахуванням змісту конвенційних норм, встановленого Європейським судом з прав людини в результаті тлумачення»;

7) до Кримінально-виконавчого кодексу України:

- ст. 2 доповнити ч. 2, виклавши її в такій редакції: «Кримінально-виконавче законодавство України застосовується з дотриманням та виконанням положень Конвенції про захист прав людини і основоположних сво-

бод та Протоколів до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, з урахуванням змісту конвенційних норм, встановленого Європейським судом з прав людини в результаті тлумачення»;

8) до Закону України «Про попереднє ув'язнення»:

- ст. 1 доповнити ч. 4, виклавши її в такій редакції: «Тримання осіб, взятих під варту, здійснюється з дотриманням та виконанням положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколів до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, з урахуванням змісту конвенційних норм, встановленого Європейським судом з прав людини в результаті тлумачення»;

9) до Закону України «Про прокуратуру»:

- ст. 4 доповнити ч. 2, виклавши її в такій редакції: «Прокуратура забезпечує дотримання та виконання положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколів до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, з урахуванням змісту конвенційних норм, встановленого Європейським судом з прав людини в результаті тлумачення»;

10) до Закону України «Про Національну поліцію»:

- ч. 1 ст. 6 викласти в такій редакції: «Поліція у своїй діяльності керується принципом верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави, що ґрунтується на засадах правової визначеності, заборони довільності при ухваленні рішень, недискримінації, рівності перед законом, застосування стягнення виключно на підставі закону, обґрунтованості рішень»;

- ч. 2 ст. 6 викласти в такій редакції: «Принцип верховенства права застосовується з урахуванням правових позицій Європейського суду з прав людини».

Наукове видання

Завгородній Віталій Анатолійович

**ВПЛИВ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ
НА ЮРИДИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ,
МЕТОДОЛОГІЧНИЙ І ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТИ**

Монографія

Редактор, оригінал-макет, дизайн –
А.В. Самотуга

Підп. до друку 05.02.2020 р. Формат 60x84/16. Гарнітура – Times.
Друк трафаретний (RISO), цифровий. Папір офісний. Ум.-друк. арк. 33,25.
Обл-вид. арк. 33, 50. Зам. № 03/20-м. Тираж 100 прим.

Надруковано у Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ
49000, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 26, т. (056) 756-46-41
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6054 від 28.02.2018